

VÝVIN SLOVENSKEHO JAZYKA A DIALEKTOLÓGIA

Rudolf Krajčovič

---

*Kopie knihy
vlastní
20. 11. 1985*

SLOVENSKE PEDAGOGICKE NAKLADATELSTVO
BRATISLAVA 1988

Autor © prof. PhDr. Rudolf Krajčovič, DrSc., 1986
Lektorovali: doc. PhDr. Katarína Habovštiaková, CSc.,
prof. PhDr. Ján Matejčík, CSc.

Schválilo Ministerstvo školstva SSR dňa 8. júla 1986 číslo Š 7050/1986-30 ako vysokoškolskú učebnicu pre filozofické a pedagogické fakulty vysokých škôl.

Prvé vydanie.

PREDHOVOR

Publikácia *Vývin slovenského jazyka a dialektológia* sa člení na tri časti, ktoré na seba nadväzujú. V prvej časti sú v prehľade zhrnuté poznatky o praslovanskom pôvode slovenčiny, v druhej sa v úspornej syntéze podáva náčrt vývinu slovenského jazyka a tretia časť obsahuje základné poznatky o dialektológii a charakteristiku areálov súčasných slovenských nárečí. Všetky tri časti tvoria jeden tematický celok. Jazyková stavba súčasných slovenských nárečí sa v knihe totiž chápe ako výsledok kontinuálneho vývinu slovenčiny od obdobia formovania jej praslovanského základu po koniec 16. storočia, keď slovenské nárečia mali v podstate už takú podobu ako dnes. Aby sa zdôraznila väzba medzi týmto diachrónnym a súčasne synchronným aspektom, v knihe sa pri opise nárečí uplatňuje synchronno-diachrónny postup a pri rekonštrukcii vývinu slovenčiny sa prihliada na súčasný stav v nárečiach. Synchronno-diachrónny postup sa prezentuje tým, že pri opise jazykovej stavby súčasných slovenských nárečí sa berie ohľad aj na rezíduá vývinu praslovanského základu slovenčiny a na relikty jej historického vývinu. Okrem toho pri rekonštrukcii vývinu slovenského jazyka sa berie do úvahy to, čo v jeho systéme v danej vývinovej etape bolo menlivé i relatívne pevné a je dodnes zachované v jazykovej stavbe nárečí. Možno to povedať aj tak, že vývin slovenčiny sa v knihe chápe ako postupná menlivosť jej systému (jeho štruktúry aj elementov) smerujúca k dnešným nárečiam. Pravda, takýto postup v súvislosti s rekonštrukciou vývinu slovenského jazyka má svoje objektívne odôvodnenie. Slovenčina totiž patrí medzi slovanské jazyky, ktoré pred 15. storočia nemajú súvislé písané pamiatky, takže pri rekonštrukcii jej vývinu je potrebné vychádzať z historickej interpretácie jazykovej stavby súčasných nárečí a z jej konfrontácie s predhistorickým (praslovanským) alebo historickým stavom. Z historických dokladov pred 15. storočia sú pre výskum vývinu slovenčiny k dispozícii len staršie záznamy slovenskej toponymie v latinských písomnostiach z 10.—14. storočia, resp. slovakizmy v českých písomnostiach zo 14.—15. storočia.

K prvej a druhej časti publikácie treba dodať, že obsahujú látku spracovanú v našej knihe *Pôvod a vývin slovenského jazyka* (1. vyd. Bratislava, SPN 1980) po menšej úprave. O ich koncepcii je teda reč v predhovore spomenutej knihy. Tu chceme upozorniť iba na niektoré všeobecné východiská. Pri rekonštrukcii vývinu fonologickej roviny sa vychádza z tézy, že fonémy a ich fonetické realizácie sú reality jedinej roviny a teda že len ich historická konfrontácia môže

poskytnúť ucelenejší obraz o vývine fonologickej roviny ako celku. Pri rekonštrukcii vývinu morfolologickej roviny sa uplatňuje postup genetickej analýzy. Pri charakteristike vývinu paradigiem sa rovnaká pozornosť venuje tomu, čo sa v nich menilo i čo zostávalo relatívne stále. Vychádza sa pritom z obdobia krátko po zániku jerov. Takýto postup si vyžadoval spracovať vývin gramatických kategórií, koreňových i gramatických morfém, ako aj vývin paradigiem v osobitných kapitolách. V kapitole o vývine lexiky sa prihliada na zmeny formálnej i sémantickej stránky. Zaradiť kapitolu o vývine syntaxe nedovoľuje skutočnosť, že výskum syntaxe slovenských nárečí je stále iba v začiatkoch.

Tretiu časť, ktorá obsahuje synchronno-diachrónny opis jazykovej stavby slovenských nárečí, uvádza osobitná úvodná kapitola venovaná všeobecným otázkam dialektológie. Tu len pripomíname, že v tejto časti sa nepodáva úplný opis, ale len charakteristika areálov slovenských nárečí. Z didaktických a iných príčin sa v nej podávajú poznatky o stave rezíduí vývinu psl. základu slovenčiny a z jazykových rovín sa charakterizuje len fonologická a morfológická rovina. So zreteľom na to, že charakteristika lexiky nárečí je už v prvej časti, v tejto časti sa nárečová lexika komentuje len v rámci charakteristiky troch základných makroareálov slovenských nárečí. Pri charakteristike nárečí sa v zásade postupuje areálovou metódou a metódou konfrontácie so stavom v spisovnej slovenčine. Areálový postup výskumu nárečí je u nás z teoretického i metodologického hľadiska len málo spracovaný. Preto bolo potrebné pracovať s niekoľkými menej známymi termínmi (medzi ne napr. patria termíny nárečový makroareál, regionálny areál alebo nárečový región, základný a pomedzný areál, nárečový rajón, enkláva a pod.). O obsahu i rozsahu používania týchto termínov je reč v úvodnej kapitole tretej časti.

Napokon treba pripomenúť, že publikácia má charakter špeciálneho študijného textu. Tomuto cieľu sa musela prispôbiť jej koncepcia, terminológia, odkazový aparát i výber odbornej literatúry. V knihe sa v zásade používa systém číselného odkazu. Na použitú, dopĺňajúcu i pramennú literatúru sa odkazuje číslom v šikmých zátvorkách (napr. /10/). Na údaje o použitých dokladoch odkazuje sa číslom v hranatých zátvorkách (napr. [10]). Na konci knihy sú texty, mapová príloha, registre s potrebnými údajmi o literatúre a dokladoch, za nimi sú vysvetlivky použitých skratiek a značiek.

Autor

*Vývin slovenského
jazyka*

PRASLOVANSKÝ PŮVOD SLOVENČINY

STARŠIE TEÓRIE O PŮVODE SLOVENČINY

Pôvod slovenčiny bol už dávnejšie stredobodom pozornosti domácich bádateľov i zahraničných slavistov. V ostatných storočiach o pôvode slovenčiny vzniklo niekoľko teórií, resp. hypotéz. Vcelku ich možno rozdeliť na historické teórie (tu lepšie hypotézy), ďalej na teórie o homogénnom psl. základe slovenčiny a o nehomogénnom psl. základe slovenčiny. Najnovšie vznikla teória, ktorú možno nazvať migračná alebo presnejšie migračno-integračná teória.¹

HISTORICKÉ HYPOTÉZY O PŮVODE SLOVENČINY

1. Medzi historické hypotézy o pôvode slovenčiny patria názory, ktoré vznikli ešte v predpisovnom období. Charakterizuje ich nedostatok jazykových i mimojazykových dôkazov. Klasickým predstaviteľom takých hypotéz je tzv. centrická hypotéza. Jej východiskom bolo presvedčenie, že slovenčina je zvyškom slovanského prajazyka, ktorého nositelia bývali na strednom Dunaji (podľa údajov staroruskej Nestorovej kroniky). Z tohto centra sa slovanské kmene rozišli do priestorov, v ktorých sa nachádzajú dnes.² Podľa tejto predstavy slovenčina by bola akýmsi archaickým útvarom zachovaným v centre slovanských jazykov. V mladšom období uhorského feudalizmu „centrická“ hypotéza o pôvode slovenčiny zohrala istú pozitívnu úlohu. Slovenskí vzdelanci (napr.

¹ V decembri roku 1974 bola o najstarších dejinách slovenčiny vedecká konferencia. Vo východiskovom referáte sme interpretovali základné aspekty psl. pôvodu slovenčiny. V príspevkoch i v diskusii pozitívne stanovisko k migračnej, resp. k migračno-integračnej teórii psl. pôvodu slovenčiny zaujali viacerí slovenskí, ale aj českí lingvisti (pozri k tomu *Jazykovedné štúdie*, 14, 1977, s. 13—323).

² Pozoruhodné je, že teóriu „stredodunajskej protogenézy“ Slovanov nedávno znovu nastolil a priklonil sa k nej známy slavista O. N. Trubačev (pozri jeho štúdiu *Jazykoznanije i etnogeneza slavjan. Drevnije slavjane po dannym etimologii i onomastiki*. 1. časť. *Voprosy jazykoznanija*, 4, 1982, s. 10—24; 2. časť. *Voprosy jazykoznanija*, 5, 1982, s. 3—17). Autor vychádza z jazykového, resp. onomastického materiálu. No riešenie problematiky si vyžaduje aj slovo iných, najmä nelingvistických historických disciplín.

M. Bel, P. J. Šafárik, ale aj A. Bernolák a L. Štúr) hľadali v nej argument v prospech samobytnosti slovenčiny.

TEÓRIE O NEHOMOGÉNNOM PSL. ZÁKLADE SLOVENČINY

2. Teórie o nehomogénnom psl. základe slovenčiny dokazujú, že psl. základ slovenčiny tvorili okraje psl. západoslovanského, južnoslovanského a východoslovanského makrodialektu alebo že vznikol starším, resp. mladším miešaním susedných slovanských etník a ich jazykov.

1. Dnes už klasickým predstaviteľom teórií o nehomogénnom psl. základe slovenčiny je teória S. Czambela /8/, podľa ktorej západoslovenské nárečia majú západoslovanský pôvod, východoslovenské nárečia na severe sú staropoľského a na juhovýchode staroukrajinského pôvodu a stredná slovenčina má pôvod južnoslovanský. Strednú slovenčinu S. Czambel pokladal za zvyšok jazykovej podunajskej oblasti pôvodom južnoslovanskej, ktorý sa od tatárskeho vpádu (roku 1241) a od založenia univerzity v Prahe (roku 1348) v kontakte s českým etnikom postupne počeššoval, a tak nadobudol dnešný západoslovanský ráz. Za dôkazy o južnoslovanskom pôvode strednej slovenčiny S. Czambel pokladal tieto jej osobitosti: príponu *-m* v 1. os. sg. (*kupujem*), tvary adj. typu *dobruo*, gen. pl. typu *sestár*, jedno (tvrdé) *r* (*reč*, *tvár*), znenie *šilo*, *salo*, osobitosti v kvantite a výskyt slov *toplí*, *gríč*, *zaobaliť*, *Rázpuťje*.

Nehomogénny psl. základ slovenčiny novšie predpokladá aj B. S. Bernštejn /2/. Jeho teória pripomína Czambelovu teóriu, pravda, s tým rozdielom, že nezápadoslovanské prvky v strednej slovenčine sa v nej vykladajú ako stopy po prastarom kontakte slovinčiny a strednej slovenčiny. Za také stopy autor pokladá tieto stredoslovenské javy: výskyt *rat-*, *lat-* za psl. *ořt-*, *ořt-*, *s* za psl. *ch'*, splynutie mäkkého *r* s tvrdým ($r' > r$), príponu *-ou* v inštr. sg. fem., dat., lok. sg. *ruki*, *nohi* (namiesto *ruke*, *nohe*), zánik *vokatívu*, korene *teb-*, *seb-* v tvaroch zámen a príponu *-mo* v 1. os. pl. Východoslovenské nárečia sú podľa tohto slavistu sčasti staropoľského pôvodu, sčasti staroukrajinského pôvodu.

Medzi teóriami o pôvode slovenčiny, ktoré sa opierajú o jazykovo-etnické miešanie, osobitné postavenie má teória I. Kniezsu /35/. Tento bádateľ vychádza z toho, že asi od dolného Váhu po východný Gemer v predhistorickom a historickom období viedla hranica medzi západoslovanským a južnoslovanským etnikom. V časoch tatárskeho vpádu (roku 1241) a tureckej expanzie (po roku 1526) v priestore dnešného stredného Slovenska vzniklo v dôsledku viacnásobnej migrácie veľké miešanie susediaceho západoslovanského a južnoslovanského etnika. Dnešná podoba strednej slovenčiny s jej nezápadoslovanskými prvkami je výsledkom tohto miešania. Za zvyšky po južnoslovanskom etniku a jeho jazyku autor pokladá tieto javy v strednej slovenčine: *rat-*, *lat-* za psl. *ořt-*,

oľt- (*rakita, lakeť*), *l* za *dl, tl* (*šilo, omelo*), *s* za psl. *ch'* (*Česi, žeňisi*), *l* epentetické v zápisoch dnešných obcí Chlievany a Rybany pri Bánovciach nad Bebravou (*Hleulan* 1276 [42], *Ryblyen* 1323 [115], t. j. *Chlévlán-, Ryblán-*) a názvy s príponou *-ince* (*Behynce, Čeladince* a pod.).³

Vznik strednej slovenčiny „primiešaním“ južnoslovanského etnika medzi etnikum západoslovanské, pravda, ešte v predhistorickej dobe vykladal u nás J. Škultéry /87/ a v zahraničí napr. F. Ramovš /80/. Osobitné miesto medzi takýmito teóriami o pôvode slovenčiny zaujíma teória českého historika V. Chaloupeckého /31/. Ten predpokladal, že staré Slovensko bolo osídlené iba po okrajoch etnikom českého pôvodu a že stredoslovanské etnikum a jeho jazyk vznikli miešaním českého a kolonizovaného etnika, najmä nemeckého a valašského.

TEÓRIE O HOMOGENNOM PSL. ZÁKLADE SLOVENČINY

3. Teórie o homogénnom psl. základe slovenčiny dokazujú, že psl. základ slovenčiny bol jazykovo-etnicky homogénny, a to buď úplne rovnorodý, buď členený izoglosami tzv. juhoslavizmov, ktoré doň prenikli expanziou od juhu.

1. Typickým reprezentantom teórii o homogénnom psl. základe slovenčiny je teória F. Trávníčka /98/. Podľa nej slovenčina a čeština sa vyvinuli z jednotného psl. základu z tzv. pračeskoslovenčiny, resp. pračeštiny. Bol to psl. nárečový útvar na južnom okraji západoslovanskej oblasti. Osobitosti strednej slovenčiny, ktoré tejto teórii odporovali, podľa autora nie sú psl. pôvodu, ale mladšie. Vznikli až v čase nárečovej diferenciacie češtiny čiže až v 12.—14. storočí a neskôr. Tak napríklad autor sa nazdáva, že prípady *rat-*, *lat-* (*rakita, lakeť* a pod.) vznikli napodobnením slov na *ra-*, *la-* (napr. *rameno, laň*), *s* za psl. *ch'* (*Česi, žeňisi*) vzniklo zmenou alternácie *ch/š* na *ch/s* a *l* za *dl* (*šilo, zubalo...*) vzniklo z *ll*, t. j. až po zmene *dl > ll* zo 14.—15. storočia (výsledky tejto zmeny sú dodnes v povážskej časti západnej slovenčiny).

Táto teória o pračeskoslovenskom (pračeskom) pôvode slovenčiny bola v období po prvej svetovej vojne súčasťou buržoáznej ideológie o jednotnom československom národe a jazyku, no ďalej sa nerozvíjala a po oslobodení odstúpil od nej aj sám autor.

³ Najnovšie miešaním západoslovanského a južnoslovanského etnika chce otázku tzv. juhoslavizmov v strednej slovenčine riešiť B. Varsík (v knihe *Z osídlenia západného a stredného Slovenska v stredoveku*. 1. vyd. Bratislava, Veda, vydavateľstvo SAV 1984, kap. s. 9—37). Autor vychádza z tézy, že tzv. juhoslavizmy v strednej slovenčine sú rozšírené nerovnomerne a nie sú dostatočne doložené. Ale *Atlas slovenského jazyka* (p. /102/) podáva svedectvo, že ich výskyt je kompaktný a koncentruje sa v centrálnej oblasti Slovenska. V knihe *Slovenčina a slovanské jazyky, Praslovanská genéza slovenčiny* (p. /40/) sme ukázali, že v psl. základe strednej slovenčiny bolo viac vrstiev než západoslovanských javov a že všetky na seba v genetickom zmysle nadväzujú. Autor však knihe pozornosť nevenoval.

2. Iný variant tejto teórie podal V. Vážný /100/. Podľa neho psl. základom slovenčiny tiež bola pračeskoslovenčina (pračeština), no nezápadoslovenské osobitosti strednej slovenčiny pokladal za prastaré (uvádza *rat-*, *lat-* za psl. *ořt-*, *ořt-*, *l* za psl. *dl*, *tl* a *s* za psl. *ch'*). Predpokladal, že do oblastí strednej slovenčiny sa dostali expanziou z jazyka susedného južnoslovenského etnika ešte pred 10. stor. (odtiaľ je ich označenie termínom „juhoslavizmy“).

3. Postoje domácej slavistiky a slovistiky k psl. pôvodu slovenčiny spájala téza, že tzv. juhoslavizmy v strednej slovenčine sú starobylé. No k jednotnému názoru na vznik psl. základu slovenčiny sa nedospelo. Napríklad J. Stanislav /82/ prijal tézu o expanzii tzv. juhoslavizmov zo susedného južnoslovenského územia (s hranicou psl. základu strednej slovenčiny posunutou ďaleko na juh) a usiloval sa ju podoprieť kultúrno-spoločenskými javmi, ktoré sa odrazili napríklad v lexike slovenčiny (podľa neho napr. slovo *oblok* sa šírilo z juhu). E. Novák /60/ podčiarkol starobylosť tzv. juhoslavizmov tým, že poukázal na osobitosti vo vývine fonologického systému v strednej slovenčine v 10. stor. (na vývin *jerov*, priebeh kontrakcie a pod.). Z juhoslavizmov za najstaršie pokladal prípady *rat-*, *lat-* za psl. *ořt-*, *ořt-* a zmenu *dl*, *tl* > *l*. V severozápadnej časti strednej slovenčiny tieto psl. javy (vrátane striednice *a* za *jery*) hodnotil ako stopy po prítomnosti Bielych Chorvátov /63/. E. Paulíny /70/ vychádzal z názorov staršej archeológie a predpokladal, že prastaré stredoslovenské etnikum prišlo do dunajsko-potiského priestoru ako prvé a odtiaľ sa posunulo do severných centrálnych oblastí. Aj on sa domnieval, že niektoré juhoslavizmy si „Prastredoslováci“ priniesli z pravlasti. Podľa neho k trom juhoslavizmom (*rat-*, *lat-*, *l* za *dl*, *tl* a *s* za *ch'*) patrí aj prípona *-mo* v 1. os. pl. a tvar *sa* v 3. os. pl.

Podobne ako V. Vážný vykladal staršie nezápadoslovenské osobitosti v strednej slovenčine aj poľský slavista Zdz. Stieber (k tzv. juhoslavizmom pridal ešte *teb-*, *seb-* v zámennom skloňovaní a príponu *-mo* v 1. os. pl. /88/), pravda, s tým rozdielom, že východoslovenským nárečiam pripisoval lechický (prapoľský) pôvod /89/. Neskôr niektoré zhodné javy medzi východnou slovenčinou a poľštinou vykladal miešaním prisídleného poľského etnika s domácim etnikom.

POZNÁMKY K DOTERAJŠÍM TEÓRIÁM O PÔVODE SLOVENČINY

4. Za spoločný nedostatok doterajších teórií o pôvode slovenčiny možno pokladať to, že v rámci psl. základu slovenčiny sa sústreďujú iba na najstaršie javy (spravidla je to *rat-*, *lat-* za psl. *ořt-*, *ořt-*, *l* za psl. *dl*, *tl* a *s* za psl. *ch'*), resp. na javy, ktoré do psl. obdobia nepatria (zánik mäkkého *r*, prípona *-m* v 1. os. sg. a pod.). Obchádzajú mladšie psl. nezápadoslovenské javy, ktoré majú integračný ráz. Nesledujú teda vývin praslovenského základu slovenčiny v jeho kontinuitnom priebehu. Okrem toho väčšina teórií nevenuje pozornosť mimojazykovým faktorom, ich konfrontácii s jazykovými faktami.

1. Historické hypotézy o pôvode slovenčiny vznikali, keď veda u nás ešte nebola rozvinutá, a teda sa o vedecky zistené fakty ani nemohli oprieť. To, že tzv. centrická hypotéza o pôvode slovenčiny v 18.—19. storočí zohrala istú pozitívnu úlohu, sme už pripomenuli. Bola súčasťou obrany ideológie súvekých slovenských vzdelancov v rozpadávajúcom sa uhorskom feudalizme a hlásili sa k nej aj naši prví kodifikátori A. Bernolák a L. Štúr.

2. Nedostatkom teórií o nehomogénnom psl. základe slovenčiny je, že vychádzajú z predpokladu neskorej integrácie slovenčiny. Napríklad podľa S. Czambela mohlo sa to stať až po 13. alebo 14. storočí a podľa I. Kniezsu dokonca až po 16. storočí. No dnes sú už poruke doklady, že slovenské nárečia v 15.—16. storočí mali dnešnú podobu a že v tomto období jestvovali už nadnárečové (kultúrne) útvary slovenskej reči. Historické výskumy presvedčivo dokazujú, že slovenčina so svojimi nárečiami sa začala formovať ako samostatný jazyk od 10. storočia. Už vtedy mala napr. *dž:ž* za psl. *dj:g'* (čeština mala len *ž*, poľština len *dź*), neprebíhala v nej staropoľská dispalatalizácia (porov. *žena*, *pero* proti poľ. *żona*, *pioro*), ani staročeská slabičná depalatalizácia typu *te* > *te* pred tvrdou slabikou (odtiaľ rozdiel nom. sg. *přítel* a gen. pl. *přátel* proti slov. *priateľ*, *priateľov*) a slovenčinu nezasiahla ani najstaršia vlna tzv. českých prehlások (porov. slov. *ulica*, *zvíera* proti čes. *ulice*, *zvíře*) atď. Jadro východnej slovenčiny nemôže byť ani prapoľského pôvodu (dnes je tu napr. *hrad*, *meso*, *žena*, tvar *nože* proti poľ. *gród*, *mięso*, *żona*, tvar *nodze*), ale ani praukrajinského pôvodu (dnes je tu napr. *zema*, *šidlo*, *hrad* proti ukr. *zeml'a*, *š'ylo*, *h'orod*). A napokon v strednej slovenčine popri starobylych nezápadoslovanských prvkoch (tzv. juhoslavizmoch) sú aj starobyly západoslovanské prvky (napr. zachované je *kv-*, *gv-*, chýba *l* epentetické, za psl. *dj* je *dz* atď.). Preto jednoznačne hovoriť o južnoslovanskom pôvode strednej slovenčiny, a tým menej celej slovenčiny, nemožno. Ďalej ukážeme, že po 10. storočí sa slovenčina vo všetkých rovinách svojho systému (v rovine fonologickej, morfolologickej atď.) vyvíjala kontinuálne ako celok, a teda o tom, že by bola výsledkom nejakého staršieho alebo mladšieho miešania, nemôže byť reč.

3. Slabou stránkou teórií o homogénnom psl. základe slovenčiny je, že sa jednostranne orientujú na jazykové javy, aj to iba na javy najstaršie (spravidla sú to *rat-*, *lat-*, *l* za *dl*, *tl*, *s* za *ch'*). Chýba v nich stanovisko k mladším psl. javom nezápadoslovanského pôvodu (napr. typu *ihla*, *krv*), ako aj konfrontácia s mimojazykovými faktormi. Krajný Trávníčkov pokus o akýsi „čistý“ psl. základ spoločný pre češtinu a slovenčinu (tzv. pračeskoslovenský alebo pračeský) treba pokladať za prekonaný. Dnes už vo všeobecnosti prevláda názor, že tzv. juhoslavizmy (*rat-*, *lat-* za psl. *ořt-*, *ořt-*, *l* za psl. *dl*, *tl*, *s* za psl. *ch'*) sú prastaré a že bezpochyby charakterizovali psl. základ strednej slovenčiny (porov. dokl. *Cel-san* 1113, *Scelchan* 1245 [116]: *Selčán-*, *Razdel* 1293 [111]: vrch *Razdiel*, *na wrsyech* 1582 /110/: *na vrsiech* a i.). Ďalej ukážeme, že komplexné hodnotenie

nezápadoslovanských prvkov v psl. základe slovenčiny (t. j. z hľadiska vývinovej genézy a continuity, ako aj z jazykovo-zemepisného hľadiska) oslabuje aj tézu o prenikaní tzv. juhoslavizmov z južnoslovanskej oblasti do susednej západoslovanskej oblasti, ktorá je základným prvkom druhej skupiny teórií tohto druhu. Pravda, tu treba dodať, že v názoroch na pôvod slovenčiny, ktoré v ostatnom čase zastávala slovakistika a domáca slavistika, čiastočne sa uplatňoval aj genetický, aj mimojazykový aspekt.

MIGRAČNO-INTEGRAČNÁ TEÓRIA O PSL. PÔVODE SLOVENČINY

5. Migračno-integračná teória o psl. pôvode slovenčiny⁴ vychádza z tézy, že psl. základ slovenčiny sa formoval postupne a že jeho formovanie ovplyvnili jazykové i mimojazykové faktory, ba aj jazykové kontakty. V staršom psl. období sa v ňom odrazila viacsmerovosť veľkej slovanskej migrácie v 5.—6. storočí a v mladšom období zasa silné integračné tendencie v hospodársko-spoločenskom živote našich predkov, ako aj skutočnosť, že sám psl. základ slovenčiny bol v tzv. stredovom postavení, t. j. bol v kontakte s psl. západným, južným a východným makrodialektom. V zásade táto teória otázku psl. pôvodu slovenčiny rieši z hľadiska troch dejinných úsekov: z hľadiska pomigračného obdobia (6.—7. storočie), integračného obdobia (8.—9. stor.) a konštitutívneho obdobia (10.—11. storočie).

1. Pomigračné obdobie formovania psl. základu slovenčiny. Charakteristickou črtou tohto obdobia bolo, že psl. základ slovenčiny v ňom odrážal osobitosti veľkej staroslovanskej migrácie v 5.—6. storočí. Podľa novších zistení archeológie totiž priestor dnešného Slovenska a k nemu od juhu priľahlých oblastí osídľovalo staroslovanské etnikum viacerými smermi: jeho západnú a východnú oblasť od severu a severovýchodu, jeho centrálnu oblasť, v prehistórii s jadrom v južnej časti, od juhu alebo juhovýchodu /32, 97/. Ak prihliadneme na to, že oblasť praslovančiny sa už v zakarpatskom priestore členila na severozápadný a juhovýchodný nárečový areál /2/, potom z toho vyplýva, že západná a východná oblasť slovenčiny bola osídlená z psl. prabázy (t. j. zakarpatskej prabázy) severozápadnej, čiže z psl. prabázy jazykov západoslovanského pôvodu, a historické južné jadro centrálnej oblasti bolo osídlené z psl. prabázy

⁴ Teória na širšom porovnávacom a jazykovo-stratigrafickom základe je rozpracovaná v knihe R. Krajčoviča *Slovenčina a slovanské jazyky, I. Praslovanská genéza slovenčiny* (Bratislava, SPN 1974).

juhovýchodnej, čiže z psl. prabázy jazykov južnoslovanského a východoslovanského pôvodu.⁵

Rozbor najstarších psl. javov v základných oblastiach slovenských nárečí potvrdzuje, že v západnej a východnej časti slovenčiny sa skutočne koncentrovane vyskytujú západoslovanské psl. javy, t. j. zhodné s psl. javmi v jazykoch západoslovanského pôvodu. Takýmto javom napr. je zachovanie psl. skupín *dl*, *tl* (*šidlo*, *zubadlo*, resp. *šillo*, *zuballo* po zmene *dl > ll*), *š* za psl. *ch'* (*Češi*, *ženiši*, v záh. nár. *na streši*), *rot-*, *lot-* za psl. *ořt-*, *ořt-* (*rožen*, *loket*, resp. *lokec*, *loni*). Naproti tomu v centrálnej časti slovenčiny sa dodnes koncentrovane vyskytujú psl. javy nezápadoslovanského pôvodu, t. j. zhodné s psl. javmi v južnoslovanských alebo východoslovanských jazykoch. Také javy napr. sú *l* za psl. *dl*, *tl* (*šilo*, *zubalo*, *omelo*), *s* za psl. *ch'* (*Česi*, *ženiši*, vo zvyškoch v turč. nár. *na strese*, *po blse* a pod.), *rat-*, *lat-* za psl. *ořt-*, *ořt-* (*rakita*, *ražeň*, *lakeť*, *laňi*), resp. aj prípona *-mo* v 1. os. pl. (*robímo*, *kosímo* atď.) v južnej strednej slovenčine. Za starobylý nezápadoslovanský jav sa pokladá aj tvar 3. os. pl. *sa* z psl. *setь* (*kde sa deňi*, *to sa naše koňe*).

V nasledujúcom období vo vývine psl. základu slovenčiny začali prevažovať integračné tendencie.

2. Integračné obdobie psl. základu slovenčiny. Toto obdobie vo všeobecnosti možno vymedziť 8.—9. storočím. V tomto čase hospodársko-spoločenský život našich predkov sprevádzali už silné integračné procesy. Napríklad už zo 7. storočia je známe hnutie podunajských Slovanov proti nadvláde Avarov (v rámci Samovej ríše). V 8. storočí sa tieto integračné tendencie zosilňovali a v prvej polovici 9. storočia na území Moravy a Slovenska sú už prameňmi doložené centrálné organizované útvary — moravské a nitrianske kniežatstvo. Spojenie týchto kniežatstiev v 9. storočí vyústilo do prvého západoslovanského štátu, známeho pod názvom Veľká Morava.

Rozbor relatívne mladších psl. javov v základných nárečových oblastiach slovenčiny ukazuje, že v 8.—9. storočí integračné tendencie pôsobili aj vo vývine psl. základu slovenčiny. V 8.—9. storočí sa totiž v psl. základe slovenčiny vykonali dva druhy zmien: západoslovanské zmeny, ktoré psl. základ slovenčiny ako celok spájali so západoslovanskou oblasťou, a nezápadoslovanské zmeny, ktoré sa vykonali v centrálnej oblasti a súčasne v oblastiach v jej susedstve

⁵ V tejto práci so zreteľom na tradíciu príklady z praslovančiny podávame v zaužívanom prepise, t. j. bez označovania slabičnej mäkkosti a iných osobitostí, ktoré sa pre mladšie obdobie vývinu praslovančiny predpokladajú (napr. neprepisujeme *dbňsbь*, ale *dbnъsbь*, neoznačujeme intonácie a pod.). Psl. mäkkosť, event. intonácie označujeme len vtedy, keď to vyžaduje výklad (napr. *kosť-b > kosí*, *ořt-*, *ořt-* a i.). Ani doklady z nárečí nepodávame dôsledne v odbornom prepise (pozri na s. 191). Z didaktických príčin zachováваме digrafémy *dz*, *dž*, *ch* a z neutralizácií zaznamenávame iba neutralizáciu *v → f* a *s → z*, resp. *z → s*, v prípade, že *s*, *z* majú funkciu predložiek alebo predpôn.

najmä v priestore medzi Karpatmi a Váhom. Pretože tieto zmeny presahujú rámec základných nárečových oblastí v rámci psl. základu slovenčiny sformovaného po veľkej migrácii, možno ich nazývať aj integračnými.

Medzi takéto integračné javy západoslovanského pôvodu patrí napr. zachovanie psl. skupín *kv-*, *gv-* na začiatku slov (porov. *kvet*, *hviezda* proti rus. *cvet*, *zvezd'a*), ďalej zmeny psl. zoskupení *bĭ*, *pĭ*, *mĭ*, *vĭ* > *b'*, *p'*, *m'*, *v'*, t. j. nevzniklo tu *l* epentetické (napr. slov. *zem*, v nár. *zema* proti rus. *zeml'a*, sch. *zemlja* ...), zmeny zoskupení *dĭ*, *tĭ* (*gt'*, *kt'*) > *dž*, *č* (slov. *medza*, *svieca* proti sch. *meda*, *svijeća*, rus. *mež'a*, *sve'ča*). Medzi integračné javy nezápadoslovanského pôvodu patria zmeny *ĭb-* > *i-* na začiatku slov (slov. *ihla*, sch. *igla*, rus. *ig'olka* proti čes. *jehla*, záh. *jehya*), psl. slabičné *ŕ* v slovách typu *krъb* (stred. slov. a záp. slov. *krv*, resp. *krŭ*, *krf* proti záh. a vých. slov. *kref*, čes. *krev*, poľ. *krew* z psl. *krъbъ*), krátkosť v prípadoch typu *vrana*, *slama*, *žaba* (proti čes. *vrána*, *sláma*, *žába*, záh. *kráva*, *suáma*), prípona *-om* v inštr. sg. mask. (napr. *chlapom* z psl. *chlapomъ* proti záh. *chupem*, čes. *chlapem*, poľ. *chlopem* z psl. *chlapъmъ*), dĺžka na prípone *-á* v nom. pl. neutier (slov. *mestá* proti záh. *mjesta* a čes. *města*) a *i*.

Ako vidieť, integračných javov je značný počet, a preto nemôžu to byť javy náhodné. Ich prítomnosť v psl. základe slovenčiny možno najlepšie vysvetliť ako odraz zjednocujúcich tendencií v hospodársko-spoločenskom živote našich predkov v 8.—9. storočí, na ktoré sme poukázali. A napokon je veľmi pravdepodobné, že ich ustálenie v psl. základe slovenčiny súviselo aj s jeho kontaktom s južnoslovanskou oblasťou. Prirodzene, týka sa to aspoň niektorých javov z pomigračného obdobia (napr. zmena *ořt-*, *ořt-* > *rat-*, *lat-*).

3. Charakteristika konštitutívneho obdobia. Konštitutívnym nazývame obdobie, v ktorom sa slovenčina natrvalo sformovala na samostatný slovanský jazyk. Tomuto obdobiu časovo zodpovedá 10.—11. storočie. V ňom vývin slovenčiny nadobudol samostatný smer s vnútornou dialektickou črtou, ktorá sa prejavila najmä v tom, že popri integrujúcich javoch (odlišujúcich slovenčinu od susedných slovanských jazykov ako celok) súčasne vznikali javy diferencujúce jej územie.

To, že slovenčina v 10.—11. storočí bola už osobitným slovanským jazykom silne poznačeným integritou, vyplýva z porovnania jej raného vývinu s vývinom susedných slovanských jazykov. Napríklad v tomto čase sa v nej natrvalo ustalovali striednice *dž:ž* za psl. *dĭ:g'* (napr. *medža*, *vítáž*), kým v češtine sa uskutočňovala zmena *dž* > *ž*, t. j. za psl. *dĭ:g'* už v tomto čase bola tu iba striednica *ž* (porov. stčes. *mežě*, *vítěž*), v poľštine zasa iba striednica *dž* (porov. *miedza*, *wiciędz*). Ďalej sa ustalovala krátkosť v prípadoch *vrana*, *slama*, *breza*, *žaba* (proti čes. *vrána*, *sláma*, *bříza*, *žába* v poľ. je *wrona*, *śloma*, *brzoza*, *żaba*), dĺžka v koreni tvarov typu *vedl* (dnes slov. *viedol*, nár. *védel* a pod. proti čes. *vedl*). Napokon o značnom stupni integrity slovenčiny v 10.—11. storočí svedčí aj to, že niektoré systémové zmeny, ktoré sa v tomto čase uskutočňovali v sused-

nej poľštine a v češtine, v slovenčine sa už nerealizovali. Napríklad nerealizovala sa v nej staropoľská dispalatalizácia z 10. stor., t. j. zmena *e* > *o*, resp. *ě* > *a* pred zubnicami (porov. poľ. *żona*, *pioro*, *zmiana*, *kwiat* proti slov. *žena*, *pero*, *zmena*, *kvet*), ani staročeská slabičná depalatalizácia typu *ře* > *te* pred tvrdou slabikou (porov. čes. tvary nom. sg. *přítel* a gen. pl. *přátel* proti slov. *priateľ*, nár. *práťel*, *praceľ* a pod.) a neutvorili sa v nej ani podmienky na najstaršiu českú prehlásku *á* > *ě* (porov. slov. *ulica*, *zvíera*, *ďakovať* proti čes. *ulice*, *zvíře*, *děkovat*).

Pre zmeny, ktoré v konštitutívnom období vnútorne diferencovali starú oblasť slovenčiny, je charakteristické, že sa vykonali v rámci starého pomigračného alebo integračného členenia jej psl. základu. Takouto zmenou bola napr. vokalizácia jerov (zmena *ɔ* > *e* v západnej a východnej oblasti, zmena *ɔ* > *o* v centrálnej oblasti), priebeh kontrakcie (zmena *oi̯ə* > *ō* v prípone inštr. sg. fem. v západnej a východnej oblasti, zmena *oi̯ə* > *oiu* > *ou* v centrálnej oblasti) a i. Týmto zmenám pre ich závažnosť venujeme osobitnú kapitolu (p. kap. 6—8).

Vcelku podľa migračno-integračnej teórie o pôvode slovenčiny možno povedať, že slovenčina je samostatný slovanský jazyk s vlastnou psl. genézou. Jej psl. základ sa formoval konvergentne, t. j. postupným zjednocovaním, pričom staré diferenčné črty v ňom pretrvávali a stali sa znakmi základného členenia slovenských nárečí.

K tomu R. Krajčovič /46/, Š. Ondruš /67/, A. Lamprecht /50/ a K. Horálek /28/.

CHARAKTERISTIKA PSL. ZÁKLADU SLOVENČINY Z JAZYKOVO—ZEMEPISNÉHO HĽADISKA V 9. STOROČÍ

6. Viacsmerovosť staroslovanskej migrácie v 5.—6. storočí, no v nemalej miere aj stredové postavenie psl. základu slovenčiny, ktoré umožňovalo ďalej udržiavať kontakty najmä s oblasťou južnoslovanských jazykov, pričínili sa, že sa v ňom utvorili a v 9.—10. storočí ustálili dve základné vrstvy javov: vrstva západoslovanských javov (čiže psl. javov, ktoré sa vyskytovali len v jazykoch západoslovanského pôvodu) a vrstva nezápadoslovanských javov (čiže psl. javov, ktoré sa vyskytovali len v jazykoch južnoslovanského a východoslovanského pôvodu). Pre tieto javy je charakteristické, že z jazykovo-zemepisného hľadiska neboli rovnako rozšírené v psl. základe slovenčiny v 9.—10. storočí. Pravda, v zásade aj pre mladšie obdobie psl. základu slovenčiny platilo, že západoslovanské javy sa koncentrovane vyskytovali v jeho západnej a východnej časti a nezápadoslovanské javy v jeho centrálnej časti. No silné integračné (konvergentné) tendencie, ktoré pôsobili v psl. základe slovenčiny v mladšom štádiu jeho vývinu, zapríčinili, že hranice starých oblastí z pomigračnej doby sa

v ňom stierali, resp. celé jeho územie charakterizoval iba jeden jav. Podrobnejšie poznať tieto zmeny v pomere západoslovanských a nezápadoslovanských javov z jazykovo-zemepisného hľadiska je veľmi dôležité, pretože tak možno zistiť, či sa slovenčina od 10. storočia začala vyvíjať ako jazyk západoslovanský alebo nezápadoslovanský.

1. Západoslovanské javy v psl. základe slovenčiny. Z jazykovo-zemepisného hľadiska možno západoslovanské javy v psl. základe slovenčiny rozdeliť do štyroch skupín.

Prvú skupinu tvoria západoslovanské javy, ktoré v 9.—10. storočí charakterizovali celú oblasť psl. základu slovenčiny. Patria sem tieto javy:

(1) Zachované psl. skupiny *kv-*, *gv-* pred *ě* (slov. *květ*, *hvězda*, čes. *květ*, *hvězda*, poľ. *kwiat*, *gwiazda* proti rus. *cvet*, *zvezd'a*, sch. *cvet*, *zvezda*),

(2) neprítomnosť *l* epentetického (slov. *zem*, v nár. *zema*, *konopa*, čes. *země*, *konopě*, poľ. *ziemia*, *konopia* proti rus. *zeml'a*, *konopl'a*, sch. *zemlja*, *konoplja*).

Iste je zaujímavé, že dnešné obce *Chlievany* a *Rybany* pri Bánovciach nad Bebravou sa v 13. a 14. stor. zapisujú s *l* epentetickým (napr. *Hleulan* 1276 [42], t. j. *Chlévlán-*, *Ryblyen* 1323 [115], t. j. *Ryhlán-*, pravda, aj bez neho (napr. *Helwen* namiesto *Hlewen* 1392 [42], *Riben* 1466 [115], t. j. *Chlévlán-*, *Rybán-*). No v blízkosti je obec *Ruskovce* (*Ruzk* 1329 [114], t. j. Ruská osada). Táto skutočnosť naznačuje, že záznamy názvov obcí môžu odrážať prítomnosť východoslovanského etnika, a nie pôvodný stav.

(3) Zachované psl. *dl*, *tl* v tvaroch *l*-participia (slov. *padla*, *pletla*, čes. *padla*, *pletla*, poľ. *padla*, *plotla* proti rus. *up'ala*, *plel'a*),

(4) striednica *š* za psl. *ch'* v zámene *vššb* (slov. *všetko*, v nár. *šecko*, *šelijakí*, čes. *veškerý*, *všechno*, poľ. *wsze*, *zawsze* proti rus. *ves'*, *vs'a*, *vs'ě*, sch. *sav*, *sva*, *sve* zo star. *vas*, *vsa*, *vse*),

(5) striednice *dz*, *c* za psl. *dj*, *tj*, resp. *g'*, *kt'* (slov. *medza*, *sadza*, *svieca*, *noc*, čes. *mez* zo star. *mezě*, *saze*, *svíce*, *noc*, poľ. *miedza*, *sadza*, *świeca*, *noc* proti rus. *mež'a*, *s'aža*, *sveč'a*, *noč*, sch. *meda*, *sviječa*, *noč*, sln. *meja*, *sveča*, bulh. *mežda*, *svešta*, mac. *međa*, *svečka*).

Pôvodná striednica *dž* v slovenčine je doložená kontinuálne už od 12. storočia. Napríklad *Preuigan* 1113 [105], t. j. *Prévidžán-*, *Nevvic* 1113 [84], t. j. *Nevidž(á)*, *Balyarad* 1249 [8], t. j. *Boleraďž* (< *Bolërad-ib*), dnes Boleráz. *Zbugya* 1337 [149], dnes Zbudza (z psl. *Sbōd-ja*) a pod. Pôvodná je aj striednica *dz* v poľštine. Striednica *z* v češtine vznikla zmenou *dž* > *ž* už asi v 10. storočí.

(6) prípona *-ě* v gen. sg. nom. a ak. *ja*-kmeňov a ak. pl. *jo*-kmeňov (slov. *ulice*, *kone* z pôvod. *ulicě*, *koně*, stčes. *ulicě*, *koně*, poľ. *ulice*, *konie* proti stsl. *dušę*, *kraję*),

(7) prípona *-a*, resp. *-ę* v part. prez. mask. (slov. *ida*, *buda*, v nár. aj *budza*, *konča* s funkciou predložiek, stčes. *rcě*, stpoľ. *wiedzię* proti stsl. *vedy*, *nesy*).

Druhú skupinu tvoria psl. javy západoslovanského pôvodu, ktoré sa koncentrovane vyskytovali v západnej a východnej oblasti psl. základu slovenčiny (dnes sú v západnej, východnej a sčasti aj v strednej slovenčine). Patria sem tieto javy:

(1) Zachované psl. skupiny *dl, tl* v podstatných menách (v záp. a vých. slov. *šidlo, sadlo, motovidlo*, resp. v záp. slov. aj *šillo, sallo, motovillo*, v češ. *šídlo, sádlo, motovidlo*, poľ. *szydło, sadło, motowidło*, ale v stred. slov. *šilo, salo, motovilo*),

(2) striednica *š* za psl. *ch'* v tvaroch podstatných mien (v záp. slov. *Češi, mníši*, v záh. nár. aj v dat. — lok. *streši*, vo vých. slov. pôvod. *Češi, streše, muše*, dnes *Čechi, streše, muše* podľa *koše*, čes. *Češi, střeše, mouše*, poľ. *Włoszy*, dnes *Włosi* (t. j. *Włośli*) podľa *chłopi*, ale *musze, strzesze*, v stred. slov. *Česi, žeňisi*, vo zvyškoch aj *strese, macose*, dnes *streche, macoche*),

(3) striednice *rot-, lot-* za psl. *ořt-, oľt-*, t. j. pod cirkumflexom (záp. a vých. slov. *rožen/rožeň, rozparek, loket/lokec, loni/loňi*, čes. *rožen, loket*, poľ. *rožen, lokiec*, v stred. slov. *ražeň, rázporok, lakeť, vlašni*, takto aj spis.),

(4) krátka tematická morféma *-e-* v slovesných tvaroch typu *berěš* (záp. a vých. slov. *berěš, neseš*, čes. *berěš, neseš*, poľ. *bierzesz, niesiesz*, stred. slov. *berješ, nesješ*).

Tretiu skupinu tvoria psl. javy západoslovanského pôvodu, ktoré sa vyskytovali iba na okraji západnej oblasti psl. základu slovenčiny a v jeho východnej časti (dnes v záhorských nárečiach a vo východnej slovenčine). Sem patria tieto javy:

(1) Výskyt slabiky *rъ, lъ* namiesto slabičného *ř, l* v prípadoch typu *krъvb* (v záh. nár. *křef, křest*, gen. pl. *blech*, vo vých. slov. *křef, křest*, čes. *křev, křest, blech*, poľ. *krew, krzest* popri *chrest, blech*, no v záp. a stred. slov. *krъ, křst, bľch* z psl. *krъb, křstъ, bľchъ*),

(2) prípona *-ъmb* (a nie *-omb*) v inštr. sg. mask. (v záh. nár. *hadem, pьotem*, vo vých. slov. *hadem, plotem* popri *hadom, plotom*, čes. *hadem, plotem*, poľ. *gadem, plotem*, v záp. a stred. slov. *hadom, plotom*).

Štvrtú skupinu tvoria psl. javy západoslovanského pôvodu, ktoré sa vyskytovali iba na okraji západnej oblasti psl. základu slovenčiny, t. j. medzi dolným tokom Moravy a Malými Karpatmi (dnes v záhorskej oblasti). Patria sem javy:

(1) Zmena psl. *ĭb-* > *jb-* na začiatku slov (v záh. nár. *jehъa*, čes. *jehla*, poľ. *igła*, v nár. *jegła, gla*, na ostatnom území slov. *ihla*),

(2) dĺžka za starý akút v prípadoch typu *kráva, sláma, síla* (v záh. nár. *kráva, suáma*, čes. *kráva, sláma, síla* ..., na ostatnom území slov. *krava, slama, síla*),

(3) krátkosť prípony *-a* v nom. pl. neutier (v záh. nár. *ramena, mjesta*, čes. *ramena, města, kuřata* ..., na ostatnom území slov. *ramená, mestá, kuratá* popri *kurence*, vo vých. slov. *ramená* > *ramena*).

Podrobnejší výskum ukazuje, že medzi psl. javy západoslovanského pôvodu možno zaradiť aj ďalšie javy. Napríklad dá sa predpokladať, že východnú oblasť psl. základu slovenčiny charakterizovali koreňové morfémy *to-*, *sob-* v dat. a lok. zámen. Dnes totiž vo východoslovenských nárečiach je *tebe*, *sebe*, a nie očakávané *cebe*, *sebe*. Tento jav si možno najlepšie vyložiť tak, že v čase asibilácie, t. j. v 13. storočí, boli tu ešte zámena so základom *to-*, *sob-*, a teda vyrovnanie v prospech *te-*, *se-* je mladšie. Podobný vývin bol pravdepodobne aj v oblasti záhorských nárečí (porov. čes. tvary *tobě*, poľ. *tobie*).

2. Nezápadoslovanské javy v psl. základe slovenčiny. Z jazykovo-zemepisného hľadiska nezápadoslovanské javy v psl. základe slovenčiny možno v zásade rozdeliť do dvoch skupín.

Prvú skupinu tvoria nezápadoslovanské javy, ktoré sa v 9.—10. storočí vyskytovali iba v historickej centrálnej oblasti psl. základu slovenčiny. Patria sem tieto javy:

(1) Striednice *rat-*, *lat-* za psl. *ořt-*, *ořt-*, t. j. pod cirkumflexovou intonáciou (stred. slov. *rakita*, *ražeň*, *rásť* popri *rjast'*, *rasocha*, *rásvit*, miestami *razum*, v názvoch *Ravňe*, *lakeť*, *laňi*, sch. *rakita*, *ražanj*, *rasti*, *lakat*, *lani* ..., v záp. a vých. slov. *rožen*/*rožeň*, *róscit*, *loket*/*lokec* atď.).

Doteraz najstarší známy doklad je záznam *mons Razdel* 1293 [111]. Je to dnešný vrch Razdiel neďaleko obce Skýcov. Niektoré názvy drevín, napr. *rakita*, *rasocha*, *ražďje* (v nár. *ražďží*, *ražďžjé*, *ražďdí*) prenikli aj do príľahlej západoslovenskej oblasti, resp. do oblasti Gemera.

(2) Zjednodušené *l* za psl. *dl*, *tl* v podstatných menách (stred. slov. *šilo*, *salo*, *krjelo*, *motovilo*, *jela*, sch. *šilo*, *salo*, *krilo*, *motovilo*, rus. *š'ilo*, *s'alo*, *kryl'o*, *motov'ilo*, vo vých. a záp. slov. *šidlo*, *sadlo*, *kridlo*, *motovidlo*, *jedľa*/*jedla*, v časti záp. slov. *šillo*, *sallo*, *krillo* atď., p. kap. 26,3).

Aj tento stredoslovenský jav je doložený v kontinuite od 12. storočia (porov. *Celsan* 1113 [116] namiesto *Selcan*, t. j. *Selčän* od *selce*, *Prilsčan* 1156 [107] namiesto *Priselan* od *seliti*, *Ielapotok* 1285.1296 [46] od *jela* a *potok* a i.).

(3) Striednica *s* za psl. *ch'* z 2. palatalizácie v tvaroch podstatných mien (v stred. slov. v nom. pl. mask. *Česi*, *žeňisi*, pôvod. aj v dat. a log. sg. fem. *muse*, *blse*, *macose*, dnes len vo zvyškoch, stsl. v nom. pl. *dusi*, v dat. a lok. sg. fem. *musě*, sch. *musi* popri *muhi*, strus. *musě* atď., v záp. slov. *Češi*, *žeňiši*, v záh. nár. aj *na streši*, vo vých. slov. *Čechi* za staršie *Češi*, resp. *muše* za staršie *muše* podľa *koše*).

Striednica *s* za psl. *ch'* je doložená hneď, len čo sa objavili súvislé písané texty zo stredoslovenskej oblasti (porov. *na vrsyech* 1582 [110], *hajdusi* 1673 [113]).

(4) Vznik novoakútu: a) na tematickej morféme *-e-* v psl. slovesných tvaroch typu *nesěšb*, ktorý sa neskôr zmenil na dĺžku (stred. slov. *berješ*, *ňesješ*, *pletješ*,

sch. *nesěš, berěš, pletěš*, rus. *nesěš, berěš, pletěš* ..., záp. a vých. slov. *berěš, neseš, pleteš/pleceš*...), b) na prvej slabike prípony *-oĭq* v inštr. sg. fem., t.j. *-oĭq* s vývinom *-oĭu > -ōu* v 10. storočí. c) na adj. prípone *-oĭe* v nom. a ak. sg. neutier, t.j. *-oĭe* s vývinom *-ōĭe > -ō* v 10. storočí (p. kap. 7).

Okrem týchto psl. javov sem možno zaradiť aj tvar 3. os. pl. *sa* atematického slovesa *byť* (porov. stred. slov. *kde sa deťi*), pravda, ak je z psl. *setb*. Psl. tvar *setb* v psl. základe strednej slovenčiny možno pokladať za zvyšok prastarej dvojice *setb : setb* (porov. lat. *sunt, sint*) alebo za dávne psl. vyrovnanie 3. os. pl. v rámci atematických sloviac (teda *vědetb, dadetb, jědetb : setb → vědetb, dadetb, jědetb, setb*). Niekedy sa stredoslov. tvar 3. os. pl. *sa* so zreteľom na krátkosť vykladá z duálovej formy (zmenou *sta → sa* /94/), ktorá sa miestami nachádza v časti oravských nárečí, pravda, vo funkcii 3. os. pl. Ale krátky tvar 3. os. pl. *su* je aj v príľahlých západoslovenských nárečiach. Tu sa skrátíl vplyvom ostatných tvarov v rámci vzoru *byť* a možno tá istá príčina viedla k skrátieniu stredoslovenského tvaru 3. os. pl. *sa* (zo staršieho *sā* a to zo *sā*).

(5) Zachovanie prípony *-mo* v 1. os. pl. v historickej, t.j. v južnej, resp. juhovýchodnej časti strednej slovenčiny (napr. *robímo, kosímo*, sch. *radímo, kosímo*, ukr. nár. *nosímo, rabotajemo* proti záp. a vých. slov. *robíme, kosíme*, resp. *robíme, košíme* atď.).

Juhovýchodnú oblasť stredoslovenských nárečí charakterizuje kompaktný výskyt ukazovacieho zámena *tot* (< *tbtb*). Toto zámeno zodpovedá stčes. zámenu *tet* (< *tbtb*), a preto ho nemožno hodnotiť ako nezápadoslovenský jav. Niekedy sa zámena *ten* a *tot* v strednej slovenčine nepokladajú za pôvodné a priľhľadajú na stav v staroslovenčine, usudzuje sa, že v psl. základe strednej slovenčiny ukazovacie zámena od koreňa *tb* neboli /67/. Pravda, ak je to tak, potom aj neprítomnosť zámen od tohto koreňa v psl. základe strednej slovenčiny by bola javom nezápadoslovenským (porov. záp. a vých. slov. *ten*, čes. *ten*, poľ. *ten* proti sch. *ovaj, taj, onaj*, rus. *etot, tot*).

Druhú skupinu tvoria nezápadoslovenské javy, ktoré v 9.—10. storočí charakterizovali okrem historickej centrálnej oblasti aj ďalšie, najmä však k nej príľahlé oblasti psl. základu slovenčiny. Ide o integračné javy. Patria sem tieto javy:

(1) Zmena *ib-* > *i-* na začiatku slov (záp., stred. a vých. slov. *ihla*, sch. *igla*, rus. *ig'olka* proti záh. *jehya*, čes. *jehla*),

(2) výskyt slabičného *r, l* v prípadoch typu *křv* (v záp. a stred. slov. *křv, křst, břch*, sch. *krv, krst*, v záh. nár. *křef, křest, blech*, vo vých. slov. *křef, křest*),

(3) krátkosť za starý akút v prípadoch typu *krava, slama, sila* (v záp., stred. a vých. slov. *krava, slama, breza, sila*, sch. *kräva, släma, brëza, sila*, v záh. nár. *kräva, suäma* ...).

(4) dĺžka na prípone *-á* v nom. pl. neutier (v záp. a stred. slov. *ramená, mestá, kurčatá*, vo vých. slov. *ramena, mesta* zo staršieho *ramená, mestá*, v záh. nár. *ramena, mjesta*),

(5) prípona *-omv* v inštr. sg. mask. (v záp. a stred. slov. *hadom, plotom*, vo vých. slov. *hadom, plotom* popri *hadem, plotem*, v záh. nár. *hadem, puotem*).

3. Porovnanie západoslovanských a nezápadoslovanských javov v psl. základe slovenčiny z jazykovo-zemepisného hľadiska prináša závažné poznatky o vývine psl. základu slovenčiny pred tým, čo sa slovenčina začala vyvíjať ako samostatný jazyk. Z neho totiž vyplýva, že staršie (pomigračné) psl. nezápadoslovanské javy v zásade zostali v rámci pôvodných hraníc a šírili sa len súběžne s rozširovaním starej stredoslovenskej oblasti na sever a severovýchod (asi v 10. stor.). Väčšiu expanziu prejavili mladšie psl. nezápadoslovanské javy (napr. *i-* zo staršieho *i̇b-* na začiatku slov, slabičné *ɾ*, *ʃ* v prípadoch typu *kɾvь*, *sʃzь*), najmä smerom na západ a severozápad. No hoci ide bezpochyby o integračné javy (značne presahujú historickú stredoslovenskú oblasť), predsa ani jeden z nich nepresiahol za vnútornú líniu karpatského oblúka, čiže ani jeden z nich neintegroval psl. základ slovenčiny ako celok. Naproti tomu mnohé psl. javy západoslovanského pôvodu psl. základ slovenčiny charakterizovali ako celok (také boli napr. zachované skupiny *kv-*, *gv-* na začiatku slov, skupiny *dl*, *tl* v slovesných tvaroch, striednice *dž*, *č* za *dī*, *tī*, neprítomnosť *l* epentetického a i.). Táto skutočnosť naznačuje, že vo vývine psl. základu slovenčiny už na rozhraní 9.—10. storočia prevažovali faktory, ktoré vtláčali jeho podobe západoslovanský ráz.

HLAVNÉ ZMENY V PRASLOVANSKOM ZÁKLADE SLOVENČINY V 10. STOROČÍ

V priebehu 10. storočia sa v psl. základe slovenčiny vykonali veľmi dôležité zmeny. Pravda, podobné zmeny prebiehali aj v iných oblastiach rozpadávajúcej sa praslovančiny. Jedným z najzávažnejších dôsledkov týchto zmien bol rozpad stavby psl. slabiky a odstránenie psl. osobitostí v systéme foném a v ich realizácii. A napokon podstatne zasiahli aj psl. stavbu slov a tvarov. No rozhodujúce bolo, že výsledkami týchto zmien sa utvorili predpoklady na samostatný vývin väčšiny slovanských jazykov a medzi nimi aj slovenčiny.

Pre tieto príčiny už skôr sme toto obdobie nazvali konštitutívnym a súčasne sme v súvislosti s vývinom starej slovenčiny pripomenuli, že ho sprevádzala dialektická črta, ktorá sa prejavovala v tom, že popri diferenčných zmenách sa súběžne uskutočňovali aj zmeny integračné. Inou osobitosťou jej vývinu v tomto období bolo, že zmeny, ktoré sa v jej systéme uskutočnili, mali nerovnomerný priebeh a ani ich výsledky neboli rovnaké. Ďalej napr. ukážeme, že niektoré javy možno lepšie pochopiť len v predpoklade, že v oblasti strednej slovenčiny sa jery vokalizovali neskôr ako v oblasti západnej alebo východnej slovenčiny. V strednej slovenčine nerovnomerne prebiehala aj kontrakcia *a*, pravda, osobitne sa prehodnocovali aj psl. prozodické vlastnosti. Tieto osobitosti vývinu v oblasti starej strednej slovenčiny majú korene v prastarej genéze spojenjej s migračným

obdobím a potom aj s tým, že jej kontakty s južnoslovanskou oblasťou zostali živé aj po skončení tohto obdobia.

Zo zmien v 10. storočí v oblasti starej slovenčiny pozornosť sústredíme na priebeh kontrakcie, zániku a vokalizácie psl. jerov, zániku psl. nosoviek *o*, *e* a na prehodnocovanie psl. prozodických vlastností.

PRIEBEH KONTRAKCIE V SLOVENČINE

7. V oblasti starej slovenčiny tak ako v ostatných západoslovanských jazykoch ešte pred zánikom jerov sa v niektorých polohách medzi vokálmi vyskytovala hláska *i* (napr. *pojasъ*, *stoiati*, *dobroje*, *znamenъje*, v slovesnom tvare *volajotъ*). Niekedy na začiatku 10. storočia toto *-i-* medzi vokálmi zaniklo a vokály, ktoré sa takto dostali do susedstva, sa stiahli, t. j. kontrahovali sa do jedného dlhého vokálu (napr. *oia* > *oa* > *á*).

Kontrakcia vokálov po zániku *i* sa vykonala vnútri tvarov a slov a na ich konci. Príklady:

(a) vnútri slov a tvarov: *ъja* > *ǎ* (*lъjati* > *lǎti*, dnes *lǎt'*, *lǎt'*, *lǎt* a pod.), *ěja* > *ǎ* (*smějati se* > *smǎti sǎ*, dnes *smǎt' sa*, *smǎt' sǎ*, *smǎt' sa*, *smít sa*), *yjъ* > *ý* (*stryjъcъ* > *strýc*), *oia* > *á* (*pojasъ*, *stoiati* > *pás*, *stát'*), *ъjъ* > *ý* (*dobrъjichъ* > *dobrych*), *aje* > *á* (*znaješъ* > *znáš*);

(b) na konci slov a tvarov: *-ъje* > *-é* (*znamenъje* > *znameňé*, dnes *znameňje*, *znamení*, v stred. slov. aj *znameňja*, *znameňej*, resp. *znameňǎ*), *-ъja* > *-ǎ* (gen. sg. *znamenъja* > *znameňǎ*, dnes *znameňja*, *znameňej*, *znameňǎ*, *znamená*), *-ъju* > *-ú* (dat. sg. *znamenъju* > *znameňú*, dnes *znameňju* alebo *znameňú*, *znamenú*), *-ъjъ* > *-í* (gen. pl. *kostъjъ* > *kostí*, *kosci*), *-ъjъ* > *-ý* (nom. sg. mask. *dobrъjъ* > *dobry*, dnes *dobrí*, *dobrej*), *-aja* > *-á* (nom. sg. fem. *dobraja* > *dobrǎ*), *-oje* > *-é* (nom. sg. neutr. *dobroje* > *dobrě*), *-iji* > *-í* (nom. pl. mask. *dobriji* > *dobří*, *čudziji* > *cudzí*).

Na konci niektorých tvarov skupina vokálov s intervokalickým *i* kontrakcii nepodľahla z morfológických príčin. Tu sa pôvodné *-i-* chápal ako konsonantická súčasť koreňa alebo kmeňa, t. j. ako *-j*, a nasledujúci vokál ako súčasť prípony, čiže pôvodná skupina vokálov s intervokalickým *i* v tomto prípade sa rozpadla na *vokál + j* a *príponu* (oddeľoval ich morfológický švik). Tako sa vyvíjal napr. tvar 1. os. sg. typu *volajō* (z neho *volaj-ō* > *volaj-u*, v češ. dodnes *volaji*), 3. os. pl. typu *volajotъ* (z neho *volaj-otъ* > *volaj-ú*, dnes *volajú*) a iné tvary. V stredoslovenskej a príľahlej západoslovenskej oblasti z tých istých príčin kontrakcii nepodľahli ani tvary privlastňovacích zámen (dodnes je tu napr. *moja*, *moje*, *mojich* proti čes. tvarom *má*, *mé*, *mých*). Pravda, kontrakcia sa v týchto oblastiach neuskutočnila ani v iných prípadoch (napr. *kajati sa*, *vojvoda* z *vojevoda* proti stčes. *káti se*, *vévoda* a i.).

Zo slovanských jazykov sa kontrakcia najdôslednejšie vykonala v oblasti češtiny (za psl. *čŭješb*, *bŭješb* v stčes. bolo *čúš*, *bieš* ...), menej intenzívne kontrakcia zasiahla oblasť južnoslovanských jazykov (napr. v sch. za psl. *pojasb* je *pojas* i *pas*) a vôbec sa neuskutočnila vo východoslovanskej oblasti. V tejto oblasti sa psl. *-j-* medzi vokálmi chápalo ako konsonantická časť slabiky, t. j. ako *-j-* (napr. za staršie psl. *pojasb* bolo tu *po-ja-sb*), čiže na vznik kontrakcie tu nebola motivácia.

V psl. základe slovenčiny kontrakcia neprebíhala rovnomerne a ani jej výsledky neboli rovnaké.

1. Kontrakcia v psl. základe západnej a východnej slovenčiny. V západnej a východnej časti psl. základu slovenčiny sa kontrakcia vykonala približne v tom istom čase ako v jazykoch západoslovanského pôvodu, t. j. krátko pred zánikom jerov a nosoviek. Mohlo to byť najneskôr na začiatku 10. storočia. To, že sa kontrakcia v týchto oblastiach musela uskutočniť pred zánikom nosoviek, dokazuje jednotný výskyt prípony *-ú* v inštr. sg. fem. (typ *dobruú*, *ženú*, resp. *ženu*). Táto prípona vznikla z psl. prípony *-oĭŕ*. Jej vznik predpokladá takýto vývin:

$$-oĭŕ > -oŕ > -\bar{ŕ} > -ú$$

Z názornej schémy je zrejmé, že najprv sa musela uskutočniť kontrakcia (*-oĭŕ > -oŕ > -\bar{ŕ}*) a len po nej denazalizácia (*-\bar{ŕ} > -ú*).

Taký istý priebeh kontrakcie sa predpokladá aj v psl. základe češtiny. Tu však staré *-ú* sa ďalej diftongizovalo na *-ou* (ako *súd > soud*, *kúpě > koupě*). Dnešný tvar inštr. sg. fem. typu *ženou* v češtine má teda iný pôvod ako tvar *ženou* v strednej slovenčine. V poľštine tvar *żoną* zachováva stav po druhom štádiu kontrakcie (*-oŕ > -\bar{ŕ}*).⁶

2. Kontrakcia v psl. základe strednej slovenčiny. V cetrálnnej časti psl. základu slovenčiny priebeh kontrakcie pravdepodobne bol nerovnomerný, a to tak z chronologického, ako aj z pozičného hľadiska. Napríklad je veľmi pravdepodobné, že ešte pred zánikom jerov sa v tejto oblasti narušila stavba psl. skupín typu *ŕĭb*, *ŕĭb*, *eĭb*, *yĭb*. Jery totiž pred psl. intervokalickým *ĭ*, resp. po ňom boli v tzv. napätej polohe a ľahko s ním splývali. Takto vznikli pre psl. zvukový systém netypické zoskupenia vokálov (napr. *ii* z *ŕĭb*, *yi* z *ŕĭb* atď.), ktoré sa potom sťahovali do dlhého vokálu skôr ako v iných prípadoch. Také podmienky na včasnú kontrakciu mohli vzniknúť napr. v tvaroch typu *znamenŕje*, *znamenŕja*, *kostŕb*, *dobrŕb*. No prípona *-ou* v inštr. sg. fem. (typ *dobrou ženou*) zasa ukazuje, že v psl. základe strednej slovenčiny po zániku nosoviek sa kontrakcia dôsledne nevykonala. Táto prípona totiž mohla vzniknúť len takýmto postupom:

$$-oĭŕ > -oĭu > -ou$$

⁶ Aj v ďalších kapitolách sa na ich konci v skratke bude poukazovať na vývin v češtine alebo aj v iných slovanských jazykoch. Najnovšie sa vývin češtiny v krátkom prehľade podáva vo vysokoškolskom učebnom texte R. Krajčoviča *Čeština a slovenčina v starších archívoch v predpisovnom období* (Bratislava, Univerzita Komenského 1983) na s. 5—37.

Podľa tejto schémy predpoklady na kontrakciu v danom prípade vznikli až po zániku nosoviek.

Zaujímavé je, že v starších dokladoch sú pomerne časté tvary inštr. sg. fem. typu *ženuou* (porov. *siuow* 1567, *hore woduou* 1568, z *povynmostuov prattelskuov* 1596, *službuou* 1607 /118/). Výskyt týchto tvarov naznačuje, že prípona *-ou* v inštr. sg. fem. v starej strednej slovenčine bola dlhá, t. j. *-ōu* (porov. sch. *tobōm*, *ženōm* zo staršieho *tobōu*, *ženōu*). Dĺžku na *ō* v tomto tvare dobre možno vyložiť ako stopu po novoakúte, ktorý vznikol ešte v psl. základe strednej slovenčiny po posune prízvuku z koncovej slabiky (porov. rus. *žen'oj*, *ruk'oj*). Je teda možné, že vývin prípony *-oio* v psl. základe strednej slovenčiny s výsledkom *-ōu* bol podmienený prítomnosťou novoakútu na jej *o*-ovej zložke.

Iným svedectvom o tom, že kontrakcia v psl. základe strednej slovenčiny mala osobitý priebeh, je výskyt prípony *-uo* v adj. tvaroch nom. — ak. neutier v sg. (napr. *dobruo*, *maluo*). Táto prípona predpokladá kontrakciu *-oje* > *-oe* > *-ō*, pričom o jej výsledku mohla aj tu rozhodnúť prítomnosť novoakútu na *o*-ovej zložke psl. prípony. Podľa toho prípona *-uo* v adj. tvaroch nom.- ak. sg. neutier v psl. základe strednej slovenčiny by bola vznikla vývinom *-ōje* > *-ōe* > *-ō* (> *-uo*). A napokon k osobitostiam priebehu kontrakcie v starej strednej slovenčine patrí aj to, že sa v jej areáli častejšie vyskytujú prípady, v ktorých sa kontrakcia nevykonala (napr. *moja*, *moje*, *mojich*, *môjho* z *mojeho*, *vojvoda* z *vojevoda*, *kajat' sa*, miestami *bojati sa* a pod.).

Podrobne už E. Novák /62/, novšie R. Krajčovič /40/ a E. Pauliny /70/.

ZÁNİK A VOKALIZÁCIA JEROV

8. Vývin psl. redukovaných vokálov, pre ktoré sa vo všeobecnosti ujal termín jery (*ь* — mäkký jer, *ѣ* — tvrdý jer), v psl. základe slovenčiny, ale aj ostatných slovanských jazykov sa prejavil buď ako ich zánik bez stôp v jednej polohe, buď ako zmena na neredukovaný vokál v inej polohe. Príčiny zániku jeroV ako prvkov fonologického systému v slovanských jazykoch v 10. storočí (resp. v 11.—12. storočí vo východoslovanskej oblasti) nie sú nateraz jednoznačne objasnené. Pre západoslovanské jazyky sa dá prijať vysvetlenie, podľa ktorého jery v čase prehodnocovania psl. kvantít pre redukovanú realizáciu nemohli byť nositeľmi kvantít, t. j. nemohli sa začleniť do kvantitatívnej štruktúry vokalických foném (*a* — *ā*, *o* — *ō*, *e* — *ē*, *i* — *ī*...), preto sa dostali na okraj fonologického systému a zanikli /51/.

1. Príčiny vokalizácie jeroV, ako sa zdá, boli v stavbe morfém. Prípady ako napr. *дѣнь* > *deň*, *сѣнь* > *sen* ukazujú, že sa vokalizovali len tie jery, ktoré boli pre zvukovú stavbu morfém dôležité (slová so zvukovou stavbou *dn*, *sn* atď. nemohli samostatne jestvovať). Jery na konci slov, resp. morfém (gramatických

i slovotvorných) pre ich zvukovú stavbu dôležité neboli, preto zanikli. Pre zvukovú stavbu slov a morfém boli dôležité jery v párnej slabike od konca (*dbn-*, *sbn-*) a medzi konsonantmi, ktoré by po zániku jeru nemohli vedľa seba jestvovať (*sъchnuti*, v rus. *s'ochnut*). Tieto jery dôležité pre stavbu slova a morfém sa spravidla vokalizovali, a to bezprostredne (najmä v prvom prípade: *dbnъ* > *deň*, *vbnъ* > *von*) alebo pomocou dočasného neurčitého vokálu (najmä v druhom prípade: *mъcha* > *mъcha* > *macha*). Úplný zánik a vokalizácia jerov sa teda uskutočňovali podľa určitých zákonitostí, ktoré vo všetkých slovanských jazykoch neboli celkom totožné.

Pre západoslovanskú oblasť sa tieto zákonitosti dajú vyjadriť tromi pravidlami:

(1) V nepárnej slabike počítajúc od konca jery zanikali bez stôp.

Príklady: $\underset{3}{d}b\underset{2}{n}b\underset{1}{ъ} > \underset{2}{d}nes$, $\underset{2}{s}b\underset{1}{n}ъ > \underset{1}{s}on$, $\underset{1}{o}t\underset{1}{b}ca > \underset{1}{o}tca$
 $\underset{2}{s}b\underset{1}{b}rati > \underset{1}{z}obrať$, $\underset{2}{z}ebrať$, $\underset{2}{v}ъ \underset{1}{t}m\underset{1}{ě} > \underset{2}{v}o \underset{1}{t}me$, $\underset{1}{v}e \underset{1}{t}me$

(2) V párnej polohe počítajúc od konca jery sa menili na neredukované vokály, čiže sa vokalizovali.

Príklady: $\underset{3}{š}v\underset{2}{b}c\underset{1}{ъ} > \underset{2}{š}vec$, $\underset{2}{p}e\underset{1}{t}ъk\underset{1}{ъ} > \underset{2}{p}iatok$, $\underset{2}{p}átek$,
 $\underset{2}{p}od\underset{1}{š}ъva > \underset{2}{p}odošva$, $\underset{2}{p}odešva$

(3) Keď v rámci slova alebo tvaru (niekedy aj predložkového spojenia) rad slabík s jermi bol prerušený slabikou s neredukovaným (plným) vokálom, vtedy sa jery v ďalších slabikách vyvíjali ako počítané od konca, t. j. v nepárnych slabikách zanikali, v párnych sa vokalizovali.

Príklady: $\underset{1}{m}l\underset{1}{yn}ъ > \underset{1}{m}lyn$, $\underset{1}{v}ъ \underset{2}{p}e\underset{1}{t}ъk\underset{1}{ъ} > \underset{2}{v} \underset{2}{p}iatok$, $\underset{2}{v} \underset{2}{p}átek$

Pravidlo o zániku jerov bez stôp a o ich prechode na plné vokály sa nazýva jerové pravidlo. Niekedy sa hovorí aj o Havlíkovom pravidle, pretože prvý naň poukázal jazykovedec A. Havlík. Jer, ktorý zanikol bez stôp, nazýva sa slabý jer (slabá poloha jeru), jer, ktorý sa vokalizoval, nazýva sa silný jer (silná poloha jeru). Na označenie vokálu, ktorý vznikol z jeru, ustálil sa termín jerová striednica.

Podľa uvedených pravidiel sa jery v západoslovanských jazykoch vrátane slovenčiny nevyvíjali v skupinách *tъrt*, *tъlt*, *tъrt*, *tъlt* (*t* zastupuje akýkoľvek konsonant), pretože v týchto prípadoch vznikli slabičné konsonanty *r*, *l*, ktoré v slovenčine buď zostali (*vrba*, *vlk*), alebo sa pri nich vyvinul vokál (napr. *verba*, *vilka* vo vých. slov.). Ani v psl. príponách typu *-ъrbъ*, *-ъlbъ* sa jery nemohli vokalizovať, pretože prípony tohto typu v čase vokalizácie jerov boli už kontrahované (napr. *dobrъrbъ* > *dobrý*, *kostъlbъ* > *kostí*), alebo koncové *-ъrbъ* bolo v nich zmenené na *-i* (napr. *dobrъrbъ* > *dobrî*, *kostъlbъ* > *kostî*, resp. *kostii*). V jazykoch výcho-

doslovanského pôvodu silné jery sa vokalizovali aj v týchto prípadoch (porov. rus. *volk, torg, molod'oj, kost'ej* z psl. *vьlkъ* zo staršieho *vьlkъ, tьrgъ, molodъjъ, kostъjъ*).

2. Úplný zánik jerov a vokalizácia jerov sa uskutočňovali postupne. Najprv jery zanikali v nepárnej polohe od konca a potom zanikali jery vokalizáciou. Pravda, vokalizácia jerov sa mohla uskutočniť iba podľa podmienok, ktoré na jej realizáciu v 10. storočí alebo neskôr poskytoval fonologický systém nárečových oblastí psl. základu na danom území. Preto za párne jery alebo za jery dôležité pre stavbu slov a morfém nie sú vo všetkých slovanských jazykoch rovnaké striednice. Okrem toho kvalita vokálu za silný jer závisela aj od chronologického pomeru zániku jerov ku kontrakcii alebo denazalizácii, resp. aj od toho, medzi akými konsonantmi sa jer dôležitý pre stavbu slov a morfém nachádzal. Napríklad priebeh a výsledky vokalizácie jerov v psl. základe strednej slovenčiny si najlepšie vysvetlíme, keď budeme vychádzať z predpokladu, že v tejto časti psl. základu slovenčiny jery sa vokalizovali pred skončením kontrakcie, ale po zániku nosoviek, a v psl. základe západnej a východnej slovenčiny naopak, keď budeme vychádzať z predpokladu, že tu sa jery vokalizovali veľmi krátko po kontrakcii a pred zánikom nosoviek. Pravda, priebeh vokalizácie silných jerov v spomínaných oblastiach psl. základu slovenčiny mal aj iné osobitosti, ktoré mali vplyv na kvalitu jerových striednic.

3. Pre západnú a východnú slovenčinu treba predpokladať, že jery v silnej polohe sa vokalizovali tak ako na celom území jazykov západoslovenskej skupiny azda okrem polabčiny, t. j. uskutočnili sa tu zmeny

$$ь > 'e, \quad ъ > e.$$

Svedčí o tom stav v súčasných západoslovenských nárečiach aj vo veľkej časti východoslovenských nárečí. Napríklad:

za *ь*: *žnec, pen|peň, den|dzeň, otéc|otjéc|ocec, tenkí|cenkí, kotel|kocjel, chrbet, len, pes* (čes. *žnec, pen, den, tenký, len, pes*, poľ. *źniec, pień, dzień, cienki, leń, pies*);

za *ъ*: *ven, sen, pátek|pjatek, ve sne, zebrať|zebrac, mech* (popri *moch*), *deska, rež* (čes. *ven, sen, pátek, ve sně, zebrať, mech, deska, rež*, poľ. *wen, sen, piątek, we snie, zebrać „zhromaždiť“, mech, deska*).

Prípady *dzeň, ocec, cenkí* (s asibiláciou) na jednej strane a prípady *pátek|pjatek, deska, ten* (bez asibilácie) na druhej strane podávajú svedectvo, že striednice za mäkký a tvrdý jer v týchto oblastiach starej slovenčiny pôvodne nemali úplne rovnaké vlastnosti. Prípady *dzen, ocec, cenkí* (*dz, c* v slovách predpokladá staršie *d', t'*) dokazujú, že za *ь* bolo *'e*, pred ktorým si konsonant mäkkosť zachoval. Prípady *pátek|pjatek, deska, ten* zasa svedčia, že za *ъ* bolo *e*, ktoré predchádzajúci konsonant nemäkčilo. Inak povedané: striednica *'e* za *ь* mala prednejšiu realizáciu ako striednica *e* za *ъ*. Z toho súčasne vyplýva, že

striednica *e* za *ɔ* a *ē* z kontrakcie (z psl. *oje*) mali spoločné vlastnosti. Keďže *ē* z kontrakcie vzniklo v západnej a východnej časti psl. základu slovenčiny skôr a v čase svojho vzniku nemalo krátky protiklad, zdá sa, že vokalizáciu *ɔ* na nemäkčiace *e* tu (a možno aj v celej západoslovenskej oblasti) motivovala práve prítomnosť nemäkčiaceho *ē* z kontrakcie.

Podľa tohto výkladu priebeh vokalizácie silných jerov v západnej a východnej oblasti starej slovenčiny možno znázorniť takto (v pomere ku kontrakcii):

kontrakcia	vokalizácia	
<i>oje</i> >	$\bar{e} \text{ — } e$	< <i>ɔ</i>
<i>bje</i> >	$\bar{e}' \text{ — } 'e$	< <i>b</i>

Jerové striednice *'e* a *e* nemali tu platnosť fonémy. Boli len odlišnými realizáciami jedinej fonémy */e/*. Odlišnosti v ich realizácii postupne zanikali. Najskôr sa to stalo v južnej časti západnej slovenčiny, a to tak, že obidve striednice splynuli v prospech nemäkčiaceho *e* (dnes je tu *den, tenki, pátek, ten* proti sev. záp. *dzen, cenki, ale piatek, ten* a pod.). Na juhovýchode východoslovenskej oblasti jerové striednice *'e* a *e* mali opačný vývin: striednica *'e* zostala a nemäkčiaca striednica *e* splynula s *o* (v zempl. nár. dnes napr. je *pjatok, zobrac, vof Prešove*). Stalo sa to zrejme pod vplyvom susednej ukrajinskej oblasti, v ktorej sa uskutočnila vokalizácia typu *ɔ* > *o*.

4. V centrálnych oblastiach slovenských nárečí výsledky po vokalizácii silných jerov sú dnes veľmi rozmanité. Napríklad:

za *ɔ*: *žñec, peñ, deñ, řenki*, ale aj *kotol/kotál, chrbet/chrbát, lan, ovos, orol* a i.,

za *ɔ*: *von, pjatok/pátok/peřtok, vo sñe, zobrat', podošva*, ale aj *dážď/dyožd', sen/suon, doska/daska, raž/rož, lakeť* a i.

O jerových striedniciach *a* a *o* vo všeobecnosti možno povedať, že striednica *a* sa koncentrovanejšie vyskytuje v severozápadnej oblasti strednej slovenčiny, pravda, len v malom počte slov (napr. *dážď, raž, mach, daska*), kým striednica *o* charakterizuje celú stredoslovenskú oblasť, najmä však jej južnú časť (*suon, rož, moch, stromčok* a pod.). Pre tieto príčiny sa pri výklade vzniku jerových striednic v psl. základe strednej slovenčiny žiada posudzovať jeho severozápadnú a juhovýchodnú oblasť osobitne.

(1) V juhovýchodnej oblasti strednej slovenčiny sa vokalizácia silných jerov uskutočňovala za takýchto podmienok: po zániku nosoviek boli tu páry foném */a/ — /ä/, /o/ — /e/* atď., nebolo tu nemäkčiace *ē* z kontrakcie a po zániku slabých jerov sa začala konštituovať tzv. párová spoluhlásková mäkkosť (p. kap. 11). Najmä táto posledná podmienka spôsobila, že miesto páru foném */a/*

— /ä/ sa vo fonologickom systéme oslabilo a členy tohto páru sa začali chápať ako dve realizácie jedinej fonémy /a/. Takto pre vokalizáciu jerov v silných polohách ako jediná možnosť zostal pár foném /o/ — /e/, a to *o* za tvrdý jer a *e* za mäkký jer.

Priebeh vokalizácie silných jerov v tejto časti strednej slovenčiny možno teda znázorniť takto:

$$\begin{aligned} b &> 'e \\ \bar{b} &> o \end{aligned}$$

Jerové striednice *e*, *o* sa v tejto časti strednej slovenčiny v pôvodných polohách zachovali v zásade až dodnes (napr. dnes je tu *deň*, *pes*, *peň*, *chrbet*, *len*, resp. *pejtok/pátok*, *von*, *voš*, *doska*, *rož*, *vo sne*, *podošva*, ba miestami aj *suon*, *doždík*).

(2) V severozápadnej časti centrálnych nárečí sa vokalizácia silných jerov uskutočňovala v týchto podmienkach: po zániku nosoviek boli tu páry foném /a/ — /ä/, /o/ — /e/ atď., nebolo tu nemäkčiace $\bar{z}$ z kontrakcie a po zániku jerov v slabej polohe sa tu začala konštituovať párová samohlásková mäkkosť (p. kap. 11,2). Z toho vyplýva, že v tejto časti stredoslovenských nárečí v čase vokalizácie silných jerov mal pár foném /a/ — /ä/ vo fonologickom systéme pevné miesto, takže sa tu silné jery na rozdiel od susednej juhovýchodnej oblasti mohli meniť nielen na fonémy /o/ — /e/, ale aj na fonémy /a/ — /ä/. Výskyt prípadov typu *deň*, *pes*, *peň*, resp. *piatok/pátok*, *von*, *voš*, *vo sne*, *podošva*, ale *raž*, *mach*, *dážď*, *ľaň* dokazuje, že sa to tak skutočne aj stalo.

Priebeh vokalizácie jerov v tejto časti strednej slovenčiny možno teda znázorniť takto:

$$\begin{aligned} b &> 'e, ('x >) \bar{a} \\ \bar{b} &> o, (x >) a \end{aligned}$$

x = neurčitý vokál

Pravda, tu treba dodať, že jery v tejto oblasti sa na fonémy /o/ — /e/, resp. /a/ — /ä/ menili podľa určitých pravidiel. Vokalizácia $\bar{b} > o$, $b > e$ sa uskutočnila len v základe slov bez striedania (napr. $v\bar{b}n\bar{b} > v\bar{b}n- > von$) a v slovách s takým striedaním, pri ktorom skupina konsonantov po zániku slabého jeru mohla jestvovať popri sebe (napr. $pe\bar{t}\bar{b}k\bar{b} > pe\bar{t}\bar{b}ka > pátok$, $páтка$). No v jednoslabičných koreňoch so striedaním, pri ktorom by skupina konsonantov po zániku slabého jeru nemohla popri sebe jestvovať (napr. *sonóra* + *konsonant*, *zubnica* + *sykavka*), prebiehal osobitný proces: slabý jer nezankol, ale so zreteľom na to, že v iných slabých polohách ho už nebolo, hodnotil sa tu ako neurčitý vokál, ktorý sa v čase vokalizácie zmenil na *a* po tvrdých a na $\bar{a}$ po mäkkých konsonantoch a súčasne ovplyvnil vývin silného jeru v rámci paradigmy. V skutočnosti tu šlo o odstránenie nezvyčajného striedania ($\bar{b}/x$, resp. x/a).

Tento osobitný prípad vokalizácie jerov možno znázorniť takto:

мѣхъ	> мѣх-	> мхч	> mach
	↑	↑	
мѣха	> мхча	> macha	macha
мѣху ...	мхчу ...	machu ...	machu ...
дѣждѣ	> дѣждѣ-	> dxždž	> daždž
	↑	↑	
дѣждѣ	> dxždѣ	> daždѣ	daždѣ
дѣждѣу ...	dxždѣу ...	daždѣу ...	daždѣу ...

Niekedy sa predpokladá, že na celom území strednej slovenčiny sa silné jery vokalizovali rovnako, t. j. ѣ > o, ѣ > e, a teda že dnešná striednica *a* v slovách *mach*, *dážd*, *raž*, *lan* atď. je nepôvodná. Usudzuje sa, že po zániku slabého jeru z tvarov *mcha*, *dždža*, *rži*, *lana* vkladnou hláskou *a* vznikli tvary *macha*, *daždža*, *raži*, *lana*, podľa ktorých sa *a* dostalo aj do tvarov nom.-ak. sg., resp. gen. pl. namiesto pôvodného *o* (t. j. pôvodné tvary *moch*, *doždž*, *rož*, *len* boli by ustúpili tvarom *mach*, *daždž*, *raž*, *lan*). Pri tomto výklade však zostáva nezodpovedaná otázka, prečo do tvarov *mcha*, *dždža* atď. prenikla vkladná hláska *a*, keď v iných prípadoch sa vkladalo *o* (porov. *blázn* > > *blázon*), ktoré vzhľadom na predpokladané *moch*, *doždž*, *rož* malo všetky predpoklady v paradigme sa uplatniť.

Podrobnejšie pozri v prácach [10, 61, 70].

Výklad jerovej striednice *a* v strednej slovenčine, ktorý sme podali, pripomína priebeh vokalizácie jerov v psl. základe srbochorvátčiny. Pravda, tu vznik neurčitého vokálu (*x*), ktorý sa vo všeobecnosti zmenil na *a* (porov. sch. *dan*, *pas*, *otac*, *mach*, *dažd* ...), súvisel so splynutím tvrdého *a* mäkkého jeru po strate mäkkosti psl. palatalizovaných konsonantov.

Vcelku teda silné jery v psl. základe slovenčiny sa vokalizovali takto: v jeho západnej a východnej časti zmenami ѣ > 'e, ѣ > e, v centrálnej juhovýchodnej časti zmenami ѣ > 'e, ѣ > o, v centrálnej severozápadnej časti v zásade ѣ > 'e, ѣ > o, v osobitných prípadoch ѣ > x > a, ѣ > 'x > ä. To bol pôvodný stav.

Za najstaršie doklady na jerovú striednicu *o* sa pokladajú záznamy fluvius *Istobenize* [45]: *Istobnicä* z 12. storočia (psl. *istobъnica*), mons *Haraduk* [36]: *Hradok* z 13. storočia (psl. *gradъkъ*).

5. Pôvodný stav jerových striednic v náležitých polohách sa v slovenských nárečiach v úplnosti nezachoval. Jeho zmenu spôsobili rozličné činitele.

V niektorých prípadoch rozhodlo susedstvo konsonantu, jeho vlastnosti. Tak sa napr. dá vysvetliť dnešná striednica *o* za staršie *e* z mäkkého jeru v slovách *tajomní*, *služobní* v strednej slovenčine. Inokedy rozhodli zasa morfológické činitele. V súvislosti s tendenciou tvoriť všetky tvary od toho istého základu sa pôvodná poloha jerových striednic zmenila napr. v paradigme *domček*-, *domček-a*, *domček-u* atď. za staršie *domček*, *domečk-a*, *domečk-u* (a to z psl. *domъčкъ*, *domъčъka*, *domъčъku*). Ale boli aj také prípady, keď forma koreňa z iných pádov sa stala základom nominatívu. Takého pôvodu sú napr. formy *ševc*, resp. *šefc* (namiesto *švec*), z tvarov *ševc-a*, *ševc-ovi* (v psl. *šѣвѣць*, *шѣвѣца*,

šbъbъcu) alebo *ženc* (namiesto *žnec*) z tvarov *ženc-a*, *ženc-ovi* (v psl. *žьньць*, *жьньца*, *жьньцу*).

Iný prípad je v strednej slovenčine. Tu pôsobila tendencia vyrovnať striedanie podľa zakončenia podstatného mena. Podstatné mená zakončené mätko sa prispôbovali striedaniu *e/θ*, ktoré tu bolo pre ne charakteristické. Takto podľa prípadov *chlapec/chlapca*, *otec/otca* a pod. sa zmenilo pôvodné *lakot/lakt'a* (*lakot* náležite za *lakъtъ*) na *laket/lakt'a*, t. j. zmenilo sa striedanie *o/θ* na *e/θ*, čím sa súčasne odstránila pôvodná jerová striednica. Pri podstatných menách zakončených tvrdo sa tu zovšeobecnilo striedanie *o/θ*, takže podľa prípadov *piatok/piatka*, *posol/posla* sa zmenilo pôvodné striedanie v prípadoch typu *oves/ovsa* (*oves* náležite za *ovъsъ*) na *ovos/ovsa*. Aj tu teda nastala zmena striedania (*e/θ* na *o/θ*), ktorou sa odstránila pôvodná jerová striednica. A napokon zmenou striedania vznikla pravdepodobne aj paradigma *sen, sna, snu* atď. (zo staršieho *son, sna, snu*) v strednej slovenčine, a to podľa paradigiem jednoslabičných podstatných mien typu *pes, psa, peň, pňa*.

Pôvodný stav jerových striednic sa často zastieral zovšeobecňovaním slovo- tvorných prípon alebo iných faktorov lexikálnej povahy. Napríklad v juhovýchodnej časti strednej slovenčiny sa zovšeobecnila prípona *-ok*, a tak vznikli prípady typu *domčok, stromčok* za staršie *domček, stromček*. Zo severozápadnej strednej slovenčiny sem patria prípady *chrbát, kotál* s upraveným zakončením (asi podľa *hnát, okál*) v súlade s tendenciou odstrániť striedanie *e/θ*, ktoré pre podstatné mená tvrdo zakončené nebolo typické. Z juhozápadného Slovenska možno uviesť príklad, v ktorom rozhodla o zmene pôvodnej jerovej striednice tendencia vyhnúť sa nežiadúcej homonymii. Po splynutí foném /ě/ a /e/ vzniklo tu totiž nebezpečenstvo, že foneticky splynú slová *mech* „mach“ a *měch* „vrece“. Zmenou *mech > moch* („mach“) sa nebezpečenstvo odstránilo. V slove *moch* je teda striednica *o* za *ъ* nenáležitá. A napokon pôvodný stav jerových striednic narušili aj slová, ktoré z jednej nárečovej oblasti prenikli do oblasti s inou jerovou striednicou (napr. *orol, lan* v západnej slovenčine, *dážď, raž* v juhovýchodnej časti strednej slovenčiny a pod.).

Z mimojazykových činiteľov pôvodný stav jerových striednic narušovali staršie i novšie osídľovacie postupy, ale aj kontakty s územím inoslovanských etník s odlišnými jerovými striednicami. Napríklad výsledkom takéhoto kontaktu je pravdepodobne rozšírenie striednice *o* v juhovýchodnej oblasti východnej slovenčiny (ide tu zrejme o podporenie zmeny tzv. nemäkčiacej striednice *e* na *o* oneskorenou ukrajinskou vokalizáciou *ъ > o* na susednom území). Stopami po mladšom osídľovaní sú napr. striednice *o, a* v slovách *domok, pátok, klinčok, cesnok, dášť* a pod., s ktorými sa ešte dnes možno stretnúť v nárečiach v okolí Piešťan. Tu ide o stopy stredoslovenskej kolonizácie (útek pred tatárskou alebo tureckou expanziou), pretože spolu s nimi sa vyskytujú aj prípady *résprek, kvóra* (proti domácomu *rozparek, kóra*).

Podrobnejšie už E. Novák /61/, novšie J. Stanislav /82/, E. Paulíny /70/, A. Lamprecht /51/ a R. Krajčovič /43/.

ZÁNIK NOSOVIEK ϱ A ϵ

9. Prítomnosť nosoviek ϱ , ϵ vo fonologickom systéme psl. základu slovenčiny je doložená záznamami už z 9. storočia a zo začiatku 10. storočia.

Nosovku ϵ dosvedčujú napr. záznamy mena veľkomoravského panovníka Svätopluka. Na okraji starého Cividalského evanjeliára v 9. storočí sa jeho meno zapisuje ako *szuentiepuľc* /118/, t. j. *Světěpulkъ*. Hneď za týmto záznamom je záznam *szuentezižna* /118/, t. j. *Světěžizna*. Iste je to záznam mena jeho ženy. V listine z roku 1156 nosovka ϵ je doložená v zázname osady *Molenta* [75], t. j. *Maleta*, resp. *Scelemsan* [119], t. j. *Slęzan-*, dnes Slažany. Podobne je doložená aj nosovka ϱ , a to v Zoborskej listine z roku 1113 zápismi aqua *Dumbo* [24], t. j. *Dobov-*, a villa *Crumba* [60], t. j. *Krōpa*, dnes Dolná alebo Horná Krupá. Takéto záznamy názvov starých osád v listinách z 12. a 13. storočia predstavujú formy starých slovenských názvov z 9. storočia, ktoré prevzali staromaďarské kmene na začiatku 10. storočia. V starej maďarčine znenie z 10. storočia zostalo, v slovenčine sa však názov náležite vyvíjal ďalej (dnes Slažany, Dubová, Horná a Dolná Krupá a pod.). Takto staromaďarské znenie prevzatých názvov typu *Molenta*, *Dumbo*, *Krumpa* (zapísané ako *Crumba*) sa stalo svedectvom, že v čase príchodu staromaďarských kmeňov, t. j. na začiatku 10. storočia, nosovky na území slovenčiny ešte jestvovali.

No zo susednej panónskej oblasti v listine asi z roku 996 je už doklad *Knesa* [52], t. j. *Kňāžā* z pôvodného *Kъnez-*, čiže doklad bez nosovky. V spomenutej Zoborskej listine z roku 1113 je záznam *Mussenic* [78], t. j. *Mučenik* z pôvodného *Mъčēnikъ*, teda ďalší doklad bez nosovky. V tej istej listine je aj záznam názvu *Trebeta* [136], t. j. *Trěbāta* zo staršieho *Trěbēta*, ďalej *Dobret* [22] čiže *Dobrāta* zo staršieho *Dobrēta*. Nosovka teda už nie je ani v týchto dokladoch. To znamená, že v 11. storočí nosovky v starej slovenčine už nejestvovali.

Ak sú teda doklady, podľa ktorých nosovky na začiatku 10. stor. ešte jestvovali, a na druhej strane ak máme doklady, ktoré svedčia, že v 11. storočí nosovky už nejestvovali, potom môžeme konštatovať, že sa nosovky v starej slovenčine museli zmeniť na ústne vokály už v polovici 10. storočia.

Denazalizácia v starej slovenčine prebiehala dôsledne.

1. V pozíciách psl. nosovky ϱ je dnes v slovenských nárečiach krátke *u* alebo dlhé *ú*, a to vnútri slov i v gramatických tvaroch (napr. *zub*, *dub*, *sused*, *ženu* za psl. *zъbъ*, *ъsēdъ*, *ženъ* alebo *luka*, *kút*, *prúd*, *berú* za psl. *lъka*, *кътъ*, *прѹдъ*, *берѹтъ*).

Je veľmi pravdepodobné, že zmena nosového vokálu ϱ na ústny vokál prebiehala prostredníctvom nosového vokálu μ . Totiž záznamy názvov typu *Dumbo* [24], *Crumba* [60] prevzatých do starej maďarčiny na začiatku 10. storo-

čia predpokladajú v starej slovenčine v tomto čase znenie *dubov-*, *krupa*, t. j. znenie s nosovým vokálom *u*.

So zreteľom na túto osobitosť priebeh denazalizácie psl. nosového vokálu *ø* v starej slovenčine možno znázorniť takto:

$$\varrho > u > u (\acute{u})$$

2. Nosovka *ø* sa v starej slovenčine denazalizovala v tom istom čase ako nosovka *ø*. No striednica za túto nosovku prešla zložitejším vývinom. Záležalo na tom, či bola v krátkej, alebo v dlhej polohe.

Dnes v pozíciách psl. nosového vokálu *ø* sú v slovenských nárečiach v krátkej polohe tieto vokály:

- ä* v časti oravských a v malej časti gemerských nárečí (*päta, mäso, desät, ťažko, telä*),
- ä, a* v centrálnych stredoslovenských nárečiach (*ä* po perniciach: *päta, mäso, žrjebä, a* po ostatných konsonantoch: *desat, ťažko, tela*),
- a* v západoslovenských nárečiach (*pata, maso/masso, desat/dzesac, tažko/cažko, tela/ceľa*),
- a, e* v záhorských nárečiach (*pata, maso, tela, deset, vječť, devjet*),
- e* vo východoslovenských nárečiach a v časti gemerských nárečí (*peta, meso, dzešec, cele*).

V dlhých pozíciách je stav striednic za psl. nosový vokál *ø* ešte pestrejší. V zásade sú tu dnes tieto vokály:

- ä* v časti oravských a gemerských nárečí (*pätok, rädok, jedä*),
- ja* v centrálnych stredoslovenských nárečiach (*pjätok, rjadok, jedja*),
- eĭ* v hornoipeľskej oblasti (*peĭtok, reĭdok, jedejĭ*),
- ja (ja)* v severnej časti severných západoslovenských nárečí (*pjatek, rjadek, jedzja* alebo *pjatek, rjadek, jedzja*),
- á* v južnej časti severných západoslovenských nárečí (v dolnotrenčianskom nárečí) a v južných západoslovenských nárečiach (*pátek, rádek, jedzá*),
- á, i* v záhorskej oblasti (*pátek, rádek, jedzá, ale píđ, rídžit*),
- a* vo východoslovenských nárečiach (*pjatek i pjatok, pjadz, jedza*).

Pravda, asi do rozhrania 11. a 12. storočia bola za psl. *ø* na území starej slovenčiny ešte jednotná striednica, a to *ä* v krátkej pozícii a *ä* v dlhej pozícii. Svedčí o tom skutočnosť, že v starších zápisoch osád, ktoré sú na území s dnešnou striednicou *a* alebo *á*, striednica za *ø* sa zapisuje ako *e*, ktoré môže reprezentovať iba prítomnosť hlásky *ä*. Napríklad názov západoslovenskej obce Trebatice (pri Piešťanoch), ktorý vznikol z psl. *Trěbęta*, v Zoborskej listine z roku 1113 sa označuje ako *Trebeta* [136], t. j. *Třěbāta*. Aj záznam zaniknutej obce *Dobret* [22] v tej istej listine môže reprezentovať iba znenie *Dobrāta* (z psl. *Dobřęta*).

Podľa toho pôvodný stav striednic za psl. ϵ zachovali len tie nárečia, v ktorých sú dnes striednice $\ddot{a}$ a $\check{a}$. Taký stav je v časti oravských nárečí (s presahom do Liptova a na severné západné Slovensko), v časti gemerských nárečí a v sotáčkových nárečiach na východnom Slovensku. Pôvodná striednica $\ddot{a}$ za psl. ϵ je aj v centrálnych stredoslovenských nárečiach, pravda, tu sa vyskytuje len v krátkej polohe po perniciach (napr. *päta, mäso, žrjebä*, ale *desať, ťažko, žatva*, resp. *pjatok, jedľa* a pod.). Na ostatnom území starej slovenčiny pôvodné striednice $\ddot{a}$, $\check{a}$ začali splyvať s inými fonémami od 12. stor. a neskôr (p. kap. 12).

Striednice za psl. ϵ sa podobne vyvíjali aj v českých a moravských nárečiach. Dnešné české nárečia spravidla majú v krátkej polohe striednice *a* alebo *e* (*pata, maso, pět, deset*), v dlhej polohe $\ddot{a}$ alebo *i* (*pátek, řádek, měsíc, víc*). Striednica *e* ($\check{e}$) vznikla tzv. prehláskou $\ddot{a} > \check{e}$, striednica *i* prehláskou $\ddot{a} > \check{e}$ a potom zmenou $\check{e} > \check{i} > i$.

So zreteľom na to, že výsledkom denazalizácie psl. ϵ v starej slovenčine bol otvorený vokál $\ddot{a}$ ($\check{a}$), možno predpokladať, že táto denazalizácia sa uskutočnila prostredníctvom nosového vokálu $\check{a}$. A tak priebeh denazalizácie psl. ϵ v starej slovenčine možno znázorniť schémou:

$$\epsilon > \check{a} > \ddot{a} (\check{a})$$

Bol to teda proces súbežný s denazalizáciou psl. ϱ .

3. Tieto denazalizačné procesy sa ináč javia zo štruktúrneho hľadiska. Z tohto hľadiska vývin vzťahu $\varrho - \epsilon$ v ranej fáze rozvoja starej slovenčiny bol vlastne divergentný: z psl. ϵ po zmene na $\check{a}$ vzniklo / $\ddot{a}$ /, t.j. fonéma s vlastnosťou otvorenosti, no z psl. ϱ po zmene na μ vzniklo / u /, t.j. fonéma, ktorú charakterizovala vlastnosť zatvorenosti (splýnula s psl. *u*). Túto „divergenciu“ vo vývine vzťahu $\varrho - \epsilon$ v ranej fáze rozvoja slovenčiny možno zobrazit schémou:

$$\begin{array}{c} \ddot{a} \\ \uparrow \\ \varrho - \epsilon > \mu : \check{a} \\ \downarrow \\ u \end{array}$$

Vývin vzťahu $\varrho - \epsilon$ podobne prebiehal v susednej moravskej a českej oblasti (porov. čes. *zub, dub, maso, pět* z pôvod. *mäso, päť*), ďalej v starej oblasti hornej a dolnej lužičtiny a na rozsiahlej oblasti východoslovenských jazykov (porov. rus. *zub, ruk'a, m'jaso, pjat*). Ide teda o oblasti, v ktorých psl. $\check{e}$ v 10. stor. nemalo otvorenú realizáciu, čiže fonéma /*a*/ nemala tu predný protiklad. To znamená, že na vznik $\ddot{a}$ v štruktúre vokalizmu týchto jazykov bol v 10. stor. priestor. V tých slovanských jazykoch, v ktorých psl. $\check{e}$ malo otvorenú realizáciu ($\check{e} = \ddot{a}$), čiže v štruktúre ich vokalizmu jestvoval vzťah $a - \ddot{a}$, vzťah $\varrho - \epsilon$ sa zmenil na $\varrho - \check{a}$. Tým vznikli predpoklady na zachovanie nosových foném. Tak to bolo v starej poľštine (tu sa nosovky, pravda, po rozličných zmenách zachovali dodnes, porov. poľ. *dąb, ręka, mięso*) a v starej bulharčine (tu sa nosovky denazalizovali oneskorene).

Podrobnejšie A. Lamprecht /51/, E. Pauliny /70/ a R. Krajčovič /40/.

PREHODNOCOVANIE PSL. PROZODICKÝCH VLASTNOSTÍ V 10. STOROČÍ

10. Okrem kvalitatívnych zmien, o ktorých bola reč v predchádzajúcich kapitolách, v priebehu 10. storočia (azda s určitým presahom pred toto obdobie a po ňom) prehodnocovali sa aj prozodické vlastnosti, t. j. psl. kvantita, intonácia a prízvuk. Pochopiteľne, tu budeme venovať pozornosť len takým zmenám, ktoré mali bezprostredný vzťah k vývinu prozodických vlastností v slovenčine alebo v jazykoch jej blízkych.

1. **Zmeny v psl. kvantite.** Zmeny v psl. kvantite sa prejavili jej stratou alebo jej prehodnocovaním na novú kvantitu. Medzi psl. kvantitou a novou kvantitou bol rozdiel v tom, že psl. kvantita bola trvalou vlastnosťou, ktorou sa vyznačovala len istá skupina vokálov, zatiaľ čo nová kvantita odlišovala dlhý vokál od krátkeho vokálu tej istej kvality, a tak jej prítomnosť spôsobila, že vokalické fonémy mohli vstupovať do protikladných vzťahov (napr. /a/ — /á/, /o/ — /ó/, /e/ — /é/ atď.). Psl. mala sedem dlhých vokálov (*a, u, y, i, ě, o, e*) a štyri krátke vokály (*o, e, ъ, ъ*).

Pôvodná psl. kvantita zanikla v týchto prípadoch:

a) v slabikách na konci slov a tvarov: psl. *žena, voda, sluga* > dnes *žena, voda, sluha*; psl. *dqba, dqbu* > dnes *duba, dubu*,

b) v prvej slabike v trojslabičných a viacslabičných slovách pod prízvukom: psl. *j'agoda, k'amēn, ž'alovati* > dnes *jahoda, kameň, žalovať* (rus. *j'agoda, k'amēn', ž'alovat'*),

c) v prvej slabike v trojslabičných a viacslabičných slovách pred dlhou slabikou pod prízvukom: psl. *mal'ina, jęz'ykъ, běž'ati*, spis. *malina, jazyk, bežať* (rus. *mal'ina, jaz'yk, bež'at'*),

d) vo vnútornej slabike v trojslabičných a viacslabičných slovách pod prízvukom: psl. *lop'ata, mot'yka, nos'iti*, spis. *lopata, motyka, nosiť* (rus. *lop'ata, mot'yka, nos'it'*).

Z prehodnocovania psl. kvantity na novú kvantitu uvedieme aspoň tieto prípady:

a) v dvojslabičných slovách pred prízvučnou slabikou: psl. *kral'ъ, kqť'ъ, vin'o, lqk'a, born'a, będ'a, męst'i*, spis. *král, kút, víno, lúka, brána, bieda, miast'* (rus. *vin'o, luk'a, boron'a, bed'a, mjast'j*),

b) v trojslabičných slovách pred prízvučnou slabikou s krátkym psl. vokálom *o, e, ъ, ъ*: psl. *mol'd'ežъ, zak'onъ, pęť'ъkъ*, spis. *mládež, zákon, piatok* (v nár. *pátek, pátok, piatok, pejtok*), *piesok* (v nár. *piesok, pjésesek, písek*), *zákon* (rus. *molod'ež, pes'ok, zak'on*).

2. **Zmeny v prízvuku.** Pred zánikom jerov sa zmeny v psl. prízvuku prejavovali ako premiestňovanie prízvuku na nasledujúcu alebo predchádzajúcu slabiku, po zániku jerov ako prehodnocovanie na krátkosť alebo novú kvantitu. Pre

raný vývin kvantity v starej slovenčine boli dôležité najmä prípady premiestňovania prízvuku z koncovej slabiky s jerom.

Závažné boli najmä tieto prípady:

a) v nom. — ak. sg. mask. typu *stol'ъ, kon'ъ, nož'ъ, vol'ъ* > *st'olъ, k'onъ, n'ožъ, v'olъ* > hist. *stōl, kōň, nōž, vōl* > dnes v nár. *stūol, kuň, stól, kón, stúu, kúň* a pod. (spis. *stól, kōň*),

b) v gen. pl. fem. a neutr.: *prosb'ъ, latk'ъ, ovъc'ъ* > *pros'bbъ, lat'ъkъ, ov'ъcbъ* > hist. *prosēb, latēk, ovēc* > v nár. *prosjeb, latjek, ovjec, proséb, laték, ovéc, resp. ovíc*,

c) v slovesných tvaroch s tematickou morférou *-e-*: *neseš'ъ, vedeš'ъ, berēš'ъ* > *nes'ešъ, ved'ešъ, ber'ešъ* > hist. *nesēs, vedēs, berēs* > dnes v stred. slov. *ňesješ, vedješ, berješ*, inde *neseš, vedeš, bereš* (rus. *nes'ěš, ved'ěš, ber'ěš*),

d) v part. min. typu: *nesl'ъ, vedl'ъ, pletl'ъ* > *n'estъ, v'edlъ, pl'etlъ* > hist. *něsl, vědl, plětl* > dnes v stred. slov. *ňjesou, vjedou, pljetou*, inde *nésél, njésou, nísou*,

e) v slovotvornej prípone *-ъcbъ*: *konъc'ъ, gъnc'ъ, Turъc'ъ* > *kon'ъcbъ, gъn'ъcbъ, Tur'ъcbъ* > hist. *konēc, gъnēc, Turēc* > dnes v stred. slov. *koňjec, hъňjec, Turjec*, ale inde *konec, hrnec* ako *starec* (rus. *kon'ec*, ale *st'arec*).

Dĺžku v týchto prípadoch možno vysvetliť aj tak, že spolu s premiestňovaním prízvuku vznikol tu novoakút (nová stúpajúca intonácia bola predĺžená). Za novoakút v slovenčine je totiž dĺžka aj v iných prípadoch (o tom ďalej).

3. Zmeny psl. intonácií. Pred zánikom jerov sa zmeny psl. intonácií prejavovali ako zmeny jednej intonácie na druhú, napr. cirkumflex na akút alebo novoakút (t. j. klesavá intonácia sa zmenila na stúpavú) a naopak. Tento jav sa nazýva metatónia. Po zániku jerov zmeny psl. intonácií sa prejavili ako zmeny na novú dĺžku alebo krátkosť.

Pred zánikom jerov sa v psl. uskutočnilo viac metatónii. Pre vývin kvantity v slovenčine dôležitá bola zmena cirkumflexu na novoakút v gen. pl. fem. a neutier, za ktorý vznikla dĺžka. Takého pôvodu je napr. dĺžka v tvaroch *rúk, strán, hláv* (porov. rus. *storon'a, stor'on, golov'a, gol'ov*). Táto dĺžka v tvaroch gen. pl. fem. a neutr. sa v slovenčine postupne zovšeobecnila, a tak namiesto očakávaných tvarov *sil, krav, brez* dnes máme *síl, kráv, briez* (porov. čes. *sil, krav, břez*).

Na novú dĺžku alebo krátkosť sa psl. intonácie v starej slovenčine prehodnocovali najmä po zániku jerov. V zásade sa tu uplatnili tieto pravidlá (v niektorých prípadoch s výnimkami):

a) vokály pod psl. klesavou intonáciou (t. j. pod cirkumflexom) sa spravidla stali krátkymi (napr. *dub, člen, kvet, sluch, strach, vlas, drevo, zlato*, ale *smiech, šíp*),

b) vokály pod psl. stúpavou intonáciou (t. j. pod akútom) sa spravidla stali krátkymi (napr. *krava, vrana, slama, vlaha, klada, mreža, breza, lipa, žila, sila, žaba*, ale *miera, trieska*, v záh. nár. však *kráva, suáma*),

c) vokály pod novou psl. stúpavou intonáciou (t.j. pod novoakútom) sa spravidla stali dlhými (napr. *stuoľ, kuoň, nuož, hláuka, rúčka*, gen. pl. *rúk, žien, nuoh*, v part. min. typu *ňiesou, plietou*, v stred. slov. aj v tvaroch *ňesješ, vedješ*, v prípone *koňec, hrňec, Turjec*).

Napokon treba dodať, že v západnej a východnej časti psl. základu slovenčiny nová kvantita vznikla už pred zánikom jerov, a to po kontrakcii (napr. v slovách a tvaroch *pás, strýc, voláš, dobrý* z psl. *pojasъ, stryjьcbъ, volaješbъ*). Nová kvantita z kontrakcie v 10. storočí vznikla aj v starej stredoslovenskej oblasti, pravda, tu najmä po zániku jerov a nosoviek.

Najnovšie R. Krajčovič /40/, M. Komárek /36/, M. Romportl /81/, predtým H. Bartek /1/.

FONOLOGICKÝ VÝVIN

Vývin fonologického systému v staršej fáze rozvoja slovenčiny vcelku možno charakterizovať ako postupnú kryštalizáciu od útvarov zložitejších k jednoduchším, no komplexnejším. Z fonologicko-fonického hľadiska tento proces sprevádzala tendencia k vyváženosti foném a ich realizácií.

Pri výkladoch fonologických i fonických zmien, resp. pri hodnotení výsledkov týchto zmien z hľadiska štruktúry, v zásade vychádzame z téz, ktoré sa u nás už dlhšie prijímajú (fonéma ako systémová realita, schopnosť foném odlišovať, systém a štruktúra foném atď.). Ale v chápaní vzťahu medzi fonémou a jej zvukovou realizáciou (variantom v širšom zmysle) dávame prednosť téze, že fonéma a jej zvuková realizácia sú i boli v koexistenčnom vzťahu, ktorý nebol priamočiary, ale dialektický. Táto osobitosť vzťahu sa vo fonologickom vývine prejavovala napr. v tom, že fonéma v istom období mohla mať viac realizácií, no každej realizácii nemusela zodpovedať fonéma (napr. istý čas fonéma /a/ v časti starej slovenčiny mala zadnú a prednú realizáciu, t. j. *a/â*), alebo napr. v tom, že jedna z realizácií mohla zaniknúť, no fonéma zostala a pod. Z historického hľadiska je napokon potrebné rozoznávať nezávislé realizácie (takou sa napr. stala hláska *ď* po zániku *jerov* v slove *hrud'*) a realizácie závislé (taká bola napr. predná hláska *â* v slove *medžâ*, keď ešte *dž* bolo mäkké). Vo fonologickom vývine totiž závislé realizácie sa mohli stať po istých zmenách nezávislými a naopak, resp. niektoré z nich sa mohli postupne redukovať (v starej strednej slovenčine sa redukovali najmä závislé realizácie).

Vo všeobecnosti možno povedať, že vývin vokalických a konsonantických foném alebo aj fonologických systémov sa v starej slovenčine prejavil vo viacerých formách. Fonéma mohla napr. zaniknúť (v záh. nár. zanikla napr. fonéma /ô/), vzniknúť (napr. /dž/), stratiť niektorú z vlastností (napr. /č'/ > /č/), splynúť s inou fonémou (napr. /t/ — /t' > /t/), zmeniť sa na fonému s inými vlastnosťami (napr. /ď' > /dž/) a pod. V pomere k zvukovým realizáciám fonéma mohla stratiť jednu z dvoch realizácií alebo mohla ďalšiu realizáciu nadobudnúť (napr. *k > k/ĕ* v nov. nár.), ďalej z dvoch realizácií jednej fonémy mohli vzniknúť dve fonémy s vlastnými realizáciami (napr. *t/t' > /t/, /č'/* v záp. a vých. slov.) atď. Vývin fonologických štruktúr sa v starej slovenčine prejavoval napr. ako upevnenie starších vzťahov (napr. /d/ — /ď/, /t/ — /t' ... v stred. slov.), ako rozpad starších vzťahov (napr. /b/ — /b', /p/ — /p' > /b/, /p/, resp. *b, bj, p, pj*), ďalej kompletizáciou starších vzťahov (porov. /c/ — /č/, /dz/ — $\emptyset$ > /c/ — /č/,

/dz/ — /dž/), vnútornou prestavbou štruktúry (napr. /k/ — /g/:/ch/ > /k/:/ɣ/ — /ch/ ...), redukciov vzťahov (/a/ — /ä/, /o/ — /e/ > /a/, /o/ — /e/ ... v záp. slov.) a pod.

V ďalšej časti tradičným témam o staršom vývine vokalizmu, konsonantizmu a slabiky (prozodických vlastností) predchádza kapitola venovaná formovaniu najstarších fonologických štruktúr, ktoré prebiehalo krátko po zmenách v 10. storočí.

FORMOVANIE NAJSTARŠÍCH FONOLOGICKÝCH ŠTRUKTÚR

11. Pod pojmom štruktúra sa tu rozumie súbor vzťahov, ktoré po zmenách v 10. storočí vytvorili vokalicke alebo konsonantické fonémy na základe protikladných (dištingtívnych) vlastností.

Predpoklady na konštituovanie takých štruktúr v rámci fonologického systému slovenčiny vznikali už v poslednej fáze vývinu jej psl. základu. Tak napríklad po kontrakcii vznikli podmienky na vznik tzv. kvantitatívnej štruktúry v rámci vokalizmu (/a/ — /ä/, /e/ — /é/, /i/ — /í/ atď.), pretože výsledkom kontrakcie boli fonémy s vlastnosťou novej kvantity. Po prehodnotení psl. prozodických vlastností (najmä psl. kvantity a intonácie) kvantitatívna štruktúra sa stala charakteristickou črtou vokalickeho systému starej slovenčiny. Na utváranie raných štruktúr vokalickeých foném v starej slovenčine mala vplyv aj denazalizácia, najmä zmena $\epsilon > \ddot{a}$, resp. $\bar{\epsilon} > \ddot{a}$. Výsledkom tejto zmeny bola totiž nová fonéma /ä/, ktorej prítomnosť podmienila vznik vzťahu /a/ — /ä/, resp. /ä/ — /ä/. Pre utváranie najstarších štruktúr konsonantických foném zásadný význam mal zánik slabých jerov, pretože po ňom konsonanty prestali byť závislé od vokálov (niektoré z nich sa začali vyskytovať v nezávislej pozícii), takže sa mohli bezprostrednejšie vnímať ako samostatné fonémy s protikladnými vlastnosťami (napr. v protiklade mäkkosť — tvrdosť).

Na území starej slovenčiny sa po zmenách v 10. storočí okrem kvantitatívnej štruktúry vo vokalizme začala formovať a súčasne ustaloť párová mäkkosť konsonantických foném (t.j. súbor vzťahov typu /d/ — /ď/, /t/ — /ť/, /l/ — /ľ/, /b/ — /b̂/, /s/ — /š/ atď.) a tam, kde táto štruktúra nemala predpoklady sa rozvinúť, vytvorili sa podmienky na formovanie a ustálenie párovej mäkkosti vokalickeých foném (/a/ — /ä/, /o/ — /e/, /u/ — /i/).

1. **Vznik párovej mäkkosti konsonantických foném.** Už sme uviedli, že mäkká konsonantická fonéma proti tvrdej sa mohla v plnej miere uvedomiť ako samostatná fonéma len vtedy, keď sa vyskytovala v tzv. nezávislej pozícii, čiže v pozícii, v ktorej sa neviazala na vokál. Takéto podmienky v starej slovenčine nastali po zániku slabých jerov, keď pred nimi predchádzajúci konsonant prestal

sa viazať na jer, osamostatnil sa a začal sa hodnotiť ako mäkký ($t'b > t$) alebo ako tvrdý ($t'b > t$).

Príklady:

gra-ѣъ	gru-ѣъ	>	gra/d/	gru/d'/	:	/d/ — /d'/
kǫ-tъ	pǫ-tъ		kú/t/	pú/t'/	:	/t/ — /t'/
vъ-nъ	ѣъ-ńъ		vo/n/	ďe/ń'/	:	/n/ — /ń'/
sto-lъ	kra-lъ		sto/l/	krá/l'/	:	/l/ — /l'/
da-rъ	tva-řъ		da/r/	tvá/r'/	:	/r/ — /r'/
vla-sъ	gǫ-śъ		vla/s/	gu/ś'/	:	/s/ — /ś'/
vo-zъ	gro-źъ-ba		vo/z/	gro/ź'/ba	:	/z/ — /ź'/ atď.

Prehodnocovanie pôvodne zmäččených konsonantov po zániku slabých mäkkých jerov na mäkké konsonantické fonémy spôsobilo, že samostatnými mäkkými fonémami sa stali aj pôvodné zmäččené konsonanty v závislej pozícii (napr. *te-plo* > /t'/eplo). Takto ešte v čase zániku slabých jerov na celom území starej slovenčiny (tak ako v iných slovanských jazykoch) sa v rámci konsonantizmu začal formovať a ustaľovať rozsiahly súbor mäkkostných párov, ktorý tu nazývame mäkkostná štruktúra konsonantických foném alebo párová mäkkosť konsonantických foném (v iných prácach sa používa termín mäkkostná konsonantická korelácia).

V západnej a východnej slovenčine predpoklady na vznik a rozvoj párovej mäkkosti spoluhláskových foném boli už v polovici 10. storočia. V centrálnej oblasti takéto predpoklady vznikli až niekedy na konci 10. storočia, a to v plnej miere iba v jej juhovýchodnej časti. Na rozhraní 10. a 11. storočia v týchto oblastiach starej slovenčiny v rámci systému konsonantických foném jestvovali už tieto mäkkostné páry:

/d/ — /d'/	/t/ — /t'/	/n/ — /ń'/	/l/ — /l'/	/r/ — /r'/
/b/ — /b'/	/p/ — /p'/	/m/ — /m'/	/w/ — /w'/	
/z/ — /ź'/	/s/ — /ś'/			

Znakom / sa označuje tvrdá zadnejšia realizácia / a znakom w sa označuje obojperná (bilabiálna) realizácia v. Obe dva konsonanty stará slovenčina zdedila z praslovančiny.

Okrem týchto foném členmi raného konsonantického systému starej slovenčiny boli ešte mäkkostné nepárové fonémy, a to fonémy len mäkké (/dź/, /ć/, /č/, /ś/, /ź/ a /j/) a fonémy len tvrdé (/k/, /g/, /ch/).

Súčasne s ustaľovaním tejto mäkkostnej štruktúry v konsonantizme sa ustaľovala aj štruktúra vokalických foném. Osobitosťou tejto štruktúry bolo, že jej členy mali viacero zvukových realizácií, resp. že niektoré z foném boli k iným fonémam v napätom vzťahu. Súviselo to s tým, že v podmienkach mäkkostnej spoluhláskovej štruktúry niektoré vlastnosti vokály nadobúdali v susedstve

konsonantov. Napätosť vo vzťahoch medzi vokalicnými fonémami mohli spôsobiť aj veľmi blízke vlastnosti. Po zániku nosoviek na územiach slovenčiny s párovou spoluhláskovou mäkkosťou, t. j. v západnej a východnej slovenčine, bola na rozhraní 10. a 11. storočia takáto štruktúra vokalicných foném (F) a ich zvukových realizácií (R):

F: /a/ — /ä/	R: a/ä — ä
/o/ — /e/ : /ě/	o/ó — e/e' : ě
/u/ — /i/ : /y/	u/ú — i : y

Znakom / (v R) oddeľujeme realizácie foném, bodom nad vokálom označujeme prednú realizáciu, apostroфом mäkkčiacie e, pomlčkou vzťah medzi fonémami a dvojbodkou dočasný napätý vzťah medzi fonémami.

Podobné štruktúry tvorili vokalicné fonémy aj v juhovýchodnej časti strednej slovenčiny, pravda, s tým rozdielom, že v inventári realizácií chýbalo nemäkkčiacie e, pretože tu sa uskutočnila vokalizácia $\varepsilon > o$ (p. kap. 8,4).

Štruktúry dlhých vokalicných foném sa od štruktúr krátkych vokalicných foném v ranej fáze vývinu slovenčiny neodlišovali.

2. Vznik párovej mäkkosti vokalicných foném. Podrobnejší rozbor raného vývinu fonologického systému slovenčiny ukazuje, že jestvovanie mäkkostnej štruktúry vo vokalizme, ktorá dodnes charakterizuje najmä severozápadnú časť strednej slovenčiny, má svoje začiatky už v období krátko po zániku jerov a nosoviek. Jej vznik a ustálenie boli zapríčinené pravdepodobne rozčlenením mäkkostnej štruktúry v konsonantizme krátko po zániku jerov na súbor párov so silným mäkkostným kontrastom (/d/ — /ď/, /t/ — /ť/, /n/ — /ň/, /l/ — /ľ/) a na súbor párov so slabým mäkkostným kontrastom (ostatné páry, napr. /b/ — /b', /z/ — /ž/, /r/ — /r'/ atď.). Predpokladáme, že mäkké spoluhlásky s nižším stupňom mäkkosti začali v nezávislých polohách, t. j. na hranici morfém a slov (vo vete), mäkkosť strácať už od začiatku 11. storočia. Tak sa začali rozpadávať mäkkostné vzťahy so slabým kontrastom a tvrdé a mäkké členy tohto kontrastu sa už chápali ako dve realizácie jednej fonémy. Tento raný vývin mäkkostnej spoluhláskovej štruktúry v severozápadnej stredoslovenskej oblasti znázorňuje schéma:

F: /d/ — /ď/	/b/	/z/	R: d — d'	b/b'	z/ž
/t/ — /ť/	/p/	/s/	t — t'	p/p'	s/s'
/n/ — /ň/	/m/	/w/	n — n'	m/m'	w/w'
/l/ — /ľ/	/r/		l — l'	r/r'	

F = inventár foném, R = inventár realizácií (tak aj ďalej).

Veľmi je pravdepodobné, že pri tomto osobitnom depalatalizačnom procese spolupôsobili jazykové i mimojazykové faktory. Napríklad zachovanie bilabiálnej realizácie *w* (*ŭ*) na konci slov a morféme naznačuje, že z jazykových faktorov bola to najmä osobitná realizácia koncových spoluhlások (pevnejší záver pri neznelých, voľnejší pri znelých, t. j. tak ako je to dodnes v srbochorvátčine a v ukrajinských nárečiach). Z mimojazykových faktorov bol to pravdepodobne kontakt s etnikom germánskeho pôvodu usadeným na širšom okolí Nitry v 9. a 10. storočí (porov. dokl. *Scelemsan* 1156 [119]: *Sležan-*, *Nemcyc* 1156 [83]: *Němьc-*, *Nimchin* 1284 [85]: *Němьčín-*, *Nemchich* 1253 [82]: *Němьc-* a i.).

V týchto podmienkach súčasne vznikali predpoklady na formovanie a včasné ustálenie mäkkostnej štruktúry vo vokalizme. Jej osobitosťou bolo, že v nej každej vokalickej fonéme zodpovedala len jedna realizácia a že okrem vyvážených vzťahov (založených na protiklade zadná — predná) jestvovali aj dva vzťahy napäté, a to medzi fonémami blízkych vlastností zdedených z psl. Stav tejto mäkkostnej štruktúry samohlások na začiatku 11. storočia v severozápadnej časti strednej slovenčiny znázorňuje táto schéma:

$$F(R): \begin{array}{l} /a/ \text{ — } /ä/ \\ /o/ \text{ — } /e/ : /ě/ \\ /u/ \text{ — } /i/ : /y/ \end{array}$$

Znak F(R) vyjadruje, že fonéme zodpovedá jedna realizácia.

Takú istú štruktúru tvorili aj dlhé fonémy.

K tomu už L. Novák /60/, po ňom E. Pauliny /70/ a R. Krajčovič /40/.

VÝVIN VOKALIZMU

STARŠIE ZMENY KRÁTKÉHO A DLHÉHO VOKALIZMU

Medzi staršie zmeny vo vokalizme starej slovenčiny radíme tie zmeny, ktoré sa vykonali od začiatku 11. storočia do začiatku 13. storočia, t. j. do diftongizácie a asibilácie (p. kap. 16, 23). Osobitný priebeh malo najmä prehodnocovanie krátkej a dlhej fonémy /ä/ a odstraňovanie napätia medzi krátkymi, resp. dlhými fonémami /e/ : /ě/ a /i/ : /y/.

Vývin krátkych a dlhých foném /a/ — /ä/ a ich realizácii

12. Fonémy /a/ a /á/ boli pokračovaním psl. *a*. Okrem toho fonéma /á/ bola aj z kontrakcie (z *aia*, *aie*, *oia* ...). Tieto fonémy po vzniku párovej spoluhlásko-

vej mäkkosti v západnej a východnej slovenčine a v juhovýchodnej časti strednej slovenčiny mali dve realizácie: *a* (*á*) po tvrdej *a* (*ã*) po mäkkej spoluhláske. Fonéma /ä/ vznikla z psl. *ę* a fonéma /ǣ/ z psl. *ĕ* a z kontrakcie (z *ęia*, *ĕja* ...). Tieto fonémy mali jednu realizáciu (charakterizovala ju otvorenosť). Iba v záhorskej oblasti sa dajú predpokladať dve realizácie: medzi dvoma mäkkými spoluhláskami menej otvorenú (porov. *devjet* z pôvod. *devět*) a pred tvrdou spoluhláskou a na konci slov a tvarov viac otvorenú (porov. *pata*, *kura* z pôvod. *päta*, *kuřä*).

Vývin krátkych foném /a/, /ä/ a dlhých foném /á/, /ǣ/ nebol vo všetkých oblastiach starej slovenčiny súbežný (porov. stred. slov. *päta*, *tahať*, *ulica*, ale *pjatok*, *střahnuť*, *ulicjach* alebo vých. slov. *peta*, *ulica*, *pjatek*, *vžac*). Príčinou bola pravdepodobne odlišná realizácia týchto foném v krátkych a v dlhých polohách.

1. V krátkych polohách výraznejšie zmeny zaznamenala fonéma /ä/ v záhorskej oblasti. Prípady *pata*, *maso*, *kura* na jednej strane a prípady *devjet*, *zet*, *kňez* na strane druhej dokazujú, že medzi mäkkými spoluhláskami sa uskutočnila zmena *ä* > *ě*. Toto nové *ě* sa tu potom vyvíjalo ako *ě* zdedené z psl. (porov. *devjet*, *kvjet* z pôvod. *devět*, *květ*). V iných polohách, t. j. pred tvrdou spoluhláskou a na konci slov nastala zmena *ä* > *a* (napr. *pata*, *kura* z pôvod. *päta*, *kuřä*).

Na ostatnom juhozápadoslovenskom území fonéma /ä/ zanikla už v priebehu 12. storočia. Splynula s fonémou /a/, presnejšie povedané s jej prednou realizáciou *á*. Asi na začiatku 13. storočia spolu s rozpadom párovej spoluhláskovej mäkkosti zanikla tu aj predná realizácia *á* a fonéma /a/ zodpovedala iba jedna realizácia *a* (dnes je tu napr. *pata*, *devat*, *tahať*, *medza*, *ulica* tak ako *dar*, *hlava*). Podobný osud postihol fonému /ǣ/ aj v severnej oblasti západnej slovenčiny (okrem jej najsevernejšej časti). No prípady s asibiláciou typu *cahac*, *dzakovac* dovoľujú predpokladať, že staršie realizácie *a/á* fonémy /a/ tu pretrvávali ešte aj v 13. storočí.

Fonéma /ä/ zanikla aj vo východoslovenskej oblasti, pravda, s tým rozdielom, že tu splynula s fonémou /e/ (dnes je tu *še*, *meso*, *peta*, *dzevec*, *meki*). Neskôr v súvislosti s rozpadom párovej konsonantickej mäkkosti realizácie *a/á* splynuli do hlásky *a* (*ulica*, *medza*, *poľa* ako *dar*, *hlava*). Zmenou *ä* > *e*, pochopiteľne, zanikol aj vzťah /a/ — /ǣ/. Starší stav sa zachováva iba v malej oblasti tzv. sotáckych nárečí (*mäso*, *váci*).

V stredoslovenskej oblasti fonéma /ä/ mala osobitný vývin. V dolnooravskej oblasti a v časti Gemera fonéma /ä/ a *á* po mäkkých spoluhláskach splynuli do jednej fonémy /ǣ/, ktorá sa tu zachovala dodnes (je tu napr. *čas*, *ulicä*, *päta*, *zät*). Tým sa, prirodzene, zachoval aj vzťah /a/ — /ǣ/. Zdá sa, že fonéma /ǣ/ s *á* po mäkkých spoluhláskach splynuli na celej oblasti strednej slovenčiny. Ukazoval by na to vývin fonémy /ǣ/. Dnešné znenie prípadov *pjatok*, *vjac*, *polja*, *ulicjach* totiž predpokladá staršie *pätok*, *vác*, *polä*, *ulicäch*. Pravda, potom dnešný stav (*mäso*, *päta*, *devät* proti *čas*, *medza*, *ulica*, *tahať*, *zat*) treba vyložiť tak, že

realizácia *ä* sa tu včas prehodnotila: pôvodné *ä* po perniciach zostalo a *ä* po ostatných spoluhláskach splynulo s *a*.

No vývin fonémy /ä/ vo východnej slovenčine svedčí, že krátka fonéma /ä/ s dlhou fonémou /ǣ/ sa nemusela vyvíjať súbežne (porov. vo vých. slov. *peta*, *meso*, ale *pjatok*, *vžac*, 3. os. pl. *koša*). Preto je možný aj taký výklad, že fonéma /ä/ sa realizovala ako *ä* len v pôvodných pozíciách, t. j. v pozícii psl. *ę* (*mäso*, *päta*, *tähat'*, *zät*) a že dnešný stav (*ä* po perniciach a *a* po ostatných spoluhláskach) vznikol z tohto pôvodného stavu.

Fonéma /ä/ po perniciach a *a* po ostatných spoluhláskach sa vyskytuje aj v spisovnej slovenčine.

2. Dlhá fonéma /ǣ/ v západoslovenskej oblasti sa vyvíjala súbežne s krátkou fonémou /ä/. V záhorskej oblasti medzi mäkkými konsonantmi dlhé *ǣ* splynulo s dlhým *ě*, z ktorého po diftongizácii a zmene *je* > *i* vznikol dnešný stav (*pid*, *sít* ako *vím*, *bílí*). V iných polohách pôvodné *ǣ* splynulo po rozpade párovej spoluhláskovej mäkkosti s *á* (porov. *pátek*, *rádek*, *robjá*). Pôvodná fonéma /ǣ/ v ostatnej juhozápadoslovenskej oblasti splynula s fonémou /ä/ dôsledne (dnes je tu *pád*, *sát*, *pátek*, *robá*). V severnej západoslovenskej oblasti predná realizácia *ǣ* na juhu splynula s fonémou /á/, čiže sa nediftongizovala (v južnej časti je dnes *pátek*, *rádek*, *robá*), na severe sa diftongizovala na *ja* (v severnej časti je dnes *pjatek*, *rjadek*, *robja*, miestami aj *pjatek*, *rjadek*, *robja*).

Fonéma /ǣ/ vo východnej slovenčine tiež splynula s fonémou /á/, rozumie sa, s jej prednou realizáciou. Pravda, tu fonéma /á/ stratila dĺžku (dnes je tu *pjatek*, resp. *pjatok*, *robja* za staršie *p'átek*, resp. *p'áto*, *rob'á*, *vžac*, 3. os. sg. *koša* a i.). Na malej oblasti sotáckych nárečí je *ä* (*pätok*, *robä*).

Najdlhšiu životnosť a najčastejší pozíčný výskyt fonéma /ǣ/ mala v starej strednej slovenčine. V dolnooravskej a stredogemerskej oblasti sa fonéma /ǣ/ zachovala dodnes, a to v tých pozíciách, v ktorých sa vyskytovala po splynutí s *ä* po mäkkých konsonantoch (dnes je tu *pätok*, *začätok*, *sät'*, *robä*, *ulicäch*, *vojäk* a pod.). Pochopiteľne, dodnes tu jestvujú aj vzťahy /á/ — /ǣ/, resp. v dolnooravskej oblasti a v malej časti Gemera aj vzťah /ä/ — /ǣ/. V centrálnej oblasti stredoslovenských nárečí fonéma /ǣ/ sa neskôr diftongizovala na *ja*, resp. *jä* (dnes je tu *pjatok*, *začjatok*, *sjať*, *robja*, *ulicjarh*, ale *vojak* za staršie *vojjak*), alebo v južnej časti na malom území na *ej* (dnes na hornom Ipli je *pejtok*, *začejtok*, *sejtí*, *robej*).

O podmienkach a priebehu prehodnocovania fonémy /ǣ/ na diftongy je reč v osobitnej kapitole (p. kap. 16,2).

3. Prítomnosť foném /ǣ/, /ǣ/, resp. prednej realizácie fonémy /a/ po mäkkých spoluhláskach, sa odráža aj v záznamoch názvov starých slovenských obcí v latinských listinách z 11.—13. storočia. Znenie týchto foném sa zapisuje ako *e*, *ea*, *a* a pod. Z 11.—12. storočia sú napr. doklady z južných priľahlých oblastí

Curicea [61]: *Kuričã, Grincear* [34]: *Grnčãr* a i. Záznamy *Trebeta* 1113 [136]: *Třebãta* (z psl. *Trëbëta*), *Dobret* 1113 [22]: *Dobřãta* (z psl. *Dobřëta*) dokazujú fonému /ã/ na juhozápadnom Slovensku, zápis *Budetyn* [15]: *Budãtin* (základ z psl. *Budëta*) zasa na severozápadnom Slovensku a záznamy *Istobenize* 1113 [45]: *Istobñiãã, Polugea* 1282 [99]: *Paludžã, Knesecz* 1075/tr. [53]: *Kñãžic-* na strednom Slovensku. Dobré je doložená aj predná realizácia fonémy /a/ na západnom Slovensku (porov. *Custolen* 1113 [62]: *Kostofãn-*), ale aj na východnom Slovensku (porov. *Yemnik* 1255 [47]: *Jãmnik-*, *Krawen* 1436 [58]: *Kravãn-*). V listinnom materiáli zo stredného Slovenska dlhé *ã* sa zapisuje ešte aj v 16. storočí, a to aj z tých oblastí, v ktorých zaň dnes je *ja* (napr. z okolia Zvolena sú zo 16. storočia doklady *vzeti, zwezawszy, chodye, sedlekov* /118/, t. j. *vzãti, zvãzavši, chodã, sedľãkov*).

V českých nárečiach a v príľahlej časti moravských nárečí v priebehu 11.—12. storočia sa uskutočnila zmena *á > ě* (*ã > ě*), a to pred mäkkým konsonantom vnútri slov (*vëči, devët, slyšëti, mësïc, číše*), po mäkkom konsonante na konci tvarov a slov (*slepice, zvíre, gen. sg. krãle, 3. os. pl. prosí, vědí*). Je to najstaršia česká prehláska. V polohe pred tvrdým konsonantom sa spravidla vykonala zmena *ã > a* (porov. *pata, maso, řãdek*). V juhovýchodnej časti moravských nárečí sa táto zmena uskutočnila len asi v takom rozsahu ako v záhorských nárečiach (je tu napr. *deset, knëž, víc, ale slepica* atď.).

Vývin krátkych a dlhých foném /o/ — /e/ a /ě/ a ich realizácií

13. Fonémy /o/, /e/ a /ě/ stará slovenčina zdedila z psl. V stredoslovenskej oblasti z vokalizácie jerov pribudlo *o*, z kontrakcie dlhé *ó* (z *oje*). V západnej a východnej slovenčine zo zmien v 10. storočí pribudla zadnejšia realizácia fonémy /e/ z vokalizácie tvrdého jeru a zadnejšia realizácia dlhej fonémy /ě/ z kontrakcie (napr. z *oje*). Už z týchto odlišností možno usúdiť, že vývin foném tohto radu v starej slovenčine nemohol byť jednotný. Najviac zmien zaznamenali fonémy /e/ a /ě/ a, rozumie sa, aj ich realizácie. Súviselo to najmä s tým, že medzi týmito fonémami bolo napätie pre blízkosť ich vlastností i funkcií (fonéma /ě/ sa vyskytovala po mäkkej spoluhláske tak ako fonéma /e/). Naproti tomu fonémy /o/, /ó/ do diftongizácie zásadnejšími zmenami neprešli.

1. V celej juhozápadnej oblasti vrátane záhorskej oblasti už asi v 12. storočí v súvislosti s rozpadom párovej mäkkosti spoluhlások (p. kap. 24) realizácie *e/ë* splynuli v prospech jediného „nemäkkiaceho“ *e*. Súčasne však v týchto podmienkach fonéma /ě/ stratila samostatnosť a začala sa chápať ako predná (mäkkiaca) realizácia fonémy /e/, takže táto fonéma mala naďalej dve realizácie: *e* (z psl. *e, ъ, ѳ*) po tvrdých spoluhláskach a *'e* (z psl. *ě*) po mäkkých spoluhláskach. O takomto vývine ešte pred začiatkom 13. storočia podáva svedectvo obmedzený výskyt asibilácie v celej juhozápadoslovenskej oblasti (porov. *ten, pátek, den, idete proti dzeci, dzedo, lecet, cín|cjén* za staršie *ten, pátek,-den, idete*

proti *děti, dědo, ležít, těn*). Napätie medzi fonémami /e/ a /ě/ sa tu teda odstránilo tým, že fonéma /ě/ splynula s fonémou /e/ a fungovala ako jej predná realizácia.

V severnej časti západnej slovenčiny vývin šiel iným smerom. Tu tzv. nemäkčiace a mäkčiace *e* nesplynuli. Napätý vzťah medzi fonémami /e/ a /ě/ sa odstránil splnutím fonémy /ě/ s mäkčiacim *'e*. Svedectvo o takom vývine v tejto časti západnej slovenčiny opäť podáva výskyt asibilácie. Asibilácia sa tu totiž vyskytuje nielen pred starým *ě*, ale aj pred starým mäkčiacim *'e* z psl. *e* a *ь* (porov. *ten, pjatek, podešva*, ale *dzeň, idzece, dzeci, dzedo, lecec*).

Fonéma /ě/ splynula s mäkčiacim *'e* aj vo východnej slovenčine (je tu napr. *pjatek, podešva, dzeň, idzece, dzeci, dzedo*). Okrem tejto zmeny v juhovýchodnej časti východnej slovenčiny zadná realizácia fonémy /e/, ktorá sa tu zachovala v krátkej polohe za tvrdý jer, splynula s fonémou /o/ (dnes napr. v zempl. nár. je *pjatok, von, vo šne*).

2. V severozápadnej strednej slovenčine napätie medzi fonémami /e/ a /ě/ sa odstránilo splnutím oboch foném do jednej fonémy /e/ možno už v priebehu 11. storočia (dnes je tu *deň, idete, deti*). Tu totiž od pôvodu nebolo nemäkčiace *e* a od začiatku 11. storočia sa tu začala ustáľovať párová mäkkosť samohlások (p. kap. 11,2). Po splnutí fonémy /ě/ s fonémou /e/ sa vo fonologickom systéme severozápadnej strednej slovenčiny popri vzťahu /a/ — /ä/ ustálil vzťah /o/ — /e/.

Fonémy /e/ a /ě/ splynuli do jednej fonémy /e/ aj v juhovýchodnej časti strednej slovenčiny. Možno predpokladať, že sa to stalo krátko po zániku jerov, pretože obidve fonémy tu stáli po mäkkých spoluhláskach, takže ich kontrast zdedený z psl. sa v takýchto podmienkach udržať nemohol. Keďže ani v tejto oblasti nebolo zadné *e* (tvrdý jer sa tu zmenil na *o*), fonéma /e/ mala po splnutí /e/ a /ě/ iba jednu realizáciu. Dve realizácie mala však fonéma /o/ (*o* po tvrdej a *ò* po mäkkej spoluhláske), pretože v tejto časti strednej slovenčiny už od 11. storočia sa začala v konsonantizme rozvíjať párová mäkkosť (p. kap. 11,1). Zmena prednej realizácie *ò* na *e* po pôvodnej mäkkej spoluhláske, ktorá sa v tejto oblasti vyskytuje (porov. *kováčeŷ, kováčem* zo staršieho *kováčôŷ, kováčôm*), je relatívne mladšia. Mohla sa uskutočniť v čase rozpadu párovej mäkkosti spoluhlások (p. kap. 24).

Vývin dlhých foném /ó/, /é/, /ě/ do diftongizácie na celej oblasti slovenčiny v zásade prebiehal súbežne s vývinom krátkych foném /o/, /e/, /ě/.

Vývin krátkych a dlhých foném /u/ — /i/ a /y/

14. Krátka fonéma /u/ je pokračovaním psl. *u* a striednicou za psl. *o*. Fonémy /i/ a /y/ boli pokračovaním psl. *i* a *y*. Z dlhých foném /ú/, /i/, /ý/ časť vznikla z kontrakcie (napr. v prípadoch *dobrú, kosti, strýc*), časť po prehodnotení psl.

prozodických vlastností (*kút, vín, výška* a pod.). Zo zmien vo vývine týchto foném v 11. a 12. storočí dôležité bolo odstraňovanie napätia medzi fonémami /i/ a /y/, ďalej ustaľovanie dvoch realizácií fonémy /u/ a /i/ alebo splývanie týchto realizácií.

1. V západoslovenskej a východoslovenskej oblasti napätie medzi fonémami /i/ a /y/ sa odstránilo tak, že z psl. zdedené *i* a *y* sa začali hodnotiť ako dve realizácie jedinej fonémy /i/, a to *i* po mäkkej spoluhláske a *y* po tvrdej spoluhláske. Psl. *y* tu teda nenadobudlo platnosť samostatnej fonémy. Spôsobil to včasný rozvoj párovej mäkkosti konsonantizmu. Pre tú istú príčinu sa tu ustálili dve realizácie fonémy /u/, a to *u* po tvrdých a *ú* po mäkkých konsonantoch. V tejto časti starej slovenčiny sa teda starší vzťah foném /u/ — /i/ : /y/ prehodnotil na vzťah /u/ — /i/, pravda, s realizáciami *u/ú* — *i/y*.

Podobne sa v 11. storočí odstránilo napätie medzi fonémami /i/ : /y/ aj v juhovýchodnej oblasti strednej slovenčiny, pretože aj tu v tomto čase sa začala v konsonantizme natrvalo uplatňovať párová mäkkosť. Prirodzene, aj fonéma /u/ tu mala dve realizácie: *u* po tvrdých a *ú* po mäkkých konsonantoch. Zmena prednej realizácie *ú* na *i* po mäkkých konsonantoch, ktorá pre časť tejto oblasti je charakteristická (porov. *lidej, bricho* za staršie *lűďű, brűcho*), je relatívne mladšia (p. kap. 17,1).

2. V severozápadnej časti starej strednej slovenčiny, kde sa už v 11. storočí ustálili vzťahy /a/ — /ä/ a /o/ — /e/, včas sa odstránilo aj napätie medzi fonémami /i/ a /y/, a to ich splynutím v prospech jedinej fonémy /i/ s jedinou realizáciou *i*. Takto k vzťahom foném /a/ — /ä/, /o/ — /e/ pribudol vzťah /u/ — /i/. Už skôr sme upozornili, že v tejto „symetrickej“ štruktúre vokalických foném každej fonéme v zásade zodpovedala jedna realizácia. Tento jav súvisel s včasným rozpadom párovej mäkkosti v konsonantizme.

Vývin dlhých foném /ú/, /i/, /ý/ aj v tomto prípade do diftongizácie prebiehal v starej slovenčine súbežne s vývinom krátkych foném /u/, /i/, /y/.

MLADŠIE ZMENY KRÁTKEHO A DLHÉHO VOKALIZMU

Za mladšie zmeny vo vokalizme starej slovenčiny pokladáme zmeny, ktoré sa vykonali v 13.—16. storočí s možným presahom pred toto obdobie alebo po ňom. Medzi ne patrí dispalatalizácia vokálov, ďalej zmeny dlhých vokálov na dvojhlásky (dlhých vokalických foném na diftongické fonémy), zmeny v ďalšom vývine dvojhlások a napokon zmeny vokálov v čase rozpadu párovej mäkkosti v konsonantizme.

Priebeh dispalatalizácie vokálov

15. Termínom „dispalatalizácia vokálov“ sa tu označuje kvalitatívna zmena predného vokálu na zadný vokál spravidla pred tvrdými spoluhláskami. V starej

slovenčine sa tieto pozičné zmeny neuskutočňovali bezvýnimočne, skôr naopak: realizovali sa iba v niektorých pozíciách, a to sporadicky v strednej a východnej slovenčine, pravidelnejšie v sotáckych nárečiach. Z vokálov sa najčastejšie dispalatalizovalo *e* (pôvodné *e* aj *e* z *ě*) zmenami *e* > *a* (resp. *e* > *ä* > *a*) alebo *e* > *o*.

1. Zmena *e* (*ě*) > *ä* > *a* sa uskutočnila v niektorých slovách po *l* a *ň* v strednej slovenčine (napr. *lad*, *bladi*, *oňahdi* za staršie *led*, *bledi*, *oňehdi* alebo *žlab*, *laví*, *sňah* zo staršieho *žleb*, *leví*, *sňěh*) a v príslušnom pásme západnej slovenčiny (tu je *žlab*, *laví*, *lad*, *snah* a pod.).

S výsledkom *a* z dispalatalizácie *e* (*ě*) sa stretáme aj vo východnej slovenčine (napr. je tu *bladi*, *cali*, *šari*, miestami aj *capi*, *cadzic*). Pravidelnejšie sa dispalatalizácia tohto druhu prejavila v sotáckych nárečiach (porov. *šano*, *žana*, *lās*, *lāpšy*, *obād*, inde aj *robimā*, *ludžā* a i.).

V niektorých prevzatých slovách zo starej maďarčiny alebo nemčiny tiež býva *a* za staršie *e*, resp. otvorenejšie *ě* (napr. *tarcha*, *tava* je zo stmaď. *tērhe*, *tēve*, stred. slov. *blach/plach*, *plagať* je z nem. *blēch*, *pflēgen* a pod.). Ale tu ide o substitúciu nedomáceho otvoreného *ě* vokálom *ä*, ktorý sa nálezite zmenil na *a*. Za nedomáce otvorené *ě* býva aj *e* (napr. v záp. slov. *tercha*, *plech*).

2. Zmena *e* > *o* (resp. *ě* > *e* > *o*) pred starším *l*, *w* a pred pernicami sa vykonala v strednej slovenčine (napr. *popol*, *kostol*, *tétrou*, *služobník* za staršie *popel*, *kostel*, *tétrěv*, *služebník*, miestami je aj *šoptať*, *šomrať*, *ďjouka* a i.), v príslušnom pásme juhozápadoslovenskej oblasti (tu iba v prípadoch typu *popol*, *kostol*, možno *orol*) a vo východnej slovenčine (napr. *pčola*, *čolo*, *čop*).

Dispalatalizácia vo východnej slovenčine nie je totožná so známou dispalatalizáciou v poľštine. V starej poľštine zmeny *e* > *o* a *ě* > *a* sa vykonali dôsledne pred tvrdými zubnicami (porov. poľ. *żona*, *jazioro* za staršie *żena*, *jażero* alebo *kwiat*, *siano* za staršie *květ*, *šěno* proti vých. slov. *žena*, *jažero*, *kvet*, *šeno* ...), a to ešte pred zánikom jerov (porov. poľ. *lod:pies* za psl. *leđb:psъ*). Pravdaže, ani dispalatalizácia *e* > *a* (*ä*) v sotáckych nárečiach nie je totožná so staropoľskou (porov. sot. nár. *lās*, *žana*, *lāpšy* proti poľ. *żona*, *las*, *lepszy*). Dispalatalizácia v sotáckych nárečiach je bezpochyby mladšia.

Vznik a vývin dvojhlások

16. Dvojhlásky v starej slovenčine vznikali z dlhých vokalických foném alebo len z jednej z ich realizácií. Zmena dlhých foném alebo ich realizácií na dvojhlásky sa nazýva diftongizácia. Diftongizácia neprebiehala v celej slovenčine rovnako. Súviselo to s tým, že sa realizovala v rozličných podmienkach: v rozvoji párovej mäkkosti spoluhlások alebo v jej zánikovom štádiu, resp. v podmienkach ustálenej párovej mäkkosti samohlások. Jej začiatky možno datovať azda do polovice 13. storočia (ako najstaršie doklady sa uvádzajú záznamy *Crathuow* 1262 [57], t. j. *Kratuov* zo záhorskej oblasti a *Predmier* 1312

[104] zo severnej západoslovenskej oblasti). Pravda, diftongizácia sa neuskutočnila ani v rovnakom čase. Najskôr sa realizovala diftongizácia $ó > uo$, $é > ie$ a až po nich diftongizácia $ǎ > ja$, $eĭ$, resp. $y > ej$. Najmladší je diftong *iu*.

1. **Vznik dvojhlasok uo — ie ($uó$ — $ié$) a ich ďalší vývin.** Nejednotný vokálny systém, ktorý charakterizoval na začiatku 13. storočia starú slovenčinu, ako aj nerovnaké podmienky z hľadiska vývinu párovej mäkkosti v konsonantizme alebo vokalizme — to všetko spôsobilo, že nielen vznik a priebeh diftongizácie, ale ani jej výsledky nemohli byť v starej slovenčine rovnaké.

V základných nárečových oblastiach starej slovenčiny sa diftongizácia v rámci štruktúr dlhých vokálnych foném uskutočňovala takto:

1. V severozápadnej stredoslovenskej oblasti fonémy / $ó$ / a / $é$ / sa diftongizovali v rámci takejto štruktúry dlhých foném:

$$\begin{array}{l|l} /á/ — /ǎ/ & > & /á/ — /ǎ/ \\ /ó/ — /é/ & & /uo/ — /ie/ \\ /ú/ — /í/ & & /ú/ — /í/ \end{array}$$

V tejto oblasti sa teda fonémy / $ó$ / a / $é$ / diftongizovali v podmienkach párovej mäkkosti vo vokalizme, t. j. v rámci pevných vzťahov medzi vokálnymi fonémami, ktorých realizácie boli relatívne nezávislé od konsonantov. To bola pravdepodobne aj jedna z hlavných príčin, že diftongizácia foném / $ó$ / a / $é$ / tu prebiehala dôsledne a že jej výsledkami boli diftongické fonémy / uo /, / ie /, ktoré boli nositeľmi kvantity ako celok, a nie iba jedna z ich zložiek. Táto vlastnosť spôsobila, že diftongy v tejto oblasti starej slovenčiny sa hneď od svojho vzniku hodnotili ako pevné prvky fonologického systému a v pôvodnej kvalite sa tu vlastne zachovali dodnes (dnes je tu *kuoň*, *stuol*, *muoj*, *tuoňa*, *uosmi*, *dobruo*, resp. *bĭeda*, *vĭera*, *vĭem*, *ňesješ*, *dobrieho*, *žĭen*).

Dvojhlasíky *uo*, *ie* charakterizujú aj vokálny systém spisovnej slovenčiny (graficky *ó*, *ie*).

V juhovýchodnej stredoslovenskej oblasti sa dlhé fonémy / $ó$ / a / $é$ / nediftongizovali rovnomerne. Stopy po diftongizácii týchto dlhých foném možno sledovať najmä v strednom Gemeri. Dnes totiž túto oblasť charakterizujú prípady typu *vĭara*, *bĭada*, *kuoň*, *past* (z pôvod. *puast*), ktoré predpokladajú diftongizáciu $é > ie$ a $ó > uo$ s ďalším vývinom $ie > ja$ (*ja*), resp. $uo > ua$ (*va*). Na druhej strane pre túto oblasť sú charakteristické prípady typu *chlapó*, *ženó*, *dobré* (z pôvod. gen.-ak. *chlapou*, inštr. *ženou* a gen.-dat. *dobrei*), ktoré podávajú svedectvo o zmenách $ou > ó$ a $eĭ > é$, t. j. o zániku klesavej diftongickej realizácie v nezávislých pozíciách. Tento vývin, ako sa zdá, naznačuje, že v čase diftongizácie jestvovalo napätie medzi stúpavou diftongickou realizáciou (*uo*, *ie*) a klesavou diftongickou realizáciou (*ou*, *eĭ*), pričom zmeny $ou > ó$, $eĭ > é$ sa javia ako riešenie tohto napätia v prospech stúpavých diftongov. Zmena $ie > ja$ (resp. $ie > ĭä > ja$) bola asi motivovaná otvorenejšou realizáciou fonémy / $é$ /, ktorá

túto vlastnosť mohla nadobudnúť z otvorenejšej realizácie *ě* v čase, keď s ňou splynula. Zmena *je* > *ja* motivovala zmenu *uo* > *ua*, pretože diftongy *je* — *uo* boli vo vzájomnom vzťahu.

V oblasti horného Ipľa v pozíciách pôvodného *ó*, *é* je dnes zatvorené *ó*, *é* (napr. *kôň*, *môžen*, *spévaťi*, *véra*). No súčasne túto oblasť charakterizuje prítomnosť klesavej diftongickej realizácie typu *ou*: *eĭ* (proti gem. *chlapó*, *ženó*, *dobré* je tu *chlapou*, *ženou*, *dobrej*) a prítomnosť diftongov typu *ou* (napr. *žoute* „žltý“, *poune* „plný“) a *eĭ* (napr. *peĭtok*, *robeĭ*). Tieto zvláštnosti zasa naznačujú, že v čase diftongizácie v tejto oblasti na rozdiel od stredogemerskej oblasti dominujúcim faktorom bola tendencia upevňovať klesavú diftongickú realizáciu. Nemožno teda vylúčiť eventualitu, že práve vďaka tejto tendencii dlhé fonémy /*é*/ a /*ó*/ sa v tejto oblasti nezmenili na stúpavé diftongy. Tým sa vlastne riešilo napätie medzi klesavou a stúpavou diftongickou realizáciou. Pravda, bolo to riešenie s opačným efektom ako v stredogemerskej oblasti (o zmenách *ǫ* > *eĭ* a *ĭ* > *eĭ* ďalej).

2. V západoslovenskej oblasti v čase diftongizácie vo fonologickom systéme dominovala párová spoluhlásková mäkkosť. V takýchto podmienkach diftongizácia mala spravidla osobitný priebeh, pretože realizácie vokalickej foném boli tu relatívne závislé od vlastností predchádzajúcich konsonantov. Táto relatívna závislosť spôsobila v diftongizácii rozličné nepravidelnosti. V jednej oblasti napr. sa diftongizovalo *é* iba po mäkkej spoluhláske, po tvrdej *é* zostalo, v inej oblasti sa zasa nediftongizovalo dlhé *ó* a pod. Pochopiteľne, existencia dlhých vokálov *é* alebo *ó* popri diftongoch v štruktúre dlhých vokalickej foném spôsobila nové napätie. Inak povedané, diftongické realizácie v podmienkach spoluhláskovej mäkkosti mali len dočasný charakter a zanedlho po svojom vzniku sa začali prehodnocovať a zanikať. V západoslovenskej oblasti zanikali splyvaním zložiek diftongu do jednej dlhej samohlásky, t. j. monoftongizáciou (typ *je* > *i*) alebo rozpadom na dve zložky (typ *je* > *jé*, *uo*^o > *vó*).

Najpravidelnejšie sa diftongizácia vykonala v severnej časti severozápadnej slovenčiny. Dôsledne sa tu diftongizovalo dlhé *ó* na *uo* a mäkké dlhé *é* (t. j. *é* po mäkkých konsonantoch) na *je*. Dlhé nemäkké *é* sa tu nediftongizovalo. Dnes je v tejto oblasti *dobré*, *dobrého*, ale *vĭem*, *bĭeda*, *prŭcie*, resp. *kuoň*, *stuoľ* (ale aj *vjem*, *kvoň*). Pravidelnosť v diftongizácii *ó* > *uo*, *é* > *je* pripomína stav v susednej strednej slovenčine, preto možno predpokladať, že kontakt so strednou slovenčinou pre zotrúvanie diftongickej realizácie (typu *uo*, *je*) zohral dôležitú úlohu. V južnej časti severozápadnej slovenčiny dlhé *á* (v pozícii *ja*) a dlhé nemäkké *é* spôsobili napätie v systéme dlhých vokálov, ktoré sa riešilo zánikom diftongov. Dnešný stav ukazuje, že zánik tu prebiehal rozpadom zložiek čiže zmenami *uo* > *vó* a *je* > *jé* (porov. *bĭeda*, *kvôň*).

Južnú časť západnej slovenčiny priebeh diftongizácie rozčlenil na východnú

a západnú (záhorskú) oblasť. Vo východnej oblasti diftongizácia prebiehala v podmienkach rozpadu párovej mäkkosti v konsonantizme. Tak si možno vysvetliť to, že vokál *é* sa tu diftongizoval po mäkkých *i* po tvrdých konsonantoch (dnes je tu *prúcjé, dzjévča, cjénit*, ale aj *tjékov, putjénka, djéždž, rjédkí, njést* alebo *prúti, dívča, tíkov, níst* a i.). No v adjektívnych tvaroch a v skupinách *ré, lé* medzi spoluhláskami dlhé *é* zostalo (napr. *dobré, dobrého, dobrému, tréska, vlécit*). Iné dlhé vokály sa v tejto časti západnej slovenčiny vrátane dlhého *ó* nediftongizovali (dnes je tu *kón, stól, ósmí* atď.). V takýchto podmienkach diftong *je* zotrvať v pôvodnej kvalite nemal predpoklady. Na hornom Podudvaží zanikol rozkladom zložiek, t. j. zmenou *je > jé* (porov. *dzjévča, tjékov*) a na dolnom Podudvaží, resp. od Váhu na východ splynutím zložiek, t. j. monoftongizáciou *je > í* (porov. *dívča, tíkov*, tu aj *tríska, vlíct*).

Rozdiel vo výsledkoch po zániku diftongov bol v tejto oblasti podmienený asi tým, že na dolnom Podudvaží a na východ od Váhu bolo dlhé *é* po splynutí s dlhým *é* zatvorenejšie ako dlhé *é* na hornom Podudvaží. Túto odchýlku v realizácii staršieho dlhého *é* odrážajú aj záznamy názvov obcí už v 12. storočí. Napríklad dnešné Piešťany, ktoré sú v oblasti s výskytom prípadov typu *bjéda, vjém*, sa roku 1113 zapisujú *Pescan* [94], t. j. *Pěščán-*, no iné dnes zaniknuté Piešťany pri Šali, ktorá je v oblasti s výskytom prípadov typu *bída, vím*, roku 1113 sa zapisujú *Piscan* [95], t. j. *Pěščán* (so zatvorenejším *é*).

V záhorskej oblasti diftongizácia prebehla pravidelnejšie. Diftongizovalo sa tu *ó* a mäkčiace *é* (t. j. *é* po mäkkých spoluhláskach z pôvodného *é*), a to zmenami *ó > uo* a *é > je*. Nediftongizovalo sa tu však dlhé nemäkčiace *é*. A tak aj tu diftongy mohli mať len prechodný charakter. Dnešný stav ukazuje, že pôvodné diftongy tu zanikli monoftongizáciou, t. j. zmenami *uo > ú, je > í* (dnes je tu *kúň, stúu, múj, bída, vím, bílí*, ale *néseu, tékeu, déždž* a pod.).

Nárečia na okolí Trnavy sa z hľadiska vzniku a vývinu dvojhlások javia ako nárečia prechodné. Dnes je tu *kón, stól, mój* (čiže ako na susednom Podudvaží), ale *bída, vím*, resp. *nésél, tékél, déždž* (čiže ako na susednom Záhorí). Vznikol tu teda iba diftong *je* (z dlhého *é* po mäkkých spoluhláskach v pozícii pôvodného *é*), ktorý však so zreteľom na prítomnosť dlhého *ó* a *é* (nemäkčiaceho) nemal predpoklady udržať sa. Zanikol monoftongizáciou *je > í* (porov. *bída, vím*, ale *kón, stól, nésél*).

Podobne ako v záhorských nárečiach diftongizácia prebiehala aj v susedných moravských a českých nárečiach. Staré diftongy *uo, je* (resp. *úó, jé*) sa i tu asi v 14. storočí monoftongizovali zmenami *uo > ú, je > í* (porov. čes. *kúň, bílý*...).

3. Vo východoslovenskej oblasti diftongizácia dlhého *ó* a *é* sa vykonala v podmienkach párovej spoluhláskovej mäkkosti a, pochopiteľne, v čase, keď tu jestvovala ešte dĺžka (dnes v tejto oblasti dĺžka nie je).

Dnešný stav ukazuje, že na východnom Slovensku vznik diftongov bol zo

zemepisného hľadiska kompaktnější, no nerovnomerné bolo ich prehodnocovanie, resp. zánik. Stopy po diftongoch sa dnes vyskytujú takmer na celom Spiši a v časti juhozápadného Šariša (je tu *bjeda*, *kvoň* a pod.). V ostatnom Šariši a v Zemplíne je dnes *u* a *i* v pozíciách staršieho *ó* a *é* (rozumie sa *é* po mäkkom konsonante). V sotáckych nárečiach v tých istých pozíciách dnes je zatvorené *o* a *e* a na menšej oblasti na juhu krátke *o* a *e* (napr. *beda*, *koň*). Ako vidieť, stav striednic za staršie *ó* a *é* v dnešných východoslovenských nárečiach je pomerne pestrý, preto vyložiť jeho vznik nie je ľahké.

Pri výklade dnešného stavu v Šariši a Zemplíne možno azda vyjsť z toho, že územie s výskytom stôp po dvojhĺskach na Spiši a v juhozápadnom Šariši bolo okrajovým územím východoslovenskej oblasti. S ohľadom na to sa možno totiž domnievať, že výskyt stôp po diftongoch v nich je zvyškom pôvodného stavu, ktorý v 13. storočí bol charakteristický pre celý Šariš a Zemplín. Podľa toho na týchto oblastiach bola by sa uskutočnila diftongizácia $ó > uo$, $é > ie$. Dnešné *u* a *i* v pozíciách staršieho *ó* a *é* vzniklo monoftongizáciou $uo > ú$ a $ie > í$ a skrútením v čase všeobecného zániku kvantity (dnes je tu *bida*, *vira*, *kuň*, *muj* a pod.). Pravda, zachovanie vokálov *o*, *e* so zatvorenou realizáciou (*o*, *e*) v sotáckych nárečiach mimochodom rovnako okrajových dovoľuje vychádzať z predpokladu, že vo väčšej časti Šariša a v Zemplíne bolo pôvodne zatvorené dlhé *ó* a *é* a že teda dnešný stav je tu výsledkom zmien $ó > ú > u$ a $é > í > i$. To znamená, že diftongizácia by sa vo väčšej časti Šariša a v Zemplíne nebola uskutočnila. Zdá sa však, že zachovanie zatvorených vokálov *o*, *e* v sotáckych nárečiach bolo motivované osobitnými podmienkami, najmä osobitným vývinom prízvuku so vzťahom ku kvantite (väzba prízvuku na kvantitu /53/). Keďže tento jav nie je charakteristický pre šarišskú a zemplínsku oblasť, prítomnosť zatvorených vokálov *o* a *e* v sotáckych nárečiach treba hodnotiť ako osobitný prípad vývinu, a nie ako zvyšok starého stavu. So zreteľom na to vychádzame z predpokladu, že pôvodné dlhé *ó* a *é* (rozumie sa *é* po mäkkých spoluhláskach) sa vo východoslovenskej oblasti okrem jej južného a severovýchodného okraja diftongizovali a že dnešný stav je výsledkom ďalšieho vývinu diftongov *uo*, *ie*, t. j. ich rozkladu (v severozápadnom a juhozápadnom okraji) a monoftongizácie (vo veľkej časti Šariša a v Zemplíne). Je možné, že aspoň v spišskej oblasti sa v stopách po diftongoch odráža susedstvo strednej slovenčiny.

V menšej oblasti na juhu (s prípadmi *beda*, *koň*) ani v sotáckych nárečiach sa diftongizácia nevykonala.

2. Diftongizácia dlhého $ǣ > ia$, $ǣ > ei$. Dlhý vokál *ǣ* (*ǣ*) sa nediftongizoval súčasne s dlhými vokálmi *ó*, *é* a ani nie v takom rozsahu. V dnešných nárečiach sú tri výsledky diftongizácie tohto otvoreného vokálu: stúpavý diftong *ia* v severozápadnej strednej slovenčine (okrem jej okraja na severozápade so zachovaným *ǣ*) a v severnej časti západnej slovenčiny a klesavý diftong *ei* na juhu strednej slovenčiny v oblasti horného Ipľa.

a) Stúpavý diftong *ja* v severozápadnej strednej slovenčine vznikol v podmienkach párovej mäkkosti vo vokalizme, t. j. tu sa diftongizovala fonéma /ǣ/. So zreteľom na túto skutočnosť, ako aj na to, že v tejto oblasti v systéme dlhých foném boli už skôr ustálené diftongy *uo*, *je*, nový diftong *ja* sa hneď stal pevným prvkom vokalického systému. Zdá sa však, že diftongizácia *ǣ* > *ja* v severozápadnej strednej slovenčine prebiehala postupne v priebehu 15.—16. storočia. Napríklad z polovice 15. storočia popri záznamoch *Messer, Polek* /114/, t. j. *Mäsár, Poläk*, je už aj záznam *Wrtyac* /114/, ktorý možno interpretovať ako *Vrtĭjak*, t. j. už s dvojhĺaskou *ja*. Naproti tomu s dokladmi na vokál *ǣ* sa možno stretnúť ešte aj v písomnostiach zo 16. storočia z tých oblastí, na ktorých dnes je dvojhĺaska *ja* (porov. dokl. *prel bych* 1569 /118/, *nyechodye* 1582 /110/, t. j. *prĕl bych, ňechodǎ*). V malej časti Gemera v pozícii staršieho *ǣ* je dnes *iä* alebo *je* (napr. *piätok, uliciäch, pjetok, robje*). Vzhľadom na to je možné, že dvojhĺaska *iä* istý čas charakterizovala celú centrálnu oblasť, na ktorej sa dnes vyskytuje diftong *ja*. Diftong *iä* (z neho je *je* v prípadoch *pjetok*) bol by dočasným medzistupňom v diftongizácii vokálu *ǣ*. Podľa toho diftongizácia tohto vokálu by bola prebiehala takto:

$$\text{ǣ} > \text{iä} > \text{ja}$$

b) V severnej časti severozápadnej slovenčiny sa vyskytuje diftong *ja* (niekedy v realizácii *ja*). Pravda, tu tento diftong mohol vzniknúť iba v podmienkach párovej mäkkosti v konsonantizme, t. j. pozične iba po mäkkej spoluhláske. Na druhej strane však vo vokalickom systéme už skôr pevné miesto v tejto oblasti mali dvojhĺasky *uo*, *je*. To znamená, že na vznik diftongu *ja* vo vokalickom systéme boli predpoklady. Z tohto hľadiska boli tu podobné podmienky ako v susednej stredoslovenskej oblasti. Je pravdepodobné, že práve kontakt s touto oblasťou rozhodol aj o zachovaní dvojhĺasky *ja* (ale dnes máva aj realizáciu *ja*) popri dvojhĺaskach *uo*, *je* (aj tie mávajú realizáciu *vo, je*).

c) Klesavý diftong *eĭ* za pôvodné *ǣ* sa dnes vyskytuje v oblasti horného Iplá. Pravdepodobne ide o zvyšok väčšej oblasti (pôvodne možno totožnej s oblasťou výskytu zmeny *ý* > *eĭ*). Ustálenie tohto diftongu predchádzal vývin *ǣ* > *äĭ* > *eĭ* (dnes len *peĭtok, robeĭ* a pod.). Zmena pôvodného *ǣ* na klesavý diftong *eĭ* v tejto oblasti bola podmienená tým, že sa v nej nevyskytovali stúpavé diftongy (pôvodné *ó, é* zostali totiž nediftongizované), ale len diftongy klesavé (napr. v prípadoch *poŭne* „plný“, *souza, douhi*, resp. aj *peĭtaĭ, beĭk*). Diftong *eĭ* tu teda vznikol ako protiklad diftongu *ou*.

3. Diftongizácia *ý* > *eĭ* (*ý* > *eĭ* > *eĭ*). Takmer v celom Novohrade (s presahom do východného Hontu a západného Gemera) sa dodnes zachoval výsledok z diftongizácie *ý* > *eĭ* (dnes je tu napr. *peĭtaĭ, beĭvaĭ, hrubeĭ* za staršie *pýtaĭ, bývaĭ, hrubý*). Iba po *k, g, ch* sa táto diftongizácia neuskutočnila (je tu *kivaĭ, plachi* atď.). Tento jav súvisí so včasnou zmenou *ky, gy, chy* > *ki, gi, chi* (p. kap.

19). Diftongizácia $y > ej$ predpokladá stredopodnebnú realizáciu vokálov y , y a klesavú diftongickú realizáciu typu ou . Zmena $y > e$ (napr. v prípadoch *rebe*, *žene* za staršie *ryby*, *ženy*), ktorej oblasť výskytu sa kryje so zmenou $y > ej$, podáva svedectvo, že vokály y a y sa v tejto oblasti skutočne realizovali stredopodnebné. A napokon prípady typu *poúne*, *souza*, *douhi* (za staršie *plný*, *slza*, *dlgi*, vlastne *plny*, *slza*, *dlgi*) dosvedčujú prítomnosť klesavého diftongu ou (porov. výklad diftongizácie $\ddot{a} > ej$).

Niekedy sa diftongizácia v strednej slovenčine vysvetľuje pomocou teórie móry, t. j. najmenej prozodickej jednotky. Podľa tejto teórie v slabike môžu byť najviac dve móry, čiže diftongizácia je vlastne rozpad dlhého vokálu na dve osobitne realizované móry (pozri napr. E. Paulíny /70/). Inokedy sa zasa rozoznávajú krátke a dlhé diftongy (takto napr. pre češtinu M. Komárek /36/), resp. len dlhé diftongy (tak A. Lamprecht /51/).

Klesavé diftongy vznikli aj v oblasti českých nárečí, a to zmenami $ú > ou$ (napr. *soused*, *koupě*, inštr. sg. *ženou* zo staršieho *súsěd*, *kúpě*, *ženú*) a $y > ej$, dnes *ej* (napr. *pejcha*, *bejvaří*, *dobrej* zo staršieho *pýcha*, *bývaří*, *dobrý*). Stalo sa tak po monoftongizácii $je > i$ a $uo > ú$. Spisovná čeština pozná iba klesavú dvojhĺasku ou (porov. *soused*, *koupě*, ale *pýcha*, *bývat*).

Ustáľovanie vokalických štruktúr po rozpade párovej mäkkosti v konsonantizme

17. Dnešný vokalický systém v západoslovenskej a východoslovenskej oblasti je pokračovaním systému, ktorý vznikol po rozpade párovej spoluhláskovej mäkkosti. Po zániku mäkkostných vzťahov v konsonantizme ($/b/ — /b̃/ > > /b/$, $/z/ — /z̃/ > /z/$ atď., p. kap. 24) v týchto oblastiach starej slovenčiny sa uskutočnili zmeny iba vo zvukových realizáciách vokalických foném po pôvodne mäkkých konsonantoch. Najvýraznejšie zmeny vo zvukových realizáciách sa po zániku párovej mäkkosti v konsonantizme uskutočnili v juhovýchodnej strednej slovenčine. Tu okrem toho vznikla nová fonéma $/ä/$.

1. Po rozpade párovej mäkkosti v konsonantizme sa v zásade vo vokalizme vykonali tieto zmeny:

a) V západoslovenskej a východoslovenskej oblasti predné realizácie $\dot{a}$, $\dot{o}$, $\dot{u}$ (t. j. vokály po mäkkých spoluhláskach) splynuli so zadnými realizáciami (t. j. s vokálmi po tvrdých spoluhláskach), čiže každej z foném $/a/$, $/o/$, $/u/$ zodpovedala iba jedna realizácia. Zaniklo aj mäkké a nemäkké e v prospech jedného e . Súčasne sa uskutočnila zmena $y > i$ (dnes *dim*, *ženi*, *liko* za staršie *dym*, *ženy*, *lyko*). Pochopiteľne, podobné zmeny sa uskutočnili aj v dlhom vokalizme. Okrem toho sa ustálili výsledky po zániku diftongov (napr. i z *je*, $ú$ z *uo*, resp. $jé$ z *je*, $vó$ z *uo*, $já$ z *ja*). Inak povedané, po rozpade párovej mäkkosti v konsonantizme v západoslovenskej a východoslovenskej oblasti sa ustálil stav, v ktorom sa každá fonéma vyjadrovala jednou realizáciou. Napríklad fonéma $/a/$ realizáciou a , fonéma $/o/$ realizáciou o , fonéma $/i/$ realizáciou i atď.

Stopy po staršom stave sa v istej modifikácii zachovávajú iba v sotáckych nárečiach na okraji východoslovenskej oblasti. Pravda, v týchto nárečiach sa dodnes zachovala aj párová spoluhlásková mäkkosť v pôvodnej podobe.

Prehodnocovanie vokalickej štruktúry v mladšom období zmien v západoslovenskej a východoslovenskej oblasti v pomere foném k ich realizácii vyjadruje táto schéma:

$$\begin{array}{l}
 \text{F:} \quad /a/ \\
 \quad \quad /o/ \quad /e/ \\
 \quad \quad /u/ \quad \quad /i/
 \end{array}
 \quad
 \begin{array}{l}
 \text{R:} \quad a/\acute{a} \\
 \quad \quad o/\acute{o} \quad e/\acute{e} \\
 \quad \quad u/\acute{u} \quad \quad i/\acute{y}
 \end{array}
 > \left| \begin{array}{l}
 \text{F (R):} \quad /a/ \\
 \quad \quad /o/ \quad /e/ \\
 \quad \quad /u/ \quad \quad /i/
 \end{array}
 \right.$$

Podobne sa prehodnocovala aj štruktúra dlhých vokálov. Po zániku diftongov spravidla krátkej fonéme zodpovedala fonéma dlhá ($/a/$ — $/\acute{a}/$, $/o/$ — $/\acute{o}/$, $/e/$ — $/\acute{e}/$ atď.). Pravda, v záhorskej oblasti a vo východnej slovenčine po monoftongizácii $uo > \acute{u}$ istý čas vo vokalickej štruktúre chýbala fonéma $/\acute{o}/$. Neskôr najmä pričinením nedomácich slov (*sóda, móda* a pod.) vokalizmus záhorských nárečí doplnila aj táto fonéma. Vo východoslovenskej oblasti všeobecnou stratou kvantity asi v 15.—16. storočí systém dlhých vokalických foném zanikol (p. kap. 30).

b) V juhovýchodnej strednej slovenčine po rozpade párovej mäkkosti v konsonantizme predná realizácia $\acute{a}$ splynula v zásade so zadnou realizáciou a (dnes je *ulica, tahať*). Zostala iba po perniciach, a to aj vtedy, keď stratili mäkkosť (dnes je *päta, mäso*). To znamená, že vokál $\acute{a}$ sa tu začal vyskytovať v nezávislej pozícii a nadobudol platnosť fonémy $/\acute{a}/$. Tým k párom foném $/o/$ — $/e/$ a $/u/$ — $/i/$ pribudol pár foném $/a/$ — $/\acute{a}/$, t. j. vznikla tu taká štruktúra vokalických foném, ktorá charakterizovala susednú severozápadnú oblasť strednej slovenčiny už od 11. storočia. Keďže ide o bezprostredne susediacu oblasť, možno sa domnievať, že kontakty pri tomto vývine vokalizmu neboli bez dôležitosti. Pravda, pozíčný výskyt vokálov v oboch oblastiach nie je rovnaký. V časti juhovýchodnej stredoslovenskej oblasti totiž predné a zadné realizácie krátkych a dlhých foném $/o/$, $/u/$ a $/i/$ nespĺňali, ale kvalitatívne sa menili, a to:

- $\acute{u} > i$ (porov. dnešné *bricho, lidej, plíca*),
- $\acute{o} > e$ (porov. *ocej, horárevi, kováčech*),
- $y > e$ (porov. *rebe, mlen, žene*).

O zmenách $\acute{a} > ej$, $y > ej$ sa už hovorilo (kap. 16, 2, 3).

Zmeny sa uskutočnili v Novohrade a v priľahlých častiach Hontu a Gemera. Stopy po týchto zmenách v mladšom období sa zachovali dodnes. V zásade sa však systém vokalických foném v tejto juhovýchodnej časti stredoslovenskej oblasti postupne vyrovnal so systémom v susednej severozápadnej strednej slovenčine (p. ďalej odsek c).

V gemerskej oblasti najmä v jej centrálnej časti vývin vokalizmu v mladšom období prebiehal odlišne. Kým napr. vzťah krátkych foném /a/ — /ä/ po zmene *ä > e* zanikol, vzťah dlhých foném /á/ — /ǎ/ sa tu naopak natrvalo upevnil. Napätie, ktoré po zmenách *ou > ó*, *eĭ > é* vzniklo medzi dlhými fonémami /ó/, /é/ a diftongickými fonémami /uo/, /ie/, vyriešilo sa v prospech foném /ó/, /é/ zmenami *ua > va*, *ia > ja*. K dovŕšeniu tohto procesu prispelo aj udomácnovanie prevzatých slov s dlhým *é* a *ó* (*fréza*, *móres*, *sóda* atď.). Pravda, miestami realizácie *va*, *ja* a *ua*, *ia* dodnes v gemerskej oblasti kolíšu (napr. popri *kvaň*, *bjada* je aj *kvaň*, *bjada*).

c) V severozápadnej stredoslovenskej oblasti v čase rozpadu párovej mäkkosti v konsonantizme na iných oblastiach starej slovenčiny boli ustálené tieto štruktúry krátkych a dlhých vokalických foném:

/a/ — /ä/	/á/ — /ǎ/
/o/ — /e/	/uo/ — /ie/
/u/ — /i/	/ú/ — /í/

V okrajovej dolnooravskej oblasti na severe sa dodnes zachoval vzťah /á/ — /ǎ/. V novšom období sa v dlhom vokalizme začali ustáľovať fonémy /ó/ — /é/ vďaka udomácneniu prevzatých slov, resp. aj nová diftongická fonéma /iu/.

2. V zásade možno povedať, že dnešný stav vokalických foném a ich zvukových realizácií (hlások, variantov) v základných oblastiach slovenských nárečí je výsledkom vývinu, ktorý v podstate charakterizovali dve črty: redukcia foném alebo zvukových realizácií foném a kompletizácia vokalického systému a jeho štruktúr. Redukcia sa prejavila zánikom foném (napr. zaniklo staré *ě*, miestami *ä*) a splyvaním starších dvoch realizácií do jednej realizácie (napr. realizácie *a/á* zanikli v prospech *a*, *o/ó* v prospech *o*, *u/ú* v prospech *u* atď.). Výsledkom redukcie bola vyváženosť medzi fonémami a ich zvukovými realizáciami (jednej fonéme zodpovedala jedna realizácia). Kompletizácia bol proces opačný: bolo to „dokompletizovanie“ vokalických štruktúr novými fonémami, ktoré vznikli fonologizáciou jednej zo zvukových realizácií pôvodnej fonémy (takto vznikla napr. fonéma /ǎ/, resp. /ǎ/ v juhovýchodnej strednej slovenčine), rozličnými inými zmenami (napr. zmenou *ou > ó*, *eĭ > é* v gemerskej oblasti) alebo udomácnovaním prevzatých slov (tak do vokalického systému prenikli fonémy /ó/ a /é/) a pod. Z uvedených procesov najmä kompletizácia mohla byť zdrojom nového napätia vo vokalickom systéme (napr. preniknutie foném /ó/, /é/ spôsobilo zmenu vzťahov diftongov v systéme a spravidla aj ich zánik). Okrem toho motiváciami zmien vo vokalizme mohli byť zmeny v konsonantizme (napr. rozpad párovej mäkkosti v konsonantizme), kontakty medzi nárečovými oblasťami, resp. s iným jazykom a pod.

Zo slovanských jazykov kvalitatívnymi zmenami predných zvukových realizácií vokalickej foném je známa najmä čeština. Patrí sem tzv. *u*-ová prehláska, t. j. zmeny *ú* > *i*, *ů* > *i* po mäkkej spoluhláske (napr. *cizí, lidé, plíce*, ak. sg. *ulici*, 1. os. sg. *lituji*, 3. os. pl. *skáčí*). Zmena sa kladie do 14. storočia. Do toho istého obdobia sa datuje aj zmena *ó* > *ě* po mäkkých spoluhláskach (*dědičevi, zlodějěm* a i.), ktorá sa však niekedy vykladá aj ako výsledok analógie mäkkých vzorov. Tieto zmeny sa dávajú do súvislosti so zánikom párovej mäkkosti v konsonantizme.

K problematike už skôr J. Garaj /18/, J. Štolc /91/, po nich E. Pauliny /70/ a R. Krajčovič /42/. K vývinu v češtine A. Lamprecht /47/.

VÝVIN KONSONANTIZMU

STARŠIE ZMENY V KONSONANTIZME

Medzi staršie zmeny v konsonantizme radíme tie zmeny, ktoré sa uskutočnili v 11.—12. storočí. Z jazykového hľadiska za hornú hranicu si určujeme vznik asibilácie (p. kap. 23). Zo zmien, ktoré sa vykonali v rámci párovej mäkkosti v konsonantizme, patria sem pozičné depalatalizácie konsonantov a palatalizovanie velár v strednej slovenčine. Z iných javov dôležitý bol vznik a ustálenie fonémy /dž/ v konsonantickom systéme, zmena razenej fonémy /g/ na trenú fonému /ɣ/ a prehodnotenie obojperného (bilabiálneho) *w* na pernozubné (labiodentálne) *v*, s ktorým úzko súvisí aj ustaľovanie fonémy /f/ v starej slovenčine.

Staršie depalatalizácie spoluhlások

18. V 11.—12. storočí v starej slovenčine prebiehali pozičné depalatalizácie v rámci spoluhláskových skupín, slabiky a v koncových pozíciách. Z týchto depalatalizácií bezprostredný vplyv na vývin a ďalšie osudy mäkkostných štruktúr v konsonantizme mali najmä depalatalizácie spoluhlások v koncových pozíciách (na konci morféme, tvarov a slov).

1. V rámci spoluhláskových skupín mäkké spoluhlásky stratili mäkkosť najskôr pred mäkkou spoluhláskou v slovách so striedaním *e/∅* (*deň/dňa* > *deň/dňa*) a pred tvrdou spoluhláskou v slovách so striedaním *∅/e* (napr. *tma/tém* > *tma/tém*). Pozičná depalatalizácia v prvom prípade sa v starej slovenčine uskutočnila dôsledne (znenie *dňa* bolo celoslovenské), no pozičná depalatalizácia v druhom prípade sa realizovala nerovnomerne. Svedčí o tom výskyt prípadov *cma, svadzba* (zo staršieho *tma, svadba*) v severnej západnej slovenčine a vo východnej slovenčine proti výskytu *tma, svadba* v južnej západnej slovenčine a v strednej slovenčine. Juhozápadoslovenské znenie *tma, svadba* ukazuje, že v 13. storočí, keď tu prebiehala asibilácia (zmena *t' > č, d' > dž*), mäkké *t, d'* v uvedených prípadoch boli už depalatalizované. Naproti tomu v severnej

západnej a vo východnej slovenčine depalatalizované neboli, pretože znenie *cma, svazdba* mohlo vzniknúť iba bezprostredne zo staršieho *tma, svadba*.

2. Historický rozbor dnešného stavu mäkkých spoluhlások, resp. aj iných javov v slovenských nárečiach vedie k poznatku, že najsilnejšia depalatalizačná vlna zasiahla juhozápadoslovenskú oblasť, a to už v 12. storočí. V tejto časti starej slovenčiny pôvodne mäkké spoluhlásky stratili mäkkosť pred pôvodným *ä* (dnes je tu *pata, maso, tahat, datel*), ďalej pred *e* akéhokoľvek pôvodu (porov. *den, idete, teplo, pradeno* proti *dzedzina, vidzet*) a v koncovej pozícii (napr. *kost, medved, hus*).

Depalatalizácia mäkkých konsonantov pred pôvodným *ä* v juhozápadoslovenskej oblasti neprebíhala rovnomerne. Výskyt prípadov v záhorskej oblasti typu *pata, maso* proti *pjet, vječi, cažki/cežki* dokazuje, že tu v staršom období prebiehala slabičná depalatalizácia, t. j. slabiky *pä, mä, sä* atď. sa depalatalizovali na *pa, ma, sa* atď. pred tvrdým konsonantom (porov. *pata, maso*). Pred mäkkým konsonantom (a pred *k, g*) zostala slabika mäkká (porov. *pata*, ale *pjet* zo staršieho *päta, päť*). No ostatnú juhozápadoslovenskú oblasť dnes charakterizuje kompaktný výskyt prípadov typu *pata, maso, vačči, tahat, tažki, hovadzi* atď. To znamená, že depalatalizácia spoluhlások pred pôvodným *ä* v tejto časti prebiehala v iných podmienkach a dôsledne. Záznamy názvov obcí *Trebeta* 1113 [136] a *Dobret* 1113 [22] z okolia Piešťan, ktoré bezpochyby odrážajú znenie *Trěbäta* a *Dobrät(a)*, dokazujú, že v tejto oblasti slabičné depalatalizácie neprebíhali a že na začiatku 12. storočia pred *ä* boli ešte mäkké spoluhlásky. No doklady typu *tahat, tažki, datel, dakuvat* a pod. zasa svedčia, že v čase asibilácie, t. j. v 13. storočí pred pôvodným *ä* spoluhlásky boli už depalatalizované. Depalatalizácia spoluhlások v týchto pozíciách musela sa teda uskutočniť najneskôr na rozhraní 12.—13. storočia.

Depalatalizácia mäkkých konsonantov pred pôvodným *'e* (z psl. *e* a *o*) a v koncovej pozícii sa uskutočnila na celej juhozápadoslovenskej oblasti ešte pred asibiláciou. Svedčí o tom pravidelný výskyt prípadov typu *den, idete, teplo, kost, medved* proti *dzedzina, vidzet, scena*. Prípady *dzedzina, vidzet, scena*, ale aj *cicho, placit* (v záh. nár. *puacit*) zo staršieho *dědina, vidět, stěna, ticho, platiť* podávajú dôkaz, že na začiatku 13. storočia v juhozápadoslovenskej oblasti sa mäkké konsonanty vyskytovali pred pôvodným *ě* a *i* čiže iba v závislej pozícii. Z toho vyplýva, že v tejto oblasti niekedy v priebehu 12. storočia pôvodné mäkké konsonanty stratili platnosť samostatných foném a že ich výskyt pred *ě* a *i* sa chápal len ako realizácia jednej fonémy (*/d/, /t/* atď.). Inak povedané, vznikol tu stav, ktorý predstavoval prvé štádium rozpadu párovej mäkkosti v konsonantizme. Vznik tohto štádia si možno vysvetliť najlepšie tak, keď budeme predpokladať, že pozičná realizácia mäkkých konsonantických foném v 12. storočí nebola rovnaká: pred *ě* a *i* mäkké spoluhlásky mali vyšší stupeň mäkkosti, pred pôvodným *ä* a *'e* a v koncovej pozícii mali nižší stupeň mäkkosti.

Táto osobitosť po čase spôsobila, že vnútri párovej mäkkosti v konsonantizme vzniklo napätie, ktoré viedlo k depalatalizácii konsonantov s nižším stupňom mäkkosti.

Je veľmi pravdepodobné, že k včasnej depalatalizácii (resp. už k vnútornej nehomogénosti párovej mäkkosti v konsonantizme) v tejto oblasti prispel priamy kontakt domáceho etnika s obyvateľstvom nemeckého pôvodu. Taký kontakt dosvedčuje značný počet názvov obcí nemeckého pôvodu najmä na okolí Bratislavy, Trnavy a Hlohovca (napr. *Loyp* 1206 [68], *Grenaw* 1390 [33], *Mogordorf* 1390 [74], *Freinstat* 1394 [31] a i.).

3. Inou súvislou oblasťou, v ktorej sa v 11.—12. storočí depalatalizovali spoluhlásky, bola severozápadná oblasť strednej slovenčiny. O príčinách a osobitostiach v priebehu depalatalizácie spoluhlások v tejto oblasti sme už hovorili (p. kap. 11, 2). V 11.—12. storočí sa tu depalatalizácia mäkkých spoluhlások už len dokončievala. Vzťahy foném /d/ — /d'/, /t/ — /t'/, /n/ — /ň/, /l/ — /l'/ sa v konsonantickom systéme ustálili natrvalo a mäkké realizácie iných konsonantických foném zanikali. Podľa analógie v južnoslovanských jazykoch (najmä v starej bulharčine a macedónčine) dá sa predpokladať, že najskôr splynulo mäkké *r'* s tvrdým *r*, potom mäkké *ś*, *ź* s tvrdým *s*, *z* (dnes *tri*, *tvár*, *seno*, *zima*, *hus* a pod.). Mäkkosť ako posledné stratili pernice (porov. *päta*, *mäso*, ale *prísaha*, *zať*).

Predpokladáme, že už na rozhraní 12.—13. storočia v tejto oblasti bola mäkkostná štruktúra v konsonantizme obmedzená na štyri páry a ostatným konsonantickým fonémam zodpovedala jedna realizácia. Túto štruktúru možno názorne vyjadriť takto:

F (R):	/d/ — /d'/	/b/	/z/
	/t/ — /t'/	/p/	/s/
	/n/ — /ň/	/m/	/w/
	/l/ — /l'/	/r/	

K tvrdým fonémam sa po depalatalizácii radili aj sykavé fonémy /c/, /dz/, /dž/, /č/ a /š/ a od pôvodu tvrdé fonémy /k/, /g/, /ch/. Pravda, niektoré z týchto konsonantických foném už v 12. storočí zaznamenali ďalší vývin (napr. /g/, /w/).

Palatalizovanie velár *k*, *g*, *ch*

19. Na území starej slovenčiny sa veláry *k*, *g*, *ch* palatalizovali len v juhovýchodnej oblasti strednej slovenčiny a v sotáckych nárečiach. V sotáckych nárečiach sa palatalizované veláry zachovali dodnes, v juhovýchodnej strednej slovenčine dnes ich niet. No poruke sú dôkazy, z ktorých vyplýva, že veláry *k*, *g*, *ch* tu pravdepodobne už v 12. storočí palatalizované boli. Svedectvo o tom podávajú najmä nasledujúce javy.

1. Zmeny $y > e$, $y > ei$ charakteristické pre juhovýchodnú stredoslovenskú oblasť sa po velárach nevykonali. Napríklad proti *rebe*, *žene*, *bejvatí*, *bejk*, *malej* je tu *kislej*, *chitai*, *kivai*, *plachi* atď. Zo stavu prezentovaného príkladmi sa dá usúdiť, že v čase, keď sa uskutočňovala zmena $y > e$, $y > ei$, vokály y , y po k , g , ch zneli ako i , i . Zmena ky , gy , $chy > ki$, gi , chi musela byť teda v 13. storočí už vykonaná. A pretože ide o oblasť s rozvinutou párovou mäkkosťou v konsonantizme (p. kap. 11,1), v ktorej pred i , i môže byť len mäkká spoluhláska, treba už v 13. storočí predpokladať znenie *ki*, *gi*, *chi*, t. j. mäkkú realizáciu, a zmenu ky , gy , $chy > ki$, gi , chi datovať do 12. storočia.

2. Iným dôkazom je, že v tých istých nárečiach paradigmy podstatných mien na $-k$, $-g$ (dnes $-h$), $-ch$, resp. $-ka$, $-ga$ (dnes $-ha$), $-cha$ dodnes nesú stopy historického vplyvu skloňovania mäkkých paradigiem. Tak napr. v nom. a ak. pl. fem. je *ruke*, *nohe*, *rázge*, *muchy* ako *ulice*, *košele*, nom. a ak. pl. mask. je *roke*, *rohe*, *vrche* ako *meče*, *stroje*. Je nepochybné, že prípony mäkkých paradigiem mohli preniknúť do týchto od pôvodu tvrdých paradigiem len za predpokladu, že koreňová morféma bola zakončená mäkkým k , g , ch . Ide tu napr. v gen. sg. fem. o vývin *ruky > ruki* → *rvke* podľa *ulice* (viac o tom v kapitole o morfológickom vývine).

3. Napokon v tých istých nárečiach pred mäkkými spoluhláskami sa uskutočnila zmena ka , $ga > kä$, $gä > kä$, $gä$ (porov. dokl. *kyedye* 1582 /110/, t. j. *käde*), dnes napr. *kädití*, *käd*, *kämeň* (popri *kemeň*), *ukäže* (podľa toho *ukázati*, *ukejzati*), novšie *gäte*, *gäleta* a pod. Prípady s *kä* (resp. s *kä*) mohli vzniknúť len vtedy, keď v tejto nárečovej oblasti bola párová spoluhlásková mäkkosť v rozvoji, t. j. keď tu bolo ešte mäkké m , r , $ž$, $š$ atď. a keď k , g , ch pred predným vokálom muselo byť palatalizované. Mohlo to byť teda v 12. storočí, najmä však v 13.—14. storočí. Prípady typu *gäte*, *gäleta* (s novým g) ukazujú, že tendencia k zmene ka , $ga > kä$, $gä$ pred mäkkou spoluhláskou bola živá aj po 13. storočí.

V tomto čase slabikami *kä*, *gä* sa substituovali aj slabiky *kha*, *khe* v prevzatých slovách (porov. *käncel*, *kärovať* z nem. *khanzel*, *kheren*).

So slabikami *kä*, *gä* sa možno stretnúť aj v severozápadnej strednej slovenčine. Tu sa však pravidla nachádzajú pred d , t , n , l (napr. *kädití*, *käd*, *gäleta*, ale *kameň*, *ukäže* a pod.). Tu ide zrejme o iný proces: o splynutie prednej realizácie fonémy $/a/$ s realizáciou fonémy $/ä/$ po velárach pred mäkkým d , t , n , l . Iste je zaujímavé, že na tomto území sa vyskytuje príslovka *käde* namiesto očakávaného *käde*. Keď však uvážime, že na tom istom území je gen. sg. *käde* (od *käd*), poruke máme výklad: príslovka *käde* si pôvodnú podobu zachováva preto, aby sa odlišovala od tvaru *käde*. Využitý je pri tom pár foném $/a/$ — $/ä/$, ktorý pre tieto nárečia s párovou mäkkosťou vo vokalizme je charakteristický.

Príčin, ktoré spôsobili zmäčkovanie velár, bolo zrejme viac. Za hlavnú príči-

nu treba pokladať prítomnosť rozvitej, t. j. z hľadiska vývinu perspektívnej mäkkostnej štruktúry v konsonantizme. Tendenciu k palatalizovaniu velár v nárečiach s takouto štruktúrou mohlo podporiť odstraňovanie psl. alternácií *k/ć, g/ź*, resp. *γ/ź* a *ch/ś*, pretože namiesto nich vznikali alternácie typu *k/ḳ, g/g̣*, resp. *γ/γ̣* a *ch/cḥ*. A napokon na samom začiatku mohla spolupôsobiť aj tendencia k prehĺbeniu kontrastu v rámci slabiky (realizácie *ky, gy, chy* s malým kontrastom nahradili realizácie *ki, gi, chi* s veľkým kontrastom). Pravda, mäkké veláry sa v juhovýchodnej strednej slovenčine nachádzali a v sotáckych nárečiach sa dodnes nachádzajú len v závislej pozícii pred prednými vokálmi *i* a *e* (porov. sot. *lokeć, chiba, nohi* proti *ryba, dym, syn*), preto platnosť samostatných foném nenadobudli.

Zo slovanských jazykov zmäkčovanie velár je známe v ruštine, v poľštine a v niektorých bulharských nárečiach. Zmäkčovanie velár v juhovýchodnej strednej slovenčine i v sotáckych nárečiach je najbližšie zmäkčovaniu velár v starej ruštine. V starej ruštine sa veláry začali zmäkčovať tiež po zmenách *ky, gy, chy* > *ki, gi, chi* už asi v 12. storočí. V poľštine sa palatalizovali len razené veláry *k, g*, a to až v 15.—16. storočí.

Z novších prác k tomu porov. E. Paulíny /74/ a R. Krajčovič /44/.

Zmena *g > γ (> h)* v 12. storočí

20. Zmenou *g > γ (> h)* sa rozumie prechod razenej znelej fonémy /g/ na trenú znelú fonému /γ/. Dnes však v pozícii pôvodnej veláry *g* v slovenčine je znelá hrtanová spoluhláska *h*, a tak musíme v rámci vývinu veláry *g* predpokladať ďalšiu fázu, t. j. zmenu *γ > h*. O nej, hoci je „mladšia, bude reč v tejto kapitole.

1. Stará slovenčina veláru *g* zdedila z praslovančiny. V ranej fáze svojho vývinu ju v konsonantickom systéme ešte mala. Svedčia o tom staré názvy osád a riek, ktoré prevzala stará maďarčina v 10.—11. storočí. Také názvy sú napr. *Vág*, v slov. dnes *Váh*, *Galgóc* zo stsl. *Glogovec* (dnes Hlohovec), *Galanta* zo stsl. *Goleta*, *Gerencsér* zo stsl. *Grnčari* (dnes Hrnčiarovce), *Garam* zo stsl. *Gron* (dnes Hron) atď. Svedectvo o tom napokon podávajú aj záznamy miestnych názvov v listinnom materiáli z 12. a 13. storočia. Názvy dodnes žijú, pravda, s novým *h*. Tak napr. v Zoborskej listine z roku 1113 sú záznamy *Grincha(r)* [35], t. j. *Grnčar-* (dnes Hrnčiarovce, časť Nitry), ďalej je tu *Pogran* [97], t. j. *Pograň-* (dnes Pohranice pri Nitre), *Bagan* [1], t. j. *Boguň* (dnes Jaslovské Bohunice pri Trnave) a pod.

Popri takýchto zápisoch sa v 12. storočí, najmä však v 13. storočí začínajú zjavovať zápisy s *h* namiesto očakávaného *g*. Za najstarší takýto zápis sa pokladá *Bahaan* [2], t. j. *Bohán* v listine z roku 1138. Avšak táto listina je známa iba z prepisu zo 14. storočia (z roku 1329), takže uvedený doklad nemožno jednoznačne pokladať za bezpečný. Zdá sa, že prvú fázu zmeny *g > γ* odráža

záznam *Bechgan* [4], t. j. *Běγan* (osobné meno) z roku 1156. Ale aj táto listina je známa len z prepisu (z roku 1347). Bezpečnejšie doklady z územia starej slovenčiny na zmenu $g > \gamma$ sú z listiny z roku 1208, a to *Holobopatach* [38], t. j. *Hlboký potok*, *Hostamistil* [39], t. j. *Hostamstil* alebo *Hostimysl*. Po nich nasledujú ďalšie doklady, napr. *Hylyunic* 1208 [41], *Behar* 1208/1262 [3], dnes Beharovce v Liptove, *Holboca* 1240 [37], potok Hlboká v Gemeri atď. Podľa najstarších záznamov v listinnom materiáli zmena $g > \gamma$ sa musela teda vykonať pred 13. storočím, čiže najskôr v druhej polovici 12. storočia, so začiatkami azda ešte skôr.

Iným kritériom pri určovaní začiatku zmeny $g > \gamma$ je vznik znelostnej neutralizácie (p. kap. 25). Totiž zmena $g > \gamma$ sa musela vykonať pred znelostnou neutralizáciou. Svedectvo o tom podáva znenie slova *lahký*, ktoré predpokladá staršiu podobu *lägký*. Keby znelostná neutralizácia bola pôsobila pred zmenou $g > \gamma$, zo staršieho *lägký* dnes by sme boli mali *lakki* alebo *lakí*. Dnešné znenie *lachki* (v nár. aj *lachki*, *lechki*), t. j. s neznelým *ch* pred neznelým *k*, predpokladá staršie znenie *läγký*, čiže znenie, ktoré mohlo vzniknúť iba po zmene $g > \gamma$. Teda čo sa týka časového poradia, najprv sa musela vykonať zmena $g > \gamma$ a až po nej mohla pôsobiť znelostná neutralizácia. Začiatky znelostnej neutralizácie môžeme v slovenčine bezpečnejšie sledovať až od začiatku 13. storočia (p. kap. 25). Z toho vyplýva, že zmena $g > \gamma$ musela byť pred koncom 12. storočia v starej slovenčine už vykonaná. Ako vidieť, jedno i druhé kritérium vedie k rovnakému výsledku datovania. To, prirodzene, zvyšuje jeho pravdepodobnosť.

2. Príčiny zmeny $g > \gamma$ nie sú doteraz celkom objasnené. Raz sa predpokladá, že trenú znelú veláru slovanské jazyky zdedili už z praslovančiny /63/, inokedy sa myslí, že táto zmena bola vynútená nepravidelnosťou v štruktúre velár v pomere k psl. sykavkám (bolo $k : \check{c}$, $ch : \check{s}$, ale $g : \check{z}$ /48/), ba sú aj názory, že prechod razenej veláry g na trenú veláru γ bol podmienený fyziologickými faktormi /2/. Z týchto pokusov o výklad spirantizácie fonémy /g/ najmenej pravdepodobný je posledný, pretože nevysvetľuje, prečo v jednej oblasti slovanských jazykov fyziologické faktory neprekážali (napr. v poľštine), a v inej prekážali (napr. v slovenčine a češtine). Ale aj názor, že by slovenčina bola trenú veláru γ zdedila priamo z praslovančiny, ťažko možno prijať. Razená velára g je totiž v oblasti starej slovenčiny dobre doložená až do začiatku 12. storočia. A napokon ani výklad, ktorý vychádza z nepravidelnosti vzťahu $g : z$, $\check{z}$ (proti $k : c$, $\check{c}$ a $ch : s$, $\check{s}$), bez ťažkostí nemožno pri objasňovaní zmeny $g > \gamma$ v starej slovenčine uplatniť. V nej totiž jestvoval vzťah $g : d\check{z}$ (*dž* za psl. *dj*), ktorý vzhľadom na vzťahy $k : \check{c}$, $ch : \check{s}$ vykazoval pravidelnosť.

Zdá sa, že o zmene razenej veláry g na trenú veláru γ rozhodovalo viac faktorov a že vo všetkých slovanských jazykoch, v ktorých sa uskutočnila, nebola podmienená úplne rovnakými podmienkami. Pre južnú západoslovanckú oblasť dôležité je zistenie, že zmena $g > \gamma$ sa tu vykonala ešte pred znelost-

nou neutralizáciou, t. j. v čase, keď veláru *g* charakterizovala vlastnosť voľnejšieho záveru (tzv. lenis). Na prechod veláry *g* s takouto vlastnosťou na trenú veláru γ stačil menší impulz. Takým impulzom, ako sa nazdávame, bola prítomnosť alternácie *g/dž* alebo *g/ž*. V tých západoslovanských jazykoch, v ktorých sa zachovalo striedanie *g/dž*, t. j. s ohľadom na príbuzné alternácie *k/č*, *ch/š* bolo pravidelné (systémové), velára *g* stratila vlastnosť „lenis“ a v konsonantickom systéme zostala. Tak to bolo napr. v poľštine (porov. *noga/nodze, gura, głowa*). V tých jazykoch, v ktorých bolo striedanie *g/ž*, čiže s ohľadom na príbuzné alternácie *k/č*, *ch/š* (*ch/s*) nepravidelné (nesystémové), alternácia zmenou *g/ž* > $\gamma/ž$, čo sa týka trenosti, sa vyrovnala a zmena *g* > γ v nej dala impulz na spirantizáciu *g* na γ v ostatných pozíciách. Okrem slovenčiny takého podmienky na zmenu *g* > γ boli aj v češtine a hornej lužičtine.

3. Zmena *g* > γ v slovenčine nebola dôsledná. Nevykonala sa v skupine *zg* na hranici morfém, na konci slov a tvarov (napr. v slovách *rážg-a, brýzg-a-tí*, staršie *mozg* z psl. *mozgъ, rozbregz*, v tvaroch *mozg-y*, v gen. pl. *rážg* a pod.). Podľa nášho výkladu zmeny *g* > γ bolo by sa tak stalo náležite, pretože v starej slovenčine na hranici morfém boli alternácie *zg/ždž*, resp. *zg/ždž*, t. j. razené, a teda systémové (porov. v turč. nár. *rážga/rážde* za staršie *rážga/ráždze*). Podobná situácia je aj v záhorskej oblasti, ba aj v priľahlých východomoravských nárečiach /48/.

Zachovanie skupiny *zg* pre ďalší vývin štruktúry foném /k/, / γ /, /ch/ bolo veľmi dôležité. Prítomnosť razenej veláry *g* v tejto skupine umožnila totiž preniknúť do fonologického systému slovenčiny novému /g/ a prostredníctvom cudzích slov sa v ňom natrvalo ustáľil (porov. *bilag, striga, gajdy, gombík*).

Inou osobitosťou bolo prehodnotenie novej trenej veláry γ na trený hrtanový konsonant *h*. Bola to iba zmena zvukovej realizácie motivovaná pravdepodobne nevýrazným kontrastom zvukových realizácií *ch*: γ , preto na štruktúru velár nemala vplyv. Túto fonetickú zmenu možno azda datovať do 13.—14. storočia, keď sa ustalovala znelostná štruktúra.

Vcelku sa štruktúra velár zdedených z praslovančiny v starej slovenčine vyvíjala takto:

psl.	k	g >	/k/	/g/	>	/k/	/g/
	ch		/ch/	/ γ /		/ch/	/h/

Vo všeobecnosti možno teda povedať, že dnešná štruktúra velár je nielen výsledkom zmien vlastností starších velár, ale aj štruktúrnej kompletizácie.

Novšie o problematike A. Lamprecht /48/ a R. Krajčovič /41/.

V češtine a v časti priľahlých moravských nárečí sa zmena *g* > γ > *h* vykonala dôsledne (za najstarší doklad sa pokladá záznam osobného mena *Bohuslaus* z roku 1169), t. j. skupina *zg* sa tu nezachovala. Zmenila sa na *zh* alebo *sk*, pričom v niektorých slovách skupina *sk* mohla byť od pôvodu (v stčes. bolo *miezha, rózha, rozbřesk* a pod.). V češtine teda neboli podmienky na prevzatie

novej fonémy /g/, a tak konsonant g sa v cudzích slovách musel nahrádzať blízkou spoluhláskou k (porov. *cikán, koňalka, purkrabí*, v nár. aj *kenerál, kaštan* a i.).

5. Z mladších zmien trenej veláry *ch* a hrtanového *h* je zaujímavé ich splývavie na východnom Slovensku. Splynúť mohlo *ch* s *h* (napr. *muha, uho* ako *hura, noha*) alebo aj *h* s *ch* (napr. *chura, nocha* ako *mucha, ucho*). Toto splývanie je tu však značne nerovnomerné a miestami sporadické. Niekedy sa tento jav vykladá ako dôsledok kontaktu domáceho obyvateľstva s príslušníkmi tých jazykov, ktoré konsonant *ch* alebo *h* v systéme nemajú. Na východnom Slovensku by do úvahy prichádzal vplyv maďarčiny (nemá *ch*) alebo poľštiny (nemá *h*). Pravda, nemožno jednoznačne vylučovať ani to, že je to jav domáci, pretože staré veláry *ch* : *γ* boli si v zvukovej realizácii blízke.

K tomu novšie Š. Lipták /52/.

Zmena obojperného $w > v$, w/v

21. Stará slovenčina z praslovančiny zdedila obojpernú fonému /w/. Znela ako dnešné stredoslovenské *u* v slovách *sliuka, pravda, stau* a pod., pravda, vo všetkých pozíciách. Najstarší stav zachováva časť nárečí na Orave (je tu *woda, dáwa, sliwka, staw* atď. /123/).

1. V strednej slovenčine zmena $w > v$ sa v zásade vykonala iba na začiatku slabiky, kým na konci slabiky staré obojperné *w* zostalo (porov. *vo-da, trá-va, dá-va, ví-no*, ale *sliu-ka, prau-da, stau-ba, speu*). Tento stav naznačuje, že zmena $w > v$ sa v stredoslovenskej oblasti vykonala pravdepodobne ako výsledok tendencie výraznejšie realizovať štruktúru slabiky v podmienkach, ktoré vznikli po zániku jerov, a to tak, aby na začiatku slabiky bol konsonant s výraznejšími konsonantickými vlastnosťami. V podstate by šlo o zvýšenie kontrastu v rámci slabiky. Pravda, je možný aj taký výklad, že obojperná realizácia *w* (*u*) v strednej slovenčine je zvyškom starej lenisovej realizácie (t.j. realizácie s voľnejším záverom pri znelých) na hranici morfém a na konci slov alebo tvarov, ktorá sa v stredoslovenskej oblasti mohla držať dlhšie ako v oblasti iných nárečí (tak je to dodnes v srbochorvátčine a v ukrajinčine, resp. aj v bieloruštine). Táto staršia realizácia, resp. vývin staršieho $w > v$: $-w$, mala totiž oporu v distribúcii blízkej sonóry *j* : $-j$ (porov. *ja-ma, ma-jú*, ale *kraj, daĵ-te, leĵ*). V rámci novej distribúcie obojperné *w* si vlastne zachovalo vlastnosti sonóry, preto sa nemohlo realizovať neznelo, t.j. ako *f*, hoci sa spravidla vyskytovalo v neutralizačnej pozícii. Ako *f* sa mohlo realizovať iba nové pernozubné *v* na začiatku slabiky v skupine pred neznelým konsonantom (napr. *ftedi, f_tom, fták* zo staršieho *vte-dy, v_tom, vták* a to z *pták*).

Podobný vývin staršieho obojperného *w* ako v strednej slovenčine treba

predpokladať aj v príslušnom pásme juhozápadného Slovenska, no s tým rozdielom, že pôvodné *w* na konci slabiky (morfém, slov) sa tu nezachovalo, ale sa zmenilo na pernozubné *v* (dnes je tu *slivka*, *stav*, *spev* a pod.). Dnes v tejto oblasti niet *f* v pozícii starého *v* ani na začiatku slova (porov. *šcerá*, *ščela* popri *čela*, *ščúl*, *ščúleki*, *tedi*).

2. Na ostatnom území západného Slovenska a v celej severozápadnej časti východného Slovenska sa zmena *w* > *v* vykonala dôsledne a pravdepodobne už v čase formovania mäkkostnej štruktúry (p. kap. 11,1). V 13. storočí v týchto oblastiach starej slovenčiny bola iba fonéma /v/, ktorá popri mäkkostnom páre /v/ — /v/ tvorila aj znelostný pár /v/ — /f/. Dnes vo všetkých týchto nárečiach je *stofka*, *staf* atď. (p. kap. 25).

Vo východnej časti východného Slovenska je *stav*, ktorý pripomína vývin staršieho obojperného *w* v strednej slovenčine (*šliuka*, *špiu*). No výskyt prípadov *u-škoľe*, *utedi* a pod. ukazuje, že dnešný stav v tejto časti východnej slovenčiny odráža najpravdepodobnejší kontakt so susednými ukrajinskými nárečiami.

Iný výklad má E. Pauliny /70/.

Nové fonémy /dž/ a /f/ v slovenčine

22. Fonémy /dž/ a /f/ stará slovenčina v ranej fáze svojho vývinu v konsonantickom systéme nemala. Je síce pravda, že hláska *dž* sa vyskytovala v zoskupení *ždž*, no tu bola v závislej pozícii. Spoluhláska *f* v prevzatých slovách sa v tomto čase nahrádzala domácimi spoluhláskami blízkych vlastností (porov. *Števo* od *Števan* a to z lat. *Stephanus*, t. j. *Stefanus*).

1. Dnes konsonant *dž* v slovenčine má platnosť fonémy /dž/. Vyskytuje sa v alternačných pozíciách v prípadoch typu *hádzati/hádzeš*, *Prievidza/Prievidžan*, ďalej v domácich i prevzatých slovách, napr. *džbán*, *džgat'*, *strídža*, vo vých. slov. *džmuric*, *džvir*, v gem. nár. *dživí*, *džjara* a pod.

Základným predpokladom vzniku a ustálenia fonémy /dž/ v konsonantickom systéme starej slovenčiny bola bezpochyby prítomnosť fonémy /dž/ (bola z psl. *dj*, p. kap. 6). Zdá sa, že z iných faktorov rozhodujúca bola pravidelnosť alternácií razených sykaviek *ć/č* (napr. *otec*, *otca/otče*), ďalej *ždž/ždž* popri *šč/šč* (napr. na konci morfém typu *ráždž-ě/ráždž-é*, *lěšč-ě/lěšč-ina*) i trených sykaviek *s/š* a *z/ž* (typ *mazati/mažeš*). V takýchto podmienkach azda hneď po zániku jerov vzniklo v alternačnom systéme isté napätie, pretože k razenej sykavke *dž* chýbala alternácia. Napätie sa odstránilo vznikom alternácie *dž/dž* v slovesnej paradigme *gádzati/gádzeš* (zo staršieho *gadžati*, *gadžeš*) analogicky podľa *mazati/mažeš*. Takto sa *dž* stalo samostatnou fonémou a „dokompletizovalo“ štruktúru razených foném. V západnej a strednej slovenčine táto štruktúra (rozumie sa po depalatalizácii) jestvuje dodnes. Schematicky jej vznik možno znázorniť takto:

$$\text{psl. } \begin{array}{c} \acute{c} - \acute{č} > \\ \text{dž} - \end{array} \left| \begin{array}{c} / \acute{c} / - / \acute{č} / \\ / \text{dž} / - / \text{dž} / \end{array} \right. > \left| \begin{array}{c} / \text{c} / - / \acute{č} / \\ / \text{dz} / - / \text{dž} / \end{array} \right.$$

Fonéma /dž/ v oblastiach starej slovenčiny s touto štruktúrou vznikla pravdepodobne už v 11. storočí. Doklad *Preuigan* /105/ z roku 1113 najskôr asi reprezentuje znenie *Préwidžane* (od *Préwidžca*), pretože domáce *dž* sa v tej istej listine zapisuje grafémou *c* (porov. *Nevvic* [84], t. j. *Newidž-a*).

Vo východoslovenskej i gemerskej oblasti fonéma /dž/ vznikla neskôr. Tu totiž na vznik striedania *dž/dž* neboli predpoklady, pretože nebolo slovíes typu *hádzať* (dnes vo vých. slov. je *metac* alebo *lučac*, v gem. *lušač*) a *sádzzať* (vo vých. slov. *fsadzac* sa priklonilo k *volať*, takže dnes je tu *fsadzac*, *fsadzaš* atď.). V západnom Gemeri neprítomnosť staršieho *dž* (resp. vzťahu *dž — č*) spôsobila, že *č* sa chápano ako izolované a podľahlo zmene *č > š* (dnes je tu napr. *maška*, *šua* „čo“, *lašnja* „lačné“, alebo *maška*, *šuo*, *lašnje* .).

K tomu E. Paulíny /70/.

2. Fonéma /f/ sa dnes v slovenčine vyskytuje najmä v prevzatých slovách (*trafiť*, *fabrika*, *žufana*, *fogaš* a pod.), často v interjekciách (*fuk*, *fučať*, *frčať*, *fí*, *fíčať* atď.), v neutralizačných pozíciách (napr. *f₁tom*, *f₁kameni*, v nár. *slifka*, *staf*, resp. aj v prípadoch *fízdať*, *tfoj* za staršie *hvízdať*, *tvoj*), v slove *zúfať* (z pôvod. *upwati*). Podľa dokladov *Elefant* 1113 [27], t. j. *Elefant* (dnes Lefantovce pri Nitre), *Filek* 1246 [28], t. j. *Filek* z pôvod. osobného mena *Filip* (dnes Filakovo), bola by fonéma /f/ v starej slovenčine známa už od začiatku 12. storočia. Pravda, obidva záznamy súčasne podávajú svedectvo, že táto fonéma sa do fonologického systému slovenčiny dostala prostredníctvom prevzatých slov a že tento proces ďalej pokračoval.

Nová fonéma /f/ tak ako fonémy /dž/ a /g/ „dokompletizovala“ štruktúru znelostne párových pernic. Tento proces znázorňuje schéma:

$$\text{psl. } \begin{array}{c} \text{b} \quad \text{w} > \\ \text{p} - \end{array} \left| \begin{array}{c} / \text{b} / \quad / \text{w} / \\ / \text{p} / - \end{array} \right. > \left| \begin{array}{c} / \text{b} / \quad / \text{v} / \\ / \text{p} / \quad / \text{f} / \end{array} \right.$$

Okrem toho v oblastiach s párovou mäkkosťou v konsonantizme fonéma /f/ mohla tvoriť aj mäkkostný vzťah /f/ — /f̣/ (p. kap. 11,1).

V starej češtine neboli predpoklady na vznik fonémy /dž/. Fonéma /dž/ zdedená z psl. tu totiž už v 10. storočí zanikla zmenou *dž > ž* (porov. čes. *mez*, *hovězi*, *sázet*), takže analogické vyrovnávanie alternácií podľa *mazati/mažeš* sa tu mohlo uskutočniť iba na úrovni vzťahu *z : ž* (porov. dnešné *házet/hážeš*). Fonéma /dž/ sa v češtine udomácnila iba v mladšej dobe prostredníctvom prevzatých slov (napr. *džem*, *džudo*). Podobne do konsonantického systému češtiny prenikla aj fonéma /f/. V ranej fáze vývinu češtiny sa konsonant *f* v prevzatých slovách nahrádzal najčastejšie konsonantom *p* (porov. stčes. *Stepán*, *koperstvie* z nem. *koffern*).

MLADŠIE ZMENY V KONSONANTIZME

Do obdobia mladších zmien v konsonantizme zahrňame zmeny, ktoré sa v slovenčine vykonali v 13.—16. storočí s možným presahom aj po tomto období. Niektoré staršie zmeny v tomto čase doznievali, iné vznikali. O doznievaní starších zmien sme sa zmienili v kapitolách venovaných týmto zmenám (napr. o zmenu $\gamma > h$). Zo zmien v konsonantizme, ktoré sa v mladšom období vykonali, pozornosť si zasluhuje najmä tzv. asibilácia a rozpad párovej mäkkosti spoluhlások. V mladšom období sa uskutočnila aj podstatná časť zmien na rozhraní morfém alebo slov. Tie sa však preberajú v osobitnej kapitole.

Asibilácia (zmena $d' > d\acute{z}$, $t' > \acute{c}$)

23. Asibiláciou sa nazýva historická zmena foném /d'/ na /dž/ a /t'/ na /č/. Prvé doklady zo západnej a východnej oblasti starej slovenčiny sú z polovice 13. storočia (napr. *Moycheh* 1266 [77], t. j. *Mojčech* z psl. *Mojtěchъ*, *Nececha* 1266 [80], t. j. *Nečeča* z psl. *ne-tek-ja*). Začiatky asibilácie treba preto položiť do prvej polovice 13. storočia alebo na jeho začiatok.

Súčasný stav v slovenských nárečiach ukazuje, že asibilácia sa uskutočnila na súvislej oblasti západoslovenských a východoslovenských nárečí. Pravda, aj v týchto oblastiach sa mäkké spoluhlásky d , t mohli asibilovať len v pozíciách, v ktorých sa tu na začiatku 13. storočia nachádzali.

1. V severnej západnej slovenčine a vo východnej slovenčine na začiatku 13. storočia sa mäkké spoluhlásky d , t nachádzali pred $\acute{a}$, $'e$, i , $\acute{u}$, mohli sa nachádzať pred spoluhláskami a na konci tvarov alebo slov. Preto v týchto oblastiach výsledky z asibilácie majú najväčší rozsah. Dnes je tu napr. *cahac*, *cela*, *dzeci*, *dzeň*, *budzece*, *v_ohradze*, *ocec*, *ceplí*, *cenki*, *lecec*, *na ploce*, *cicho*, *placic*, *placím*, *plací*, *vidzec*, *vidzím*, *vidzí*, *kosc*, *kosci*, *s_koscú*, ale aj *ema*, *svadzba* (vo vých. slov. *cepli*, *cenki* atď.).

V severnej západnej slovenčine na seba upozorňuje oblasť bez asibilácie na širšom okolí Trenčína. V tejto oblasti je v pozícii *dz*, *c* z asibilácie d , t alebo d , t (*tahat*, *deň*, *tahat*, *den*). Predpokladá sa, že asibilácia sa pôvodne vykonala aj v tejto oblasti, ale výsledky z nej vplyvom susednej oblasti bez asibilácie časom ustúpili mäkkému d , t /130/. Pravda, jednoznačne nemožno vylučovať ani predpoklad, že proces asibilácie sa tu narúšal už v období panstva M. Čáka, ktorý svojich poddaných často prisídľoval k Trenčínu. A napokon aspoň v užšom okolí Trenčína možno rátať aj s vplyvom mestskej reči.

2. Oblasť juhozápadoslovenských nárečí v 13. storočí, čo sa týka výskytu mäkkého d , t , členila sa na dve časti: na časť na západ od Váhu (k dolnému toku Moravy) a na časť na východ od Váhu.

V oblasti na východ od Váhu v 13. storočí bola párová mäkkosť v konsonan-

tizme už v rozklade (p. kap. 18,2), a tak podmienky na asibiláciu tu neboli. Dnes v nárečiach na okolí Hlohovca je iba tvrdé *d, t* (napr. *tahat, tela, deti, dedina, budete, den, otec, ticho*). Iba na sever od Hlohovca sa možno stretnúť s osamotnými prípadmi typu *cicho, placit*. Z nich, pravda, ťažko usúdiť, či sú stopami staršieho stavu s asibiláciou, alebo či ide len o vplyv susedných nárečí.

Na západ od Váhu sa mäkké *d', t'* v 13. storočí vyskytovali len pred *'e* (z *ě*) a *i*. Preto sa asibilácia v týchto nárečiach uskutočnila iba v slabikách *dě, té* (z *dě, tě*) a *di, ti*. V tvarocn typu *súdzá, múcá, resp. prúcá* je *dz, c* analogické podľa ostatných tvarov v paradigmách (*súdzím, súdзі, resp. prúci* alebo *prúcjé* a pod.). V záhorskej oblasti sa asibilácia uskutočnila aj pred pôvodným *ä* (z psl. *ę*), pretože tento vokál sa tu v istých podmienkach menil na *ě* (> *'e*), resp. na *'a* (*á*), pred ktorými sa mäkké *d', t'* zachovalo (porov. *dzekovat, cežki* popri *cažki*). Výsledky z asibilácie na juhozápadnom Slovensku z pozíčního hľadiska mali teda už od začiatku obmedzený rozsah (dnes je tu *dzeci, dzedžina, vidzím, vidzi, placím, placi, lecet, cicho, na ploce/na plote, v ohradze/v ohrade ...*, ale *den, budete, tela, tenki, otec/otjéc, teplí, kost, svadba, tma* atď., v záh. nár. je *dzekovat, cežki/cažki* a i.).

Dnes na juhozápadnom Slovensku sú výsledky z asibilácie značne narušené, čo sa týka pozície i územného rozsahu. Napríklad pôvodné tvary *na ploce, v ohradze* sa vyskytujú na menšom území ako prípady typu *dzedžina, cicho*. V blízkosti Piešťan a čiastočne aj na severozápad od Serede sú obce, v ktorých *dz* z asibilácie zaniklo v prospech *d*, ale *c* z asibilácie zostalo. Napríklad je tu *dedina, dívam sa, hodini*, ale *cicho, hoscina, deci* „deti“. Ústup *dz* z asibilácie v týchto nárečiach spravidla strhol so sebou aj *dz* za psl. *dž*, a tak popri *dedina, hodini* je tu aj *medi nama, hovadí, sade* „sadze“ /125/ a pod.

3. V stredoslovenskej oblasti sa asibilácia nevykonala. Iba v časti gemerskej oblasti sa vyskytujú prípady typu *džeči, džedžina, čicho* popri *deči, dedžina*. Tento jav je mladší. Vznikol v čase, keď v gemerskej oblasti nerovnomerne strácali mäkkosť *d, t* (*ň, l*), a tak zmena *d' > dž, t' > č* sa javí skôr ako substitučné prehodnotenie nepravidelne sa vyskytujúcich veľmi mäkkých zubníc, a nie ako pravidelný asibilačný proces.

Výsledky z asibilácie v čase svojho vzniku a istý čas aj po ňom v západnej a východnej slovenčine sa od pôvodného mäkkého *é, dž* (napr. za psl. *dž, tj*) líšili vyšším stupňom mäkkosti, t. j. tvorili s nimi kontrast *é : c', dž : dz'*. Z fonologického hľadiska sa tieto výsledky z asibilácie nemohli v starej slovenčine hodnotiť rovnako. Napríklad v juhozápadoslovenskej oblasti sa *c', dz'* z asibilácie vyskytovali v závislej polohe (len pred *'e* z *ě* a pred *i*) tak ako iné mäkké spoluhlásky, čiže nemohli tu mať platnosť foném. Preto včas splynuli s mäkkými realizáciami foném */c/, /dz/*, t. j. s *é, dž* (za psl. *dž, tj, kt*) a neskôr sa spolu s nimi aj depalatalizovali (dnes je tu popri *medza, pláca, noc* aj *dzeci, cicho*). V severozápadoslovenskej oblasti a vo východnej slovenčine, kde párová mäkkosť v kon-

sonantizme bola živá so vzťahmi /s/ — /š/, /z/ — /ž/, tam sa kontrasty *é : c'*, *dž : dz'*, ktoré vznikli po asibilácii, fonologizovali na protiklady /c/ — /č/, /dz/ — /ďž/ stratou mäkkosti starších *é*, *dž* (za psl. *dj*, *tj*, *kt*). Tým sa pôvodná neúplná štruktúra sykaviek /s/ — /š/, /z/ — /ž/, /θ/ — /č/, /θ/ — /ďž/ „dokompletovala“ na štruktúru /s/ — /š/, /z/ — /ž/, /c/ — /č/, /dz/ — /ďž/. Toto staršie štádium sa zachovalo iba na malej oblasti sotáckeho nárečia (tu je napr. *džeći*, *ěicho*, ale *sadze*, *ulica*) vďaka tomu, že sa v ňom zachovala párová mäkkosť v konsonantizme. Na ostatnom území sa *é*, *dž* z asibilácie depalatalizovali.

Inokedy sa pri výklade asibilácie vychádza z predpokladu, že staršie *c*, *dz* (napr. za *tj*, *dj*) boli tvrdé už pred asibiláciou a že tento stav vzhľadom na prítomnosť párov *s — š*, *z — ž* motivoval zmenu *d' > dž*, *t' > č*. Takto vznikli vzťahy /c/ — /č/, /dz/ — /ďž/, čím sa párová mäkkosť v konsonantizme symetrizovala /63/. Dôležité je, že z obidvoch výkladov vyplýva, že fonologizácia výsledkov z asibilácie bola podmienená prítomnosťou foném /c/, /dz/, resp. /č/, /ďž/.

Zo slovanských jazykov sa výsledky z asibilácie zachovali v poľštine a bieloruštine. V starej poľštine je doložený aj prechodný kontrast *é : c'*, *dž : dz'* /90/. Stopy po asibilácii sú doložené zo 14. storočia aj v oblasti južnej Moravy (napr. *wyedyeci*, *na zywocze* /110/). No v tomto čase tu nebolo už *dz* (napr. *vizu* je v tej istej pamiatke, v ktorej je *wyedyeci*), a tak asibilované *dž*, *é* sa tu opäť reštituovalo na mäkké *d*, *t*. Tento proces čiastočne zasiahol aj susednú záhorsku oblasť v okolí Skalice (inde iba spravidla v zámenách *ti*, resp. *tá*). Z moravských nárečí sa výsledky z asibilácie dobre držia v lašských nárečiach na severe Moravy v susedstve poľštiny. Napokon asibilované *d*, *t* je pomerne často doložené aj v staročeských písomnostiach. Pravda, v starej češtine pre neprítomnosť fonémy /dz/ na ustálenie asibilovaných *d*, *t* neboli predpoklady.

Mladšie depalatalizácie mäkkých párových i nepárových konsonantov

24. Okrem staršej vlny depalatalizácie mäkkých spoluhlások, ktorá zanechala stopy najmä v severozápadnej stredoslovenskej oblasti a v juhozápadoslovenskej oblasti, mäkký konsonantizmus starej slovenčiny zasiahla aj mladšia vlna depalatalizácie. Bol to zrejme postupný proces. Prebiehal pravdepodobne už krátko od asibilácie s vyvrcholením v 14. a 15. storočí v rozličných oblastiach s nerovnakou intenzitou. Bolo to spôsobené tým, že tak ako v staršom období, i v mladšom období zánik mäkkosti podmieňovali popri jazykových faktoroch i faktory mimojazykové. Z fonologického hľadiska tento proces možno charakterizovať ako rozpad párovej mäkkosti v konsonantizme. Z hľadiska realizácie tu šlo vlastne o stratu mäkkosti splývaním mäkkého konsonantu s tvrdým (napr. *b : b̂ > b*) alebo o stratu mäkkosti rozkladom mäkkého konsonantu na dva prvky (napr. *b̂ > bj*).

1. V severozápadnej strednej slovenčine v 13. storočí bol už taký stav ako

dnes. Boli tu štyri mäkkostné páry /d/ — /d̥/, /t/ — /t̥/, /n/ — /n̥/, /l/ — /l̥/ a ostatné spoluhlásky boli len tvrdé (*b, p, m, v, r, s, z* atď.). V juhovýchodnej strednej slovenčine v 13. storočí bola ešte rozvinutá párová mäkkosť spoluhlások, tvrdo i mätko sa realizovali veláry (*k : k̄, γ : γ̄, ch : ch̄*) a mäkkosť si zachovávali aj nepárové mäkké (*č, dž, š, ž* atď.). No pravdepodobne už v 14. storočí sa v tejto oblasti začali prejavovať vplyvy susednej severozápadnej strednej slovenčiny: v rámci párovej mäkkosti spoluhlások sa začali stabilizovať iba mäkkostné páry s výraznejším kontrastom, t. j. fonémy /d/ — /d̥/, /t/ — /t̥/, /n/ — /n̥/, /l/ — /l̥/ a ostatné párové i nepárové mäkké spoluhlásky začali splyvať s tvrdými spoluhláskami vrátane zmäčkčených velár. Pravda, bez dôležitosti pritom nebol ani kontakt s prisídleným nemeckým obyvateľstvom. Tento kontakt negatívne pôsobil aj naďalej: narušal aj ustaľovanie mäkkého *d, t, ň, l* v jednej i druhej oblasti strednej slovenčiny. Tak sa v tejto centrálnej časti slovenčiny utvorili ostrovy „tvrdých“ nárečí (napr. takého pôvodu je „tvrdé“ nárečie v okolí Banskej Štiavnice, Kremnice a inde), resp. ostrovy s tzv. hypertrofiou (nadmerným výskytom) mäkkých spoluhlások (napr. *štiri, tždeň, plitki*), alebo oblasti s nepravidelným výskytom mäkkých spoluhlások (napr. s výskytom mäkkých spoluhlások len na konci, resp. len pred *e* a *i* a pod.).

O dôsledkoch depalatalizácií na vývin vokalizmu v juhovýchodnej strednej slovenčine už bola reč (p. kap. 17,1).

2. V juhozápadoslovenskej oblasti pravdepodobne krátko po asibilácii začali postupne zanikať všetky mäkké konsonanty v prospech tvrdých. Aj pri tomto depalatalizačnom procese zohral dôležitú úlohu kontakt s prisťahovaným nemeckým etnikom, tak ako to bolo už v staršom období. V rámci tejto oblasti osobitný význam zaznamenala iba záhorská oblasť. Tu sa mäkké *pernice pred 'e* (z *ě*) depalatalizovali zmenami *b > bj, p > pj, m > mj, v > vj* (dnes je tu na *dubje, pjena, kvjet, vimjena* a pod.). Starší vzťah *l — l̥* sa rozpadol po zmene *l > ɹ* na kontrast *ɹ : l* (porov. *pɹot, mɹácit* proti *leto, lipa*), pričom pár foném /n/ — /n̥/ zostal (napr. *nedá, padne* proti *v ňem, kúň*).

V severozápadoslovenskej oblasti mladšia depalatalizácia sa prejavila ako rozpad párovej mäkkosti v konsonantizme. Pokladáme za pravdepodobné, že v tejto oblasti sa párová mäkkosť spoluhlások už v 13. storočí vyvíjala pod vplyvom susednej severozápadnej strednej slovenčiny: rozštiepila sa na súbor párov s výraznejším kontrastom a s menej výrazným kontrastom. Medzi páry s výraznejším mäkkostným kontrastom patrili vzťahy /d/ — /d̥/, /t/ — /t̥/, /n/ — /n̥/, /l/ — /l̥/. Pravda, tu na rozdiel od strednej slovenčiny sa z tohto súboru zachovali len páry /n/ — /n̥/, /l/ — /l̥/, pretože fonémy /d̥/, /t̥/ sa asibilovali (p. kap. 23,1). Ostatné mäkké párové spoluhlásky (vrátane *dž, č* z asibilácie) splynuli s tvrdými a nepárové stratili mäkkosť (dnes popri *džeň, cicho* je tu *leto, lipa, siseľ, nemá, kvoň*, ale *seno, zima, svet, pena* atď.).

O výskyte mäkkého *d, t* v pozíciách *dž, č* z asibilácie v okolí Trenčína sa už hovorilo (p. kap. 23,1).

3. Vo východoslovenskej oblasti mladšie depalatalizácie mali odlišný priebeh. Rozpad párovej spoluhláskovej mäkkosti bol tu pravdepodobne pomalší. Pernice sa tu depalatalizovali splyvaním s tvrdými (porov. *behac, peče, mekfí*) alebo rozkladom (napr. *pjatek/pjatok, robja, Petrovjani*). Na pomerne veľkom území sa rozkladom depalatalizovalo aj mäkké *r* pred pôvodným *a* (porov. *varja, rjadek/rjadok*). Z párovej spoluhláskovej mäkkosti sa tu dodnes dobre držia vzťahy */s/ — /š/, /z/ — /ž/* a */n/ — /ň/, /l/ — /ľ/* (napr. *šeno, žima, huš, leto, dzeň*). Zmeny *s > š, z > ž* na okrajovom juhu sú mladšie (je tu *šeno, žima, huš* a i.).

Na malej oblasti sotáckych nárečí sa párová spoluhlásková mäkkosť zachovala dodnes a mäkkosť si udržali aj veláry (porov. *šťatok, žem, šano, chodžíc, lokeč, šynġel, čhiba*). Mäkkosť stratili len pôvodne nepárové *š, ž* (*šyroki, žyla* a pod.).

Zo slovanských jazykov pôvodnú mäkkostnú štruktúru (vrátane mäkkých velár *č, ġ, čh*) dodnes najlepšie zachováva ruština. V starej češtine sa ustálili len vzťahy */d/ — /ď/, /t/ — /ť/, /n/ — /ň/,* ostatné mäkké spoluhlásky stratili mäkkosť asi v priebehu 14.—15. storočia. Pravda, distribúcia konsonantov *d, t, ň, l* mala tu omnoho menší rozsah ako v strednej slovenčine. Po depalatalizáciách mäkkého *l > l, b > bj, p > pj, m > mj, v > vj* a po zmene *r > ř* sa ustálil dnešný stav (porov. *děti, kůň, květ, pěna, řeka, tvář* a i.). Ako jedna z príčin mladšej depalatalizácie sa tu niekedy uvádzajú kontakty s nemeckým etnikom (k tomu pozri /36/).

ZMENY NA HRANICI MORFÉM A SLOV

Zo zmien, ktoré sa v starej slovenčine vykonali na hranici morfém alebo na konci slov a tvarov, dôležitá je znelostná neutralizácia, ďalej zdvojovanie konsonantov a zmeny spoluhláskových skupín. Zvláštnosťou týchto zmien je, že podmienky pre ne vznikli hneď po zániku jerov, no ich realizácia sa uskutočnila spravidla neskôr.

Vznik znelostnej neutralizácie

25. Pod pojmom znelostná neutralizácia sa rozumie strata alebo nadobudnutie znelosti spoluhlások vo vymedzených pozíciách. V slovenčine sa znelostná neutralizácia uskutočňuje na rozhraní morfém (porov. *slad-ký → slatki, kos-ba → kozba*), na konci slov alebo tvarov (napr. *dub → dup, gen. pl. ryb → ríp, imp. hod- → hof*). V zásade pritom platí pravidlo, že spoluhláska sa môže meniť iba na takú znelú alebo neznelú, s ktorou tvorí znelostný pár. V slovenčine sú napr. tieto znelostné páry:

/p/ — /b/, /t/ — /d/, /tʃ/ — /dʃ/, /k/ — /g/, /ch/ — /h/, /v/ — /f/, /c/ — /dz/, /č/ — /dž/, /s/ — /z/, /š/ — /ž/

Fonémy /n/, /ň/, /m/, /r/, /ř/, /l/, /ĺ/, /l/ a /j/ sú čo do znelosti nepárové. Súbor znelostných párov sa označuje aj termínom znelostná korelácia. Napokon treba uviesť, že neutralizáciu v rámci párov /ch/ — /h/ a /v/ — /f/ v slovenčine sprevádzajú osobitosti.

1. Podmienky na vznik znelostnej neutralizácie v starej slovenčine sa utvorili v čase zániku jerov. Už vtedy sa totiž konsonanty mohli vyskytovať na hranici morféme bezprostredne pred inými konsonantmi (porov. *sladokъѣ* > *sladký*, *kosbba* > *kosba*) alebo na konci slov a tvarov (*dq̄bъ* > *dub*, gen. pl. *rybъ* > *ryb* atď.). No niektoré skutočnosti naznačujú, že znelostná neutralizácia v slovenčine nenastala hneď po zániku jerov. Vyplýva to napr. z realizácie zmeny $g > \gamma > h$ (p. kap. 20,1). Dokazuje to napokon aj doklad z roku 1113 *Radscic* [108], t. j. *Radčic-* (od *Radk-*). Toto oneskorenie znelostnej neutralizácie sa vykladá tým, že istý čas po zániku jerov sa v neutralizačnej pozícii neznelé spoluhlásky realizovali pevnejším záverom (čiže realizáciou fortis) a znelé voľnejším záverom (realizáciou lenis). Predpoklady na znelostnú neutralizáciu vznikli až po zániku tejto zvláštnosti zvukovej realizácie konsonantických foném /99/. Z chronológie zmeny $g > \gamma (> h)$ vyplýva, že sa to mohlo stať už niekedy ku koncu 12. storočia, alebo na samom začiatku 13. storočia. Od tohto času sa súčasne v starej slovenčine začala uplatňovať znelostná neutralizácia v takom rozsahu, ako ju poznáme dnes, pravda, nie hneď vo všetkých pozíciách. Ak doklady *Buczlai* [13], *Sucsan* [122] z roku 1208 prezentujú znenie *Bucslav* (z *Budzslav*) a *Sutčan-* (zo *Sudčan-*), potom by to boli prvé doklady na pôsobenie znelostnej neutralizácie aspoň na istom území starej slovenčiny (doklady sú z oblasti Trenčína).

Pravda, doklady *Buczlai*, *Sucsan* môžu predstavovať aj znenie *Buclav*, *Suččan*, t. j. s asimiláciou skupín *ds*, resp. *dz* na *c* (pred konsonantom) a *dč* na *čč* (p. kap. 26,2). Lenže aj tak by to boli doklady na znelostnú neutralizáciu, pretože asimilácia uvedených skupín ju predpokladá (*dč* > *tč* > *čč* atď.).

2. Osobitosť znelostnej neutralizácie velár *ch* a *h* je v tom, že *ch* sa v neutralizačnej pozícii realizuje ako trené znelé γ (napr. *hroch-bol* → *hroγ-bol*, *nech-dá* → *ney-dá* atď.) a znelé *h* ako *ch* (napr. *breh* → *brech*, *hloh* → *hloch*, *lahký* → *lachki*). Okrem toho v niektorých stredoslovenských nárečiach (napr. v liptovskom /131/) sa fonéma /h/ správa ako neznelá (*sháňať*, *roshlásiť* a pod.).

Fonéma /v/ vlastnosť znelosti v neutralizačných pozíciách v slovenských nárečiach nestráca v rovnakej miere. Napríklad v stredoslovenských nárečiach sa v neutralizuje na *f* iba na začiatku slov pred neznelou (*v_tom*, *v_poli*, *vtedy* → *f_tom*, *f_poli*, *f_tedi*, ale aj *fčela*, *fták*). V neutralizačných pozíciách sa totiž v tejto časti starej slovenčiny zachovala jeho staršia obojperná (vlastne sonórna) realizácia *w* (p. kap. 21,1). Ani príahlé juhozápadoslovenské nárečia nepoznajú neutralizáciu $v \rightarrow f$ (dnes je tu *slivka*, *stóvka*, *stav*, resp. *ščerá*, *ščúl*, *ščela* popri *čela*). V ostatných západoslovenských nárečiach vrátane severnej oblasti neutra-

lizácia $v \rightarrow f$ sa uskutočňuje v takom rozsahu ako iné neutralizácie (je tu napr. *slifka, staf* tak ako *slatki, dup*). Taký istý rozsah má neutralizácia fonémy /v/ aj v západnej polovici východnej slovenčiny. Vo východnej (zemplínskej) oblasti neutralizácia tohto typu nie je (je tu *šľiuka, stau, utedi, u_škole* a pod.). Na to, že najpravdepodobnejšie tu ide o vplyv susednej ukrajinčiny, sme už skôr upozornili.

V starej češtine sa začiatky znelostnej neutralizácie kladú do 14. storočia /51/. Pre väčšinu jej územia je charakteristické, že pred sonórmi *r, l, m, n, ň, j* a *v* sa znelostná neutralizácia neuskutočnila (napr. *složit, svožit, sjednotit*). V juhovýchodnej časti Moravy je už taký stav ako v slovenčine. Stav v strednej slovenčine pripomína stav napr. v ukrajinčine a bieloruštine.

Vznik a vývin zdvojených konsonantov

26. Termínom zdvojený konsonant sa označuje realizácia dvoch konsonantov rovnakých vlastností s jedným predĺženým záverom. Zdvojené konsonanty sa dnes kompaktné vyskytujú v časti západoslovenských nárečí, najmä na strednom a dolnom Považí. Tu má ich výskyt, čo sa týka pozície, pomerne veľký rozsah (napr. *nišši, makkí, occa, šillo, palla, jenna, pannút/pannúc, masso, pojjém/pojjem*, miestami aj *mojjeho, zlattí*). Záhorská oblasť spolu so širokým okolím Trnavy, ale aj celá stredoslovenská a východoslovenská oblasť zdvojené konsonanty nepoznajú.

1. Zdvojovanie spoluhlások po zániku jerov. Predpoklady na zdvojenú realizáciu spoluhlások vznikli po zániku jerov, a to vtedy, keď sa do susedstva dostali spoluhlásky rovnakých vlastností (napr. *mäkký, denný* z psl. *мѣккѣѣ, дѣннѣѣ*). Pravda, je možné, že v týchto prípadoch hneď po zániku jerov zdvojená realizácia nenastala a že dve rovnaké susediace spoluhlásky sa realizovali osobitne, t. j. s dvoma závermi (čiže *mäk.ký, den.ný* a pod.). No v čase znelostnej neutralizácie a sykavkovej asimilácie (o tom ďalej) zdvojená realizácia musela jestvovať aj v týchto prípadoch. Zdvojená realizácia v týchto prípadoch sa totiž zachovala len v považskej časti západnej slovenčiny, t. j. tam, kde sa zachovali zdvojené spoluhlásky po znelostnej neutralizácii a sykavkovej asimilácii (tu je napr. *makkí, denní/dzenní* popri *blišši, rossekat/rossekac, occa, mlačči*). Na ostatnom území starej slovenčiny zdvojená realizácia sa spravidla v týchto prípadoch zjednodušila (porov. stred. slov. *mäki, deni*, ale aj *bliši, mlači*).

2. Zdvojovanie spoluhlások po znelostnej neutralizácii a sykavkovej asimilácii. Po vzniku znelostnej neutralizácie zdvojené spoluhlásky vznikali vo väčšom rozsahu. Stalo sa to vtedy, keď v susedstve boli spoluhlásky, ktoré tvorili znelostné páry (/t/ — /d/, /t/ — /ď/, /s/ — /z/, /š/ — /ž/ atď.). Takého pôvodu boli napríklad prípady *oddávna, nat_to, rossekat* (zo staršieho *otdávna, nad_to, rozsekat*) a pod. Zdvojené konsonanty v neutralizačných pozíciách sa tiež zachovali iba v považskej oblasti západnej slovenčiny (dnes je tu *oddávna, nat_to*,

rossekāt/rossekac atď.). Na ostatnom území slovenčiny sa zdvojené konsonanty v týchto pozíciách zjednodušovali (napr. v stred. slov. je *odáyna, oťial, rosekat*).

Azda najviac zdvojených konsonantov vzniklo po tzv. sykavkovej asimilácii. Po nej v pozíciách starších skupín *ds, ts, dc, tc* vzniklo zdvojené *cc* (napr. *precca, occa, succa* zo staršieho *predsa, otca, sudca*), v pozíciách skupín *dš, tš, dč, tč* vzniklo zdvojené *čč* (napr. *mlaččí, váčči, preččit'* zo staršieho *mladší, vätší, predčit'*) a v pozíciách *sš, zš, zž, sž* zdvojené *šš* (napr. *nišší z nizší*) alebo *žž* (napr. *rozžať z rozžať*). Zdvojenie konsonantov v týchto prípadoch mohlo nastať až po vzniku znelostnej neutralizácie (čiže až po zmenách *ds > ts, dč > tč, zš > sš*). Pôvodný stav po zdvojovaní sykaviek v týchto pozíciách sa opäť zachoval iba v považskej oblasti západnej slovenčiny (dodnes je tu napr. *precca, mlaččí, višší, rošširit/rošširic*). Na ostatnom území sa zdvojené sykavky zjednodušovali (napr. v stred. slov. je *preca, mlačí*).

3. Mladšie zdvojovanie spoluhlások. V mladšom období spoluhlásky sa zdvojovali už len v považskej oblasti západnej slovenčiny, t. j. v tej oblasti, v ktorej sa zachovali zdvojené konsonanty zo staršieho obdobia.

Patrí sem predovšetkým zmena *dl > ll, dn > nn, dň > ňň* (porov. *millō, šillo, sallo, zuballo, palla, vella, polla, stunna/stuňňa, hlanni, zanni, jenna* zo staršieho *mydlo, šidlo, studňa, hladný* atď.). Skutočnosť, že táto zmena sa uskutočnila len v považskej oblasti západnej slovenčiny so zachovanými zdvojenými konsonantmi zo staršieho obdobia a zo sykavkovej asimilácie, vedie k predpokladu, že jej vznik najpravdepodobnejšie motivoval proces sykavkovej asimilácie typu *tc > cc, tč > čč*, ako aj fakt, že zdvojené konsonanty tu charakterizovali hranicu morfém aj v iných prípadoch (porov. *makkí, oddávna, succa, vaččí, sallo, zanni*).

Niekedy sa predpokladá, že táto zmena vznikla pod vplyvom starej maďarčiny, ktorá skupiny *dl, dn* odstraňovala /64/. Pre južné oblasti by sa takýto vplyv dal predpokladať. Lenže práve v tých oblastiach západoslovenských i stredoslovenských nárečí, ktoré boli v bezprostrednom kontakte s maďarským nárečím od najstarších čias a v ktorých by sme teda zdvojené *ll* a *nn* za staršie *dl* a *dn* najviac očakávali, domáce skupiny *dl, dn* sú zachované.

V považskej oblasti západnej slovenčiny sa dnes vyskytuje aj zdvojené *jj*, a to v prípadoch *pojje, dvojjé, vajjéc, majjér* (v severnej oblasti aj s krátkym *je*), miestami aj *mojjého, stojja* a pod. Tento jav súvisí so zmenou *je > je*, resp. *jé*, ktorá sa vykonala v oblastiach so zdvojeným *jj* v západnej slovenčine (p. kap. 16,2).

Zdvojené *nn* v prídavných menách typu *slamenní, drevenní* vzniklo analogicky podľa náležitých prípadov typu *jačmenní, kamenní* (z pôvod. *jačmeň-ný, kameň-ný*).

A napokon v považskej oblasti západnej slovenčiny na seba upozorňujú zdvojené konsonanty v jednotlivých slovách, napr. *masso, kašša, gacce, praššivec, brlloch, prissahám* alebo *prissám*. Pokladáme za pravdepodobné, že zdvoje-

né konsonanty v týchto slovách vznikli pri ich expresívnom používaní a že s ohľadom na výskyt zdvojených konsonantov v iných pozíciách zovšeobecneli realizácie so zdvojenými spoluhláskami. Zdĺženie konsonantov v týchto prípadoch bolo by teda motivované emfaticky. Podobne mohli vzniknúť i zdvojené spoluhlásky v číslovkách *ossem, trecci* (v citovo ladenom hodnotení). Zdvojené *cc* v číslovkách *dvaccat/dvaccac, triccat/triccac* atď. vznikli sykavkovou asimiláciou (v stred. slov. je napr. *dvacať, tricat*).

Novšie R. Krajčovič /125/, s iným výkladom E. Pauliny /75/.

Vývin spoluhláskových skupín

27. Spoluhláskové skupiny na hranici morfém a slov okrem znelostnej neutralizácie a zdvojovania zasiahli aj iné zmeny. Z nich dôležitá je zmena z psl. zdedených skupín *šč, ždž* a zoskupení spoluhlások *stl, stn, zdn* a pod. Zo zmien spoluhlások na začiatku alebo na konci slov zaujímavé sú zmeny $m > n$, $n > m$ a $dl > gl$, $tl > kl$ v niektorých oblastiach strednej slovenčiny.

1. Pôvodné skupiny *šč, ždž* sa v starej slovenčine nevyvíjali jednotne. V západoslovenskej oblasti sa napr. iba depalatalizovali (dnes je tu *treščat/treščac, húščina, hviždží* atď.). Zdá sa, že príčinou takého vývinu tu boli nové skupiny *sc, zdz*, ktoré vznikli z asibilácie. Tieto skupiny totiž so starými skupinami tvorili vzťahy (*sc : šč, zdz : ždž*) i alternácie (*puscit/púščat, zohizdzit/zohíždzat*). Skupiny *šč, ždž* sa vyskytujú aj v časti gemerských nárečí. Ináč v celej stredoslovenskej oblasti sa vykonala zmena *šč > št, ždž > žd* (porov. *púšťat, hviždat, rážda*). Je možné, že túto zmenu motivovala prítomnosť skupín *st, zd* (porov. *pustiť, ohizdiť*). Vo východnej slovenčine sa na veľkej oblasti zachovalo staršie mäkké *šč, ždž*. Tieto skupiny tu so *sc, zdz* z asibilácie tvoria vzťahy *sc : šč, zdz : ždž*, ktoré zodpovedajú vzťahom *s : ś, z : ź*. Preto sa dá predpokladať, že vývin pôvodných skupín *šč, ždž* vo východnej slovenčine ovplyvnila prítomnosť vzťahov */s/ — /ś/, /z/ — /ź/*. V sotáckom nárečí za skupiny *šč, ždž* býva aj *šš, resp. žž*.

Medzi zmeny na hranici morfém patrí aj zjednodušovanie starších trojčlenných alebo aj viacčlenných spoluhláskových skupín. Známe je napr. zjednodušovanie skupín *zdn > zn, stn > sn* (napr. *prázni, vlasní*), *stl > sl* (*ščasliví, závisliví*), ďalej *dsk, tsk > ck* (*hracká, decko/dzecko*), *žsk > sk* (*muski*) atď.

2. Z iných zmien závažnejšou je zmena koncového $m > n$ (napr. *s_chlapon, z_ocen, po_cen* z *s_chlaponom, z_ocem, pod_sem*) alebo zmena $n > m$ (napr. *sem, lem* zo *sen, len*), ktoré sa vykonali v časti juhovýchodných stredoslovenských nárečí (najmä v Honte a Novohrade). Ide tu o zovšeobecnenie výsledkov zmien $m > n$ alebo $n > m$, ktoré vznikali pri spájaní slov, a to $m > n$ pred slovom *s, k, g, d, t* na začiatku (napr. *iden_domou, mán_kravu*), $n > m$ pred slovom *s* pernicami na začiatku (napr. *lem_pät* z *len_pät, om_bou* z *on_bou*).

Napokon sem možno zaradiť aj zmenu *dl > gl, tl > kl* na začiatku slov, ktorá sa miestami vykonala v stredoslovenskej oblasti. Táto zmena akiste odráža tendenciu odstrániť *dl, tl* v prostredí, v ktorom bolo *l* za staré nealternačné *dl, tl* (porov. z lipt. nár. *glhí, kíct'... zubalo, šilo* /131/).

K tomu P. Ondrus /65/, Š. Peciar /77/ a novšie R. Krajčovič /45/.

V starej češtine sa uskutočnila zmena *šč > št, ždž > žd* (porov. čes. *shromaždit, pouštět*). V časti juhovýchodnej Moravy skupiny *šč, ždž* po depalatalizácii sa zachovali. Podobný vývin zaznamenali tieto skupiny aj v poľštine.

ZMENY V STAVBE SLABIKY

Vznik zatvorených a otvorených slabík

28. Po zániku jerov v 10. storočí psl. otvorenosť slabík prestala byť jedinou formou slabičnej stavby, pretože vtedy vznikli a natrvalo sa ustálili početné slabiky zakončené na spoluhlásku, t. j. zatvorené slabiky. Napríklad z trojslabičných psl. slov *peŕtka, kosba* (*pe-tŕ-ka, ko-sb-ba*, vlastne *ko-šb-ba*) po zániku jerov vznikli dvojslabičné slová s jednou slabikou otvorenou a jednou zatvorenou (porov. *pŕa-tok, koš-ba*).

Pravdepodobne krátko po zániku jerov začali vznikať zatvorené slabiky aj v iných pozíciách. Iste sa to stalo v slovách a tvaroch zakončených na zoskupenie *konsonant + sonóra* (*r, r', l, l, n, ň*). V týchto prípadoch sa totiž krátko po zániku jerov v starej slovenčine uplatnilo striedanie: v strednej slovenčine *o/∅* pred tvrdými spoluhláskami a *e/∅* pred mäkkými spoluhláskami (napr. *větr, větra > dnes vietor, vetra, padl, padla > dnes padou, padla, mysl, myslí > dnes misel, misli*), v západnej a východnej slovenčine striedanie *e/∅* a *'e/∅* (napr. *větr, větra > veter, vetra, mysl, myslí > misel, misli*).

Nové slabiky vznikali aj na začiatku slov odstraňovaním zoskupenia *sonóra + konsonant*. Ak záznam *Rivvis* z roku 1113 [112] prezentuje živé znenie *Rwišče* (dnes Orvište pri Piešťanoch), potom by tento jav bolo treba datovať do 12. storočia (pravda, uvedený doklad možno čítať aj ako *Rewišče*). Ide o prípady typu *rdza, rtuť, lhota, mša* (z psl. *rŕdža, rŕtŕtŕ, lŕgota, mŕša*). V starej slovenčine sa zoskupenie *sonóra + konsonant* na začiatku slov odstraňovalo viacerými spôsobmi: podľa stavby otvorenej slabiky, t. j. vsunutím vokálu po sonóre (porov. *lehota*, resp. *lihota, Revište, redza* i *ridza*) alebo predsunutím spoluhlásky pred sonóru (napr. *hrdza, zrdza*), ďalej podľa stavby zatvorenej slabiky, a to predsunutím vokálu pred sonóru (napr. *ortuť, omša*) alebo otvorenej slabiky pred sonóru (napr. *zerdzina, zertz*) a napokon zovšeobecnením koreňovej morfémy (napr. *luhať, ruvať* podľa *lužeš, ruveš*).

Slabiky, ktoré vznikli odstraňovaním konsonantického zoskupenia so sonórou na začiatku alebo na konci slov, niekedy sa nazývajú pobočné slabiky.

V mladšom období nové zatvorené slabiky vznikali napr. zánikom koncového *-i* v neurčitku (*robiti* > *robiť*, *robic*, *robiť*), v rozkazovacom spôsobe (napr. *ñesi* > *ñes*, *prosite* > *prosté*), odsúvaním *-a* pri niektorých mätko zakončených podstatných menách ženského rodu (napr. *ulica*, *lavica* > *ulic*, *lavic*).

Pravda, v mladšom období vznikali aj otvorené slabiky. Stalo sa to napr. po zjednodušovaní starších zdvojených konsonantov v strednej slovenčine, vo východnej slovenčine a v záhorskom nárečí s príľahlou trnavskou oblasťou (porov. v stred. slov. *mäki*, *suca*, *mlačí*, *dvacať*). V považskej oblasti západnej slovenčiny, kde sa staršie i novšie zdvojené konsonanty dodnes zachovali, vznikla osobitná stavba slabiky, ktorá sa, pravda, dá charakterizovať ako zatvorená (porov. *suc-ca*, *vač-čí*, *šil-lo*, *jen-na*, ale aj *dvoj-je*, *kaš-ša* atď.). Ak však spoluhláskový komponent budeme hodnotiť ako konsonant s predĺženým závevom, potom aj tu by sme mali nové otvorené slabiky (porov. *su-cca*, *va-ččí*, *ši-llo*).

Niektoré nové črty slabika v starej slovenčine nadobudla vývinom slabičného *ɾ*, *ʃ* a prehodnocovaním psl. intonácie, prízvuku a kvantity.

Vývin slabičného *ɾ*, *ʃ*

29. Dnešné znenie slov a tvarov typu *krv*, *slz* popri *vľk*, *prví* v severozápadnej stredoslovenskej oblasti a v príľahlej západoslovenskej (považskej a trnavskej) oblasti dokazuje, že v týchto oblastiach starej slovenčiny sa sonóry *ɾ*, *ʃ* medzi spoluhláskami hodnotili ako slabičné už pred zánikom jerov. Totiž znenie *krv*, *slz* mohlo vzniknúť len z psl. *kɾvь*, *sʃzь* (z psl. *kɾьvь*, *sʃzь* bolo by v stred. slov. *krou*, *slez*, v záp. slov. *zasa krev*, *slez*). No záhorská a východoslovenská oblasť mali vývin západoslovanský, t. j. dnešné *krev* (*kref*), *slez* je z psl. *kɾьvь*, *sʃzь*, a len prípady typu *vľk* (*vilk*, *velk*), *prví* (*perši*) predpokladajú prítomnosť slabičného *ɾ*, *ʃ* už pred zánikom jerov. Predpokladáme, že slabičné *ɾ*, *ʃ* zdedené z psl. v starej slovenčine sprevádzali zvuky, ktoré však nemali hodnotu vokálov. Inou zvláštnosťou slabičných *ɾ*, *ʃ* v starej slovenčine bolo, že sa nevyvíjali rovnomerne.

1. Zo stredoslovenských nárečí pôvodný stav slabičných *ɾ*, *ʃ* najlepšie zachováva severozápadná oblasť. V tejto oblasti staršie slabičné *ɾ*, *ʃ* sa vyvíjali tak, že stratili sprievodný zvuk, no pôvodnú funkciu si zachovali. Ich osobitosťou je, že tak ako každý vokalický komponent slabiky môžu byť krátke i dlhé (napr. *smrť*, *prví*, *mŕtvi*, *tŕpnuť*, *vľk*, *slza*, *stípa*, *vľn*). Zvláštnosti možno pozorovať iba pri vývine zoskupení *čɾ-*, *žɾ-* na začiatku slov (porov. *čjerni*, *červik* popri *čɾviak*, *žarnou*).

V juhovýchodnej časti strednej slovenčiny je stav v pozíciách starších slabičných sonór *r*, *l* zložitejší. Najmä v jej východnej časti sú stopy po tendencii odstraňovať slabičné *r*, *l* prehodnocovaním ich sprievodných zvukov na plné samohlásky. Napríklad vo východnom Gemeri je *herb*, *berdo* i *bärdo*, *štverti* i *štvarťi*, *sarna*, *halboko*, *souza*, *žouš* (žlč), *poumi* a pod. Na brehoch Ipľa je zasa *póne* (plný), *bócha*, *douhi* a na hornom Hrone *tlúk*, *žlutí*, *sluza* a pod.

2. Osobitný vývin staršie slabičné sonóry *r*, *l* zaznamenali vo východnej slovenčine. Dnešný stav (napr. *štverc*, *štverti*, *vilk* i *velk*, *dluh*, *molčac*) podáva svedectvo, že asi v 14.—15. storočí tu pôsobila silná tendencia odstrániť sprievodné zvuky pri slabičnom *r*, *l* (boli pred nimi i po nich) ich zmenou na plné samohlásky. Stalo sa to asi v súvislosti s ustaľovaním zosilneného prízvuku najskôr asi v jednoslabičných a dvojslabičných slovách s prvou slabikou so slabičným *r*, *l* (napr. *v^orčh* > *verch*, *s^arna* > *sarna*, *vⁱlk* > *vilk*, *v^olna* > *volna*).

Kvalita novej samohlásky závisela od kvality predchádzajúceho alebo nasledujúceho konsonantu. Zo staršieho slabičného *r* (^e*r*) pred mäkkou spoluhláskou a pred *k*, *g*, *ch*, *h* sa vyvinulo *er* (porov. *tverdzc* proti *tvardi*, *štverc* proti *štverti*, *terňe*, resp. *zerkadlo*, *verhnuć*, *verch* a pod.). Pred tvrdou spoluhláskou zo staršieho *r* (^a*r*) je spravidla *ar* (*štverti*, *tvardi*, *harlo* z *hardlo*, *čarni* a pod.). Za staršie slabičné *l* (^o*l*) je dnes po zubniciach a pred pernicami *lu* (napr. *dluh*, *tluk*, *klub* „kĺb“, *chlup*), po perniciach a po *ž*, *č* je tu obyčajne *ol* z ^o*l* (napr. *volna*, *polni*, *molčac*, *žolti*, *čolnok*). A napokon pred mäkkou spoluhláskou a za staršie mäkké slabičné *l* je tu *el*, resp. *el*, *il* (napr. *peľnic* proti *polni*, *velk* popri *vilc* proti *tluk*). Staršie *kref*, *krest*, miestami aj *slez* nie sú výsledkom vývinu slabičného *r*, *l*. Vznikli priamo z psl. *krъvъ*, *krъstъ* po zániku jerov (*krъvъ* > *krev* atď.).

3. Na západnom Slovensku, najmä však v jeho severnej, považskej a trnavskej oblasti za staršie slabičné *r*, *l* (vrátane prípadov *krv*, *slz* z psl. *krъvъ*, *slъzъ*) je dnes krátke a dlhé slabičné *r*, *l* (napr. *krъv*, *smrť*, *chrъbet*, *zъkallo/zъkadlo*, *kъmit/kъmic*, *vъba*, *vъk*, *dlhí*, *pъlní*, *vъna*, *žъtek*, *sъz* popri *slzî*). Slabičné *r*, *l* sa tu teda vyvíjali podobne ako v susednej strednej slovenčine.

V záhorskej oblasti a v oblasti priľahlej k moravským nárečiam na severe západnej slovenčiny slabičné *l* zaniklo zmenou *l^o* > *lu*, resp. *l^u* > *lú* (napr. *tlustí*, *dluhí*, *tlúk*). V záhorskej oblasti v čase zmeny *l* > *u* (porov. *mъacit*, *pyაკаყа*) sa vykonali v pozíciách slabičných sonór zmeny *lu* > *u*, resp. *lú* > *ú* (porov. *tustí*, *dúhí*, *stúp*).

Ustaľovanie kvantity a prízvuku

30. Z psl. prozodických vlastností stará slovenčina včas prehodnotila psl. intonácie i psl. prízvuk. Zachovala si a, pravdaže, ďalej rozvíjala iba novú kvantitu.

O prehodnocovaní psl. kvantity a intonácií na novú dĺžku a krátkosť už bola

reč (p. kap. 10,1,3). V súhrne možno povedať, že dnešná kvantita v slovenčine (vrátane historickej kvantity vo východnej slovenčine) je: a) pokračovaním kvantity psl. vokálov (napr. v spis. slovách *král, kút, brána, bieda, víno, lúka, mládež, zákon, briežok*), b) prehodnocovaním nového akútu, ktorý vznikol pred slabikou s koncovým jerom (napr. v spis. slovách *stól, kôň, prosieb, oviec, viedol, niesol, berieš*) a c) po kontrakcii (napr. v spis. slovách *stát, pás, siať, rozumieš, dobrý, dobrá, dobré*, v stred. slov. *dobryjo, dobrích*).

1. Starší stav kvantity zo slovenských nárečí najlepšie zachováva západoslovenská oblasť (je tu napr. dodnes *král, kút, brána, bida/bjéda, víno, stúu/stvól/stól, pás, dobrí, dobrá, dobrích*). Ustálené sú aj analogické dĺžky (napr. v gen. pl. fem. je *kráv, vrán, žáb, síl* podľa *strán, brán*). A napokon zmeny nezaznamenali ani staršie tvary s dvoma dĺžkami po sebe (napr. *lúkám, lúkách, múdri, súdzá, lítá/ljétá*). Pravda, popri starej kvantite sa ustálila aj krátkosť zdedená z psl. (porov. *riba, noha, duba, dubu, motika, kvet, zrak, chlap, zlato*, ale *krava, vrana, vlaha, lipa, žaba, neseš, hrnec*). Niektorými prípadmi sa odlišuje iba záhorská oblasť. V podstate sú to však odchýlky staršieho pôvodu (napr. dĺžka v prípadoch typu *kráva, suáma*, krátkosť v tvaroch typu *mjesta, žen* a i.).

Prízvuk v západoslovenskej oblasti je nevýrazný. Ustálil sa na prvej slabike v slove.

Kvantita a prízvuk sa podobne vyvíjali aj v susedných moravských a českých nárečiach, pravda, s niektorými odchýlkami staršieho i mladšieho pôvodu (porov. čes. *kráva, sláma, síla, žába*, resp. gen. pl. *žen, krav, síl*).

2. Východoslovenská oblasť dnes kvantitu nemá. Strata kvantity sa datuje do 15. storočia s presahom do 16. storočia. Pred týmto obdobím východná slovenčina mala kvantitu v takom rozsahu ako západná slovenčina (porov. *pjesek/pisek/pisok, bjeda/bida, kuň, muj*) so staršími zvláštnosťami (*krava, slama, koňec, bereš* a pod.). Ale prípady typu *objed/obid, orjech/orich, šňjeh/šňjih, dzvun, imp. rub, stuj* a pod. značne rozšírené najmä na Spiši a v Šariši naznačujú, že kvantita sa tu pred zánikom vyskytovala vo väčšom rozsahu ako v západnej slovenčine (to je hypertrofická kvantita). Je možné, že táto nenáležitá kvantita vznikla bezprostredne pred zánikom kvantity, keď sa oslabilo vedomie jej náležitého miesta v slove. V sotáckom nárečí stará dĺžka strhla na seba prízvuk (tu je napr. *p'ätok, z'arobok, džeš'äty*).

Prízvuk vo východoslovenskej oblasti sa v nových podmienkach ustálil na predposlednej slabike, t. j. na penultime (napr. *ž'ena, zar'obok, mac'ocha, rob'ota, žel'ezni, ňeposl'ušne, do-val'alu*). Je omnoho výraznejší ako v západnej slovenčine. Iné pomery v prozódii slabiky sú v sotáckych nárečiach. Tu sa prízvuk spravidla viaže na dlhú slabiku prvú v poradí /53, 54/. V slovách bez dĺžky prízvuk sa ustálil na predposlednej slabike (napr. *hl'ava, mac'ocha*).

V juhovýchodnej časti Zemplína prízvuk nie je viazaný na tú istú slabiku (napr. je tu *chl'opi*, *p'alce*, *poh'arik*, ale *koň'e*, *čern'i*, *hreiben'ok*). Pravda, tu v susedstve je už ukrajinská oblasť.

Podobne ako vo väčšine východoslovenských nárečí sa staršie prozodické vlastnosti vyvíjali aj v susednej poľštine, v jej nárečiach. Trvalý kontakt východnej slovenčiny s poľštinou pri vývine prozodických vlastností (a s tým súvisí aj vývin slabičného *ɾ*, *ʃ*) nebol iste bez dôležitosti.

3. Iným smerom išiel vývin starších prozodických vlastností v centrálnej oblasti starej slovenčiny. Pravda, vo všeobecnosti možno povedať, že aj v tejto oblasti sa v zásade uplatňuje západoslovanská kvantita (je tu napr. *stát'*, *bát' sa* popri *bojať sa*, *stríc*, *kyoň/kyaň/kôň*, *bjeda/bjada/běda*, *ženám*, *ženách*, *dobruo*, *dobrieho*). Ustálená je aj analogická dĺžka (napr. v gen. pl. fem. typu *kráv*, *vrán*, *brjiez* podľa *brán*, *strán*). Osobitosťou je výskyt dĺžky v prípadoch typu *čepjec*, *hrňjec*, v tvaroch *berješ*, *ňesješ*, *mestá*, *polja* a pod. (dĺžka v tvaroch *mestá*, *polja* presahuje do susednej západoslovenskej oblasti a pravdepodobne bola aj v starej východnej slovenčine). Pochopiteľne, zachovala sa tu aj stará krátkosť (napr. v prípadoch *krava*, *vrana*, *klada*, *sila*, *žaba*) i novšia krátkosť (napr. v prípadoch *tvoj*, *svoj*, ďalej po *j* v tvaroch *stoja*, *šlapajam*, *šlapajach*, miestami aj vo vzore *ňesem*, *ňeseš* podľa *padňem*, *padňeš*, resp. v slovách *čepiec*, *koňec* podľa *palec*).

Najvýraznejšou prozodickou osobitosťou strednej slovenčiny (bez východného Gemera) je dôsledné uplatňovanie rytmického zákona — pravidla o rytmickom krátení. Pod týmto pojmom sa rozumie pravidlo, podľa ktorého v rámci slova alebo tvaru po dlhej slabike môže nasledovať iba krátka slabika. Napríklad *múdri*, *lúkám*, *dáva*, *páli*, *súda*, *prúta*, *sviečkar* (proti záp. slov. *múdrí*, *lúkám*, *dává*, *páli*, *súdzá*, *prúci/prúcjě*). Po dlhých slabikách v strednej slovenčine sú slabiky s krátkymi vokálmi aj v takých polohách, v ktorých sa očakáva dvojhĺaska (napr. *súce*, *chvíločka*, *súda* proti *cudzje*, *dolinuočka*, *sedja*). Z tohto javu možno usúdiť, že rytmický zákon v stredoslovenskej oblasti musel pôsobiť už pred diftongizáciou, t. j. už v 12. storočí.

Vznik rytmického zákona v strednej slovenčine (v menšom rozsahu má ho aj spisovná slovenčina) nie je doteraz uspokojivo vysvetlený. Niekedy sa myslí, že ho spôsobili fyziologicko-fonetické faktory, najmä nedostatok sily pre druhú bezprostredne nasledujúcu dĺžku, resp. že je to jav mladší /82/. Inokedy sa usudzuje, že rytmický zákon v strednej slovenčine vznikol ešte pred stredoslovenskou kontrakciou, keď už bolo ustálené striedanie dlhej slabiky s krátkou v slovách typu *vino*, *brána*. Toto striedanie dlhej slabiky s krátkou sa potom stalo modelom ďalšieho vývinu kvantity v strednej slovenčine, takže po kontrakcii a ani v iných pozíciách dlhé slabiky po pôvodne dlhých slabikách už v nej nevznikli /70/. Podľa našej mienky pri výklade vzniku rytmického zákona v strednej slovenčine je potrebné vychádzať z poznatku, že v niektorých slovanských jazykoch, v ktorých sa dlhšie zachovali intonácie a intonované prízvuky,

možno pozorovať podobný jav ako rytmický zákon v strednej slovenčine: po intonovaných dĺžkach alebo prízvukoch sa spravidla dlhá intonácia, resp. ani iná dĺžka nevyskytuje (také javy sú napr. v polabčine, v kašubčine, najmä však v srbochorvátskych podunajských nárečiach /2, 40/). Z našich nárečí podobný jav je v sotáckom nárečí, v ktorom sa prízvuk viaže na prvú dlhú slabiku v slove, pričom druhá slabika od pôvodu dlhá stráca kvantitu (porov. *p'äty, džeš'äty*). Takéto prozodické faktory mohli spôsobiť skracovanie druhej dĺžky v dvoch po sebe nasledujúcich slabikách aj v strednej slovenčine. Pravda, v strednej slovenčine sa to mohlo stať len v čase, keď ešte dnešný prízvuk nebol ustálený. Najvhodnejšie podmienky boli krátko po zániku jerov, keď medzi psl. prozodickými vlastnosťami a novými dĺžkami vzniklo napätie, ktoré sa riešilo splyvaním psl. intonácií a dôrazového prízvuku s novými dĺžkami. Analogicky podľa prípadov v iných slovanských jazykoch sa dá predpokladať, že niekedy na rozhraní 10. a 11. storočia psl. dôrazový alebo intonovaný prízvuk splynul s prvou dlhou slabikou v slove, v dôsledku čoho bezprostredne nasledujúca dlhá slabika dĺžku stratila. Rytmické krátenie v strednej slovenčine by bolo podľa tohto výkladu motivované zákonom prozodickej rytmiky, ktorá sa prejavovala po slabike preťaženej prozodickými vlastnosťami. Táto rytmika sa v strednej slovenčine ustálila natrvalo a ani vznik nového „západoslovanského“ prízvuku ju neovplyvnil.

Časť juhovýchodnej oblasti strednej slovenčiny (novohradské nárečia) charakterizuje tzv. predsunutá dĺžka. Ide o dĺžku presunutú z koncovej slabiky na predposlednú slabiku (napr. *nóžik, krósna, vóza, spáňa*). Možno, že aj tu ide o starší jav (známy napr. zo srbochorváčtiny), ktorého podstata spočíva v tom, že predposledná prízvučná slabika strháva na seba dĺžku koncovej slabiky (bol by tu teda vývin *n'ožik > n'žžik* ...). Vo východnom Gemeri prozodické pomery pripomínajú stav v susednej východoslovenskej oblasti pred zánikom kvantity. Často sa tu totiž vyskytuje hypertrofická (nadmerná) kvantita (napr. *plúh, smúd, bládnúť, začál*).

Prízvuk sa v strednej slovenčine ustálil na prvej slabike a má iba nízku intenzitu. Okrem neho sa v nej často zjavuje prízvuk aj na predposlednej slabike. Mohli by sme ho nazvať aj motivovaný, pretože sa vyskytuje len v určitých situáciách (závažnosť situácie, citová nálada hovoriaceho, zámer a pod.). Tento prízvuk je výraznejší a niekedy melodický (napr. *mi budeme plaťiť a druhí si bude jav'ori vit'ínat'; čo máte nov'jeho?* a i. /82/).

V českých a moravských nárečiach sa kvantita a prízvuk v zásade ustálili tak ako v západoslovenskej oblasti, najmä však v záhorskom nárečí (porov. *kůň, bílý, kráva, sláma*, ale *města*, gen. pl. *krav, stran, žen* atď.). Na severe Moravy v tzv. lašských nárečiach dnešný stav pripomína východoslovenskú oblasť (bez kvantity s prízvukom na penultime).

K tomu z nových prác E. Pauliny /70/, A. Ferenčíková /14/, J. Liška /54/, predtým Š. Tóvik /95/ a H. Bartek /1/, k slabičnému *ř*, J. E. Jóna /34/ a J. Štolc /92/.

MORFOLOGICKÝ VÝVIN

Morfologický vývin slovenčiny v staršej fáze jej rozvoja možno v podstate charakterizovať ako vývin jej fonologického vývinu, t. j. ako kryštalizáciu od zložitejších útvarov k jednoduchším, ale komplexnejším. Pravda, morfologická rovina je jazyková realita omnoho zložitejšia ako fonologická rovina a, prirodzene, zložitejší bol aj jej vývin. Táto vnútorná a vývinová zložitosť si vyžaduje predmet rozčleniť tak, aby sa rekonštrukciou mohlo odкрыť čo najviac špecifických zákonitostí morfologického vývinu slovenčiny a súčasne aby sa členením nenarušil celok. Nazdávame sa, že týmto požiadavkám najlepšie vyhovuje členenie historickej morfológie na tri časti: na časť, ktorej predmetom je vývin gramatických kategórií (všeobecných i špeciálnych), ďalej na historickú morfematiku (v rámci nej má miesto historická morfológia) a na historickú paradigmatiku.

V súlade s takýmto členením historickej morfológie túto časť knihy delíme na tri tematické okruhy. Prvý sa týka vývinu gramatických kategórií, pravda, s hlavným zreteľom na vývin špeciálnych gramatických kategórií, na ich ustáľovanie a formálne vyjadrovanie v staršej fáze rozvoja slovenčiny. Druhý venujeme historickej morfematike. Všimame si najmä vývin základnej jednotky morfologického systému — morfémy (koreňovej i gramatickej), zisťujeme pôvod morfém z psl. hľadiska, zmeny v ich stavbe, ich historickú produktivnosť i neproduktivnosť a pod. Tretí tematický okruh sa týka historickej paradigmatiky. Všimame si v ňom najmä psl. pôvod a postupné formovanie dnešných paradigiem ohybných slovných druhov. K tomuto okruhu tradične radíme aj kapitolu o pôvode a vývine neohybných slovných druhov.

So zreteľom na nedostatok súvislých textov z najstaršieho obdobia vývinu slovenčiny v našich interpretačných postupoch osobitné miesto zaujíma postup tzv. genetickej interpretácie. Základnou zložkou tohto postupu je chronologické a priestorové porovnávanie morfológie našich nárečí s psl. morfológiou, no najčastejšie s jej historickou podobou po zániku jerov na území starej slovenčiny. Týmto postupom získavame poznatky o tom, ktoré javy sú kontinuálne, pôvodné (t. j. zdedené z praslovančiny), a ktoré nekontinuálne, nepôvodné (t. j. prehodnotené, nové a pod.). Pochopiteľne, centrom pozornosti sú javy nekontinuálne, pretože signalizujú morfologické zmeny, ktoré treba vysvetliť (hľadať ich príčiny, motivácie a pod.).

Vcelku možno povedať, že vývin slovenskej morfológie v staršej fáze jej

rozvoja ovplyvnili viaceré faktory. Z nich dôležitá bola napr. aktualizácia a prehodnotenie starších funkcií gramatických kategórií (rod, životnosť, čas), vznik nových gramatických kategórií (kategória mužskej osoby), ďalej to bola silná tendencia k unifikácii koreňových morféme (napr. *lúk-/lúc-* → *lúk-*), tendencia novým spôsobom spájať morfémy (v zásade išlo o aglutináciu) a napokon intenzívne pôsobenie vnútroparadigmatických a medziparadigmatických analógií. Výsledkom pôsobenia týchto vývinových faktorov spravidla bola redukcia starších morfológických prostriedkov (napr. zánik tvarov duálu, imperfekta, aoristov) a relatívna symetria v stavbe tvarov i paradigiem.

VÝVIN GRAMATICKÝCH KATEGÓRIÍ

Vývin gramatických kategórií sa prejavoval ustaľovaním stavu zdedeného z praslovančiny, splyvaním starších gramatických kategórií alebo konštituovaním nových, zaníkaním starších foriem ich vyjadrovania a napokon sa prejavoval aj v zmenách ich úlohy pri formovaní paradigiem a funkcií morféme.

Menné gramatické kategórie

31. Medzi menné gramatické kategórie patrí rod, číslo, pád, životnosť a kategória mužskej osoby. Z nich najmladšou je kategória mužskej osoby. Ostatné menné gramatické kategórie slovenčina zdedila z praslovančiny, niektoré z nich ďalej rozvíjala.

1. Kategória pádu. Gramatická kategória pádu bola jednou z najdôležitejších menných kategórií. Pády tak ako dnes i v minulosti vyjadrovali vzťahy substantív k iným substantívam, pričom substantíva mohli byť zastúpené zámenami. Tieto vzťahy mohli byť vyjadrené bezprostredne (*cesta lesom*) alebo prostredníctvom slovíe (*matka objala syna*). Stará slovenčina z praslovančiny zdedila sedem pádov. Z nich zmenám najčastejšie podliehal vokatív. V strednej slovenčine a v príľahlej západnej slovenčine vokatív stratil formu i funkciu. Po ňom tu zostali iba stopy v podobe výrazov typu *človeče*, *pane*, *priateľko*. Dnes sa vokatív dobre zachováva vo východnej slovenčine a vo zvyškoch je aj v záhorskom nárečí (*babko*, *Haničko*...). Tam, kde vokatív zanikol, jeho funkciu prevzal nominatív. Bolo to možné preto, lebo obidva pády charakterizovala predovšetkým pomenovacia funkcia. Zánik vokatívnej formy mohla motivovať silná tendencia odstrániť v rámci paradigmy staré alternácie z psl. palatalizácií (typu *k/c*, *g/z*, resp. *h/z* a *ch/s* alebo *ch/š*). Totiž pôvodná forma vokatívu chýba najmä tam, kde tieto staré alternácie zanikli (tak je aj v strednej slovenčine, príľahlej západnej slovenčine a zo slovanských jazykov napr. v ruštine). Táto

motivácia mala podporu v tom, že osobitná forma vokatívu chýbala v pluráli, ale aj v singulári iných menných paradigiem (napr. vo vzore *kost*).

Po zániku jerov pády sa vyjadrovali osobitnými príponami, ale aj ich neprítomnosťou (porov. *žen-y, žien-Ø*). Vyjadrovanie pádov príponami sa menilo. Najviac takýchto zmien nastalo po uplatnení kritéria rodu v novej sústave paradigiem, ďalej pri širšom uplatňovaní kategórie životnosti a mužskej osoby vo vývine paradigiem (napríklad v pomere nom. a ak. mask. vznikol rozdiel *chlap-Ø: chlapa* proti staršiemu *chlap-Ø: chlap-Ø*).

2. Kategória čísla. Z praslovančiny slovenčina zdedila tri čísla: singulár, plurál a duál. Singulár označoval jedinca, jednu vec, plurál väčší počet jedincov, vecí a duál dve veci v párovom vzťahu (*oči, uši, ruky* atď.), neskôr dve živé bytosti alebo veci vôbec. Duál mal vlastnú sústavu pádov, pravda, značne obmedzenú (pády nom. — ak., gen. — lok. a dat. — inštr. mali spoločné tvary). V starej slovenčine duál zanikol asi už v 14. storočí, pretože v 15. storočí tvary duálu sú len knižnými tvarmi. Jeho funkcie prevzal plurál. Toto splýnutie kategórií sa odrazilo v tom, že v pluráli sa uplatnili niektoré prípony duálu (napr. v záp. slov. *ženáma, rukáma*, inde aj *chlapoma*), resp. sa ustálili dvojtvary (napr. *do ušú: do uší, do prsú: do prs*).

Pokiaľ ide o pomer singuláru a plurálu z hľadiska morfológického vývinu, treba ešte dodať, že tvary sg. a pl. v rámci paradigmy sa v každom prípade nevyvíjali paralelne.

V starej češtine duál zanikal v 14.—15. storočí /51/.

3. Kategória rodu. Mužský, ženský a stredný rod slovenčina zdedila z praslovančiny. Táto kategória sa po zániku jerov stala princípom vnútorného členenia sústavy menných paradigiem, ktoré sa v zásade zachováva dodnes. Uplatňovanie tohto princípu v sústave menných paradigiem spočiatku síce spôsobilo napätie medzi paradigmami zdedenými z praslovančiny, no v skutočnosti odrážalo vývin smerujúci od zložitého k jednoduchšiemu, pretože jeho konečným dôsledkom bola redukcia paradigiem a napokon i tvarov. Túto redukciu predchádzalo splývanie paradigiem zdedených z praslovančiny (v sg. i pl. alebo len v pl.), resp. formovanie nových paradigiem (napr. vznikol vzor *sluha*). Pravda, pre vyjadrenie kategórie stredného rodu zostalo naďalej charakteristické, že sa preň osobitné paradigmy neutvorili (v sg. sa spravidla uplatnili tvary maskulín, v pl. zasa feminín). V mladšom období sa princíp rodu v sústave menných paradigiem začal najmä v pl. oslabovať (napr. vo vých. slov. v pl. sa kategória rodu zachovala iba v nominative, t. j. len v páde s pomenovacou funkciou). Väčšiu odolnosť prejavilo pôvodné vyjadrovanie kategórie rodu v sústave zámen.

4. Kategória životnosti a mužskej osoby. Kategória životnosti založená na uvedomovaní si kontrastu živého a neživého jestvovala už v praslovančine, no

výraznejšie sa jej funkcia mohla prejavíť i uplatniť až v rámci novej sústavy paradigiem. Jej vplyv na formovanie nových paradigiem sa prejavil v tom, že paradigmy životných substantív sa odlišili od paradigiem neživotných, a to formálnym odlišením nom. a ak. (porov. vývin *chlap : chlap* → *chlap : chlapa*) pri životných a naopak splynutím tvarov nom. a ak. pri neživotných (napr. *dubi : duby* → *duby : duby*). Pravda, kategória životnosti sa v tomto zmysle neprejavovala rovnomerne, a to ani v slovenčine, ani v iných slovanských jazykoch. V niektorých slovanských jazykoch odlišenie nom. a ak. sa obmedzilo iba na substantíva označujúce mužské osoby. V tejto súvislosti možno vlastne hovoriť o vzniku novej kategórie — kategórie mužskej osoby. Zo slovenských nárečí sa táto kategória v širšej miere uplatnila najmä v stredoslovenskej oblasti. Tu totiž vyrovnávanie nom. a ak. v pl. sa uskutočnilo nielen v rámci paradigmy neživotných substantív, ale aj životných zvieracích (napr. za staršie *hadi : hady* dnes je *hadi : hadi* ako *ploti : ploti*). Tvary nom. a ak. v pl. sa výraznejšie odlišili iba v rámci paradigmy substantív, ktoré označujú mužské osoby (napr. dnes je *chlapi : chlapov* za staršie *chlapi : chlapy*). Pravda, niekedy sa možno stretnúť s odlišením nom. a ak. pri neživotných, resp. pri životných zvieracích substantívach aj v strednej slovenčine (napr. *hadi : hadou*, alebo aj *dubi : dubou*), no tu ide o odlišenie motivované metaforicky, expresívne. V západnej slovenčine sa vplyv kategórie životnosti odráža v singulári i pluráli (*had : hada*, *hadi : hadov*). Vo východnej slovenčine paradigmy v pluráli sú dnes unifikované, takže starší odraz kategórie životnosti alebo mužskej osoby sa ťažko rekonštruuje (napr. v gen., ak. a lok. v pl. je tu prípona *-och* alebo *-ou*). Je však veľmi pravdepodobné, že v staršom štádiu tu bol stav, aký je dnes v západnej slovenčine.

Adjektíva nemali osobitné kategórie už v praslovančine a v rámci vývinu slovanských jazykov vrátane slovenčiny ich nenadobudli. V spájaní so substantívami sa riadia kategóriami substantív (porov. *dobry chlap*, *dobrého chlapa*, *malá žena*, *malej žene*). V tejto súvislosti sa hovorí o gramatickej kategórii zhody (kongruencie). Podobne je to aj pri zámenách, ktoré môžu vyjadriť rod a číslo. Pravda, prípony, ktorými sa táto kategória zhody vyjadruje, v tvaroch adjektív i zámen nie sú totožné s príponami v tvaroch substantív.

Slovesné gramatické kategórie

32. Sloveso už v praslovančine malo zväčša odlišné gramatické kategórie ako substantívum. Už vtedy malo kategóriu osoby, čísla, času, spôsobu a slovesného rodu. A napokon do praslovančiny siahajú aj začiatky kategórie vidu. Odlišné však bolo ich formálne vyjadrovanie.

1. **Kategória osoby.** Stará slovenčina z praslovančiny zdedila tri osoby: prvú osobu — hovoriaci (*ja*, *my*), druhú osobu — adresát, t. j. komu sa hovorí (*ty*, *vy*), a tretiu osobu — nezúčastnený, vzdialený, t. j. o kom sa hovorí (*on*, *ona*,

ono, oni, ony). Táto sústava kategórie osoby sa nemenila. V singulári i v pluráli každá osoba sa vyjadrovala osobitnými príponami. Okrem toho osobitnými príponami sa kategória osoby vyjadrovala aj v rámci paradigiem minulého času, resp. aj v duáli. Starší stav sa zjednodušil a ustálil po zániku duálu a redukcii paradigiem (zánikom aoristu a imperfekta). V starej slovenčine sa odstránila aj nejednotnosť vyjadrovania 1. os. sg. v prospech prípony *-m* (porov. *nesiem, kupujem* proti čes. *nesu, kupuji*).

2. Kategória čísla. Táto kategória bola spoločná substantívam i slovesám. Pôvodne aj slovesá mali tri čísla: singulár, plurál a duál. Kategória duálu a tvary duálu pravdepodobne zanikli v tom istom čase ako pri substantívach. Funkciu duálu prevzal plurál. Za zvyšok duálu sa pokladá tvar 3. os. pl. *sta* (t. j. *sú*) v časti oravských nárečí /123/.

3. Kategória času. Aj kategóriu času slovenčina zdedila z praslovančiny. Pevné miesto v slovesnej paradigmatickej sústave mali paradigmy minulého a prítomného času. Kategória budúceho času a jej vyjadrovanie v praslovančine, ale ani v ranom vývine slovenčiny neboli ustálené. Najviac prostriedkov na vyjadrenie mal minulý čas. Dej, ktorý prebiehal v minulosti, sa hodnotil z viacerých hľadísk, pričom každé z nich sa mohlo vyjadriť osobitnými paradigmami. Ak sa napr. minulý dej chápal ako skončený v minulosti, vtedy sa vyjadroval paradigmami aoristu (v psl. boli až tri vzory). Ak sa minulý dej chápal ako dej trvajúci v istom úseku minulosti, vtedy sa na jeho vyjadrenie používali tvary imperfekta. Minulý dej, ktorý sa v dávnej minulosti skončil pred iným dejom, vyjadroval sa tvarmi paradigmy pluskvamperfekta (bolo dvojaké: imperfektové — *prosilъ бѣачѣ* a aoristové — *prosilъ бычѣ*). A napokon minulý dej, ktorého následky boli známe alebo zistiteľné, resp. za také sa pokladali, vyjadroval sa tvarmi paradigmy perfekta (napr. *prosilъ jesmь*). Asi v priebehu 13.—14. storočia sa z praslovančiny zdedené vyjadrovacie prostriedky kategórie času zjednodušili (zanikol aorist, imperfektum a staré pluskvamperfektum) a natrvalo sa ustálilo len perfektum a nové pluskvamperfektum (*bol som hovoril*). Na vyjadrenie kategórie budúceho času sa v slovenčine z možných prostriedkov (napr. *mám robiť, chcu robiť, začnu robiť, budu robiť*) uplatnila a natrvalo ustálila zložená forma *budu robiť*, neskôr *budem robiť, budeš robiť* atď., pravda, popri tvaroch typu *urobím, zanesiem*. Kategória času teda v starej slovenčine zaznamenala pomerne zložitý vývin, ktorý viedol k jej dokonalejšej forme i k jednoduchosť jej vyjadrovania.

V starej češtine sa zánik aoristu a imperfekta kladie do 14.—15. storočia /51/. V slovenčine sa to stalo možno skoršie. Zo slovanských jazykov sa aorist a imperfektum zachovali v lužických jazykoch a v južnoslovanských jazykoch.

4. Kategória spôsobu. Táto kategória vyjadruje vlastne vzťah hovoriaceho k deju. Hovoriaci môže výpoveď o deji podať len ako niekomu adresovaný

oznam alebo informáciu o ňom — to je oznamovací spôsob (indikatív), ďalej výpoveď o deji podať ako pobádanie, ako požiadavku na činnosť alebo aj ako vynucovanie činnosti — to je rozkazovací spôsob (imperatív), a napokon môže o deji uvažovať ako o uskutočniteľnom len za istej podmienky — to je podmieňovací spôsob (kondicionál). Všetky tieto aspekty kategórie spôsobu slovenčina prevzala z praslovančiny.

Na vyjadrenie oznamovacieho spôsobu neboli už v psl. a dodnes ani nie sú osobitné prostriedky. Vyjadruje sa iba prostriedkami, ktorými sa vyjadruje kategória času. Súvisí to s tým, že oznam, informácia sa môžu podať len o takom deji, ktorý prebiehal, prebieha alebo má prebiehať v čase. Na vyjadrenie rozkazovacieho spôsobu slovenčina zdedila prostriedky z praslovančiny (tu sa vyvinuli asi z optatívu, ktorý vyjadroval želanie). Aj tvary podmieňovacieho spôsobu slovenčina zdedila z praslovančiny. Za najpravdepodobnejší pokladáme názor, že v psl. sa tieto tvary vyvinuli zo starého aoristového pluskvamperfekta (typu *prosiŕb bychŕb*). Motiváciou takéhoto vývinu mohla byť skutočnosť, že aoristové pluskvamperfektum vyjadrovalo dávnominulé deje, ktorých obsah sa chápal ako nie celkom určitý, od niečoho závislý a teda podmienený.

K tomuto D. Šlosar /51/.

5. Kategória slovesného rodu. Slovesný rod môže byť činný (aktívum) a trpný (pasívum). O činnom rode hovoríme vtedy, keď pôvodca deja (činnosti) je známy a v tvare vyjadrený. Keď pôvodca deja (činnosti) nie je známy, hovoríme o trpnom rode. V praslovančine sa pasívum vyjadrovalo tak, že k aktívu sa pridávalo zvrtné zámeno *se* k tvaru 3. os. (napr. *idetŕb se* „ide sa“). Tento typ pasíva zdedila aj slovenčina a živý je dodnes. Tvary neosobného pasíva typu *bijú ho* sú novšie. Za novšie sa pokladajú aj tvary pasíva utvorené od trpného pričastia a slovesa *byť* typu *som nesený, som bitý* (niekedy sa uvažuje o vplyve latinčiny /51/). Tento názor potvrdzuje aj to, že v nárečiach takéto pasívum nie je známe, sú tu len adjektíva utvorené od sloviess (napr. *zanesený blatom*).

6. Kategória vidu. Slovesný vid svojim pôvodom patrí medzi tie gramatické kategórie, ktorých začiatky siahajú do praslovančiny, no plný rozvoj dosiahli až v samostatnom vývine slovanských jazykov. Aspekt dokončenosti a nedokončenosti priebehu deja sa v psl. vyjadroval pridaním tematickej morfémy *-ie-*, resp. *-aje-* (napr. *sada-ti : sada-je-ŕb, usycha-ti : usycha-je-ŕb* proti *sadnŕti : sadneŕb, usŕchnŕti : usŕchneŕb*) alebo prípony s cieľom vyjadriť budúci čas (*neseŕb : prineseŕb* atď.). Tieto postupy sa súběžne so širším uplatňovaním kategórie vidu ďalej rozvíjali, najmä využívaním prípon, napr. *-v(a)-* (typ *umýť : umývať, poznať : poznávať*), rozličných predpôn (*robiť : porobiť, padať : opadať*, resp. *zabiť : zabíjať : pozabíjať* a pod.).

Novšie o vývine gramatických kategórií M. Majtánová /57/, D. Šlosar /51/, predtým E. Pauliny /76/ a K. Habovštiaková /23/.

Z HISTORICKEJ MORFEMATIKY

Niektoré javy z historickej morfematiky sme si všimli už v predchádzajúcich kapitolách. Boli to zmeny v stavbe morfému na ich začiatku a rozhraní, ktoré mali vzťah predovšetkým k fonologickému vývinu (p. kap. 25, 26). V tejto kapitole budeme venovať pozornosť iba takým javom z historickej morfematiky, ktoré majú vzťah predovšetkým k morfológickému vývinu. Z vývinu koreňových morfému si všimneme len zmeny, ktoré sa týkajú vzájomného vzťahu koreňových morfému v rámci paradigmy (vzoru). Medzi také zmeny patrí napr. prehodnocovanie alternácií zdedených z psl. (t. j. striedanie koreňových morfému typu *ruk- : ruc-* v rámci vzoru), vývin tzv. rozšírených koreňových morfému prevzatých tiež z psl. (napr. *kura, kurat-a*) a pod. Z problematiky gramatických morfému pozornosť sústredíme iba na ich genézu a na základné zmeny v ich pôvodných funkciách.

Vývin koreňových morfému

33. Po zániku jerov vývin koreňových morfému z hľadiska ich vzájomného vzťahu v rámci paradigmy sa v starej slovenčine prejavil ako narušenie alebo odstraňovanie alternácií zdedených z psl. čiže ako unifikácia koreňových morfému v rámci vzorov. Súčasne sa konštituovali nové alternácie, pre ktoré vznikli podmienky po zmenách vo fonologickom systéme.

1. **Zmeny v stavbe koreňových morfému vo vzoroch substantív.** V starej slovenčine z psl. zdedené alternácie na konci koreňových morfému (napr. *k/c — ruk- : ruc-*) sa spravidla prehodnocovali v spojitosti s vývinom párovej mäkkosti v konsonantizme. Vo všeobecnosti možno povedať, že staré psl. alternácie mali tendenciu sa zachovať vo fonologickom systéme s nehomogénnou párovou mäkkosťou v konsonantizme, t. j. s takou, ktorú charakterizovali konsonanty s vysokým i nízkym stupňom mäkkosti, pričom mäkké členy alternácií mali spravidla vysoký stupeň mäkkosti (typ *ruk-a/ruc-e, kop-a/kopj-e, vod-a/vodz-e* proti *ruk-a, ruk-e, kop-a, kop-e, vod-a, vod-e*). V podmienkach rozpadávajúcej sa alebo už rozpadnutej párovej mäkkosti staré alternácie zanikli v prospech tvrdého člena (napr. *k/ć > k, h/ź > h*, tak ako *s/ś > s*). V podmienkach rozvinutej homogénnej párovej mäkkosti v konsonantizme zo starých alternácií mohli vzniknúť nové mäkkostné alternácie velár (*k/ć > k/ċ ...*).

1. Staré z psl. zdedené alternácie *k/c, h/z, ch/š* na konci koreňových morfému (typu *ruk- : ruc-, noh- : noz-, much- : muš-*) sa zachovali najmä v záhorskej oblasti s presahom do trnavskej oblasti a v severnej západnej slovenčine (dnes je tu *ruk-a/ruc-e, noh-a/noz-e*). Dnešné striedanie koreňových morfému typu *kráv-a/krávj-e, vod-a/vodz-e* ukazuje, že v záhorskej oblasti členmi alternácií skutočne boli mäkké konsonanty s vysokým stupňom mäkkosti, a teda na zachovanie

psl. alternácií boli tu podmienky. Tak to bolo aj v severnej západnej slovenčine (dnes je tu popri *ruk-a/ruc-e* aj *vod-a/vodz-e*, *plot-Ø/ploc-e*). Striedanie koreňových morfémech *much- : mus-* (t. j. alternácia *ch/s* namiesto *ch/š*), s ktorým sa v tejto oblasti možno stretnúť /130/, je mladšie. Vzniklo alebo analógiou podľa znelostnej alternácie (*h/ž, ch/š > h/ž, ch/s*) podporenou prítomnosťou alternácií *z/ž, s/s*, alebo sú to stopy kontaktu so susednou strednou slovenčinou. Po rozpade párovej spoluhláskovej mäkkosti sa ustálil dnešný stav.

V južnej časti západnej slovenčiny staré alternácie *k/c, h/z, ch/š* zanikli. Dnes je tu *ruk-a, ruk-e, noh-a, noh-e* ... Výskyt prípadov typu *vod-a, vod-e, plot-Ø, plot-e, kop-a, kop-e* svedčia, že v tejto oblasti už v 13. storočí alternácie s členmi vysokého stupňa mäkkosti nejestvovali, alebo že mäkkostné alternácie boli už zrušené. Tento vývin súvisel s včasným zánikom párovej mäkkosti v konsonantizme (p. kap. 18,2). Ako relikty sa tu zachovala iba alternácia *k/c, ch/š* v pomere nom. sg. a pl., t. j. pádov s nominatívnou funkciou (napr. *voják-Ø/vojác-i, ženích-Ø/ženíš-i*).

2. Staré alternácie *k/c, h/z, ch/s* na konci koreňových morfémech v rámci vzorov substantív zanikli aj v severozápadnej stredoslovenskej oblasti (dnes je tu *ruk-a, ruk-e, noh-a, noh-e* atď.). Aj tu odstránenie týchto alternácií spôsobil včasný rozpad párovej mäkkosti v konsonantizme. Tento rozpad totiž viedol k zániku alternácií typu *b/b̄, r/r̄, s/s̄* v prospech *-b, -r, -s*, čiže viedol k unifikácii koreňových morfémech (napr. *kos- : koš- > kos-*), ktorá potom zasiahla aj striedanie koreňových morfémech typu *ruk- : ruc-, noh- : noz-, much- : mus-* v prospech *ruk-, noh-, much-*. Aj tu sa zo starších alternácií zachovali len alternácie *k/c, ch/s* v pomere tvarov nom. sg. a pl. (*voják-Ø/vojác-i, žeňích-Ø/žeňiš-i*, pôvod. aj *duch-Ø/dus-i, vrch-Ø/vrs-i*), ktoré sa neskôr obmedzili iba na substantíva označujúce mužské osoby (*voják-Ø/vojác-i*, ale *vták-Ø/vták-i*). Z iných alternácií sa tu ustálili len *d/d̄, t/t̄, n/n̄, l/l̄*, teda iba tie, ktoré umožňoval fonologický systém.

Asi vplyvom susednej severnej časti západnej slovenčiny sa v turčianskej oblasti staré alternácie držali dlhšie. V tejto oblasti (sporadicky aj inde) na seba upozorňuje striedanie koreňových morfémech typu *záhradk-a/záhract-e*. Zakončenie morfémy na *-ct̄* vzniklo zrejme vývinom spoluhláskovej skupiny *-tc > -cc > -ct̄* motivovaným tendenciou zachovať zvukovú stavbu koreňovej morfémy (v nealternatívnych pozíciách sa uskutočnila zmena *cc > c*, napr. *suc-a, suc-u*).

V juhovýchodnej stredoslovenskej oblasti, ktorú v staršom období charakterizovala homogénna párová mäkkosť v konsonantizme, sa už v tomto období ustálila rozsiahla sústava mäkkostných alternácií (napr. *d/d̄, t/t̄, l/l̄, s/s̄, r/r̄, z/ž, b/b̄*). V takýchto podmienkach ľahko pochopiť aj včasný zánik starých alternácií *k/k̄, g/ǵ, γ/ǳ, ch/čh* v prospech alternácií *k/k̄, g/ǵ, γ/ǳ, ch/čh*. O tom, že takéto alternácie tu skutočne boli, svedčí to, že za pôvod. tvary *ruče, nože, muše* v dat. — log. sg. sú dnes tvary *ruki, nohi, muchi*, ktoré predpokladajú znenie *ruki, nohi, muchi*, pretože prípona *-i* v dat. — lok. mohla byť len po mäkkom konsonante.

Pravda, po rozpade párovej mäkkosti v konsonantizme a po ustálení takého stavu, ako je v susednej stredoslovenskej oblasti, mohli sa tu uplatniť len alternácie *d/d̄, t/t̄, n/n̄, l/l̄* (napr. *vod-a/vod̄-e*, ale *kos-a, kos-e*).

3. Staré z psl. zdedené alternácie osobitný vývin zaznamenali vo východnej slovenčine. Vo vzoroch maskulín zanikli (dnes je tu *potok-∅, potok-u, Čech-∅, Čech-i* a pod.). Vo vzoroch feminín staré alternácie *h/ž, ch/š* sa vyrovnali na *h/ž, ch/š* podľa alternácií *z/ž, s/š* (dnes popri *kos-a/koš-e* je tu aj *much-a/muš-e*). Alternácia *k/c* po depalatalizácii *ć* zostala izolovaná a nerovnomerne začala zanikať (dnes napr. v sg. miestami je *ruk-a*, gen. *ruk-e*, dat. — lok. *ruk-i*). Po rozpade pôvodnej párovej mäkkosti vo východnej slovenčine popri alternáciách *ch/š, h/ž*, resp. *t/c, d/dz* (*vod-a/vodz-e* ...) fonologický systém umožnil uplatniť sa iba alternáciám *s/š, z/ž, n/n̄, l/l̄* (na oblasti so zmenami *ś > š, ź > ž* sú, pochopiteľne, alternácie *s/š, z/ž*).

4. Omnoho jednoduchšie sa vyvíjali tzv. rozšírené koreňové morfémy, ktoré stará slovenčina tiež získala a zdedila z praslovančiny. Tieto koreňové morfémy sa v slovenčine sčasti zachovali (porov. *tela, telat-a* za psl. *teļe, teļet-e*), sčasti sa z nich v osobitných vzoroch uplatnili obidve morfémy (porov. *kol-o, kol-a* popri *koles-o, koles-a* za psl. *kol-o, koles-e*) alebo koreňová morféma sa v rámci paradigmy vyrovnala (porov. *kameň-∅, kameň-a* za psl. *kamy, kamen-e*, resp. *dcér-a, dcér-y* za psl. *d̄bc-i, d̄bcer-e*).

2. Zmeny v stavbe koreňových morfém vo vzoroch adjektív, zámen a v číslovkách. Tendencia unifikovať koreňové morfémy v starej slovenčine pôsobila aj v rámci paradigiem adjektív, zámen i čísloviek. S ňou súvisí odstraňovanie alternácií *k/c, h/z, ch/s* (*ch/š*), resp. aj *sk/sc* v adj. vzoroch v pomere tvarov nom. sg. a pl. Za staršie striedanie koreňových morfém typu *tuh-ý/tuz-í, veľk-ý/veľc-í* je dnes v slovenčine iba jedna morféma *tuh-*, *veľk-*. Podobne skoro sa odstránila aj stará alternácia *k-/c-* v zámennej paradigme *kto* (za starší tvar lok. *cēm* je dnes *kom*). Pravda, v adjektívnych a zámenných vzoroch sa neudržali ani mladšie alternácie, ktoré zodpovedali novým mäkkostným párom vo fonologickom systéme (porov. dnešné *tí, tých* za staršie *ti, tých* a to z *ti, těch*, resp. dnešné *bohat-ý, -í* za staršie *bohat-ý/bohat-í*).

Zjednocovanie koreňových morfém v rámci vzorov adjektív a zámen malo osobitný priebeh v strednej slovenčine. Napríklad pri vzoroch privlastňovacích adjektív a zámen sa koreňovou morférou stal tvar nom. sg., ku ktorému sa voľnejšie pripájali nové pádové prípony (porov. *otcov, otcov-ho, otcov-mu*, resp. *tvoj, tvoj-ho, tvoj-mu*). Podobné procesy možno predpokladať aj pri vzniku tvarov typu *dobrí, dobrí-ho, dobrí-mu* (alebo *dobri-ho, dobri-mu* podľa *dáyni-ho, dáyni-mu*), ktoré sa vyskytujú najmä v juhovýchodnej stredoslovenskej oblasti. Tento spôsob spájania morfém pripomína aglutinačný princíp. Pri privlastňovacích zámenách sa s podobným postupom možno stretnúť aj v južnej západnej slovenčine (porov. *jehov, jehov-ého, jehov-ému*, ale aj *jehov-ěj*).

A napokon tvar nom. sg. maskulín sa koreňovou morférou stal aj v nových vzoroch základných čísloviek (porov. *piäť, piäť-ch, piäť-m*, v nár. aj *tri, tri-ch, tri-m*).

3. Zmeny v stavbe koreňových morférou v slovesných paradigmách. V slovesných vzoroch unifikácia koreňových morférou v starej slovenčine prebiehala ešte vo väčšej miere ako v menných vzoroch. Staré alternácie sa dôsledne odstraňovali najmä vo vzoroch prítomníka. Napríklad v staršom vzore *peku, pečeš...*, *pekú* sa uplatnila iba koreňová morférou *peč-* (*pečjem, pečješ...*, *pečú*), vo vzore *móhu, môžeš...*, *móhu* iba *móz-* (*múžem, múžeš...*, *múžu*) a pod. Pravda, odstránili sa aj ďalšie alternácie. Napríklad zanikla stará alternácia *š/s* v starom vzore *prošu, prosíš* (dnes *proším, prosíš...*), alternácia *dz/d* v starom vzore *vidzu, vidíš* (dnes *vidím, vidíš...*) atď. Ustáliť sa mohli len tie alternácie, ktoré mali oporu vo fonologickom systéme. Napríklad v strednej slovenčine to boli alternácie *d/d', t/t', n/n', l/l'* (*klad-jem/klad-ú, mel-jem/mel-ú* atď.). Väčšiu odolnosť prejavili staršie alternácie v pomere prítomníka k neurčitku (*piec-t'/peč-jem* za staršie *peč-i/peč-ěš*, *maz-at'/mažeš* a i.) alebo k iným vzorom (porov. *múoc-t'/moh-ou/múož-eš*, resp. aj *múoh-ou/múož-eš*). Dobré sa zachovali aj tzv. rozšírené koreňové morférou, ktoré vznikli z nerovnomerne realizovanej kontrakcie v rámci starého vzoru (porov. *vol-ám, vol-áš...*, *volaj-ú*, ale miestami *rozum-jěš, rozum-ja* za staršie *rozumej-ú*).

Osobitný prípad unifikácie koreňovej morférou je v imperatívne. Tu sa koreňovou morférou stal tvar 2. os. sg., ku ktorému sa pridávali prípony *-te, -me* (porov. spis. *pros, pros-te, pros-me, padni, padni-te, padni-me*). Aj tu možno hovoriť o aglutinačnom princípe spájania morférou.

V češtine sa staré alternácie na konci koreňových morférou zachovali takmer v pôvodnom stave, a to tak vo vzoroch substantív (typ *louk-a/louc-e*), adjektív a zámen (porov. *bohat-ý/bohat-i, tuh-ý/tuz-i, ten, toho/tím...*), ako aj v slovesných vzoroch (porov. *peku, pečeš...*, *pekou*, ale *proším, prosí* za staršie *prošu, prosí...*).

Vývin gramatických morférou

34. Vývin gramatických morférou v starej slovenčine bol pomerne zložitý, no v zásade smeroval k zjednodušeniu, resp. k úspornej systematike. Zložitost tohto vývinu najmä v jeho staršej fáze bola spôsobená konštituovaním novej deklinačnej sústavy na základe gramatickej kategórie rodu. V slovesnej paradigmaticke staršiu sústavu gramatických morférou narušil zánik viacerých vzorov vyjadrujúcich najmä minulý čas. V týchto fázach sa vývin gramatických morférou prejavil zánikom niektorých starších morférou, iné zmenili len funkcie, resp. k starším funkciám pribrali nové funkcie a stali sa homonymnými a pod.

1. Vývin gramatických morférou vo vzoroch substantív. Vo vzoroch substantív gramatické morférou prešli takmer všetkými zmenami, pravda, nie v každom

vzore rovnako. Odlišnosti vo vývine gramatických morféme boli aj v pomere singuláru a plurálu. Sústava gramatických morféme v singulári z genetického hľadiska je archaickejšia ako sústava v pluráli. Azda najviac zmien gramatické morfémy zaznamenali v paradigmách mužských životných substantív. Súviselo to s uplatňovaním sa gramatickej kategórie životnosti, resp. mužskej osoby a s jej odrazom v paradigmách.

O vývine gramatických morféme v starej slovenčine v našich podmienkach možno získať primerané informácie uplatnením najmä genetického hľadiska. V zásade ide o zisťovanie pomeru pôvodných (kontinuitných) gramatických morféme (t. j. zdedených z psl. v náležitom tvare), nepôvodných (t. j. prípon psl. pôvodu v nenáležitých tvaroch) a nových gramatických morféme.

V singulári pomer medzi pôvodnými, nepôvodnými a novými gramatickými morféme v rámci substantívnych vzorov je takýto:

V nom. sg. pôvodné prípony sú *-a* vo vzoroch žena a hrdina, *-o*, *-e*, resp. *-a*, *-ä* pri neutr. vo všetkých vzoroch (mesto, pole, dievča, resp. žriebä); nepôvodná prípona je *-o* pri mask. typu *dedo*, *Jano* (z vok.); nová je prípona *-∅* vo vzoroch chlap a dub, resp. *kosť* (po zániku jeru, napr. *chlap-ъ* > *chlap-∅*, *kosť-ъ* > *kosť-∅*).

V gen. sg. pôvodné sú prípony *-a* vo vzoroch chlap a mesto, prípona *-y* (> *-i*) v tvrdom vzore žena a prípona *-e* v mäkkom vzore ulica; nepôvodná je prípona *-u* pri niektorých mask. vzoru dub (porov. *stromu*).

V dat. sg. pôvodná je prípona *-ovi* v tvare *synovi*, ďalej *-u* vo vzoroch mask. neživotných a neutr. (*dubu*, *mestu...*), prípona *-e* (z psl. *-ě*) v tvrdom vzore žena a *-i* v mäkkom vzore ulica; nepôvodná je prípona *-ovi* vo vzore chlap (je z *u*-kmeňov za psl. *-u*).

V ak. sg. pôvodná je prípona *-u* (z psl. *-ę*) vo vzore hrdina a vo všetkých vzoroch fem. okrem *kosť*, ďalej prípony *-o*, *-e* pri neutr. vo vzoroch mesto a pole, resp. *-a*, *-ä* (za psl. *-ę*) vo vzoroch dievča a žriebä; nepôvodná je prípona *-a* vo vzore chlap (podľa gen. sg.); nová je prípona *-∅* vo vzoroch neživotných mask. dub, stroj a z fem. vo vzore *kosť* (po zániku jeru, napr. *dqb-ъ* > *dub-∅*, *kosť-ъ* > *kosť-∅*).

Zo zachovaných tvarov vok. sg. pôvodná je prípona *-e* pri niektorých mask. (typu *človeče*) a *-o* pri fem. (dnes len vo zvyškoch typu *mamko*, resp. v nár. typu *Haničko*); nepôvodná prípona je *-u* v tvaroch *synku*, *priatelu* (z *u*-kmeňov).

V lok. sg. pôvodná je prípona *-e* (z psl. *-ě*) pri tvrdých neživotných vzoroch neutr. a mask. dub a mesto a z fem. vo vzore žena a napokon prípona *-i* pri mäkkých vzoroch všetkých rodov (*stroji*, *poli*, *ulici*); nepôvodná je prípona *-ovi* (namiesto psl. *-ě*) pri mask. životných vzoru chlap (podľa dat. sg.).

V inštr. sg. je pôvodná prípona *-om* vo vzoroch chlap i mesto (z psl. *-омъ*), ale i *-em* (z psl. *-ьмъ*) v záh. a v časti výchsl. nárečí, ďalej prípona *-ou*

(z psl. *-oŭ* > *-ou* > *-ou*) i *-ú* (z psl. *-oŭ* > *-ŭ* > *-ú*) vo vzore žena (prípina *-ú*, resp. *-u* je charakteristická pre záp. a vých. slovenčinu); nepôvodná je prípina *-om* v mäkkých vzoroch stroj a pole (za psl. *-emь*), vo vzore hrádza (tu za *-ou*, resp. *-ú*, *-u* z psl. *-oŭ*) a z fem. nepôvodná je prípina *-ou* vo vzoroch ulica a kosť (vo vzore ulica za staršie *-eu*, vo vzore kosť za staršie *-ú*).

V pluráli pomer medzi pôvodnými, nepôvodnými a novými gramatickými morfémiami je takýto:

V nom. pl. pôvodné sú prípony *-i*, *-ia*, resp. *-ǎ* (z psl. *-i*, *-bĭa*) vo vzoroch mask. životných, *-á*, *-ia*, resp. *-ie* vo vzoroch neutier a *-é* vo vzore hosté (v záp. a vých. nárečiach z psl. *-bĭe*); nepôvodné prípony sú *y* (> *-i*) v tvrdom vzore dub (z tvaru ak.) a *-e* (z psl. ak. *-ě*) v mäkkom vzore stroj (za staršiu príponu *-i*); nové prípony sú *-ové* v nár. tvaroch typu *rodičové* (prípina vznikla skrížením prípony *-ove* z *u*-kmeňov a *-é* z *i*-kmeňov mask. z psl. *-bĭe*) a *-ovia*, resp. *-ovǎ* v tvaroch mask. životných typu *synovia*, v nár. *sinovia*, *sinovǎ* a pod. (prípina vznikla skrížením prípon *-ove* a *-ia*, resp. *-ǎ* z psl. *-bĭa*).

V gen. pl. pôvodná je prípina *-ov* v tvare *synov*, resp. v nár. *sinou*, *sinó* a pod. (psl. *u*-kmeň), *-í* vo vzore kosť (z psl. *-bĭb*); nepôvodná je prípina *-ov* pri mask. vo vzoroch chlap a dub (za psl. tvary *chlapь* a *dubь* čakali by sme tvary gen. pl. *chlap* a *dub*, resp. *dúb*), ďalej prípina *-í* pri niektorých fem. vzoru ulica (napr. *ruži*) a pri niektorých neutrách vzoru pole (porov. *polí*); nová je prípina *-ø* vo vzoroch žena a mesto (po zániku jeru, napr. *žen-ø* > *žén-ø*).

V dat. pl. pôvodné sú prípony *-om* v tvrdých vzoroch mask. chlap i dub, prípony *-ám*, *-iam* vo vzoroch žena a ulica; nepôvodné sú prípony *-om* v mäkkých vzoroch mask. stroj (za psl. *-emь*), ďalej vo vzore sluha (za psl. *-amь*), *-iam* (v nár. *-ǎm*, *-ám*) vo vzore kosť a dlaň (za staršie *-em*, a to z psl. *-ьmь*), *-ám*, *-iam* vo vzoroch neutier (za *-om*, resp. *-em*).

V ak. pl. pôvodná je prípina *-y* (> *-i*) pri tvrdom vzore mask. neživotných dub a z fem. vo vzore žena, prípina *-e* v mäkkom vzore mask. neživotných stroj (z psl. *-ě*) a z fem. vo vzore ulica, prípina *-i* pre fem. vo vzore kosť, ďalej prípony *-á*, *-ia* pri neutrách všetkých vzorov; nepôvodná je prípina *-ov* pri mask. životných vzoru chlap (tu je podľa gen. pl.) a prípina *-e* vo vzore dlaň.

Vo vok. pl. sa prípony vyvíjali ako v nom. pl.

V lok. pl. pôvodné sú prípony *-ách*, *-iach* pri fem., *-ech* pri mask. v záh. nár. (z psl. *-ьchь*); nepôvodná je prípina *-iach* vo vzore kosť (za staršie *-ech* z psl. *-ьchь*), *-ách*, *-iach* pri neutr. (za staršie *-ěch*, resp. *-ich* pri mäkkých z psl. *-ěchь*, *-ichь*); nová je prípina *-och* pri mask. (vznikla zmenou stavby *-ech* > *-och* vplyvom prípon *-ov*, *-om* za psl. *-ěchь*, resp. *-ichь* pri mäkkých).

V inštr. pl. pôvodné sú prípony *-ami* vo vzore sluha a pri fem. vzorov

žena a ulica, *-mi* v tvare *synmi* (pôvod. *u-kmeň synъmi*), *-i* (z psl. *-y*) vo zvyškoch v nár. (napr. *s chlapi*); nepôvodné sú prípony *-mi* pri mask. (z *u-kmeňov* za psl. *-y*), *-ami* pri vzore *kosť* (za staršie *-mi* z psl. *kostъmi*) a vo vzoroch neutr. (za psl. *-y*); nové prípony sú *-oma* pri mask. v nár. (z duálu), *-ama*, *-áma* v záp. slov. (z duálu fem.).

Z prehľadu vyplýva, že v starej slovenčine v staršej fáze jej morfológického vývinu substantív sa využila z psl. zdedená sústava gramatických morfémeň takmer maximálne (buď zostali v pôvodných tvaroch, alebo sa nimi tvorili nové tvary). Nové gramatické morfémy vznikali len v malej miere, a to zánikom slabého jeru (tak vznikla nulová morféma, t. j. $-\emptyset$, typ *chlap-ъ* > *chlap-∅*), kríženním psl. morfémeň (tak vznikla morféma *-ové* z *-ove* a *-é*, resp. *-ovia* z *-ove* a *-ǎ*) a analogickou zmenou v stavbe (napr. zo staršej morfémy *-ech* vznikla morféma *-och* podľa prípon *-ov*, *-om*).

O niektorých osobitostiach viac v historickej paradigmatike.

2. Vývin gramatických morfémeň vo vzoroch adjektív, zámen a čísloviek. V adjektívnych vzoroch sa v starej slovenčine v zásade ustálili gramatické morfémy zdedené z psl. zloženého skloňovania, rozumie sa, po kontrakcii. Vzory menného adjektívneho skloňovania (t. j. adjektívne tvary s príponami tvarov substantív) v starej slovenčine zanikli.

Pôvodnými gramatickými morfémeňami v adjektívnych vzoroch napr. v singulári sú *-ý*, *-á*, *-é* (v stred. slov. *-uo*), *-ého*, *-ému*, *-ým*, resp. *-jeho*, *-jemu* v stred. slov. (z psl. *-ъjъ*, *-ajа*, *-oje*, *-ajego* atď.), v pluráli *-í*, *-é*, *-ých*, *-ými* (z psl. *-iji*, *-ajě*, *-yjě*, *-ъjichъ* atď.), ďalej *-ej* v dat. a lok. fem., *-ou*, resp. *-ú* v inštr. fem. a pod.

Nepôvodnou príponou je *-om* v lok. mask. a neutr. sg. v stred. slov. (podľa lok. *tom* vo vzore zámena *ten*), *-ého* (*-jeho*) v ak. sg. mask. životných, *-ej* v gen. fem. sg. (za staršie *-é* z psl. *-yjě*).

Nové gramatické morfémy vo vzoroch adjektív a zámen vznikli najmä v strednej slovenčine. Stalo sa to vo vzore privlastňovacích adjektív i zámen. V singulári tu abstrakciou vznikli prípony *-ho* v gen., *-mu* v dat., *-om* v lok. a *-ým* alebo *-ím* v inštr. (porov. *otcov-ho*, *otcov-mu* alebo *tvoj-ho*, *tvoj-mu*). V časti strednej slovenčiny sa tieto prípony využili aj pri iných adjektívach (porov. *dobrí-ho*, *dobrí-mu* od *dobří*, resp. *dobrí-ho*, *dobrí-mu* podľa *dávni-ho*, *dávni-mu*...). Gramatické morfémy *-ho*, *-mu* vznikli abstrakciou od tvarov zámen (napr. *to*, *to-ho*, *to-mu* alebo *moje*, *moje-ho*, *moje-mu*). Vo vzoroch ukazovacích zámen v pluráli sú prípony *-ie* pre neutr., ďalej *-ých*, *-ým*, *-ými* (nepôvodné) podľa tvarov adjektív (za psl. *-ěchъ*, *-ěmъ*, *-ěmi*).

Nové gramatické morfémy sa uplatňovali najmä vo vzoroch čísloviek. To súviselo s tým, že číslovky sa pôvodne skloňovali ako substantíva a v jednom prípade ako zámeno (*jeden* ako *ten*). Nové prípony sú v číslovke *jeden*, a to *-ého*, *-ému*, *-ým* podľa adjektív (za psl. *-ogo*, *-omo*, *-ěmъ*), ďalej prípony *-och*, *-om*,

-oma, resp. *-omi* vo vzoroch *dve*, *dva*, *tri*, *štyri* (ale tu najskôr ide o prípony *-ch*, *-m*, *-mi* pri koreňovej morféme *dvo-*, *tro-* tak ako v nár. tvaroch *dvú-ch*, *dvú-m*, *tri-ch*, *tri-m* a pod.). Novými gramatickými morfémmi sú *-ch*, *-m*, *-mi* vo vzore *piati* (porov. *piati*, *piati-ch*, *piati-m*, *piati-mi*), pretože číslovky *pät'* a vyššie sa v psl. skloňovali ako *i*-kmene (*peťb*, *peťi*, *peťi* atď.).

Vcelku možno povedať, že vo vzoroch adjektív, zámen a najmä čísloviek sa nové gramatické morfémy uplatňovali omnoho častejšie, ako to bolo pri substantívach. Príčinou toho bol zánik starších paradigiem a vzájomné vplyvy medzi vzormi. Tieto vplyvy umožňovala totožnosť vetných funkcií a pri prívlastňovacích adjektívach a zámenách aj význam. Uplatnenie plurálových gramatických morfémm *-ch*, *-m*, *-mi* v číslovkách motivoval ich význam (určitý počet), ale aj tendencia tvary utvárať od jednej koreňovej morfémy. Ešte treba azda upozorniť, že tvorenie tvarov novými gramatickými morfémmi najmä v strednej slovenčine pripomína aglutinačný princíp.

3. Vývin gramatických morfémm v slovesných vzoroch. Pri vývine gramatických morfémm v slovesných vzoroch sa tendencia k úspornej (efektívnej) systematike prípon prejavila v najväčšej miere. Z pomerne veľkého počtu osobných prípon, ktoré stará slovenčina zdedila z psl., ustálila sa vlastne iba jedna pre každú osobu bez ohľadu na to, akú kategóriu času tvar vyjadroval. Súviselo to so zánikom aoristov a imperfekta, ktoré osobitnými tvarmi vyjadrovali viaceré aspekty minulého času. Tak zanikli napríklad prípony *-ch*, *-chom*, *-ste*, *-ä* (z psl. *-ę*), ktoré charakterizovali tvary aoristov, alebo prípony *-ach*, *-aše*, *-achom*, *-ašete*, *-achu* (z psl. *-achę*), ktorými sa tvorilo imperfektum. Pochopiteľne, zanikli aj gramatické morfémy v duáli (*-vě*, *-eta*, *-ete*).

Osobné prípony v dnešných slovesných vzoroch majú túto genézu:

V 1. os. sg. prípona *-m* je nepôvodná (je za staršie *-u* z psl. *-ę*), pôvodná je len pri atematických slovesách *byť*, *dat'*, *vedieť*, *jesť*, *mať* (psl. *jesmь*, *dambь*, *věmbь*, *jěmbь*, *imambь*). Pôvodná prípona *-u* je len vo zvyškoch (v malej časti záh. nár. a na severovýchode vých. slov.).

V 2. os. sg. prípona *-š* je pôvodná (z psl. *-šbь*), nepôvodná je pri atematických slovesách (za psl. *-si*, t. j. *dasi*, *věsi* atď.), tvar *si* v 2. os. sg. od slovesa *byť* vznikol prehodnotením pôvodnej gramatickej morfémy *-si* (psl. *jesi*) na tvar.

V 3. os. sg. prípony *-ie*, *-e*, *-i*, *-á* (podľa analýzy *nes-ie*, *padn-e*, *pros-í*, *vol-á*) sú nové, vznikli prehodnotením tematickej morfémy po zániku pôvod. prípony *-t* (porov. psl. *padnetь*, *prositь*).

V 1. os. pl. prípona *-me* je nová, vznikla podľa prípony *-te* v 2. os. pl. za staršie *-m* (psl. *-mь*), pôvodná je prípona *-mo* v juhovýchodnej strednej slovenčine.

V 2. os. pl. prípona *-te* je pôvodná, nepôvodná je pri atematických slovesách (dnešné tvary *dáte*, *viete*, *jete* sú za psl. *daste*, *věste*, *jěste*).

V 3. os. pl. prípony *-ú*, *-ia* (*-ä*) sú nové, vznikli zo starších prípon *-út*, *-ät* (porov. psl. *nesętь*, *prošetь*).

Vo vzore minulého času sa tieto osobné prípony uplatňujú v rámci tvarov slovesa *byť* (v 2. os. tu je relikť *si*), vo vzoroch budúceho času v tvaroch *budem*, *budeš* atď. Pravda, vo vzoroch minulého času v 3. os. sg. i pl. od slovesa *byť* zanikli (za staršie *prosil je* je dnes *prosil* a za *prosili sú* je *prosili*).

HISTORICKÁ PARADIGMATIKA

V tejto kapitole budeme uvažovať o vzniku a vývine vzorov (paradigiem) čiže o sústave pádov ako o celku. Vývin vzorov sa v starej slovenčine spravidla prejavil analogickým vyrovnávaním vnútri vzoru alebo medzi vzormi, ďalej splývaním alebo krížením starších vzorov, vznikom nových vzorov a ustaľovaním osobitných vzorov v istom ohraničenom priestore. Najstaršiu etapu vzniku a formovania vzorov budeme charakterizovať iba stručným komentárom ku genetickému pôvodu pádov na základe genézy gramatických morféme (p. kap. 34). Zo zmien, ktoré prebiehali vnútri vzorov a medzi vzormi, pozornosť sústredíme iba na zmeny motivované vnútroparadigmatickou analógiou (t. j. analógiou v rámci vzoru) a medziparadigmatickou analógiou (t. j. analógiou medzi vzormi). Napríklad vyrovnávanie gen. a ak. sg. typu *chlapa : chlap-Ø* → *chlapa : chlapa* je výsledok vnútroparadigmatickej (vnútrovzorovej) analógie a napr. vyrovnávanie v inštr. sg. typu *ženou : ulicey* → *ženou : ulicou* je výsledok medziparadigmatickej (medzivzorovej) analógie. Pochopiteľne, časťou komentára k týmto zmenám sú aj úvahy o príčinách týchto procesov. Ustaľovaniu vzorov s výraznejšími osobitosťami v ohraničených priestoroch budeme venovať pozornosť opisom a výkladom stavu v nárečiach, pravda, iba s hlavným zreteľom na základné javy.⁷

VÝVIN VZOROV PODSTATNÝCH MIEN

Životné podstatné mená mužského rodu

Podstatné mená mužského rodu sa v praslovančine skloňovali najmä ako *o*-kmene (*члaпъ, рaбъ* ...) a *jo*-kmene (*отъць, junъць* ...). Len malá časť sa skloňovala ako *a*-kmene (napr. *sluga*) alebo *u*-kmene (napr. *synъ*), resp. *i*-kmene (napr. *gostъ*).

⁷ Výsledky vývinu vzorov spravidla podávame v podobe a v znení severozápadnej strednej slovenčiny, ktorá je spisovnej slovenčine najbližšia. Vývin v iných nárečiach sa komentuje v ďalších častiach kapitoly. Ak uvádzame vzory v spisovnej podobe, príčiny uvádzame.

VZNIK A VÝVIN VZORU CHLAP

35. Dnešný vzor chlap vznikol splynutím alebo presnejšie skrížením psl. *o*-kmeňov a *u*-kmeňov, ďalej zánikom z psl. zdedených rozdielov medzi mäkkým a tvrdým skloňovaním. Splývanie psl. vzorov *chlapъ* a *synъ* sa začalo asi veľmi krátko po zániku *jerov*. V tomto čase vzor *chlap* charakterizovali mnohé dvojtvary (napr. v dat. sg. *chlapu/chlapovi* atď.). Dnešný stav vznikol teda postupným ustaľovaním jedného z tvarov.

1. Najstarší vzájomný vplyv pôvodných *o*-kmeňov a *u*-kmeňov do konečného sformovania sa vzoru *chlap* znázorňuje táto tabuľka (vychádza sa v nej zo stavu po zániku *jerov*):

	<i>o</i> -kmeň	<i>u</i> -kmeň		Vzor <i>chlap</i>
Sg.	<i>chlap-∅</i>	<i>syn-∅</i>	>	<i>chlap-∅</i>
	<i>chlapa</i>	<i>synu</i>		<i>chlapa, sina</i>
	<i>chlapu</i>	<i>synovi</i>		<i>chlapovi</i>
	<i>chlap-∅</i>	<i>syn-∅</i>		<i>chlapa</i>
	<i>chlape</i>	<i>synu</i>		(<i>chlape, sinu</i>)
	<i>chlapě</i>	<i>synu</i>		<i>chlapovi</i>
	<i>chlapom, -em</i>	<i>synom, -em</i>		<i>chlapom</i>
Pl.	<i>chlapi</i>	<i>synove</i>	>	<i>chlapi, sinovia, -á</i>
	<i>chlap</i>	<i>synov</i>		<i>chlapou</i>
	<i>chlapom</i>	<i>synom, -em</i>		<i>chlapom</i>
	<i>chlapy</i>	<i>syny</i>		<i>chlapou</i>
	<i>chlapi</i>	<i>synove</i>		(<i>chlapi</i>)
	<i>chlapěch</i>	<i>synoch, -ech</i>		<i>chlapoch</i>
	<i>chlapy</i>	<i>synmi</i>		<i>chlapmi, -i</i>
Du.	<i>chlapa</i>	<i>syny</i>	>	—
	<i>chlapu</i>	<i>synovu</i>		
	<i>chlapoma</i>	<i>synma</i>		

Z tabuliek vidieť, že pôvodné (t.j. kontinuítne) tvary vo vzore *chlap* v sg. sú len nom. *chlap* a gen. *chlapa*, v pl. nom. *chlapi*, dat. *chlapom*. Nepôvodné (t.j. nekontinuítne) v sg. sú dat. *chlapovi* (z *u*-kmeňa), lok. *chlapovi* (podľa dat. sg.) a ak. *chlapa* (podľa gen. sg.). V pl. je nepôvodný tvar nom. *synovia* (skrížením tvarov *synove* a *braťā*), ďalej gen. *chlapov* (podľa *u*-kmeňov), ak. *chlapov* (podľa gen. pl.), lok. *chlapoch* (podľa *synoch* a vplyvom tvarov *chlapom, chlapov*) a inštr. *chlapmi* (podľa *u*-kmeňov). Vo vnútroparadigmatickom vyrovnávaní gen. — ak. v sg. a pl., ako aj v dat. — lok. sg. sa odráža gramatická kategória životnosti, resp. v strednej slovenčine kategória mužskej osoby.

Z osobitostí v nárečiach treba uviesť zachovaný inštr. pl. typu *s chlapi*, ktorý miestami po zmene *y > i* splynul s tvarom nom. pl. (porov. v záp. slov. z *vojaci*, resp. z *vojaci* v stred. slov.). V záh. nár. inštr. sg. *chypem* je pôvodný (z *chlapъmъ* podľa *synъmъ* už v psl.). Tvar *chypem* v lok. pl. je podľa *synech* (z psl. *synъchъ*). Niektoré osobitosti v nárečiach vznikli zbližovaním alebo oddaľovaním mäkkých a tvrdých vzorov, resp. ich splývaním.

2. Zbližovanie a napokon splývanie starších mäkkých a tvrdých vzorov bolo charakteristické pre severozápadnú oblasť strednej slovenčiny a k nej príľahlej západnej slovenčiny. Tento proces znázorňuje táto tabuľka:

Sg.	nom.	chlap-∅	kováč-∅	>	chlap-∅	kováč-∅
	dat.	chlapu	kováču		chlapovi	kováčovi
	lok.	chlapě	kováči		chlapovi	kováčovi
Pl.	gen.	chlap-∅	kováč-∅	>	chlapou	kováčou
	ak.	chlapy	kováčě		chlapou	kováčou
	dat.	chlapom	kováčem		chlapom	kováčom
	lok.	chlapěch	kováčich		chlapoch	kováčoch

V novohradských nárečiach a v časti gemerských nárečí po splnutí starých tvrdých a mäkkých vzorov sa tieto vzory opäť oddialili. Stalo sa tak po zmene *o > e* po mäkkých konsonantoch. Proces znázorňuje táto tabuľka:

Sg.	dat.	—	lok.	chlapovi	kováčovi	>	chlapovi	kováčevi
Pl.	gen.	—	ak.	chlapou	kováčou		chlapou	kováčeu
			dat.	chlapom	kováčom		chlapom	kováčem
			lok.	chlapoch	kováčoch		chlapoch	kováčech

Splývanie starých tvrdých a mäkkých vzorov mužských životných malo osobitný priebeh vo východnej slovenčine. Tu bolo sprevádzané vnútroparadigmatickým vyrovnávaním typu lok. → ak., gen. pl., resp. gen. → ak., lok. pl. Názorné porovnanie ukazuje, že to bol proces dôsledný:

Pl.	chlapi	kovale
	chlopoch, -ou	kovaloch, -ou
	chlopom	kovalom
	chlopoch, -ou	kovaloch, -ou
	chlapi	kovale
	chlopoch, -ou	kovaloch, -ou
	chlopami, -oma	kovalami, -oma

Tvary typu *chlopoch* sa ustálili v časti spišských a šarišských nárečí, tvary *chlopou* zase v zemplínskej oblasti. Pravda, tento jav súvisí so širšou unifikáciou tvarov v pl. vo východnej slovenčine, ktorá odráža oslabenie vyjadrenia kategórie rodu ako diferenčného kritéria pre paradigmy v pluráli (p. kap. 31,3).

V češtine sa rozdiel medzi tvrdým a mäkkým skloňovaním prehĺbil po zmene *o* > *ě* (porov. stčes. dat. sg. *oráčěvi*, *Judášěvi*). Dnešné tvary typu *oráčovi* ukazujú, že sa tieto staršie tvary opäť analogicky vyrovnali s tvarmi tvrdého skloňovania a že zostali iba staršie rozdiely.

VZNIK VZORU HRDINA

36. Podstatné mená zakončené na *-a* označujúce mužskú osobu sa v psl. skloňovali ako *a*-kmeňe ženského rodu (napr. *vladyka*, *sluga*, *vojevoda* a pod.). Po zániku jerov sa staré *a*-kmene mužského rodu postupne prikláňali ku vzoru *chlap*. Tento proces v slovanských jazykoch neprebíhal rovnomerne. V slovenčine sa tento príklon uskutočnil takmer dôsledne. Znázorňuje ho táto tabuľka (uvádza sa v nej starší vzor *sluga* v psl.):

Sg. <i>sluga</i>	>	<i>sluha</i>	<i>chlap</i>	Pl. <i>slugy</i>	>	<i>sluhovja</i>	<i>chlapi</i>
<i>slugy</i>		<i>sluhu</i>	<i>chlapa</i>	<i>slugъ</i>		<i>sluhou</i>	<i>chlapou</i>
<i>sludzě</i>		<i>sluhovi</i>	<i>chlapovi</i>	<i>slugamъ</i>		<i>sluhom</i>	<i>chlapom</i>
<i>slugo</i>		<i>sluhu</i>	<i>chlapa</i>	<i>slugy</i>		<i>sluhou</i>	<i>chlapou</i>
<i>slugo</i>		(<i>sluha</i>)	(<i>chlape</i>)	<i>slugy</i>		(<i>sluhovja</i>)	(<i>chlapi</i>)
<i>sludzě</i>		<i>sluhovi</i>	<i>chlapovi</i>	<i>slugachъ</i>		<i>sluhoch</i>	<i>chlapoch</i>
<i>slugojo</i>		<i>sluhom</i>	<i>chlapom</i>	<i>slugami</i>		<i>sluhami</i>	<i>chlapmi</i>
Du. <i>sludzě</i>	>	—					
<i>slugu</i>							
<i>slugama</i>							

V singulári pôvodné tvary v tomto vzore sú len dva: nom. *sluha* a ak. *sluhu* (z psl. *slugo*), v pluráli len inštr. *sluhami* (v nár. *sluháma* z duálu). Ostatné tvary vo vzore sú nepôvodné a sú okrem nom. pl. podľa vzoru *chlap* (s vyrovnaním gen. — ak. v sg. i v pl.). Nepôvodný tvar v gen. sg. je podľa ak. sg. (prenikol tam vyrovnaním gen. — ak. ako pri iných životných, teda *slugy* : *slugu* → *sluhu* : *sluhu*). Toto vyrovnanie sa však neuskutočnilo dôsledne, pretože miestami sa v západnej, najmä však vo východnej slovenčine vyskytuje v gen. sg. pôvodný tvar (napr. *od gazdi*, *od družbi*).

Čeština si pri tomto vzore zachovala pôvodné *a*-kmeňové tvary v omnoho väčšom počte (sú to nom. sg. *sluha*, gen. sg. *sluhy*, ak. sg. *sluhu*, vok. sg. *sluho*, inštr. sg. *sluhou* a ak. pl. *sluhy*).

Neživotné podstatné mená mužského rodu

Vzory neživotných podstatných mien mužského rodu si zachovávajú pôvodný stav vo väčšej miere ako vzory životných podstatných mien. Súvisí to s tým, že v týchto vzoroch nebolo potrebné vyjadriť kategóriu životnosti, čiže vyrovnávať tvary gen. — ak. v sg. i pl. a dat. — lok. v sg. Kategória neživotnosti (v

strednej slovenčine kategória nie mužskej osoby) sa odrazila iba v pluráli vo vyrovnání tvarov nom. — ak. v prospech tvarov akuzatívu (teda *stromi : stromy* → *stromy : stromy*). Inou zvláštnosťou vývinu skloňovania týchto podstatných mien bolo, že najmä v sg. sa zachovali staré rozdiely medzi tvrdými a mäkkými vzormi. Z jednotlivostí na seba upozorňuje to, že v gen. sg. v týchto vzoroch sa popri pôvodných tvaroch typu *duba* ustálili aj nepôvodné tvary typu *stromu* (*žialu, bôlu, hradu* ..., podľa *u-kmeňa domu*).

VZNIK A VÝVIN VZORU DUB

37. Osobitosti vo vývine vzoru dub vyniknú v porovnaní vývinu tohto vzoru so vzorom chlap.

Sg. dub-∅	>	dub-∅	chlap-∅
duba		duba, domu	chlapa
dubu		dubu	chlapovi
dub-∅		dub-∅	chlapa
dube		(dub-∅)	(chlape)
dubě		dube	chlapovi
dubom		dubom	chlapom
Pl. dubi	>	duby (> -i)	chlapi
dub-∅		dubou	chlapou
dubom		dubom	chlapom
duby		duby (> -i)	chlapou
dubi		(duby)	(chlapi)
duběch		duboch	chlapoch
duby		dubmi	chlapmi

Z porovnania vyplýva, že tento vzor v singulári má na rozdiel od vzoru chlap všetky tvary pôvodné, rozumie sa po náležitých hláskových zmenách (napr. *ě > e*). Pôvodný je aj gen. sg. *domu* (tvar *u-kmeňa*), no tvary gen. *stromu, hradu* atď. nie sú pôvodné (podľa *u-kmeňa domu* za staršie *stroma, grada*). Nepôvodné sú aj tvary lok. sg. typu *potoku* (podľa pôvod. *domu* za staršie *potoce*). V pluráli pôvodný je len dat. *dubom* a ak. *duby*. Nepôvodný je nom. *duby* (vznikol vyrovnáním s ak. pl.), ďalej gen. *dubou* (podľa *u-kmeňa domou*), lok. *duboch, potokoch* (podľa tvarov *dubou, dubom*) a inštr. *dubmi* (za staršie *duby*).

Vznik tvarov lok. typu *potoku, na stohu*, resp. *potokoch, na stohoch* súvisí s odstraňovaním starých alternácií typu *k/c*, t. j. s tendenciou uplatniť vo vzore iba jednu koreňovú morfému (p. kap. 33,1).

V nárečiach najviac osobitostí vzniklo v lok. sg. i pl. Vo východnej slovenčine

sa v lok. sg. uplatnili tvary typu *domu* (*na javoru*, *v listu* a pod.). V západnej slovenčine substantíva na *-s*, *-z* majú lok. podľa mäkkých vzorov (napr. *na vozi*, *na nosi*). Tieto tvary vznikli analógiou podľa tvarov v mäkkých vzoroch, keď ešte koreň v lok. bol mätko zakončený (teda *vož-e*, *noš-e* → *vož-i*, *noš-i* podľa *meč-i* ...). V lok. pl. sa miestami zachovali pôvodné tvary popri tvaroch nepôvodných (napr. v stred. slov. popri tvaroch typu *duboch*, *potokoch* sa miestami vyskytujú aj tvary typu *v_lazjech*, *f_časjech*, resp. *v_Ňecpalje*, *f_Turaňje* za staršie *v_Ňecpaljeh*, *f_Turaňjeh*). V zásade ide tu len o zvyšky staršieho stavu, takže tu možno hovoriť azda o adverbializácii pádu (lok. má význam „miesta“). V záh. nárečiach sa iste z rovnakých príčin zachovávajú tvary typu *ve_Vajnorích*, *v_Levárích*. Ináč sú tu bežné tvary typu *chlapoch*, *duboch*, ale aj *obrazech* (podľa *u-kmeňov* typu *domech* z psl. *domъchъ*).

Tvary lok. pl. príponou *-ech* charakterizujú aj susedné moravské a české nárečia. Starý stav v češtine zachovávajú substantíva na *-k*, *-h*, *-ch* (v *bocích*, *na březích*, *na vrších*).

Z osobitostí vývinu tohto vzoru treba ešte uviesť tvary typu *roke*, *rohe*, *vrche* v nom. — ak. pl. v časti juhovýchodnej strednej slovenčiny. Tvary vznikli po zmene *ky*, *gy*, *chy* > *ki*, *gi*, *chi* analógiou podľa tvarov nom. — ak. v mäkkých vzoroch (teda *rok-i*, *roý-i*, *vrch-i* → *rok-e*, *roý-e*, *vrch-e* podľa *meč-e* ...). Ďalej dôležité je vyrovnanie gen. — lok. v pl. vo východnej slovenčine (napr. *dubou* : *duboch* → *duboch* : *duboch* alebo *dubou* : *duboch* → *dubou* : *dubou* v zempl. oblasti). A napokon je to príklon vzorov životných substantív zvieracích k vzorom neživotných v pluráli. Tento jav charakterizuje najmä stredoslovenskú oblasť. Prejavuje sa tu ako vyrovnávanie tvarov nom. — ak. pl. (napr. *hadi* : *hadi*, *orli* : *orli* namiesto očakávaného *hadí* : *hadou*, *orli* : *orlou*). Táto osobitosť súvisí so vznikom gramatickej kategórie mužskej osoby v strednej slovenčine ako osobitnej kategórie, na pozadí ktorej sa potom vyčlenila kategória nie mužskej osoby. Táto kategória zahŕňala okrem neživotných substantív i substantíva životné iné ako mužské osoby, teda aj zvieracie (p. kap. 31, 4).

VZNIK A VÝVIN VZORU MEČ

38. Mäkký vzor meč v podstate zachováva kontinuitu s psl. *jo-kmeňmi*. Dodnes sa vzor meč od vzoru *dub* odlišuje tými istými tvarmi, ktorými sa odlišovalo skloňovanie *o-kmeňov* a *jo-kmeňov* v psl. Je to tvar lok. sg. typu *meči* (*stroji*, *žiali* proti *dube*, *strome*). Celkove však vo vývine vzoru meč pôsobili tie isté tendencie ako pri vzore *dub*. Zachovali sa napr. zhodné tvary v nom. — ak. sg. (*meč* : *meč*) a v pl. sa tieto tvary vyrovnali v prospech tvarov v akuzatívve (porov. *meči* : *meče* → *meče* : *meče*). Pravda, iné tvary vzoru meč sa vyrovnali s tvarmi vzoru *dub* (za staršie tvary inštr. sg. *mečem*, dat. pl. *mečem*, lok. pl. *mečich* je dnes *mečom*, *mečoch* ...).

V nárečiach sa ustálili aj iné nepôvodné tvary. Napríklad vo východnej slovenčine sa vyskytujú tvary lok. sg. typu *kraju, jarcu, špitalu*. V pl. sa gen. — lok. vyrovnal tak ako pri vzore *dub*. V novohradských a im príľahlých nárečiach sa po zmene *ó > e* po mäkkých konsonantoch vzor *meč* oddialil od vzoru *ďub* (porov. *dubom, mečóm, duboch, mečóch* → *dubom : mečem, duboch : mečech*).

V strednej slovenčine so vzorom *meč* v pluráli splynuli vzory zvieracích podstatných mien mätko zakončených (porov. *medvede, zajace, vrabce*). Stalo sa to pre tie isté príčiny ako pri vzore *dub* (p. kap. 37). Vo východnej slovenčine v pl. tvarová unifikácia zasiahla aj vzor *meč* (gen. — ak. — lok. pl. *mečoch, resp. mečou*).

V češtine sa po prehláskach *á > ě, ú > i* mäkký vzor od tvrdého vzoru oddialil (*dub, duba, dubu : meč, meče, meči...*). V časti moravských nárečí, kde sa tieto zmeny nevykonali, vývin mäkkého a tvrdého vzoru mask. neživotných mal podobný priebeh ako v záh. nárečiach.

Vývin vzorov podstatných mien ženského rodu

Podstatné mená ženského rodu sa v praslovančine skloňovali ako *a*-kmene, *ja*-kmene, *i*-kmene, *ū*-kmene (napr. *svekry, svekrøve, luby, lubøve*) a *r*-kmene. Pre vývin týchto vzorov v starej slovenčine bolo charakteristické, že staré vzory *a*-kmene a *ja*-kmene si takmer v celom rozsahu zachovali v nej pôvodné tvary a ostatné z psl. zdedené kmeňové vzory s nimi úplne alebo čiastočne splynuli. Pochopiteľne, v súvislosti s tým sa zachovali aj rozdiely medzi tvrdými a mäkkými vzormi.

VZNIK A VÝVIN VZORU ŽENA

39. Vzor *žena* z genetického hľadiska možno charakterizovať ako kontinuitný vzor psl. *a*-kmeňa, *pravda*, po náležitých hláskových zmenách. Porovnanie dnešného vzoru s psl. *a*-kmeňom nás o tom nepochybne presvedča.

Sg.	žena	>	žena	Pl.	ženy	>	ženy (> -i)
	ženy		ženy (> -i)		ženъ		žen-θ (> žjen-θ)
	ženě, nožě		žeње, nohe		ženамъ		ženám
	ženq		ženu		ženy		ženy (> -i)
	ženo		(žena)		ženy		(ženy > ženi)
	ženě, nožě		žeње, nohe		ženачъ		ženách
	ženoq		ženoq (-ú)		ženami		ženami

Paradigmatická tabuľka ukazuje, že vlastne všetky dnešné tvary vo vzore *žena* sú pôvodné (v gen. pl. po zániku *θ*).

Najstarší nárečový rozdiel vznikol už v 10. storočí, a to odlišným priebehom kontrakcie v tvare inštr. sg. typu *ženojo*: v strednej slovenčine *ženojo* > *ženoju* > *ženou* (tak je aj v spisovnej slovenčine), v západnej a východnej slovenčine *ženojo* > *ženō* > *ženú*, resp. dnes *ženu* (p. kap. 7). Dnešné tvary *ženuof* v časti orav. nár. alebo *ženó* v gem. nár. vznikli hláskovým vývinom, pričom tvar *ženuof* predpokladá pôvodné znenie *ženóu*, ktoré pôvodne charakterizovalo pravdepodobne celú oblasť strednej slovenčiny (p. kap. 7,2). Krátky tvar typu *ženou* vznikol analogicky podľa ostatných tvarov v sg., ktoré boli a zostali krátke. Podobne vznikol aj krátky tvar inštr. sg. *ženu* v časti západnej slovenčiny (vo východnej slovenčine krátky tvar je výsledkom straty kvantity vo všeobecnosti).

Staré sú aj rozdiely v nárečiach v tvaroch gen. pl. Po zániku jerov z psl. gen. pl. typu *služьbь*, *látькь* vznikli napr. tvary *služeb*, *láték* v západnej a pôvodne aj vo východnej slovenčine a *služéb*, *látok* v strednej slovenčine (tu po vokalizácii *ь* > *e*, *ь* > *o*). V západnej i starej východnej slovenčine tvarom *služeb* a *láték* sa analogicky vyrovnali aj tvary typu *sestr*, *desk* (z psl. *sestrь*, *dьskь*), t. j. vznikli tu tvary *sestér*, *desék*. Naproti tomu v severovýchodnej stredoslovenskej oblasti vznikli tvary *dosák* (aj *dasák*), *sestár* a pod., t. j. „úpravou“ koreňovej morfémy vkladným *á*. Mladšie sú tvary gen. pl. typu *ženi*, *žabi* (podľa *kostí*, resp. *koscí*) v časti západnej slovenčiny, resp. aj tvary typu *ženou*, *postelou* v strednej slovenčine.

Vo východnej slovenčine tvary gen. pl. typu *ženoch* (*ženou* v zemplínskej oblasti) sú nepôvodné. Vznikli v rámci unifikácie tvarov v pl. A napokon nepôvodnými tvarmi sú aj tvary dat. a lok. sg. typu *ruki*, *nohi*, *muchi* (proti *žene*) a nom. i ak. pl. typu *ruke*, *nohe*, *muche* v novohradskej oblasti s prifaľými územiami. Tieto tvary vznikli analogicky podľa tvarov mäkkého vzoru po zmene *ky*, *gy*, *chy* > *ki*, *gi*, *chi* (p. kap. 19), keď ešte koreňové morfémy v týchto tvaroch boli mäkko zakončené (teda *ruk-e* → *ruk-i* podľa *ulic-i*, resp. v pl. *ruk-i* → *ruk-e* podľa *ulic-e*).

V západnej a strednej slovenčine sa v rámci tohto vzoru zachovali niektoré zvyšky tvarov duálu (napr. *do nohú*, *rukáma*), pravda, majú tu funkciu plurálu.

So vzorom *žena* splynuli takmer všetky staré *ū*-kmene (napr. *mrkva*, *ostrva*, *svokra*). Niektoré si zachovali ak. sg. vo funkcii nom. sg. (napr. *krv*, *mrkev*, *ostrv* a i.).

VZNIK A VÝVIN VZORU ULICA

40. Vzor *ulica* je kontinuálnym pokračovaním psl. mäkkého vzoru tzv. *ja*-kmeňa. Zachovávanie pôvodných tvarov v tomto vzore vynikne z porovnania dnešného vzoru *ulica* so vzorom psl. *ja*-kmeňa.

Sg.	ulíca	>	ulica	Pl.	ulicě	>	ulice
	ulicě		ulice		ulicь		ulíc-∅
	ulíci		ulici		ulícamъ		ulicjam (-ám)
	ulícø		ulicu		ulicě		ulice
	ulíce		(ulica)		ulicě		(ulice)
	ulíci		ulici		ulícachъ		ulicjach (-äch)
	ulícejø		ulicoų (-eų)		ulícami		ulicami

Ak odhliadneme od vok. sg., nepôvodným je iba inštr. sg. *ulicoų* a gen. pl. *ulíc-∅* (za psl. *ulicъ*). Inštr. sg. *ulicoų* (za staršie *ulíceų*) vznikol medziparadigmatickým vyrovnaním podľa tvaru *ženou* (tak je aj *košťou*, *krvou*, *matěrou*). V časti novohradských a gemerských nárečí sa vyskytujú tvary inštr. sg. typu *kožieų*, ktoré sa niekedy pokladajú za pôvodné tvary /82, II/. Možno ich však vyložiť zo starších tvarov typu *kožōų* hláskovou zmenou *kožōų* > *kožeų*, pretože tu sú aj tvary *kováčevi*, *kováčech* (zo staršieho *kováčōvi*, *kováčōch*).

Nové tvary vznikli vo východnej slovenčine v pluráli unifikáciou tvarov ako v iných vzoroch. Takto sa tu natrvalo ustálili zo starších vzorov *dub*, *meč*, *žena* a *ulica* pre plurál vlastne len dva vzory: tvrdý vzor zo starších vzorov *dub* a *žena* a mäkký vzor zo starších vzorov *meč* a *ulica*.

Po náležitých hláskových zmenách toto zaujímavé splynutie starších paradigiem rozličných rodov a iných kategórií v pluráli názorne zobrazujú tieto paradigmatické tabuľky:

Pl.	dubi	ženi	meče	ulice
	duboch	ženoch	mečoch	ulicoch
	dubom	ženom	mečom	ulicom
	dubi	ženi	meče	ulice
	(dubi)	(ženi)	(meče)	(ulice)
	duboch	ženoch	mečoch	ulicoch
	dubami	ženami	mečami	ulicami

V zemplínskej oblasti tvarom typu *ulicoch*, *duboch* zodpovedajú tvary *ulicoų*, *duboų*, tvarom typu *dubami* tvary *duboma*.

V češtine sa vzor *ulica* od vzoru *žena* značne oddialil. Stalo sa tak po prehláskach *á* > *ě*, *ú* > *i*, resp. po monoftongizácii *je* > *i* (porov. v sg. nom. *žena* : *ulice*, ak. *ženu* : *ulici*, v pl. dat. *ženám* : *ulicím* atď.).

VZNIK A VÝVIN VZORU KOSTÍ A DLAŇ

41. Vzory *košť* a *dlaň* sa vyvinuli z psl. *i*-kmeňov ženského rodu. Pre vývin týchto vzorov v starej slovenčine je charakteristické ich zblížovanie so

vzorom ulica, zrejme motivované uplatňovaním kategórie rodu ako základného kritéria vnútorného členenia novej deklinačnej sústavy. Pri vzore *kosť* sa to prejavilo najmä v pluráli a pri vzore *dľaň* v singulári aj v pluráli. Vzor *dľaň* je vlastne totožný so vzorom *ulica*, pravda, bez koncového *-a*. Výskyt tvarov typu *ulic*, *pivnic*, *polovic*, ale aj *kuchiň* a pod. v dnešných nárečiach podáva svedectvo, že medzi vzormi *ulica* a *dľaň* zblížovacie tendencie boli skutočne silné.

Medziparadigmatické vyrovnávanie vzorov *kosť* a *ulica* znázorňuje táto tabuľka (vychádza sa v nej zo vzorov od zániku jerov po diftongizáciu *ä > ja*):

Sg. <i>kosť</i>	>	<i>kosť</i>	Pl. <i>kosťi</i>	>	<i>kosťi</i>
<i>kosťi</i>		<i>kosťi</i>	<i>kosťi</i>		<i>kosťi</i>
<i>kosťi</i>		<i>kosťi</i>	<i>kosťem</i> ↔ <i>ulicám</i>		<i>kosťám (-iam)</i>
<i>kosť</i>		<i>kosť</i>	<i>kosťi</i>		<i>kosťi</i>
(<i>kosť</i>)		(<i>kosť</i>)	(<i>kosťi</i>)		(<i>kosťi</i>)
<i>kosťi</i>		<i>kosťi</i>	<i>kosťech</i> ↔ <i>ulicách</i>		<i>kosťách (-jach)</i>
<i>kosťú</i> ↔ <i>ženou</i>		<i>kosťou</i>	<i>kosťmi</i> ↔ <i>ulicami</i>		<i>kosťami</i>

Z tabuľky vyplýva, že vo vzore *kosť* v singulári sú pôvodnými tvarmi nom., ak. *kosť*, gen., dat., lok. *kosťi*, v pluráli nom., ak. *kosťi*, gen. *kosťi*. Nepôvodný tvar v singulári je inštr. *kosťou* (podľa *ženou*), v pluráli dat. *kosťiam*, lok. *kosťiach* a inštr. *kosťami*. V západnej a východnej slovenčine inštr. sg. *s kosťu*, *s kosťú*, resp. *s koscu* treba pokladať za pôvodný a inštr. pl. typu *kosťama*, *kosćama* za nepôvodný (z duálu). Zhoda areálu výskytu tvarov typu *kosťiam*, *kosťiach*, resp. *kosťām*, *kosťāch* (proti *kosťām*, *kosťāch*) s areálom zmeny *ä > ja* naznačuje, že medziparadigmatické vyrovnávanie vzorov *kosť* a *ulica* je staršieho dáta, že totiž jeho začiatky pravdepodobne siahajú pred diftongizáciu *ä > ja*.

Vzor *dľaň* je výsledkom dôslednejšieho pôsobenia medziparadigmatickej analógie. Svedčí o tom skutočnosť, že v ňom sú tvary podľa vzoru *ulica* v singulári aj v pluráli. Túto analógiu vysokého stupňa zobrazuje táto tabuľka (so vzormi od zániku jerov po diftongizáciu):

Sg. <i>dľaň</i>	<i>ulic(ä)</i>	>	<i>dľaň</i>	Pl. <i>dľaňi</i>	<i>ulice</i>	>	<i>dľaňe</i>
<i>dľaňi</i>	<i>ulice</i>		<i>dľaňe</i>	<i>dľaňi</i>	<i>ulic</i>		<i>dľaňi</i>
<i>dľaňi</i>	<i>ulici</i>		<i>dľaňi</i>	<i>dľaňem</i>	<i>ulicám</i>		<i>dľaňām</i>
<i>dľaň</i>	<i>ulic(u)</i>		<i>dľaň</i>	<i>dľaňi</i>	<i>ulice</i>		<i>dľaňe</i>
<i>dľaň</i>	<i>ulic(ä)</i>		(<i>dľaň</i>)	<i>dľaňi</i>	<i>ulice</i>		(<i>dľaňe</i>)
<i>dľaňi</i>	<i>ulici</i>		<i>dľaňi</i>	<i>dľaňech</i>	<i>ulicách</i>		<i>dľaňāch</i>
<i>dľaňú</i> ↔ <i>(ženou)</i>			<i>dľaňou</i>	<i>dľaňmi</i>	<i>ulicami</i>		<i>dľaňāmi</i>

Porovnávanie v tabuľke prezrádza, že v dnešnom vzore dlaň pôvodnými tvarmi sú len nom. a ak. *dlaň*, dat. a lok. *dlaňi* v singulári a gen. *dlaňi* v pluráli. Ostatné tvary nie sú pôvodné.

Ustaľovanie vzoru dlaň je relatívne mladšie a zrejme trvalo dlhší čas. Napríklad v písomnostiach zo 16. a 17. storočia tvary podľa vzoru *košť* majú aj tie podstatné mená, ktoré dnes majú tvary podľa vzoru dlaň (porov. doklady z roku 1606 *zelezneg obruczy, siety srnie* /111/).

Vo východnej slovenčine sú aj v tomto vzore v pluráli tvary unifikované. Totožné sú so vzorom žena (porov. *ženi, ženoch, ženom*, resp. *ženi, ženou, ženom*: *kosci, koscoch, koscom* ...).

V češtine vzor *košť* sa v staršom stave zachoval v singulári aj v pluráli (dnes je *kost, kosti*, inštr. *kostí* v sg. a *kosti, kosti, kostem, kostech, kostmi* v pl.).

Vývin vzorov podstatných mien stredného rodu

Vzory podstatných mien stredného rodu sa vyvinuli z psl. *o*-kmeňov, *jo*-kmeňov, ďalej zo *s*-kmeňov, *n*-kmeňov a *nt*-kmeňov. Pre vývin týchto vzorov v starej slovenčine bolo charakteristické, že v singulári sa po zániku jerov ustálili pôvodné tvary, resp. že okrem nom. a ak. tvary sa tu vyvíjali ako vo vzoroch substantív mužského rodu, no v pluráli sa okrem nom. a ak. vyrovnávali s tvarmi vo vzoroch substantív ženského rodu. Tento zaujímavý odklon v pluráli bol výsledkom spolupôsobenia vnútroparadigmatickej i medziparadigmatickej analógie. Východiskom pre pôsobenie vnútroparadigmatickej analógie v pluráli boli „dlhé“ tvary nom. a ak. pl. typu *mestá* → *mestám, mestách* (za staršie *městóm, městěch*). Východisko pre pôsobenie medziparadigmatickej analógie mohol byť gen. pl. (porov. *měst-Ø*: *žen-Ø*). Tvary gen. pl. typu *polí* (podľa *kostí*), ako aj tvar inštr. pl. *mestami* (za staršie *městy*) svedčia, že analogické pôsobenie medzi vzormi stredného a ženského rodu jestvovalo. Ukazuje sa teda, že kategória stredného rodu vo vzoroch substantív sa osobitne odráža vlastne len v nom. a ak. v sg. i v pl. Tak to bolo aj v psl. deklinačnej sústave, a preto príčiny „nesamostatného“ vývinu vzorov stredného rodu budú v jeho vnútornej povahe, t. j. v „neutrálnom“ vzťahu k prirodzenému rodu.

VZNIK A VÝVIN VZORU MESTO

42. Vzor *mesto* vznikol z psl. *o*-kmeňov stredného rodu. Túto kontinuitu a zblíženie so vzorom žena v pluráli znázorňuje táto tabuľka (po zániku jerov):

Sg. město	>	mesto	Pl. městá	ženy	>	mestá
města		mesta	měst- $\emptyset$	žén- $\emptyset$		mjest- $\emptyset$
městu		mestu	městóm	ženám		mestám
město		mesto	městá	ženy		mestá
město		(mesto)	městá	(ženy)		(mestá)
městě		mestě	městěch	ženách		mestách
městom		mestom	městy	ženami		mestami

Z porovnania vyplýva, že v singulári sú všetky tvary pôvodné (*mesto, mesta, mestu* za staršie *město, města, městu* atď.), no v pluráli pôvodný je len nom. a ak. *mestá*. Tvary dat. *mestám*, lok. *mestách* a inštr. *mestami* sú nepôvodné.

Vcelku možno povedať, že tento vzor sa v singulári vyvíjal ako vzor *dub* (porov. lok. *mľjeku, bruchu, potoku, sluchu*) a v pluráli ako vzor *žena* (porov. gen. pl. *mjest- $\emptyset$, pjer- $\emptyset$* ako *žjen- $\emptyset$* , resp. *jadĕr- $\emptyset$, hrozjen- $\emptyset$* ako *sestĕr- $\emptyset$, jedál- $\emptyset$* ako *ihál- $\emptyset$* , v záp. slov. *jadér- $\emptyset$, hrozén- $\emptyset$*). Vo východnej slovenčine tvary v pluráli sa, pochopiteľne, unifikovali ako pri ostatných vzoroch substantív. Vzor *mesto* zaznamenal osobitný vývin v záhorských nárečiach. Tu v pluráli nom. a ak. má od pôvodu krátke formy (napr. *mjesta, slova*). Ostatné tvary v pluráli sa vyvíjali podľa vzoru *žena* (dnes je *mjestám, mestách, mestami*), pravda, okrem gen., ktorý zachováva starší stav po zániku *jerov* (porov. *mjest* proti *dubú*).

V susedných moravských a českých nárečiach tvary nom. a ak. pl. sú tiež krátke *města, slova*. V gen. a dat. pl. sú tvary *měst, městům*, v lok. pl. *městech* a inštr. pl. *městami*.

VZNIK A VÝVIN VZORU POLE

43. Vzor *pole* vznikol z psl. *jo*-kmeňov stredného rodu. Vo vývine v starej slovenčine ho zasiahli tie isté tendencie ako vzor *mesto*, no s tým rozdielom, že v pluráli sa uplatnil vplyv vzoru *ulica*. Názorne vývin tohto vzoru zobrazuje tabuľka (po zániku *jerov* a pred diftongizáciou):

Sg. pole	>	poľe	Pl. poľá	ulice	>	poľá (-ja)
poľá		poľa	pól	ulíc, kostí		poľí, sřdc
poľu		poľu	poľem	ulicám		poľám (-iam)
poľe		poľe	poľá	ulice		poľá (-ja)
poľe		(poľe)	poľá	(ulice)		(poľá) (-ja)
poľi		poľi	poľich	ulicách		poľách (-jach)
poľem		poľom	poľi	ulicami		poľami

Z tabuľky vidieť, že v singulári sú tvary pôvodné okrem inštr. (podľa tvaru *mestom*). Tvar inštr. sg. *poľem* (miestami *poľen*) v novohradských nárečiach a v časti gemerských nárečí vznikol asi po zmene *o* > *e*, pretože v tých istých

nárečiach sú aj tvary *kováčevi, kováčech*, ktoré predpokladajú staršie znenie *kováčovi, kováčoch* (p. kap. 35).

Zbliženie pôvodných mäkkých a tvrdých vzorov stredného rodu sa vo väčšej miere uskutočnilo v juhozápadoslovenských nárečiach. Stalo sa to po zmene $\ddot{a} > \acute{a}$ a po strate mäkkosti spoluhlások (porov. dnešné *mestám, mestách, mestáma* : *polám, polách, poláma*). Tento zblížovací proces zrejme motivoval aj vyrovnanie tvarov v nom. a ak. sg. (dnes v záp. slov. je *vajco, pleco, strniščo, ojo*, ale *more, pole*). V záh. nár. sa vzor *pole* vyvíjal spolu so vzorom *mesto* (ale v gen. pl. je aj tu tvar *polí* podľa *koscí*). V podstate sa však mäkké a tvrdé vzory stredného rodu aj tu zblížili.

Zbližovacie procesy prebiehali aj vo východnej slovenčine, pravda, tu boli motivované unifikačnými tendenciami v pluráli (je tu *poľa, poloch, polom* ...). Zo zmien v singulári je tu dôležité vyrovnanie tvarov nom. a ak. v prospech tvarov tvrdého vzoru (je tu *pleco, šerco, poľa* ako *šeno*). Ostatné tvary v singulári sa tu vyvíjali ako tvary vo vzoroch neživotných podstatných mien mužského rodu (porov. lok. *plecu, šercu* a pod.).

V češtine sa mäkký vzor *pole* od tvrdého vzoru *mesto* značne oddialil v súlade s vývinom vzorov mužského a ženského rodu. Stalo sa to po prehláskach a diftongizáciách, resp. po monoftongizáciách starších dvojhlások. Po prehláskach vznikli v rámci mäkkého vzoru viaceré rovnaké (homonymné) tvary. Tak napr. po prehláske $\acute{a} > \acute{e}$ v nom., gen. a ak. sg. v rámci mäkkého vzoru vznikol iba jeden tvar (napr. nom. *moře*, gen. *moře*, ak. *moře* proti *město, města, město*), po prehláske $\acute{u} > \acute{i}$ v dat. a lok. sg. tiež vznikol iba jeden tvar (napr. dat., lok. *moři* proti *městu, městě*). Po monoftongizácii starších dvojhlások vznikli rozdiely aj v pluráli (porov. *městům, městech*, ale *mořím, mořích*).

Osobitosti vo vývine vzorov podstatných mien

Zo starších vzorov v slovenčine osobitný vývin mali vzory s kontrahovanými príponami a vzory konsonantických kmeňov zdedených z praslovančiny. Kontrahované prípony mali tvary takých substantív, ktoré v psl. tvorili tvary gramatickými morfémi *jo*-kmeňov a *ja*-kmeňov pomocou tematickej morfémy *-bj-* (napr. *znamenbj-e, znamenbj-a* atď.). Z psl. konsonantických kmeňov stará slovenčina zdedila vzory *n*-kmeňov, *s*-kmeňov, *r*-kmeňov a *nt*-kmeňov. Tieto kmene okrem toho, že mali zvláštnosti v stavbe koreňových morfémi, najmä v sg. mali aj odlišné gramatické morfémy. Tieto staré vzory síce v slovenčine splynuli alebo podstatne sa zblížili so základnými vzormi, no niektoré osobitosti si zachovali dodnes.

VZNIK A VÝVIN VZORU ZNAMENIE

44. Vzor *znamenie* sa vyvíjal z psl. *bjō*-kmeňov, ktoré v psl. mali prípony *jo*-kmeňov stredného rodu pripojené pomocou *-bj-*. To, že to bol vzor

stredného rodu, rozhodlo, že v pluráli sa vyvíjal ako ostatné vzory stredného rodu čiže pod vplyvom vzoru ulica.

Celkový vývin vzoru znamenie v starej slovenčine v porovnaní s psl. vzorom pred kontrakciou so vzorom po kontrakcii a diftongizácii zobrazuje táto paradigmatická tabuľka:

Sg.	знаменье	>	znameňé (-ě)	>	znameňje (-ja)
	знаменья		znameňá		znameňja
	знаменью		znameňú		znameňju
	знаменье		znameňé		znameňje
	знаменье		znameňé		(znameňje)
	знаменьи		znameňí		znameňji
	знаменьямъ, (-ьямъ)		znameňím (-ém)		znameňjam
Pl.	знаменья	>	znameňá	>	znameňja
	знаменьямъ		znameňám		znameňjam
	знаменьямъ		znameňám		znameňjam
	знаменья		znameňá		znameňja
	знаменья		znameňá		(znameňja)
	знаменьямъ		znameňám		znameňjam
	знаменьямъ		znameňám		znameňjam

V singulári má vzor všetky tvary pôvodné. V inštr. sg. z dvoch možností sa v starej slovenčine presadil tvar *znameňím* (z psl. *знаменьямъ*), pretože tvar *znameňém* bol v dat. pl. V pluráli pôvodnými tvarmi sú iba nom., ak. *znameňja* a gen. *znameňji*. Tvary dat. *znameňjam*, lok. *znameňjach* a inštr. *znameňjami* nie sú pôvodné. Vznikli tak ako tvary v ostatných vzoroch stredného rodu v pluráli (analogicky podľa tvaru *znameňá* a podľa mäkkých vzorov ženského rodu).

Nepôvodný je tvar nom. a ak. sg. *znameňja* (-ě, -ej) v strednej slovenčine. Pôvodom to môže byť tvar genitívu sg., ktorý do nominatívu (i akuzatívu) prenikol abstrahovaním z výrazov s hromadným významom typu *вѣѣ обилья* → nom. — ak. *обилья*, *много катеѣя* → nom. — ak. *катеѣя*, alebo tvar nom. — ak. pl. neutier typu *затеѣя*, ktorý by sa bol najprv uplatnil na základe významu hromadnosti pri vzoroch neutier typu *листеѣ* a potom zovšeobecnel.

Vo východnej slovenčine sa osobitný vzor z podstatných mien tohto typu neutvoril. Po všeobecnej strate kvantity pôvodný vzor *znameňé* splynul so vzorom *poje* v sg. i pl. (dnes je tu *vešele*, *vešela*, *vešelu* v sg., resp. *vešela*, *vešeloch*, *vešelom* v pl.).

VZNIK A VÝVIN VZORU PANI

45. Vzor *páni* sa vyvinul z psl. *ѣя-kmeňov*, ktoré mali prípony *ja-kmeňov* pripojené ku koreňom pomocou *-ѣ-* (v nom. bola prípona *-ѣи*). Po

kontrakcii v tomto vzore vznikol rovnaký tvar *paňí* v nom., dat. a lok. sg., resp. v gen. pl. Tvary *paňé* v gen. sg. a *paňú* v ak. sg. boli zasa totožné s tvarmi adjektív (gen. *dobré*, ak. *dobru* ...). Tieto zvláštnosti v pôvodnom vzore boli pravdepodobne príčinou jeho odlišného vývinu v singulári a pluráli.

V stredoslovenskej oblasti dlhé tvary v singulári dali podnet na zblíženie tohto vzoru so vzorom mäkkých adjektív ženského rodu, aby napokon s ním splynuli. Takto zo staršieho vzoru v sg. *paňí*, *paňé*, *paňí*, *paňú*, *paňí*, *paňú* vznikol vzor *paňí*, *paňej*, *paňej*, *paňú*, *paňej*, *s paňou*. V nom. sg. býva tu aj krátky tvar *paňi*. V singulári sú tu teda iba nepôvodné tvary, pravda, okrem tvaru akuzatívu (ten je však s ak. sg. mäkkých adjektív totožný). Naproti tomu sa v pluráli v strednej slovenčine zachovali pôvodné tvary (napr. *paňje*, *paňí*, *paňjam* z psl. *panьjě*, *panьjь*, *panьjamъ*).

V singulári sú nepôvodné tvary aj v západnej slovenčine. Tu však pôvodný vzor *paní* v singulári stratil dlhé tvary a splynul s mäkkým vzorom ženského rodu (v záh. nár. je napr. *paňi*, *paňe*, *paňi*, *paňu*, *paňi*, *s paňú*), resp. tvary vzoru majú prípony tvrdého i mäkkého vzoru (nom. *pani*, gen. *pani*, dat. *pane* i *pani*, resp. aj *paněj* a pod.). Rozkolísanosť v južnej časti západnej slovenčiny súvisí so zánikom mäkkého *ň*. Tvary v pluráli azda okrem nom. a ak. (je tu *paňe*, resp. *pane* i *pani*) možno pokladať za pôvodné (gen. *paní*, dat. *panám*, lok. *panách* ...), pravda, ak sa vyskytujú (v pl. býva *panički*, *paničěk*, *paničkám* atď.). Vo východnej slovenčine tento vzor v pluráli má tvary unifikované ako iné vzory ženského rodu (*paňe*, *paňoch*, *paňom* atď.).

V zdvorilostných výrazoch alebo s priezviskom i s menom sa aj v nárečiach spravidla používa nesklonný tvar nom. sg. *paňi* (*paňi učiteľka*, *paňi učiteľke* atď.).

Zánik starých vzorov konsonantických kmeňov

46. V praslovančine medzi konsonantické kmene patrili podstatné mená, ktorých tvary sa tvorili bez samohláskovej tematickej morfémy, t. j. prípony sa pripájali priamo ku koreňu zakončenému na konsonant. Charakteristickou črtou týchto vzorov bolo, že pri tvorení tvarov sa okrem vlastných prípon (porov. *kamy*, *kamen-e*, *kamen-i* ...) využívali prípony *i*-kmeňov (napr. v inštr. sg. *каменьтъ*, dat. pl. *каменьтъ*, lok. *каменьчъ* a v inštr. pl. *каменьми*). V gen. pl. bol tvar totožný s tvarom gen. pl. *o*-kmeňov (*камень*). Ukazovateľom kmeňovej príslušnosti boli tvary gen. sg., pretože v tvare nom. sg. kmeňová (lepšie by bolo hovoriť o koreňovej) spoluhláska zanikla pôsobením tendencie k otvorenosti slabiky (napr. *slovos*, *slovese* → *slovo*, *slovese*).

1. Zánik vzoru psl. *n*-kmeňov. Stará slovenčina z praslovančiny zdedila *n*-kmene mužského a stredného rodu.

Skloňovanie starých *n*-kmeňov mužského rodu sa v slovenčine nezachovalo. Vzor *n*-kmeňov úplne splynul so vzorom stroj. Podľa tohto vzoru sa vyrovnal aj nom. — ak. v singulári aj v pluráli. Zánik pôvodného vzoru *n*-kmeňov mužského rodu znázorňuje táto tabuľka (porovnáva sa psl. vzor i vzor po zániku jerov):

Sg.	kamy	>	kamy	>	kameň
	kamene		kameňe		kameňa
	kameni		kameňi		kameňu
	камень		камеň		камеň
	камы		камы		(камеň)
	kamene		kameňe		kameňi
	каменьтъ		камеňем		камеňом
Pl.	kamene	>	kameňe	>	kameňe
	камень		камен		камеňоу
	каменьтъ		камеňем		камеňом
	kamene		kameňe		kameňe
	kamene		kameňe		(kameňe)
	каменьчь		камеňеч		камеňоц
	каменьми		камеňми		камеňми

Porovnanie vzorov ukazuje, že v singulári pôvodným tvarom je len ak. *kameň* a v pluráli tvary nom., ak. *kameňe* a inštr. *kameňmi*. Z tvarov v nárečiach za pôvodné možno pokladať tvary gen. sg. typu *jačmeňe*, *remeňe* (napr. v turč. nár.). Za stopu starého *n*-kmeňa sa pokladá aj tvar lok. sg. ustrnutý v adverbiiu *vo dne* (proti lok. sg. *o dni*).

Staré *n*-kmene stredného rodu slovenčina v ranej fáze svojho vývinu prevzala v podobe *sěmä*, *sěmeňe*, *sěmeňi*, *ramä*, *rameňe*, *rameňi* (za psl. *sěmę*, *semene*, *semeni* ...). Ani toto skloňovanie *n*-kmeňov sa nezachovalo. Dnes staré *n*-kmene sa skloňujú podľa vzoru *mesto*. Podľa tohto vzoru sa vyrovnala aj ich koreňová morféma v rámci vzoru, a tak za staršie tvary *semä*, *semeňe*, *semeňi* je *semen-o*, *semen-a*, *semen-u* ... V strednej slovenčine pôvodné tvary *semä*, *ramä*, *vemä* a pod. sú živé dodnes (pozná ich aj spisovná slovenčina). Zvyšok tvaru ak. sg. starých *n*-kmeňov stredného rodu sa zachoval aj v častici *najmä* z pôvodného predložkového výrazu *na imę* (k nom. sg. *imę* „meno“).

2. Zánik skloňovania *s*-kmeňov. Medzi psl. *s*-kmene, ktoré stará slovenčina zdedila, patria napr. substantíva *slovo*, *nebo*, *kolo*, *čudo*, pochopiteľne, s dvoma koreňovými morfémmami v rámci vzoru (napr. *slovo*, *sloves-e*, *sloves-i* ...). Boli to substantíva stredného rodu, preto všetky splynuli so vzorom *mesto*, pričom sa zovšeobecnil „skrátенý“ koreň, ktorý bol v nom. a ak. sg. (dnes je *slov-o*, *slov-a*, *slov-u* tak ako *mest-o*, *mest-a*, *mest-u* atď.). A tak v novej paradigme

pôvodnými tvarmi sú vlastne len tvary nom. a ak. v singulári. Čiastočne sa uplatnili aj pôvodné „neskrátené“ koreňové morfémy v rámci vzoru, no nový vzor nevznikol, pretože aj od týchto koreňových morfémy sa tvorili tvary podľa vzoru mesto alebo pole (porov. *koles-o*, *koles-a*, *koles-u*, resp. *nebes-ia*, *nebies-Ø*, *nebes-iam*).

3. Zánik skloňovania *r*-kmeňov. Stará slovenčina zdedila asi len dve substantíva, ktoré v psl. boli *r*-kmeňmi, a to *mati* a *dci* (z psl. *дѣкти*), rozumie sa, s dvoma koreňovými morfémy v rámci vzoru (*mati*, *mater-e*, *mater-i*, resp. *dci*, *dcer-e*, *dcer-i* atď.). Obidve boli ženského rodu, no ich skloňovanie sa nevyvíjalo rovnako. Kým podstatné meno *dci* sa úplne priklonilo k vzoru žena (dnes spis. *dcér-a*, *dcér-y*, *dcér-e*, v nár. *céra*, *céri*, *cére*), podstatné meno *mati* si pôvodné tvary sčasti zachovalo. V singulári po vyrovnaní nom. a ak. sa ustálili pôvodné tvary okrem inštr. (porov. spis. *mater*, *matere*, *materi*, *mater*, *materi*, ale *materou* podľa ženou za staršie *materú* z psl. *матерѣю*). V nárečiach sa zachováva aj pôvodný nom. sg. *matī* (*mat'*, *maci*). V pluráli by mohli byť pôvodnými tvarmi iba nom. a ak. *matere*. Ostatné tvary nie sú pôvodné (gen. pl. *materi* je podľa gen. pl. *kostí*, dat., lok. a inštr. pl. sú podľa vzoru žena alebo ulica).

4. Zánik skloňovania *nt*-kmeňov. Psl. *nt*-kmene stará slovenčina zdedila napr. v podobe *telä*, *teläte*, *kozlä*, *kozläte* (z psl. *телѣ*, *телѣте* ...). Aj tento vzor v starej slovenčine zanikol. Keďže išlo o podstatné mená stredného rodu (spravidla o pomenovania mláďat), priklonili sa k vzorom stredného rodu. Charakteristické pre vývin skloňovania *nt*-kmeňov v starej slovenčine bolo, že si v rámci vzoru v sg. zachovali z psl. zdedené dve koreňové morfémy (porov. *tel-a*, *telat'-a*, *telat'-u* ...). Inou osobitosťou ich vývinu bolo, že v singulári sa priklonili k vzoru mesto, no v pluráli k vzoru mesto (porov. spis. *tela*, *telata*, *telatu*, ale *telatá*, *teliat*, *telatám* atď.). V pluráli vznikla aj ďalšia osobitosť. Popri tomto vzore vznikol skrížením so vzormi substantív stredného rodu na *-ence*, *-ce* nový vzor. Takého pôvodu sú napr. tvary *telence*, *húsence*, *prasce* a pod. Takto vznikli dvojtvary (napr. *húsata*/*húsence*) alebo sa ustálil jeden z nich (napr. v západnej slovenčine sú častejšie tvary *húsence*, *prasce*, *telce*, v strednej slovenčine *húsata*, *prasadá*). Podobným spôsobom vznikli aj tvary *dievčatá* a *dievčence*. Zaujímavé je, že nové substantíva na *-ence*, *-ce* majú napr. v spis. slov. v pluráli tvar dat., lok. a inštr. podľa vzoru mužských podstatných mien (porov. *telence*, *teleniec*, *telencom*, *telence*, *telencoch*, *telencami*). Tento jav si možno vysvetliť vplyvom vzorov na *-enec*, *-ec*, ktoré sú mužského rodu (porov. *vrabec* ..., *vrabcom*, *vrabcoch*, *vrabcami*).

Napokon zvyškom tvarov psl. konsonantických kmeňov je aj nom. pl. podstatných mien na *-tel*, *-an* typu *učiteľ*, *Trnavčané*, ktoré sa vyskytujú v časti západnej slovenčiny (pôvod. prípona *-e* sa predĺžila podľa nom. pl. *hosté* z psl. *гостѣје*).

V češtine staré tvary konsonantických kmeňov sa zachovávajú vo väčšej miere, najmä v singulári (porov. *kuře, kuřete, kuřeti* atď.). V pluráli sa staré konsonantické kmene v češtine priklonili k vzoru *město, pravda*, s koreňom *kuřet-*. Podstatné mená typu *nebesa* majú lok. pl. *nebesích* (podľa vzoru *moře*). A napokon aj v češtine popri pôvodných tvaroch typu *břímě, plemě* sú časté tvary *břemeno, plemeno*, ktoré sa skloňujú podľa vzoru *město*.

Podrobnejšie o vývine psl. vzorov v slovenčine J. Stanislav /82, II/, R. Krajčovič /42/, v štúdiách E. Paulíny /72, 73/, A. Habovštiak /19/, I. Kotulič /37/, skôr V. Vážný /101/, v češtine D. Šlosar /51/.

VÝVIN VZOROV PRÍDAVNÝCH MIEN

Stará slovenčina zdedila z praslovančiny tvrdý a mäkký vzor menného a zloženého skloňovania adjektív. Menné skloňovanie malo tvary s príponami podstatných mien (napr. *dobr-Ø, dobr-a, dobr-u* atď.). Toto skloňovanie adjektív sa používalo vtedy, keď bola reč o vlastnostiach neprítomnej, neznámej veci alebo osoby. Menné skloňovanie adjektív prezentovalo teda kategóriu neurčitosti. Tvary psl. zloženého skloňovania adjektív sa skladali z menného tvaru a príslušného tvaru psl. zámena *ib, ia, ie* (teda *dobr~~o~~-ib, dobra-iego, dobru-ijemu* atď., *dobra-ia, dobry-iě, dobrě-ii* ...). Prítomnosť psl. ukazovacích zámen *ib, ia, ie* v tvaroch podáva svedectvo, že zložené adjektívne skloňovanie vyjadrovalo kategóriu určitosti, t. j. používalo sa vtedy, keď bola reč o prítomnej alebo známej veci, osobe.

Zánik vzorov menného skloňovania prídavných mien

47. Po zániku jerov vzory menného skloňovania adjektív v starej slovenčine mali takéto tvary (uvádzame tvrdý vzor):

	Mužský rod	Stredný rod	Ženský rod
Sg.	<i>dobr-Ø chlap-Ø</i> <i>dobra chlapa</i> <i>dobru chlapu</i> <i>dobr-Ø chlap-Ø</i> <i>dobrě chlapě</i> <i>dobrom chlapom</i>	<i>dobro slovo</i> <i>dobro slovo</i>	<i>dobra žena</i> <i>dobry ženy</i> <i>dobrě ženě</i> <i>dobru ženu</i> <i>dobrě ženě</i> <i>dobrou ženou</i>
Pl.	<i>dobri chlapi</i> <i>dobr-Ø chlap-Ø</i> <i>dobrom chlapom</i> <i>dobry chlapy</i> <i>dobrěch chlapěch</i> <i>dobry chlapy</i>	<i>dobra slová</i> <i>dobra slová</i>	<i>dobry ženy</i> <i>dobr-Ø žen-Ø</i> <i>dobrám ženám</i> <i>dobry ženy</i> <i>dobrách ženách</i> <i>dobrami ženami</i>

Du. dobra chlapa	dobře slově	dobře ženě
dobru chlapu		dobru ženu
dobroma chlapoma		dobrama ženama

Vzory menného skloňovania adjektív v starej slovenčine začali zanikať akiste už v ranej fáze jej vývinu. Ich zánik súvisel aj s tým, že sa psl. kategória určitosti a neurčitosti v starej slovenčine neaktualizovala a prestala sa vyjadrovať aj formálne. O tom, že istý čas stará slovenčina menné vzory adjektívneho skloňovania mala, dosvedčujú formy miestnych názvov typu *Naugrad* [79]: *Novgrad* (t. j. *Nov grad*), *Starhrad* [121]: *Stargrad* (t. j. *Star grad*) a pod. No v listinnom materiáli od 15. storočia, ale aj v dnešných nárečiach (i v spisovnej slovenčine) možno sledovať už iba stopy po týchto vzoroch v podobe tzv. ustrnutých tvarov. Také tvary napr. sú *dlžen, dlžna, dlžno, hoden, hodna, hodno, vinen, roven*, resp. *možno, jakživ* (psl. *živъ*). Patria sem aj tvary nom. sg. prívlastňovacích adjektív *otcov, otcova, otcovo, matkin, matkina, matkino* (tvary mali oporu v tvaroch prívlastňovacích zámen typu *môj, moja, moje*). Nom. a ak. neutier je zachovaný v príslovkách *často, málo, mnoho, plno* a pod. Často ustrnuli aj predložkové pády (napr. nom., ak. sg. neutier *nalahko, nakrátko, nalavo, nanovo*, gen. sg. *donaha, dokola, z čista jasna*, ak. sg. maskulín *vozvysok, voslep*, dat. sg. *potichu*, lok. sg. *nažive*). Ba aj podstatné mená typu *teplo, sparno, leto* (psl. *lěto* „pekný“) boli pôvodne mennými tvarmi adjektív (nom., ak. sg. neutier).

Stopy po mäkkom vzore menného skloňovania prídavných mien sú zriedkavejšie. Za takúto stopu sa napr. pokladá koreň *nic* v nár. príslovke *dolunicki* (t. j. *dolu-nic-ki* „tvárou k zemi“). Gen. sg. je zachovaný v príslovke *zvlášča* (porov. čes. *zvlášť*), dnes *zvlášť* a vari nom. pl. v príslovke *peši*.

V českých a moravských nárečiach staré menné tvary prídavných mien sa vyskytujú omnoho častejšie. Najviac však v nom. sg. (napr. *bohat, bos, hotov, zdráv, nemocen, pamětliv, prost, práv, poslušen, samoten, schopen, šťasten*). Niekedy sa vyskytujú aj tvary dat. sg. (napr. *býti pamětlivu*) alebo iné tvary (napr. *učinim tě šťastna*). Gramaticky sa tieto staré formy v češtine využívajú v doplnku alebo v mennom prísudku (napr. *cítiti se povinen, přišel bos*). Slovenčina takéto konštrukcie dnes nemá.

Vývin vzorov zloženého skloňovania prídavných mien

48. Po rozpade a zániku vzorov menného skloňovania adjektív sa v starej slovenčine natrvalo uplatnili iba vzory nového skloňovania, ktoré vzniklo po kontrakcii. Geneticky tieto vzory súvisia s psl. vzormi zloženého skloňovania adjektív. Tvary tohto psl. skloňovania adjektív sa skladali z menného tvaru adjektív a tvaru zámen *iv, ia, ie* (*dobrъ-iv, dobra-iego, dobru-jemu* atď.), resp. v inštr. sg. a dat., lok. pl. z koreňovej morfémy *dobry* a príslušných tvarov

uvedených zámen (napr. inštr. sg. *dobry-ĩimъ*, dat. pl. *dobry-ĩimъ*, lok. pl. *dobry-ĩichъ*).

Vývinová súvislosť dnešných spisovných vzorov adjektív s psl. vzormi zloženého skloňovania vynikne z porovnania týchto paradigmatických tabuliek (vychádza sa z psl. tvrdého vzoru pre mužský a ženský rod).

	Mužský rod		Ženský rod		
Sg.	<i>dobryĩ</i>	>	<i>dobryĩ</i>	>	<i>dobryĩ</i>
	<i>dobryĩego</i>		<i>dobryĩe</i>		<i>dobryĩe</i>
	<i>dobryĩemu</i>		<i>dobryĩi</i>		<i>dobryĩi</i>
	<i>dobryĩ</i>		<i>dobryĩo</i>		<i>dobryĩo</i>
	<i>dobryĩemъ</i>		<i>dobryĩi</i>		<i>dobryĩi</i>
	<i>dobryĩimъ</i>		<i>dobryĩo</i>		<i>dobryĩo, dobroĩ</i>
Pl.	<i>dobryĩi</i>	>	<i>dobryĩe</i>	>	<i>dobryĩe</i>
	<i>dobryĩichъ</i>		<i>dobryĩichъ</i>		<i>dobryĩichъ</i>
	<i>dobryĩimъ</i>		<i>dobryĩimъ</i>		<i>dobryĩimъ</i>
	<i>dobryĩe</i>		<i>dobryĩe</i>		<i>dobryĩe</i>
	<i>dobryĩichъ</i>		<i>dobryĩichъ</i>		<i>dobryĩichъ</i>
	<i>dobryĩimi</i>		<i>dobryĩimi</i>		<i>dobryĩimi</i>
Du.	<i>dobryĩa</i>	>	<i>dobryĩi</i>	>	<i>dobryĩi</i>
	<i>dobryĩu</i>		<i>dobryĩu</i>		<i>dobryĩu</i>
	<i>dobryĩima</i>		<i>dobryĩima</i>		<i>dobryĩima</i>

Pravda, tabuľky okrem toho, že poukazujú na genetickú súvislosť medzi vzormi, podávajú svedectvo aj o ďalších osobitostiach vývinu nových vzorov adjektív. Z nich totiž vyplýva, že vo vývine nových vzorov adjektív sa odrazil vzťah k vzorom zámen i k substantívam. Vzťah k vzorom zámen sa prejavil v analogickom vyrovnaní niektorých tvarov (porov. lok. sg. mask. a neutr. *dobrom* podľa *tom*, gen., dat., lok. sg. fem. *dobrej* podľa *tej*, a naopak, napr. tvary *tých*, *tým* sú podľa *dobryĩch*, *dobryĩm*...). Vzťah k substantívam sa prejavil v rešpektovaní substantívnych gramatických kategórií, najmä kategórie rodu, životnosti, resp. mužskej osoby (v strednej slovenčine). Kategória rodu sa napr. odrazila v tvaroch nom. sg. (porov. *dobryĩ*, *dobryĩa*, *dobryĩe*, resp. *dobryĩo* v stred. slov.). Kategória životnosti sa prejavila odlišením nom. a ak. sg. i pl. využitím tvaru gen. sg. i pl. (porov. zmenu *dobryĩ muž* : *dobryĩ muž* → *dobryĩ muž* : *dobryĩo muž* v nom. a ak. sg.). Tvary, ktoré odrážajú vzťah k vzorom zámen a substantívnu kategóriu životnosti pri mask. a neutr., sú nepôvodné (napr. ak. sg. *dobryĩo*, lok. sg. *dobryĩo*, gen. sg. fem. *dobryĩi*). Ostatné tvary sú pôvodné.

V starej slovenčine sa však vzory prídavných mien nevyvíjali rovnomerne. Najviac kontinuálnych tvarov sa zachovalo v západnej slovenčine (tu je aj lok. sg. *dobrém*). Vo východnej slovenčine v lok. sg. je tvar *dobrim* podľa inštr. sg. Okrem toho na juhovýchode tejto časti slovenčiny sú tvary *dobroho*, *dobromu* podľa *toho*, *tomu*. Ale tu je už v susedstve oblastí ukrajinčiny.

Najviac osobitostí vývin vzorov adjektív zaznamenal v stredoslovenskej oblasti. Zo starších tvarov sa dobre zachováva tvar nom. a ak. sg. neutr. *dobruo* (v ipeľ. oblasti *dobró*, v gem. oblasti *dobrua* z *dobruo*) a tvar inštr. sg. fem. *dobrou* (v gem. oblasti *dobró*). Tvary *dobrieho*, *dobriemu* v severozápadnej strednej slovenčine sú tiež pôvodné. No tvary *dobriho*, *dobrimu* v centre stredoslovenskej oblasti nie sú pôvodné. Vznikli asi zo zovšeobecneného koreňa *dobrí* (nom. sg. mask.) pridaním nových prípon *-ho*, *-mu* (p. kap. 34,2). V strednej slovenčine totiž tendencia unifikovať vo vzore jednu koreňovú morfému podľa nom. sg. mask. v adj. a zám. skloňovaní bola silná (porov. *ocoŷ*, *ocoŷ-ho*, *ocoŷ-mu*, resp. *mŷoj*, *mŷoj-ho*, *mŷoj-mu*). Krátke tvary typu *dobriho*, *dobrimu*, tiež známe z centra stredoslovenskej oblasti, vznikli ďalším tlakom unifikačných tendencií, a to zovšeobecnením prípon skrátených pravidlom o rytmickom krátení (podľa *dáŷniho*, *dáŷnimu*). V hornoipeľ. oblasti sú tvary *dobreho*, *dobremu*, ale aj *velkiho*, *velkimu*. Tvary *dobreho*, *dobremu* vznikli z tvarov *dobryho*, *dobrymu* po zmene *y > e*. Tvary *velkiho*, *velkimu* vznikli ako tvary *dobriho*, *dobrimu* v susednej oblasti, pretože po veľárach v ipeľ. nár. nastala zmena *y > i*, resp. *y' > i* (p. kap. 19). V strednej slovenčine nepôvodný je aj tvar lok. sg. mask. a neutr. *dobrom*. Vznikol podľa zám. tvaru lok. sg. *tom*. Stalo sa to asi v čase, keď sa odstraňovali psl. alternácie *k/c*, *h/z*, *ch/s* (porov. zmenu lok. sg. *cem* → *kom* podľa tvaru *tom*).

V pluráli sa vo vzoroch adjektív v starej slovenčine spravidla ustálili pôvodné tvary. Nepôvodný je tvar nom. a ak. neutra. Namiesto tvaru *dobrá* sa v slovenčine ustálil tvar *dobré*. V tejto zmene sa odrazila kategória mužských životných (porov. *dobrí muži* : *dobré ženy*, *deti*, *domy*), resp. v strednej slovenčine kategória mužskej osoby (porov. *dobrí muži* : *dobré ženi*, *deťi*, *domi*, *medvede*). Vo východnej slovenčine v nom. pl. je pre všetky rody jeden tvar (napr. *dobre sinove*, *dobré ženi*, *dobré dzeci*). A napokon v inštr. pl. sú najmä v západnej slovenčine staré duálové tvary (*dobrima*, *pekníma*).

Mäkké vzory prídavných mien (napr. *cudzí*, *cudzieho* ...) sa v zásade vyvíjali ako tvrdé vzory. Po strate mäkkosti spravidla splývali s tvrdými vzormi (porov. v stred. slov. *dobrieho*, *dobriemu* i *cudzieho*, *cudzjemu*, resp. v záp. slov. *dobrého*, *dobrému* i *cudzého*, *cudzému*).

V češtine tvary inštr. sg. fem. typu *chudou*, *bohatou* vznikli diftongizáciou prípony *-ú > -ou* (tak ako *súd > soud*, *kút > kout*), a nie sú teda totožné so stredoslovenskými tvarmi. Pôvodný mäkký a tvrdý vzor adjektív sa v češtine oddialil hláskovými zmenami (porov. *pěší*, *pěšého*, *pěšimu* proti

chudý, chudého, chudému...). V pluráli sa staré tvary nom. a ak. neutier zachovávajú (napr. *veliká zvířata, hezká děvčata*).

Vývin vzorov privlastňovacích prídavných mien

49. Privlastňovacie prídavné mená, ktoré stará slovenčina zdedila z praslovjančiny, možno z hľadiska ich tvorenia rozdeliť do troch skupín.

Do prvej skupiny patria privlastňovacie prídavné mená, ktoré sa tvorili pomocou privlastňovacieho zámena *-jъ, -ja, -je* od substantíva alebo osobného mena (napr. *čъlověk-jъ > čъlověčъ* „patriaci človekovi“, *Bolěrad-jъ > Bolěradъ* „patriaci Boleradovi“ a pod.). Tento druh privlastňovacích prídavných mien mal menné skloňovanie a spolu s ním už v ranej fáze vývinu slovenčiny aj zanikol. Svedectvo o jeho jestvovaní podávajú dnes iba názvy niektorých obcí. Také názvy napr. sú *Luborča* [66]: *Luborъk-ja*, t. j. Luborkova (ves, obec), *Zbudza* [149]: *Sъbod-ja*, t. j. Zbudova (ves, obec), *Nededza* [81]: *Neděd-ja*, t. j. Nededova (ves, obec), *Boleráz* z pôvodného *Bolěradъ* [8]: *Bolěrad-jъ*, t. j. Bolerádov (dvor), *Sebedražie* zo staršieho *Sebedraže* [118]: *Sebědrag-je*, t. j. Sebedraho (selo) a i.

Do druhej skupiny patria privlastňovacie prídavné mená, ktoré sa v psl. tvorili príponami *-ovъ, -ova, -ovo* od podstatných mien mužského rodu a príponami *-inъ, -ina, -ino* od podstatných mien ženského rodu (typ *otec : otcov, matka : matkin...*). Aj tento druh privlastňovacích prídavných mien mal pôvodne menné skloňovanie. Dnes po ňom sú len stopy v strednej slovenčine (v tvaroch nom. a ak. sg. *ocou, ocova, ocovo*, resp. *matkin, matkina, matkino* a nom. a ak. pl. *ocovi, matkini*). Tento druh privlastňovacích adjektív sa síce už v starej slovenčine ustálil, no jeho vývin nebol rovnomerný. V západnej a východnej slovenčine vzory tohto druhu privlastňovacích adjektív splynuli so vzormi adjektívneho zloženého skloňovania (dnes je napr. *occóv, occového, occovému, occová, occovej* atď.). V strednej slovenčine v gen., pri životných aj v ak. a dat. sg. vznikli tvary pomocou prípon *-ho* a *-mu* zrejme podľa tvarov privlastňovacích zámen vzoru *môj* (porov. *мѹoj, мѹoj-ho, мѹoj-mu : ocoy, ocoy-ho, ocoy-mu, matkin, matkin-ho, matkin-mu...*). Napokon zblíženie so vzormi privlastňovacích zámen nastal aj v pl. (porov. *ocovi, ocove : moji, moje*).

Tretia skupina privlastňovacích prídavných mien mala v psl. zložené skloňovanie, t. j. jej vzory sa skladali z tvarov utvorených od menných tvarov mäkkých privlastňovacích prídavných mien pridaním príslušných tvarov zámena *-jъ, -ja, -je* (napr. *čъlověчъ-jъ, čъlověча-jeго, resp. vlčъ-jъ, vlča-jeго, dnes človečí, človečieho, vlčí, vlčieho* atď.). Vzory tohto skloňovania privlastňovacích adjektív sa v slovenčine natrvalo ustálili (má ich aj spisovná slovenčina).

Čeština najmä v sg. zachováva menné tvary v omnoho väčšom rozsahu. Napríklad v sg. sa privlastňovacie adjektíva skloňujú takto: *bratrův, bratrova, bratrovu, bratrův* (neživ.), *bratrova* (živ.).

bratrově, bratrovým, resp. fem. *bratrova, bratrovy, bratrově, bratrovu, bratrově, bratrovou*. V pl. tento druh privlastňovacích adjektív mal v češtine taký vývin ako v slovenčine.

Stupňovanie prídavného mena

50. Popri základných vzoroch prídavných mien už v staršom období jestvovali aj vzory komparatívu a superlatívu.

Komparatív stará slovenčina zdedila z praslovančiny. V najstaršej fáze mal teda v slovenčine zakončenie *-i, -ěj* pre mužský rod, *-ši, -ějši* pre ženský rod, *-e, -ějše* pre stredný rod a mal menné skloňovanie. Tento stav sa nezachoval. Niektoré tvary komparatívu ustrnuli a stali sa príslovkami. Takého pôvodu sú napríklad príslovky *níže, vyše* (z psl. *niz-je, vys-je*), *menej, ďalej, skorej*. Postupne sa ustálili len komparatívy s príponami *-ší, -ejší* (napr. *mladší, starší, bohatší, skorší, väčší*, resp. *silnejší, hustejší, hlasnejší*) a začlenili sa medzi vzory mäkkých prídavných mien (porov. *mladší, mladšieho, mladšiemu*).

Superlatív je zrejme mladší ako komparatív. Vznikol pridaním predpony *naj-* k tvarom komparatívu (porov. *starší* → *najstarší, horší* → *najhorší*).

Podrobne J. Stanislav /82, II/ a v češtine D. Šlosar /51/.

VÝVIN VZOROV ZÁMEN

Zámená si zachovali takmer všetky základné prehistorické vlastnosti. Napríklad osobné zámená zostali naďalej bezrodové, opytovacie zámená nemali už v praslovančine rod ani číslo. Vo viacerých vzoroch zostali nerovnaké (heteroklitické) koreňové morfémy (*ja, mňa, ma* atď.). Z gramatických kategórií zanikol iba duál tak ako pri ostatných slovných druhoch. Pre vývin vzorov zámen v starej slovenčine bolo charakteristické, že sa uskutočňoval v kontakte s vývinom vzorov prídavných mien. Tento kontakt sa prejavil najmä pri vzoroch ukazovacích a privlastňovacích zámen.

Osobné zámená

51. Vzory osobných zámen v porovnaní so vzormi iných zámen zaznamenali azda najmenej zmien. Týka sa to najmä zámen *ja, ty, sa*. Vzor zámen *on, ona, ono* sa vyvíjal v úzkom kontakte s ukazovacími zámenami *ten, tá, to*.

1. Zámená *ja, ty, sa*. Vzory osobných zámen *ja, ty, sa* si dodnes zachovali archaický ráz. Možno sa o tom presvedčiť porovnaním dnešných vzorov so staršími vzormi (vychádzame zo vzorov po zániku jerov).

	1. osoba		2. osoba		3. osoba	
Sg.	jáz >	ja (já, já)	ty >	ty (> ti)	— >	—
	meňe	mňa	tebe	teba	sebe	seba
	mňě, mi	mňe, mi	tebě	tebe	sebě	sebe, si
	mă	ma, mňa	tă	ta	să	sa, seba
	mňě	mňe	tebě	tebe	sebě	sebe
	mnoų (-ú)	mnoų (-ú)	teboų	teboų	seboų	seboų
Pl.	my	my (> mi)	vy	vy (> vi)		
	nás	nás	vás	vás		
	nám	nám	vám	vám		
	ny	nás	vy	vás		
	nás	nás	vás	vás		
	nami	nami	vami	vami		
Du.	vě, ak. na	—	va	—		
	naju		vaju			
	nama		vama			

V singulári sú okrem tvaru gen. všetky tvary pôvodné. Tvar nom. sg. *jáz* v starej slovenčine stratil koncové *-z*. Zmenu *jáz (jáz) > já (já)* mohla motivovať skutočnosť, že ostatné tvary vo vzore sa končia na samohlásku, pričom jej východiskom mohli byť spojenia typu *jáz_som (> jássom > ja-som)*. V nárečiach sú tvary *já, já, jej, ja (z jja)*. Najstaršie z nich je znenie *já* známe z oravskej a gemerskej oblasti (tu je aj *pátok, voják, robá*). Tvary inštr. sg. typu *mnoų*, resp. *mnú* sa vyvíjali ako inštr. sg. prídavných mien ženského rodu (spoločné bolo psl. východisko *-ojo*).

Nepôvodné tvary v gen. *mňa, ma, teba, seba* (za staršie *meňe, tebe, sebe*) vznikli vnútroparadigmatickou analógiou podľa tvarov *ma, ta, sa* (*ma* z *mă* podľa *ta, sa*). Tým sa tvar gen. súčasne odlišil od tvaru dat. a lok. Miestami v nárečiach sa stretne so zvyškami pôvodných tvarov *mňe, tebe, sebe*. Dnešné dvojtvary v gen. a ak. sg. *mňa, ma, teba, ta, seba, sa* vznikli tak, že tvary gen. *mňa, teba, seba* prenikli do ak. k pôvodným tvarom *ma, ta, sa* a naopak, pôvodné tvary ak. *ma, ta, sa* prenikli do gen. k tvarom *mňa, teba, seba*. V tomto vnútroparadigmatickom vyrovnaní sa odráža kategória životnosti.

V pluráli sú okrem tvaru akuzatívu iba pôvodné tvary. Tvar ak. *nás, vás* za staršie *ny, vy* je z gen. Prenikol tam vnútroparadigmatickou analógiou motivovanou kategóriou životnosti. Tvar ak. pl. *ny* sa zachoval ako archaizmus v známej piesni *Morena, morena* vo výraze *ne za ny* (t. j. *nie za nás*). So zvyškami starých tvarov ak. pl. *ni, vi* sa možno stretnúť v strednej slovenčine v pôvodnej

funkcii (*volaj som vi* „volal som vás“) alebo vo funkcii dat. (*daj ni chleba* „daj nám chleba“ /131/).

Z duálových tvarov sa v nárečiach zachovávajú iba tvary inštr. *nama, vama*, pravda, vo funkcii plurálu.

2. Záměno *on, ona, ono*. Záměná *on* (v nár. aj *ón, von*, v gem. *van* a pod.), *ona, ono, oni, ony* v nom. a ak. nie sú pôvodné. Boli to ukazovacie záměná (porov. *onen, onoho, onomu*, v nár. aj *oní, oného, onému*). Záměná *on, ona, ono, oni, ony* nahradili pôvodné tvary nom. a ak. sg. *j (< jь)*, *ja, je*, pričom ostatné tvary pôvodného vzoru zostali, resp. ďalej sa vyvíjali.

V starej slovenčine sa vzor tohto osobného záměna vyvíjal takto (po zániku *jerov*):

		Mužský rod		Stredný rod		Ženský rod			
Sg.	(j)	>	on	(je)	>	ono	(ja)	>	ona
	jeho		jeho, ňeho				jejě		jej, ňej
	jemu		jemu, ňemu				jeji		jej, ňej
	(j)		jeho, ho, -ň	(je)		ono	ju		ju, ňu
	jem		ňom				jeji		ňej, jej
	jim		ňím				jeju		ňou (nú)
Pl.	(ji)	>	oňi	(ja)	>	ony	(jě)		ony
	ich		ich, ňich						
	im		im						
	(jě)		ich, ňich	(ja)		ony			
	ich		ňich, ich						
	imi		ňimi						

Z tabuľky vidieť, že pôvodný vzor sa rozštiepil na tvary typu *jeho : neho, ich : nich* atď. Tvary typu *jeho, ich, jej* sú bezpredložkové tvary (*videl som ho, ich, ju ...*). Tvary typu *neho, nich, ňu* sú predložkové tvary (napr. *od neho, z nich, o ňu ...*). Zámenné tvary so začiatočným *ň-*, resp. *-ň* po predložke (*doň, poň* a pod.), majú svoj pôvod už v psl. predložkách *kъn-*, *sъn-*, *vъn-*, ktoré sa používali so zámennými tvarmi *jego, jemu, jь* atď. (*-n-* v nich malo spájaciu funkciu). Takto vznikli tvary *kъ_ňemu* (z *kъ-n-jemu*), *sъ_ňimъ* (z *sъ-n-jimъ*), *vъ_ňemъ* (z *vъ-n-jemъ*), dnes *k nemu, s ním, v ňom* (podľa *tom*). Nové *ň-* v tvaroch *ňemu, ňím, ňem* sa v starej slovenčine zovšeobecnilo v predložkovom spojení (porov. *do ňeho, o ňich, doň, o ňe*).

Nepôvodné sú tzv. krátke tvary *ho* a *mu*. Vznikli abstrakciou z pôvodných tvarov *toho, tomu* vo vzťahu k záměnu *to* (*to, to-ho, to-mu*). Z vyabstrahovaného *-ho, -mu* vznikli napokon aj gramatické morfěmy (porov. stred. slov. tvary *мѹoj-Ѡ, мѹoj-ho, мѹoj-mu*). Tvary lok. sg. *o ňom* (*o nom*) sú podľa tvaru *o tom*

(o kom). V záh. nár. je pôvodný tvar *o ňem*. Východná slovenčina má *o ňim* podľa inštr. *z ňim* (tak je aj vo vzoroch adjektív).

V starej češtine sa tvar zámena *jáz* v nom. sg. zachoval až do 15. storočia. Inou osobitosťou starej češtiny vo vzoroch osobných zámen v ak. sg. mask. bol tvar *jej*. Je to vlastne zdvojený (reduplikovaný) tvar, ktorý vznikol už v psl. Tu mal podobu *jbjb*, t. j. *jb-jb* (z neho *jej* po zániku a vokalizácii jerov). Pravda, okrem tohto tvaru v češtine v ak. sg. mask. sú aj tvary *jeho*, *ho*, resp. aj tvar *oň*.

Privlastňovacie zámená

52. Stará slovenčina z praslovančiny nezdedila rovnaké vzory privlastňovacích zámen. Príčinou toho mohol byť nerovnaký priebeh kontrakcie na jej území v 10. storočí (p. kap. 7). No dnes v jej centrálnej, v západnej i východnej časti sú nekontraňované vzory. Tieto vzory osobitný vývin zaznamenali najmä v strednej slovenčine, ale čiastočne aj v západnej a vo východnej slovenčine.

V západoslovenskej oblasti si privlastňovacie zámená zachovali vzory nekontraňovaných tvarov (napr. je tu *mój*, *mojého*, *mojému*, miestami *mojjého*, *mojjému* atď.). Vo vzoroch sa však odráža vplyv skloňovania prídavných mien (porov. *mojého*, *mojému*, *o mojem* ako *dobrého*, *dobrému*, *o dobrém*, *occového*, *occovému*, *o occovém*, v nom. pl. *mojí*, ale *moje céri*, *dzeci*, *stromi*). Osobitný vývin v tejto oblasti mali privlastňovacie zámená *jeho* a *jej*. Podľa vzoru *occov* vznikol tvar *jehov*, z ktorého sa vyvinul nový vzor v sg. i pl. (porov. *jehov dom*, *jehového domu*, *jehovích rodičov*). Z tvaru *jěj* vznikol vzor *jejěj*, *jejého*, resp. *jejích* (napr. *jejěj muž*, *jejích dom*). Pravda, tieto tvary jestvovali popri privlastňovacích zámenách *jeho*, *jěj*, *ích*, ktoré zostali nesklonné (napr. *jeho dom*, *jeho dm*, *jěj dom*, *jěj domu*, *ích dom*, *ích domu*). Dnes tvary typu *jehov*, *jejěj* atď. sa kompaktné nevyskytujú.

V západnej časti východnej slovenčiny privlastňovacie zámená majú tvary typu *muj*, *mojeho*, *mojemu*, *o mojím* (podľa inštr.), vo východnej (zemplínskej) časti *muj*, *mojoho*, *mojomu*, *o mojím* atď. Aj v týchto tvaroch sa odráža skloňovanie prídavných mien. Tvary *mojeho*, *mojemu*, *o mojím* zodpovedajú tvarom *dobrého*, *dobrému*, tvary *mojoho*, *mojomu* tvarom *dobroho*, *dobromu* (podľa *toho*, *tomu*). V nom. pl. je tvar *mojo* pre všetky rody. Tvary *jeho* (v zempl. *joho*), *jej*, *ích* vo funkcii privlastňovacích zámen zostali nesklonné.

V strednej slovenčine popri pôvodných nekontraňovaných tvaroch v singulári začali vznikať nové tvary od nom. sg. príponami *-ho*, *-mu* (teda *mujoj*, *mujoj-ho*, *mujoj-mu*, *tvoj*, *tvoj-ho*, *tvoj-mu*, *svoj*, *svoj-ho*, *svoj-mu*). V lok. sg. sa ustálil tvar *mojom* (z *mojem* podľa tvaru lok. sg. *tom*). Privlastňovacie zámená v strednej slovenčine sa teda vyvíjali tak ako privlastňovacie prídavné mená typu *otcov* (p. kap. 49). Tvary gen. *jeho*, *jej*, *ích* vo funkcii privlastňovacích zámen zostali aj v strednej slovenčine nesklonné (*do jeho domu*, *v jeho dome*, *do jej domu*). Tak je to aj v spisovnej slovenčine.

V českých a moravských nárečiach sú kontrahované vzory (v sg. *můj, mého, mému, má, méj*, v pl. *mých, mým* ...).

Ukazovacie zámená

53. Vo vývine vzorov ukazovacích zámen sa vplyv vzorov adjektív prejavil najvýraznejšie. Vzory ženského rodu týchto slovných druhov vlastne splynuli v singulári aj v pluráli. Vo vzoroch mužského a stredného rodu sa to stalo v pluráli, pravda, okrem nom. a ak. V sg. sa v týchto vzoroch s tvarmi adjektív vyrovnal inštr. (za pôvod. *těm* je *tím* podľa *dobrim* za staršie *tým* podľa *dobrym*).

Toto rozsiahle vyrovnávanie vzorov zobrazujú tieto tabuľky (vychádza sa z tvarov po zániku jerov a porovnávajú sa spisovné tvary, pretože v písanej forme predstavujú staršie štádium):

Mužský a stredný rod		Ženský rod						
Sg.	(t), ten; to	>	ten; to	ta	>	tá	podľa	dobrá
	togo		toho			tej		dobrej
	tomu		tomu			tej		dobrej
	(t), ten; to		toho, ten; to			tú		dobrú
	tom		tom			tej		dobrej
	těm		tým			toų		dobrou
Pl.	tí; ta; ty	>	tí, tje	podľa		dobří, dobré (dobříe)		
	těch		tých			dobrych		
	těm		tým			dobrym		
	ty; ta; ty		tých, tje			dobrych, dobré (dobříe)		
	těch		tých			dobrych		
	těmi		tými			dobrymi		
Du.	ta							
	tú (z toju)							
	těma							

Z tabuľky vysvitá, že pôvodné tvary sa zachovali vlastne len v singulári mužského a stredného rodu (*ten, to, toho, tomu, tom*). Tvar inštr. sg. týchto rodov, ďalej tvary sg. ženského rodu a vzor v pluráli ako celok sú nepôvodné (podľa vzorov adjektív).

V singulári v tvare nom. zanikol tvar *t* (z psl. *to*). Uplatnil sa tvar *ten* (z psl. *to-nb*) alebo *tot* (z psl. *totb*). Tvar *ten* je v západnej slovenčine. Dnes sa vyskytuje aj v susednej severozápadnej časti strednej slovenčiny namiesto očakávaného *ton* (v stred. slov. z psl. *tonb* bolo by *ton*). Je možné, že takýto tvar tu bol /82, II/, no vytlačil ho tvar *ten*, ktorý tu mohol vzniknúť vyrovnaním s tvarom *jeden*. Vyrovnávanie mohla motivovať skutočnosť, že zámeno *ten* a číslovka *jeden* mali rovnaké skloňovanie a prezentovali závislé kategórie (*ten* — kategóriu určitosti,

jeden — kategóriu neurčitosti). Podľa nich sa ustálil aj tvar *onen* (za psl. *оnънъ* by sme v strednej slovenčine čakali *onon*). Tvar ukazovacieho zámena *tot* (*tъot*) je v juhovýchodnej časti strednej slovenčiny. Ak je tvar *tot* za psl. *tъtъ*, bol by to tvar pôvodný. Niekedy sa za taký nepokladá /67/. Tvary *toten*, *tot* vo vých. slov. sú z *to-ten*, *to-t*.

Vo vyrovnaní gen. a ak. v sg. vzoru mužského rodu sa odráža kategória životnosti. Tvary *teho*, *temu*, známe v časti západnej a východnej slovenčiny, vznikli podľa tvarov *jeho*, *jemu*.

V pluráli sa pre všetky rody ustálili vzory s nepôvodnými tvarmi (podľa vzorov prídavných mien). V nom. pl., ale aj v gen. a ak. pl. sa odráža kategória mužského rodu životných (porov. *tí: tie* v nom. pl., resp. *tých: tých* za staršie *těch: ty* v gen. a ak. pl. mask.). V strednej slovenčine sa táto kategória obmedzuje len na kategóriu mužskej osoby (porov. ak. pl. *tích chlapou: tje medvede, ženi, děti, dubi*). V západnej slovenčine v nom. pl. pre všetky rody je iba tvar *tí* (napr. *tí chlapi, tí ženi, tí stromi*). Východná slovenčina má zasa len tvary *te*, *tote*. Tvar inštr. pl. *tima* v západnej slovenčine vznikol skrátením zo staršieho *tíma* a ten je z duálu podľa adjektívneho tvaru *dobríma*.

Pre vzor ukazovacieho zámena *ten* je charakteristické, že k jeho tvarom sa často pridáva tzv. priklonka (enklitická časť) *-to*, ktorá je zámenného pôvodu (je to nom. sg. neutra). Má funkciu modifikovať obsah ukazovacieho zámena v zmysle „bližší, určitejší“ (*tento, tohoto, resp. tohto, tomuto, týchto* atď.).

Staré ukazovacie zámeno *s* (z psl. *sb*), ktoré je v príslovke *dnes* (z psl. *днѣ-sb* „tento deň“), stará slovenčina asi ako živý tvar, resp. jeho vzor z psl. nezdedila.

V češtine staré zámeno *s* je okrem príslovky *dnes* aj v príslovke *letos* (z psl. *лѣто-sb*), resp. v príslovke *večeros* (z psl. *вѣчеръ-sb*). Tu, pravda, tvar *večeros* mohol vzniknúť len podľa *letos*, pretože za psl. *вѣчеръsb* by sme v češtine čakali *večeres*. Inou zvláštnosťou ukazovacieho zámena *ten* v češtine je, že jeho pôvodný vzor sa zachoval ako celok v singulári i pluráli (porov. v sg. inštr. *tím*, t.j. *tím* za staršie *těm*, v pl. *ti, ty, ta*, ďalej *těch, těm, těch, těmi* popri *těma*).

Opytovacie zámená

54. Z opytovacích zámen osobitné vzory mali bezrodové zámená *kto*, *čo*. Zmeny, ktoré sa uskutočnili v ich vzoroch v starej slovenčine, možno spoznať z porovnania mladších vzorov s pôvodnými vzormi (po zániku jerov) v týchto tabuľkách:

čto (č)	>	čo, co, so	kto	>	kto
čso		čoho, čeho	kogo		koho, keho
čemu		čomu, čemu	komu		komu, kemu
čto (č)		čo, co, so	kogo		koho, keho
čem		čom, čem	kom		kom
čim		čim	čěm		kým

Vzory si zachovali starobylý ráz. Odrážajú iba prastarú kategóriu živej a neživej bytosti (kategóriu rodu ani čísla nenadobudli).

Vo vzore kto okrem inštr. sú pôvodné tvary. V inštr. sa ustálil tvar *kým* (podľa inštr. opytovacieho zámena *ký, ká, ké*, resp. podľa tvarov inštr. adjektív). Takto sa odstránila alternácia *k/c* v rámci vzoru (porov. aj inštr. *tým* namiesto *těm*). Tvary *keho, kemu*, s ktorými sa možno stretnúť najmä v západnej slovenčine, vznikli medzi-paradigmatickou analógiou podľa tvarov *čeho, čemu*.

Vo vzore čo pôvodnými tvarmi sú iba inštr. *čím* a tvary v nárečiach *čemu, čem, čím*. V nom. sg. pôvodný tvar *čto* sa nezachoval. Stopy po ňom sú azda v zápore *ništ* „nič“, ktorý sa vyskytuje v západnej a sčasti aj v strednej slovenčine (ak je z *ni-čto*, a nie z *nič-to*). Namiesto *čto* stredná slovenčina má *čo*. Túto formu možno vyložiť z gen. *čso* zmenou *čso > čo* ovplyvnenou tvarmi *čemu, čem, čím*, resp. už tvarmi *čoho, čomu, čom*. Forma *čo* napokon mohla vzniknúť zo zámena *č* (z psl. *čь*) podľa zámena *kto* alebo *to* (pravda, ak výrazy *nač, zač* v strednej slovenčine sú z psl. *na čь, za čь*, a nie z *na čo, za čo*). Ale forma *čo* je aj v príľahlej západnej slovenčine a tam výrazy *nač, zač* nie sú známe. To by podporovalo prvý výklad. Forma *co* je v záhorskej a východoslovenskej oblasti, vznikla z gen. *čso* zmenou *čso > co*. Z gen. *čso* vznikla aj forma *so* známa v sotáckych nárečiach. Stredoslovenské formy *čyo*, resp. gem. *šva* sú mladšie a vznikli hláskovými zmenami (*čó > čyo*, resp. v gem. *čyo > šya > šva*). Tvar v gen. *čoho* je nepôvodný (podľa *koho*), forma *čeho* je podľa *čemu, čem*. Tvary *čomu, čom* vznikli z tvarov *čemu, čem* podľa tvarov *komu, kom*.

Ostatné opytovacie zámená nemali vlastné vzory. Skloňovali sa podľa mäkkých vzorov prídavných mien (napr. *čí, čia, čie, čieho, čiemu*...) alebo podľa tvrdých vzorov (napr. *aký, aká, aké, akého, akému, akej, akú* atď.). Osobitné tvary zámena *ktorý* (v nár. aj *torí, kerí, chtorí*...) sú v gemerskej oblasti a vo vých. časti vých. slovenčiny. Majú tu formu *kotor, kotra*, resp. *kotrá, kotro, kotroho, kotromu* atď., t. j. podľa zámena *tot, tá, to* (*toho, tomu*...). Starý vzor *ký* v slovenčine zanikol. Zostali po ňom iba stopy (napr. vo výrazoch *kí čert, kjeho čerta, zrádnika*). Stopa po tvare nom. a ak. sg. neutra je v častici *kiež* (z psl. *koje-že*, zrejme s iným prízvukom ako v tvare nom., ak. *dobroje*, dnes *dobruo*).

Vývin zámena *veš* (*vša, vše*)

55. Vzor zámena *veš* (*vša, vše*) v najstaršej fáze vývinu slovenčiny pravdepodobne mal ešte všetky osobitosti, ktoré mal v praslovančine. V nej tento vzor v singulári mal tvary podľa vzoru zámena *jb* (*jb, jęgo, jęmu, ja, jęjě, jęji* atď.), t. j. *všь, všęgo, všęmu*, a v pluráli podľa vzoru zámena *tъ*, resp. *tъnъ* (*tí, ta, te, tęchъ, tęmъ* atď.), t. j. *všї, všę, všša, všęchъ, všęmъ*). Tento „hybridný“ vzor sa v slovenčine nezachoval. Zostali po ňom len stopy (napr. *za vše, všeli-čo*,

v nár. *po_ všem*). Nahradil ho vzor s koreňovou morférou *vše* (vo vých. slov *vši*) rozšírenou o *-tek*, *-tok* alebo *-cek* (podľa nom. pl. *všetci-i* → *všec-*), ktorý sa do novej paradigmatickej sústavy mohol začleniť bez ťažkostí. Pravda, aj v nových podmienkach bol to vlastne vzor „hybridný“, pretože v nom. a ak. sg. mal tvary podľa zámene *ten*, *tá*, *to*, v ostatných tvaroch podľa tvrdého vzoru nového (zloženého) skloňovania adjektív (napr. *všetok*, *všetko*, *všetkého*, *všetkému*). Tvar nom. i ak. sg. fem. býva skrátenej podľa nom. a ak. mask. a neutr. (*všetok*, *všetka*, *všetko*), no v záp. slovenčine iba *šecká* popri *šecek*, *šeko*. V pluráli sa odráža kategória mužských životných substantív v nom. i ak. (porov. *všetci*: *všetky*, resp. *všetkých*: *všetky*). V strednej slovenčine sa vyjadruje iba kategória mužskej osoby, pričom popri tvare *fšeci* (*šeci*) je aj tvar *fšecja* (*šecja*) podľa *braťia* a popri tvare *fšetki* je aj tvar *fšetkje* (*ženi*, *deťi*, *stromi*, *medvede*) podľa *tje* alebo *dobrje*. V západnej slovenčine sa pri tomto zámene zachoval rozdiel motivovaný kategóriou mužských životných substantív v tvaroch *šecci*: *šetki* (*šecci*, *šecci muži*, ale *šetki ženi*, *dzeci*, *stromi*) podľa zámene *tí*. Vo východnej slovenčine v nom. pl. je tvar *šicke* (vo vých. časti *šicki*).

V starej češtine sa vzor *veš* (*vša*, *vše*) zachovával v pôvodnej podobe. Pravda, aj tu vznikli nové koreňové morfémy. Taká je napr. *všečen*, *veškeren* podľa *ten*, *onen* (t. j. *všech-en*, *vešker-en* a pod.). Podrobnejšie J. Stanislav /82, II/, v češtine novšie D. Šlosar /51/.

VZNIK A VÝVIN VZOROV ČÍSLovieK

Osobitné vzory čísloviek stará slovenčina z praslovančiny nezdedila. Číslovky totiž v praslovančine samostatné skloňovanie nemali. Skloňovali sa ako vzory zámen alebo prídavných mien, no najčastejšie ako vzory podstatných mien. Súviselo to s tým, že v dávnej dobe sa číselný počet živých bytostí a vecí nechápal ako súčet aritmetického úkonu, ale len ako istým počtom ohraničený celok (čosi ako dnes *pätorka*, *deviatka*). Ak medzi týmto celkom sa mal vyjadriť vzťah k inej skutočnosti, vtedy sa z čísloviek tvorili tvary podľa vzorov prídavných mien (*pät*: človek → *piaty*, časť dĺžky z krokov → *pol druha kroka* a pod.). Pri číslovkách *jeden*, *dva* sa na tento cieľ využívali tvary iných slovných druhov (porov. *jeden* — *prvý* z psl. *prvъ*, *dva* — *druhý* z psl. *drugъ*). Číslovka *jeden* (psl. *jedъnъ*) pôvodne mala pravdepodobne inú funkciu. Skutočnosť, že sa skloňovala ako zámeno *ten* (*тѣнъ*, *togo*, *тому* ..., *jedъnъ*, *jedъnogo*, *jedъnomu* atď.), naznačuje, že spolu s týmto zámenom mala funkciu odkazovaciu. Pravda, kým zámeno *ten* (*tá*, *to*) odkazovalo na známou alebo blízku (prítomnú) vec, osobu, číslovka *jeden* odkazovala na neznámou alebo vzdialenú (neprítomnú) vec, osobu. Túto funkciu popri číselnej hodnote má číslovka *jeden* vlastne dodnes (*jeden* vo význame „akýsi, niekto“). Inak povedané, zámenom *ten*, *tá*, *to* sa pôvodne

vyjadrovala v rámci odkazovacej funkcie kategória určitosti a číslovkou *jeden* zasa protikladný aspekt tejto kategórie — neurčitosť.

Číslovky ako slovné druhy sa začali osamostatňovať asi až v období samostatného vývinu slovanských jazykov. Mohlo to byť až vtedy, keď vzniklo vedomie, že číslovky vyjadrujú číselné hodnoty aritmetických úkonov, t. j. že majú iný obsah ako podstatné mená, zámená a adjektíva. Od toho času sa začali aj tvaroslovne samostatne vyvíjať. Tento vývin sa v slovenčine prejavil ako vyrovnávanie koreňových morféme a pridávaním nových plurálových prípon *-ch* a *-m*. To by nasvedčovalo, že formovanie dnešných vzorov čísloviek v slovenčine spadá do obdobia zosilneného zblížovania vzorov prídavných mien a zámen čiže asi tak do 14.—15. storočia.

Vznik a vývin vzorov základných čísloviek

56. Číslovka *jeden* (*jedna, jedno*) sa v starej slovenčine skloňovala ako zámeno *ten, ta, to* (teda *jeden, jedného, jednomu, jednom, jednému, resp. jedna, jedné, jednej, jednu* atď.). Tvary tohto pôvodného vzoru sa dnes vyskytujú iba vo zvyškoch najmä v záhorskej, gemerskej a východoslovenskej oblasti. Vo väčšine nárečí sa ustálili tvary podľa vzorov prídavných mien, pravda, okrem nom., resp. nom. a ak. (napr. v záp. slov. *jeden, jedného* popri *jenného, jednému* popri *jennému* podľa *dobrého, dobrému*, v stred. slov. *jeden, jedného, jedního, jednímu* podľa *dobrého, dobrému* alebo *dobriho, dobrímu*).

Číslovka *dva, dve* pôvodne mala iba duálne tvary zámena *ten* (*dva* pre mask., *dvě* pre fem. a neutr. v nom. a ak., *dvú* v gen. a lok. z psl. *dvoju* a *dvěma* v dat. a inštr.). Pôvodnými tvarmi sú teda len dnešné číslovky *dva* (pre neživotné) a *dve* (pre ženský a stredný rod). Zvyškom pôvodného tvaru je aj *dvú* v tvaroch *dvúch, dvúm* (t. j. *dvú-ch, dvú-m*), ktoré sa miestami vyskytujú najmä v stredoslovenskej oblasti. Tvary *dvá* pre životné mužské v západnej slovenčine a *dvaja* v strednej slovenčine sú nepôvodné. Tvar *dvá* (na rozdiel od *dva* pre neživotné mužské) má dlhú príponu podľa pôvodného tvaru *tré* (z psl. *trъje* pre mask.), tvar *dvaja* vznikol z tvaru duálu *dva* pripojením prípony *-ã* (porov. *bratja* zo staršieho *bratja*) pomocou *-j-* po zmenách *jã > jja > ja* (porov. *stoja* proti *robja*, resp. *dvaja* proti *štirja*). Aj tvary *dvoch, dvom* sú nepôvodné. Z nich najprv vznikol tvar *dvoma* (podľa duálu *chlapoma*) zo staršieho *dvema* a potom sa zovšeobecnila koreňová morféma *dvo-*, ku ktorej sa pripojili pl. prípony *-ch* a *-m* (podobne ako pri *dvú-ch, dvú-m, tri-ch, tri-m, päť-ch, päť-m*). Súbežne sa vyvíjala aj číslovka *oba, obaja, obe* (*oboch, obom, oboma*). V odlišení tvarov *dvaja*: *dva, dve* v strednej slovenčine sa odrazila kategória mužskej osoby. Vo vých. slovenčine v nom. mask. živ. sú tvary *dvome* i *dvomi* (v inštr. *dvoma*).

Číslovka *tri* pôvodne mala iba staršie tvary vzoru *gost* v pluráli a pri mužskom rode tvary vzoru *gost* v pluráli, t. j. *tri, trí, trem, tri, trech, tremi*

(z psl. *tri*, *trьjb*, *trьmъ*, *tri*, *trьchъ*, *trьmi*) pre fem., neutr. a neživ. mask. a *tré*, *trí*, *trem* (z psl. *trьje*, *trьjb*, *trьmъ*) pre mask. živ. S týmito pôvodnými tvarmi sa v slovenčine stretne iba sporadicky. V strednej slovenčine sa miestami vyskytujú tvary *trich*, *trim*, *trimi* (t. j. *tri-ch*, *tri-m*, *tri-mi* od nom. *tri*) alebo *trích*, *trím*, *trími* (od gen. *trí*). V slovenčine sa spravidla ustálili tvary *troch*, *trom*, *troma* alebo *tromi*, *tromí*, ktoré vznikli podľa *dvoch*, *dvom*, *dvoma*. Západoslovenský tvar *tré* v nom. pre mužské osoby (*tré muži*, ale *tri stromi*, *ženi*, *dzeci*) je pôvodný (z psl. *trьje*), stredoslovenský tvar *traja*, ktorý tiež vyjadruje kategóriu mužskej osoby, je podľa *dvaja*. Vo východnej slovenčine v nom. mask. živ. sú tvary *trome* i *tromi* (v inštr. je *troma*).

Číslovka *štyri* (z psl. *četyre*, *čьtyre*) sa tvaroslovne vyvíjala ako číslovky *dva*, *dve*, *tri* (porov. *štyroch*, *štyrom*). Iba v inštr. tvar *štyrmi* je pôvodný (z psl. *čьtyrьmi*) a tvar *štír*, *štíer* v gen. pl. (z psl. *čьtyrь*) v južnej časti stred. slovenčiny. Západoslovenský tvar *štíré*, *štírjé* je podľa *tré* a stredoslovenský tvar *štírja* (spis. *štýria*) má ten istý pôvod ako tvary *dvaja*, *traja* (podľa *bratja*). Východná slovenčina v nom. mask. živ. má tvary *štirme*, *popri štirmi* (v inštr. je *štirma*).

Číslovky *päť* — *deväť* (psl. *peť* — *devęť*) mali pôvodne tvary vzoru *košf* v singulári (v psl. ako *i*-kmene). Postupne sa však sformoval nový vzor a to tak, že starší tvar *páti* sa stal koreňovou morférou, ku ktorej sa pridali pl. prípony *-ch*, *-m*, *-mi*. Tak vznikol dnešný vzor *piati* (*piatich*, *piatim*, *piatimi*). V nárečiach sa však ustálil nesklonný tvar základnej číslovky (napr. *bolo ich šest'*, *potrebovali päť chlapou*). Tvar lok. sg. vo výraze *o péci* (resp. *o pjéci*), s ktorým sa možno stretnúť ešte aj dnes v južnej západnej slovenčine, je zrejme pôvodný adverbializovaný tvar (má význam času). Tvaru *piati* vo vých. slov. zodpovedajú tvary *pejcmé*, resp. *pejcmi*.

Číslovka *desať* (psl. *desęť*) bola v psl. spoluhláskovým kmeňom. Dnes sa skloňuje ako vzor *päť*. Stopou po pôvodnom psl. spoluhláskovom vzore je tvar gen. pl. v zložených číslovkách typu *päť-desiat*, ktoré predpokladajú psl. formu *peť-desęť*, čiže gen. pl. *desęť* (ako gen. pl. *teľęť* ...).

Číslovky *jedenásť* — *devätnásť* stará slovenčina prevzala z praslovančiny. Tam vznikli zo základnej číslovky a z predložkového výrazu *na* + lok. sg. číslovky *desęť*. Napríklad *jedьnъ na desęte*, *dьva na desęte*, *tri na desęte*. Z tohto trojčlenného výrazu postupnou redukciou vnútorných slabík vznikli dnešné formy *jedenásť*, *dvanásť*, *trinásť* alebo *jedenáct'*, *dvanáct'*, *trináct'* (teda *jeden-na-desäte* → *jedenad'sť* → *jedenásť*, resp. *jedenáct'* atď.).

Číslovky *dvadsať* — *štyridsať* slovenčina tiež zdedila z praslovančiny. Tam vznikli zo spojenia základná číslovka a nom. pl. číslovky *desęti*. Napríklad *dva* + *desęti*, *tri* + *desęti*. Toto spojenie sa v starej slovenčine postupne redukovalo, až napokon sa ustálili dnešné formy (porov. *dva desęti* → *dva desäti* → *dvad'sät'* → *dvadsať* > *dvaccať* > *dvacať*, *dvaccac*, *dvaccat*, *dvacac*).

Číslovky *päťdesiat* — *deväťdesiat* v praslovančine vznikli z väzby základnej

číslovky *пять* až *девять* s gen. pl. číslovky *десять*. Napríklad *пять десятъ, шесть десятъ*. Z týchto väzieb náležitým hláskovým vývinom vznikli dnešné formy v nár. typu *pädesiat* (spis. *pädesiat*), *pädesät*, *padesät* a pod.

Číslovka *sto* pôvodne mala tvary psl. *o*-kmeňov stredného rodu. Dnes sa skloňuje podľa vzoru *mesto*, *pravda*, *len vtedy*, keď stojí samostatne.

Číslovka *tisíc* mala v psl. dve formy: *tysęca* a *tysęca*. Z prvej by sme v slovenčine čakali *tysiaca*, z druhej *tysúca*. Isté je, že v starej slovenčine jedna z nich jestvovala (z roku 1544 je napr. doklad *tysiaczo petsteho* /82, II/). Dnešné znenie *tisíc*, ktoré je v nárečiach i v spisovnom jazyku, sa pokladá za prevzaté z češtiny. V psl. táto číslovka mala tvary *ja*-kmeňov. Dnes sa skloňuje ako podstatné mená mužského rodu.

V češtine tak ako iné slovné druhy, aj číslovky si zachovali archaickejšie vzory. Napríklad tvary duálového vzoru číslovky *dva*, *dvě* sa zachovali dôsledne až dodnes (porov. *dva*, *dvě*, *dvou* zo staršieho *dvú*, *dvěma*, no v nár. sú aj tvary *dvouch*, *dvouma* a pod.). Tvary pôvodného vzoru si v češtine zachovala aj číslovka *tři* (dnes je *tři*, *tří*, *třem*, *třech* z psl. *tri*, *tribъ*, *tribъmъ*, *tribъchъ* atď.). Starobylý je aj staročeský tvar gen. *čtyr*, dnes *čtyř* podľa *čtyři* (je to zvyšok psl. konsonantického skloňovania).

Radové, rozčleňovacie a podielové číslovky

57. Radové číslovky sa už v psl. skloňovali ako vzory prídavných mien. Boli vzory menné i zložené. Po menných tvaroch sú len stopy (napr. *pol druha*, *treća*, *ôsma*, *po pol druha*). Ale ani dnes radové číslovky nemajú samostatné vzory. Skloňujú sa ako prídavné mená tvrdé (napr. *prvý*, *prvého*, *prvému* ...) i mäkké (*tretí*, *tretieho*, *treťiemu*, v záp. slov. *treccí*, *treccého*, *treccému*).

Rozčleňovacie číslovky *dvoj*, *oboj*, *troj* sa skloňovali ako zámeno *mój*, *moja*, *moje* a s ním sa vzory týchto čísloviek aj vyvíjali. V strednej slovenčine sú napr. tvary *dvojho*, *dvojmu*, *dvojich*, *dvojim* (porov. *mųoj*, *mųojho*, *mųojmu*, *mųojich*, *mųojim* ...), v záp. slovenčine *dvojjého*, *dvojjému*, resp. *dvojého*, *dvojému* (tu ide o splynutie so vzormi prídavných mien).

Číslovka *štyri* a číslovky vyššej hodnoty tvorili rozčleňovacie číslovky príponou *-or*. V strednej slovenčine sa v nom. zachoval menný tvar stredného rodu (*štvaro*, *pätoro*). Tento tvar má aj spisovná slovenčina (počítaný predmet je v gen. pl., napr. *pätoro topánok*). Ostatné tvary sú podľa vzoru prídavných mien. V západnej a východnej slovenčine rozčleňovacie číslovky na *-or* majú iba tvary vzorov prídavných mien (*patoré topánki*, *sedmoré šati* ...).

Podielové číslovky vznikli z predložkového výrazu *po* a lokálu základnej číslovky, pričom počítaný predmet je tiež v lok. pl. (napr. *po dvoch korunách*, *po piatich jablkách*).

Z rozčleňovacích čísloviek neskôr vznikli druhové číslovky pripájaním prípony *-aký*, *-aká*, *-aké* (napr. *dvoj-aký*, *troj-aký*, *štvor-aký*, *dvadsator-aký*). Násobné

číslovky vznikli zo základných čísloviek pripojením prídavného mena *násobný* (napr. *pät-násobný*, *šest-násobný*). Tieto dva druhy čísloviek sú mladšie a skloňujú sa podľa tvrdého vzoru prídavných mien.

Podrobne J. Stanislav /82, II/ a v češtine D. Šlosar /51/.

VÝVIN SLOVESNÝCH VZOROV

V ranej fáze vývinu slovenčiny sústava slovesných vzorov v zásade zodpovedala sústave slovesných vzorov v praslovančine, pravda, v najmladšej etape jej rozvoja. V ďalšom období vývinu ustalo vanie slovesných vzorov v slovenčine značne záviselo od zmien základných slovesných kategórií, od ich stability (napr. číslo), od stupňa ich aktualizácie (napr. vid), resp. od tendencie redukovať ich vyjadrenie smerujúcej k menej zložitej sústave vzorov a tvarov v nich (napr. rozpad vzorov atematických sloviess, vzorov starších minulých časov aoristu, imperfekta a pod.). Okrem toho vývin slovesných vzorov sa prejavil aj ako presúvanie spravidla menších alebo väčších skupín z jedného vzoru do iného.

Zmeny v sústave slovesných vzorov

58. Stará slovenčina zdedila z praslovančiny dva druhy slovesných vzorov. Boli to vzory atematických sloviess a základné vzory tematických sloviess.

1. Atematické slovesá v psl. období tvary tvorili tak, že pre ne charakteristické osobné prípony pripájali priamo ku koreňu, t. j. bez tematickej morfémy (napr. *věd-mь*, *věd-si*, *věd-tь*). Boli to prípony v sg. *-mь*, *-si*, *-tь*, v pl. *-mь* (*-mo*), *-te*, *-etь*, *-otь*. Zmenami spoluhláskových skupín v rámci tvarov, ktoré sa vykonali v súlade s tendenciou k otvorenosti psl. slabiky, vznikli vzory s osobitnými tvarmi (napr. *věmь* z *vědmь*, *věsi* z *vědsi*, *věstь* z *vědtь* ...). Stará slovenčina z psl. zdedila päť atematických sloviess: *byti*, *dati*, *věděti*, *jěsti* a *imati*.

Základný vzor *da ti* mal tieto tvary (po zániku *jerov* a s príponou *-me*):

Sg.	dám	Pl.	dáme (-mo)	Du.	davě
	dasi		dastě		dasta
	dast		daďăt		dastě

Podľa tohto vzoru sa časovali ostatné atematické slovesá: *byti* — *jesm* (*sem*, *som*), *věděti* — *věm* (*vjem*, *vím*), *jěsti* — *jěm* (*jem*, *jém*, *jím*), *imati* — *imám* (*mám* ...). Atematické sloveso *imati* — *imám* prešlo do starej slovenčiny s tvarmi, ktoré ho už spájali s tematickými vzormi po kontrakcii (porov. *imám*, *imáš*, *imát* ..., *imút* alebo *imajút*: *volaju*, *voláš*, *volát* ..., *volajút*).

2. Tematické slovesá v psl. tvorili tvary tak, že osobné prípony *-o*, *-šb*,

-*ťb*, -*mь* (-*mo*), -*te*, -*ętb*, -*qtb* ku koreňu pripájali pomocou tematických morféme. Takýmito morfémmami boli vokály -*e*-, -*i*- (*nes-e-šb*, *pros-i-šb*), spájacie psl. -*n*/-*ne*- (*pad-n-q*, *pad-ne-šb*) alebo psl. -*i*-/-*ie*- (*vola-i-q*, *vola-ie-šb*). Podľa tematických morféme v prítomníku sústava slovesných vzorov mala teda v staršom období praslovančiny štyri vzory. Tieto vzory sa tradične nazývajú triedy.

V praslovančine sústavu slovesných vzorov tvorili tieto triedy:

1. trieda s tematickou morfémmou -*e*-: *nes-e-šb*
2. trieda s tematickou morfémmou -*ne*-: *pad-ne-šb*, *mi-ne-šb*
3. trieda s tematickou morfémmou *ie*-: *vola-ie-šb*, *maz-ie-šb*
4. trieda s tematickou morfémmou -*i*-: *pros-i-šb*

V mladšom období, t. j. po splnutí psl. -*i*- s predchádzajúcim konsonantom a po kontrakcii sa táto psl. sústava prehodnotila. Skupina sloves typu *mažq*, *mažešb* (zo starších tvarov *maz-i-q*, *maz-ie-šb*) po zmene *zi* > *ž* z tretieho vzoru prešla do prvého vzoru. Zo skupiny sloves typu *volajq*, *volajěšb* a *rozumějq*, *rozumějšb* sa po kontrakcii utvorili dva nové vzory, a to s tematickou morfémmou -*á*- (*volajq*, *volāšb* ...) a s tematickou morfémmou -*ě*- (*rozumějq*, *rozuměšb* ...). Takto v treťom vzore na konci praslovančiny zostali len slovesá typu *kupu-ie-šb*. K nim sa však pridala skupina sloves z prvého vzoru typu *kryješb*, pravda, po prehodnotení stavby tvaru na *kry-je-šb* so zreteľom na stavbu neurčitku (*kry-ti*). Týmto zmenami z pôvodných psl. štyroch vzorov (tried) vznikla na konci praslovančiny sústava šiestich vzorov tematických sloves podľa tematických morféme v prítomníku.

Stará slovenčina z praslovančiny zdedila vlastne túto novšiu sústavu slovesných vzorov. Po zániku jerov tieto vzory tvorili túto sústavu:

1. vzor — tematická morféma -*é*-, -*e*- : *ňes-é-š*, *ňes-e-š*, *ňes-út*
2. vzor — tematická morféma -*ňe*- : *pad-ňe-š*, *pad-n-út*
3. vzor — tematická morféma -*je*- : *kry-je-š*, *kry-j-út*
4. vzor — tematická morféma -*i*- : *pros-i-š*, *pros-út*
5. vzor — tematická morféma -*á*- : *vol-á-š*, *vol-aj-út*
6. vzor — tematická morféma -*ě*- : *rozum-ě-š*, *rozum-ěj-út*

Tvary s dlhým -*é*- v 1. vzore charakterizovali stredoslovenskú oblasť (dnes *ňesješ* atď.), tvary s krátkym -*e*- západoslovenskú a východoslovenskú oblasť (dnes *neseš* alebo *ňeseš* ...).

Z príkladov vidieť, že prítomníkové tematické morfémy sa v celom vzore rovnako neuplatňovali (porov. *pad-ňe-š*, ale *pad-n-út*). Súviselo to s tým, že do sústavy slovesných vzorov starej slovenčiny psl. vzor prešiel s osobitosťami, ktoré vznikli psl. hláskovými zmenami, napríklad *proš-u* proti *pros-i-š* (z psl. *prošjq*, *prošišb*) alebo *vol-á-š* proti *vol-aj-út* (z psl. *volajěšb*, *volajqtb*). V ďalšom

vývine sa niektoré z týchto z praslovančiny zdedených osobitostí v starej slovenčine odstránili (porov. *prosím, prosíš* atď.), ale niektoré zostali (napr. *ňesješ, ňesú, voláš, volajú*).

Stará slovenčina z praslovančiny zdedila aj sústavu slovesných vzorov podľa neurčitkovej tematickej morfémy. Bola to morféma, ktorá v psl. období spájala s koreňom neurčitkovú príponu *-ti*. Táto morféma v tvare neurčítka mohla chýbať (typ *nes- $\emptyset$ -ti*, resp. *nes-ti*), mohla byť ňou slabika *-no-* (typ *pad-no-ti*) alebo vokály (napr. *pros-i-ti, vol-a-ti, vid-ě-ti*). Pri slovesách, ktoré vyjadrovali trvanie, už v praslovančine bola neurčitková tematická morféma *-va-* alebo *-ova-* (napr. *sčkry-ti : sčkry-va-ti, kup-i-ti : kup-ova-ti*). Po zániku jerov sústavu vzorov podľa tematickej morfémy, ktorú z praslovančiny stará slovenčina zdedila, tvorilo týchto šesť vzorov:

1. vzor — tematická morféma *- $\emptyset$ -* : *ňes-ti, kry-ti*
2. vzor — tematická morféma *-nú-* : *pad-nú-ti, mi-nú-ti*
3. vzor — tematická morféma *-ě-, -ě-* : *rozum-ě-ti, rozum-ě-ti*
4. vzor — tematická morféma *-i-* : *pros-i-ti*
5. vzor — tematická morféma *-a-* : *vol-a-ti*
6. vzor — tematická morféma *-ova-* : *kup-ova-ti*

Pri ďalších výkladoch javov spojených s morfológickým vývinom slovesa v starej slovenčine budeme vychádzať zo sústavy slovesných vzorov podľa prítomníkovej tematickej morfémy.

Vývinu neurčítka je venovaná osobitná kapitola (p. kap. 67).

Vývin vzorov prítomného času

Zo slovesných vzorov, ktoré stará slovenčina zdedila z praslovančiny, natrvalo sa v nej ustálili a ďalej vyvíjali iba vzory tematických sloviess. Vzory atematických sloviess zanikli.

ZÁNÍK VZOROV ATEMATICKÝCH SLOVIESS

59. Staré vzory atematických sloviess v prítomníku v starej slovenčine splynuli so vzormi tematických sloviess. Pribeh tohto medziparadigmatického vyrovnávania pre nedostatok dokladov z najstaršieho obdobia síce ťažko rekonštruovať, no možno vychádzať z toho, že predpoklady na splyvanie vzorov atematických sloviess so vzormi tematických sloviess vznikli už po kontrakcii, najmä však po zániku jerov, keď atematické tvary začala charakterizovať nová dĺžka najmä v 1. os. sg. (porov. *dám, dasi : volaju, voláš* → *dám, dáš : volám, voláš* ...). Dokončenie tohto medziparadigmatického vyrovnávania možno azda datovať do rozhrania 13.—14. storočia, keď sa v 1. os. sg. v starej slovenčine natrvalo zovšeobecnila prípona *-m* z atematických sloviess (porov. dokl. *pydem* 1386

/110/). Po tomto období zo starších atematických vzorov zostali iba stopy v 3. os. pl. (v nár. *jedja*, *vedja*, vo zvyškoch aj *dadja*, *dadja*). Samostatný vývin zaznamenalo iba sloveso byť.

Vzory atematických sloves imati a dati splynuli so vzorom volať. Priebeh splyvania zobrazuje táto tabuľka (po zániku jerov a s príponou *-me*):

Sg.	imám	dám	volaju	>	mám	dám	volám
	imáš	dasi	voláš		máš	dáš	voláš
	imát	dast	volát		má	dá	volá
Pl.	imame	dáme	voláme		máme	dáme	voláme
	imate	daste	voláte		máte	dáte	voláte
	imajút	daďät	volajút		majú	dajú	volajú

Vo vzore imati tvary 1. a 2. os. sg. i pl. sú pôvodné. Tvary 3. os. sg. a pl. sú nepôvodné, pretože zanikla v nich prípona *-t* (okrem toho v 3. os. pl. čakali by sme *imú* za psl. *imotъ*).

Vo vzore dati pôvodný je tvar 1. os. sg. i pl. *dám* a 1. os. pl. *dámo*. Pôvodný je aj tvar *dadja*, resp. *dadja*, ktorý sa sporadicky vyskytuje v strednej slovenčine, no v starších písomnostiach je doložený často (*necht mi dadie* 1450/118/, *ani chlebovo nedadia* 1656/113/).

Vzory atematických sloves vëdëti a jësti splynuli so vzorom rozumëti. Priebeh splyvania znázorňuje táto tabuľka (po zániku jerov a s príponou *-me*):

Sg.	vëm	jëm	rozumëju	>	rozumjem	vjem	jem
	vësi	jësi	rozumëš		rozumješ	vješ	ješ
	vëst	jëst	rozumët		rozumje	vje	je
Pl.	vëme	jëme	rozumëme		rozumjeme	vjeme	jeme
	vëste	jëste	rozumëte		rozumjete	vjete	jeje
	vëďät	jëďät	rozumëjút		rozumejú	vedja	jedja

Pôvodné tvary v obidvoch atematických vzoroch sú len v 1. os. sg. Po zániku *-t* pôvodnú stavbu si zachovali aj tvary 3. os. pl. (*vedja*, *jedja*). Ostatné tvary pôvodné nie sú. Formy tvarov *pojëm*, *pojješ*, resp. *pojím*, *pojíš* atď. v časti západnej slovenčiny sú výsledkom hláskových zmien (p. kap. 26, 3).

Vzor atematického slovesa byti si v prítomníku zachoval takmer všetky tvary. Spôsobila to skutočnosť, že tvary tohto vzoru plnili gramatické funkcie vo vzoroch minulého času kontinuálne už od praslovančiny. V starej slovenčine sa z nich napríklad ustálili vzory perfekta, t. j. terajšieho préterita (*robil som*, *robil si* atď.). Vo vzore byti v starej slovenčine zmeny v zásade zasiahli iba pôvodnú koreňovú morfému. Znázorňuje ich táto tabuľka (po zániku jerov):

Sg.	jesm	>	som, sem	Pl.	jesme	>	sme, smo
	jesi		si		jestě		stě
	jest		je		sút, săt		sú, sã (su, sã > sa)

V starej slovenčine z možných koreňov *jes-*, *j's-* a *s-* sa zovšeobecnil koreň *s-* (východiskom bol tvar 3. os. pl. *sú, sa*). Zdá sa, že v strednej slovenčine pôsobila tendencia uplatniť obidva korene. V nej sa totiž miestami dodnes vyskytujú v 3. os. pl. tvary *jesú* alebo *jesa* (*jesú fšeliaki ľudia, ňejesú deti*/82, II/). V strednej slovenčine a vo východnej slovenčine sa vyskytuje aj tvar 3. os. sg. *jest* (*jesto*), vo východnej slovenčine v zápore *ňest* (*ňe-jest*). Dnes je však najčastejším tvarom 3. os. sg. *je*. Tento tvar vznikol zmenou *jest* → *je* (porov. *dast* → *dá, jěst* → *jé > jje > je, věst* → *vé > vje, ví*), pravda, ak nie je zo staršieho *jet* (zápor *niet* bolo by možno vyložiť totiž z *ne-jet*, ale možný je aj vývin *ňe-to* → *ňjeto, ňjet* z *ni-je-to*). V 3. os. pl. stredná slovenčina má dodnes tvar *sa* (*kde sa moje deti*), ktorý vznikol zo staršieho *sã* skrátením podľa krátkych prípon v celom vzore v pluráli (teda *sme, smo, stě, sã* → *sme, smo, stě, sã > sa*). Z tých istých príčin sa starší tvar *sú* skrátil aj v príslušných oblastiach západnej slovenčiny (dnes tu je *sme, ste, su*).

Vzor byti mal osobitný vývin v severovýchodnom okraji východnej slovenčiny. V sg. je tu napríklad *jem, ješ, je*, resp. *jest*, t. j. zovšeobecnil sa tu koreň *je-* (v 1. os. sa vykonala zmena *jesm* → *jem* podľa *dam, jem*). V pluráli sú tvary *ma*, resp. *me, sce, sa*, t. j. odrážajú vplyv vzorov tematických slovies v pl. (porov. *volama, volace, volaja*). V časti zemplínskeho nárečia a v sotáckom nárečí v 1. os. sg. je tvar *mi*, resp. *mi* (spis. *ja som*), v 1. os. pl. býva *me*, resp. *me* (spis. *my sme*).

Za zvyšok duálu sa pokladá 3. os. pl. *sta* v časti oravských nárečí /123/.

V češtine staré vzory atematických slovies tiež splynuli s tematickými vzormi. Vo vzore byti sa tu však vo väčšine nárečí zovšeobecnil koreň *js-* (z pôvod. *jes-*), ktorý prenikol aj do 3. os. pl. (*jsem, jsi, jsme, jste, jsou*). Vo východomoravskej oblasti je podobný stav ako v slovenčine.

VÝVIN ZÁKLADNÝCH VZOROV TEMATICKÝCH SLOVIES

60. Vývin vzorov tematických slovies v starej slovenčine budeme sledovať v rámci sústavy, ktorú stará slovenčina zdedila z praslovančiny, pravda, v podobe po mladších psl. zmenách, po zániku jerov a s príponou *-me* v 1. os. pl.

1. vzor *ňeseš* (tematická morféma *-é-*, resp. *-e-*)

Vývin tvarov tohto vzoru v stred. slov. znázorňuje táto tabuľka:

Sg.	ňesu	peku	>	ňesjem	pečjem
	ňesíš	pečíš		ňesješ	pečješ
	ňesét	pečét		ňesje	pečje
Pl.	ňeséme	pečéme		ňesjeme	pečjeme
	ňeséte	pečéte		ňesjete	pečjete
	ňesút	pekút		ňesú	pečú

Duálové tvary *ňesevě, ňeseta, ňesete* zanikli.

Pôvodné tvary sú v sg. *ňesješ*, v pl. *ňesjemo, ňesjete*. Tvar 1. os. sg. *ňesjem* je nepôvodný (prípona *-m* je z atematických slovies). Tvary *ňesje* a *ňesú* v 3. os. sg. a pl. sú pôvodné len svojou stavbou. Vznikli však až po zániku pôvodnej prípony *-t* (*ňesét* → *ňesé* → *ňesje*). Tematická morféma *-je-* v tvaroch *ňesješ, ňesje* v stredoslovenskej oblasti je dlhá od pôvodu (dĺžka je za psl. novoakút). Tematická morféma *-e-* v tvaroch *nesesš, nese* v západnej a východnej slovenčine je tiež pôvodná (krátkosť je za psl. akút).

Najstaršou skupinou tohto vzoru sú slovesá s koreňom v neurčitku zakončenom na spoluhlásku, t. j. slovesá bez neurčitkovej tematickej morfémy. Napríklad *ňjesť, ňesješ, pjeť, pečješ, klást, kladješ* (z *klad-ti*), *mjocť, mjožeš* (z *mog-ti*), ďalej s kmeňom na *-a*: *zvať, zveš, brať, berješ, drať, derješ, orať, orješ* a na *-je* (psl. *-ě*): *umrjeť, umrješ, trjeť, trješ, načrjeť, načrješ, vrjeť, vrje* (v záp. a vých. slov. *umret, tret*, resp. *umrec, trec*). Ešte v psl. k tomuto vzoru pribudli slovesá z 3. triedy typu *mazať, mažeš, rezať, režeš, kúsať, kúšeš, skákať, skáčeš, luháť, lužeš, trestať, tresceš* (v psl. *maz-je-šb, rěz-je-šb* atď.) a potom aj *hádzáť, hádžeš, sácať, sáčeš* a pod. Po zániku jerov prešli do tohto vzoru slovesá 2. triedy typu *minúť, miníš, hinúť, hiňješ, vinúť, viňješ* ...). A napokon podľa vzoru *mazať, mažeš* sa utvorila nová skupina slovies typu *kopať, kopeš, plávať, pláveš, kivať, kiveš*, ktorá sa pričínala o rozšírenie slovies prvého vzoru (pravda, tieto slovesá si príslušnosť do 5. vzoru v niektorých nárečiach naďalej ponechali, porov. *kopať, kopáš, plávať, plávaš*).

Naproti tomu mnohé slovesá tohto vzoru zanikli alebo prešli do iných vzorov. Najviac ich zaniklo po vzniku novej vidovej dvojice v rámci slovies 2. a 5. vzoru (napr. *pasti, padeš* → *padať, padáš* — *padnúť, padňeš, sestí, sedeš* → *sadať, sadáš* — *sadnúť, sadňeš, seci, sečeš* → *sekať, sekáš, seknúť, sekňeš*). Po vzore *tkať, tčeš* zostali len stopy (v turč. nár. je *čem, češ* ...), sloveso prešlo k 5. vzoru (dnes *tkať, tkáš* ...).

Osobitný prípad vývinu prvého vzoru je v časti lipt. nárečí. Tu celý prvý vzor prešiel k 4. vzoru (je tu *ňjesť, ňesíš, pjeť, pečíš, umrjeť, umríš, brať, beriš, drať, deríš*, ale aj *mazať, mažíš, česať, češíš* atď. /131/). V hornonitrianskej oblasti po zmene *je > í* sa zmiešal 1. vzor s 3. a 4. vzorom (dnes je tu *ňesíš, beriš* popri *rozumíš, prosíš* ...).

2. vzor padňeš (tematická morféma *-ňe-*)

Pre vývin tohto vzoru bolo dôležité, že pôvodne sa tematická morféma *-ňe-* mohla pripájať ku koreňu zakončenému na spoluhlásku (typ *pad-ne-šb*) alebo na samohlásku (typ *mi-ne-šb*).

Vývin tvarov tohto vzoru znázorňuje tabuľka (v stred. slov.):

Sg.	padnu	minu	>	padňem	miňiem
	padňeš	miňeš		padňeš	miňješ
	padňet	miňet		padňe	miňje
Pl.	padňeme	miňeme	>	padňeme	miňjeme
	padňete	miňete		padňete	miňjete
	padnúť	minúť		padnú	minú

Tvary duálu *padňevě, padňeta, padňete* zanikli.

Tvary v singulári a pluráli sa vyvíjali tak ako vo vzore *ňeseš*.

Obidve skupiny slovies v rámci vzoru stará slovenčina zdedila z praslovančiny. Časom sa však skupina slovies typu *minúť* (t.j. slovies s koreňom zakončeným na samohlásku) oddelila od 2. vzoru. Stalo sa to po prehodnotení stavby tvarov prítomníka *mi-ňe-š* na *miň-e-š*, čiže celá skupina prešla do 1. vzoru (v stred. slov. podľa *ňesješ* vznikli aj tvary *miňješ*, v záp. a vých. slov. podľa tvarov *ňeseš* zostalo *miňeš*, resp. *mineš*).

3. vzor kryješ (tematická morféma *-je-*)

Vývin tohto vzoru zobrazuje táto tabuľka:

Sg.	kryju	Pl.	kryjeme	>	krijem	krijeme
	kryješ		kryjete		kryješ	kryjete
	kryjet		kryjúť		krije	krijú

Tvary duálu *kryjevě, kryjeta, kryjete* zanikli.

Tento vzor nie je pokračovaním psl. 3. vzoru. Vznikol zo skupiny slovies 1. vzoru s koreňom na *-j* po prehodnotení pôvodnej stavby tvarov s ohľadom na neurčitkový koreň *kry-ti*, t.j. *kryj-e-š* na *kry-je-š* atď. Podľa toho najstaršiu skupinu tohto vzoru tvoria slovesá typu *žiť, žiješ, vjať, veješ, hrjať, hreješ, sjať, seješ, čuť, čuješ, kuť, kuješ*, ďalej slovesá s neurčitkovým kmeňom na *-va* typu *ruvať, ruješ, kľuvať, kľuješ* a veľká skupina slovies s neurčitkovou tematickou morférou *-ova-*, napr. *kupovať, kupuješ, obedovať, obeduješ, sľubovať, sľubuješ, lutovať, lutuješ, banovať, banuješ, hamovať, hamuješ*. Táto skupina slovies je dodnes otvorená a radí sa k nej značná časť nových slovies (napr. *montovať, montuješ, riadkovať, riadkuješ*). V nárečiach sa často neurčitkový kmeň na *-ova* prispôboval kmeňu v prítomníku a menil sa na *-uva* (napr. *kupovati, kupuješ* → *kupuvat, kupovac, kupuješ*, a tak aj *snovať, snuješ* → *snuvat, snuovac, snuješ*).

A napokon do tohto vzoru pribudla skupina slovíes po vyrovnaní prítomníkového koreňa s koreňom neurčitkovým typu *piť, piješ, biť, biješ, myť, myješ* (za psl. *piti, pješb, myti, mješb*).

4. vzor *prosiš* (tematická morféma *-í-*)

Vývin tohto vzoru zobrazuje tabuľka:

Sg.	prošu	Pl.	prosime	>	prosim	prosíme
	prosiš		prosiťe		prosiš	prosiťe
	prosiť		prosiť		prosi	prosiťa

Duálové tvary *prosiťe, prosita, prosiťe* zanikli.

Nepôvodný tvar je *prosim* v 1. os. sg. za starší tvar *prošu* (*-m* je z atem. slovíes). Tvary *prosi* a *prosiťa* pôvodné sú iba stavbou. Vznikli po zániku prípony *-t*. Ostatné tvary sú pôvodné.

Vzor *prosiš* patrí medzi slovesné vzory, ktorých sa vývin dotkol len málo. Jeho jadro tvoria z psl. zdedené dve skupiny slovíes. Jedna z nich má neurčitkovú kmeň zakončený na *-i*, druhá na *-ě* (po *ž, č, š, j* na *-a*). Do prvej skupiny patria napr. slovesá *kosit', kosiš, robiť, robiš, nosit', nosíš, variť, variš, zvalit', zvalíš, vkročit', vkročíš, soťit', soťíš* atď. Do druhej skupiny patria slovesá typu *leťiet', leťíš, sediet', sediš, vrtiet', vrťíš, visiet', visiš, bežať, bežiš, kričať, kričiš*, ale aj *stát'* (zo *stojati*), *stojiš, báť sa* (z *bojati se*), *bojiš sa* a pod.

O splynutí 1. a 4. vzoru v časti lipt. nárečí sme sa už zmienili (p. 1. vzor).

5. vzor *voláš* (tematická morféma *-á-*)

Vývin tohto vzoru zobrazuje táto tabuľka:

Sg.	volaju	Pl.	voláme	>	volám	voláme
	voláš		voláte		voláš	voláte
	volát		volajúť		volá	volajúť

Tvary duálu *volávě, voláta, voláte* zanikli.

Nepôvodným tvarom je *volám* v 1. os. sg. za starší tvar *volaju* (prípona *-m* je podľa 1. os. sg. atem. slovíes). Tvar 3. os. pl. *volajúť* vznikol po zániku prípony *-t*. Ostatné tvary vo vzore sú pôvodné (rozumie sa zdedené z psl. po kontrakcii).

Vzor *voláš* vznikol z psl. 3. vzoru (triedy) po kontrakcii (napr. *voláš* z *volaješb, volát* z *volajetb*). Starú vrstvu tvoria v ňom slovesá typu *nechať, necháš, zúfať, zúfaš* (v nár. aj *zúfáš*), *poznať, poznáš, hrať, hraš, bývať, bývaš* (v nár. aj *bíváš*) a pod. Niektoré slovesá 5. vzoru majú popri sebe aj staré tvary 1. vzoru. Také napr. sú *plávať, plávaš : pláveš, klopať, klopáš : klopeš, kopáť, kopáš : kopeš, kivať, kivaš : kiveš*. Slovesá tohto vzoru často utvorili vidovú dvojicu k slovesám 4. vzoru, napr. *koliť : káľať, káľaš, pustiť : púšťať, púšťaš, soťit' : sácať, sácaš, vrátiť : vracáť, vracáš* (v záp. slov. *káláš, púščáš*). A napokon vyrovnaním tvarov

podľa neurčitkového kmeňa na *-a* vznikla nová skupina sloviess vzoru *voláš*, pričom pôvodné tvary sa čiastočne zachovali. Patria sem napr. slovesá *trestať*, *trestáš*: *tresceš*, *reptať*, *reptáš*: *repceš*, *páchať*, *páchaš*: *pášeš*, ale *díchať*, *díchaš*, *lákať*, *lákaš* (staršie tvary *díšeš*, *láčeš* zanikli).

Menšia skupina sloviess prešla do 3. vzoru po vyrovnaní koreňa podľa 3. os. pl. (napr. *hrať*, *hráš*: *hrajú* → *hraješ*, *hraje*).

6. vzor rozumíš (tematická morféma *-ě-*)

Vývin tohto vzoru zobrazuje tabuľka (pred diftongizáciou):

Sg.	rozuměju	Pl.	rozuměme	>	rozumém	rozuměme
	rozumíš		rozuměte		rozumíš	rozuměte
	rozumět		rozumějút		rozumé	rozumejú

Tvary duálu *rozuměvě*, *rozuměta*, *rozuměte* zanikli.

Tento vzor sa vyvíjal paralelne so vzorom *voláš* a s ním má aj spoločné genetické východisko (vznikol po kontrakcii). Po rozpade sústavy vzorov atematických sloviess splynulo s týmto vzorom atematické sloveso *vědět*, *věm* a v nárečiach so zmenou *ě* > *je* > *i* oba tieto vzory splynuli so vzorom *prosiš* (*prosiš*: *rozumíš*, *viš*...). Toto splynutie vzorov motivovalo aj vznik tvaru *rozumá* (*rozumja* v 3. os. pl.) podľa *vedzá*, *prosa* (resp. *vedja*, *prosia*).

V starej češtine najmä hláskové zmeny spôsobili častejšie presuny medzi vzormi (napr. vzory *sázieš* a *umieš* po zmene *je* > *i* splynuli so vzorom *trpíš*). Presuny spôsobili aj vyrovnávanie prítomníkového koreňa s neurčitkovým (napr. *biti*, *biješ* za staršie *biěš*, *biš*, *tiěti*, *títi*, *tneš* → *inouti*, *tneš*).

Vývin vzorov minulého času

V staršej fáze vývinu stará slovenčina mala na vyjadrenie dejov uskutočnených v minulosti zložitejšiu sústavu vzorov ako dnes. Svedčia o tom zachované vzory v iných funkciách (napr. v nárečiach tvary podmieňovacieho spôsobu typu *robil bich*, *robil bi si*, *robil bi atď.*) alebo zvyšky starých tvarov a prípon roztrúsených v nárečiach (typu *ja ho volalach*, *jach bol*). Predpokladáme, že istý čas po zániku jerov stará slovenčina mala okrem vzorov zložených tvarov vyjadrujúcich minulé deje (typu *prosil som*, *sem*) aj vzory nezložených tvarov, a to vzory aoristu (typu *rěch*, *reče*, resp. *prosich*, *prosi*), vzor imperfekta (typu *volách*, *voláše*). Zo starších vzorov pluskvamperfekta sa ustálil iba imperfektný typ, t. j. *prosil běše* (z psl. *prosilъ běaše*). Staré pluskvamperfektum aoristového typu, t. j. *prosil bych* (z psl. *prosilъ bychъ*), malo už vtedy funkciu podmieňovacieho spôsobu.

ZÁNİK VZOROV NEZLOŽENÝCH TVAROV MINULÉHO ČASU

61. Staré vzory nezložených tvarov minulého času, t. j. aoristu a imperfekta, už v staršej fáze vývinu slovenčiny sa začali rozpadávať a asi v 14. storočí už natrvalo ustúpili. Išlo tu zrejme o výsledok silnej tendencie prispôbiť sústavu slovesných vzorov tak, aby trom ustaľujúcim sa aspektom slovesnej kategórie času — minulému, prítomnému a budúcemu zodpovedal jeden vzor. Túto tendenciu podporovali aj iné faktory. Bola to napr. neúplnosť vzorov nezložených tvarov (tvary 2. a 3. os. sg. boli napr. rovnaké), ďalej totožnosť niektorých tvarov s prítomtom (napr. 3. os. sg. i pl. *ňese, ňesú* po zániku *-t*) a v nemalej miere to bola aj exkluzívnosť ich stavby (porov. napr. tvary aoristu *rěch, rěchom*, resp. imperfekta *prosěch, prosěše*), ktorá v čase unifikačných procesov v rámci celkovej paradigmatickej sústavy sa ešte stupňovala. Pravda, sledovať rozpad týchto vzorov v starej slovenčine pre nedostatok starších písomností v domácom jazyku nie je možné. Tvary typu *volalach, jach bol* mohli by svedčiť, že dnešnému stavu predchádzalo obdobie miešania starých vzorov minulého času. No doklady tohto typu sú len sporadické. Preto sa musíme uspokojiť iba s rekonštrukciou zaniknutých nezložených vzorov po zániku jerov na pozadí psl. stavu a stavu v starej češtine.

1. Aorist vyjadroval minulé deje, ktoré sa ukončili v minulosti. Stará slovenčina z psl. mohla zdediť dva vzory aoristu. Vzor asigmatického aoristu a vzor sigmatického aoristu.

Tvary asigmatického aoristu sa v psl. tvorili len od slovies 1. a 2. vzoru prítomníka s neurčitkovým koreňom zakončeným na spoluhlásku (napr. *nes-ti, pad-ŋq-ti*).

Po zániku jerov vzor asigmatického aoristu v starej slovenčine mohol mať tieto tvary:

Sg.	ňes	Pl.	ňesem	Du.	ňesevě
	ňese		ňeseťe		ňeseta
	ňese		ňesu		ňeseťe

Vo vzoroch koreňové morfémy zakončené na *-k, -g, -ch* alternovali (napr. *dvig, dviže, dviže, dvigom, dvižete, dvigu*).

Tvary sigmatického aoristu sa v psl. tvorili tak, že aoristové prípony sa ku koreňu alebo kmeňu pripájali pomocou *-s-* (tzv. sigmy). Bezprostredné pripájanie *-s-* ku koreňom zakončeným na spoluhlásku spôsobilo rozličné zmeny. Vo všeobecnosti *s* po *i, u, r, k* sa menilo na *-ch*, ktoré sa už v psl. v tvaroch 1. os. sg. a pl. zovšeobecnilo (napr. z *rek-s-, prosi-s-* vznikli tvary *rěchъ, prosichъ* a podľa nich tvary *volachъ, viděchъ* ...). V 2. a 3. os. sg. sigmatický aorist nemal osobitné tvary (zhodovali sa s tvarmi asigmatického aoristu).

Po zániku jerov vzor sigmatického aoristu mohol mať v starej slovenčine tieto tvary (uvádzame vzor *prosi ti*):

Sg.	prosich	Pl.	prosichom	Du.	prosichově
	prosi		prosisté		prosista
	prosi		prosiša		prosisté

V tvaroch tohto vzoru boli mnohé nepravidelnosti. Napríklad od koreňa *rek-* v psl. boli tvary *rěchъ, reče, reče, rěchomъ, rěste, rěšę* (z *rěch-ę*), od koreňa *nes-* boli tvary *něšъ* (z *nes-s-ъ*), *nese, nese, něsochomъ, něste, nesę* (z *nes-s-ę*) a pod. Už sme pripomenuli, že tieto nepravidelnosti súviseli s bezprostredným pripájaním *-s-* ku koreňom na spoluhlásku.

V starej češtine tento vzor aoristu mal v 3. os. pl. tvar imperfekta (napr. *nesechu, prosichu ...*).

V psl. jestvoval ešte jeden vzor sigmatického aoristu. Bol to vzor mladší ako predchádzajúce dva, pretože vznikol z prípon tvarov sigmatického aoristu pripojením pomocou *-o-*, resp. *-e-* k slovesným koreňom zakončeným na spoluhlásku (v starosloviencine tento aorist mal tvary *nesochъ, nese, nese, nesochomъ, nesoste, nesošę*). V tomto vzore prípony *-ch, -chom* atď. sa chápu ako samostatné prípony. V nárečových tvaroch typu *volalach* je pripojené *-ch* tiež ako samostatná prípona. To by naznačovalo, že nový vzor sigmatického aoristu bol aj v starej slovenčine.

Tento nový vzor aoristu bol značne rozšírený v starej češtine. V nej sa však prípony sigmatického aoristu ku koreňu pripájali pomocou *-e-* (v stčes. boli tvary *nesech, nese, nese, nesechom, nesete, nesechu*, v duáli *nesechově, nesesta*).

2. Imperfektum vyjadrovalo minulé deje prebiehajúce súčasne s inými dejmi v minulosti. Po kontrakcii vznikli dva vzory: vzor *volách* a vzor *viďech* (z psl. *volaachъ* a *viděachъ*).

Po zániku jerov vzor imperfekta mal v starej slovenčine takéto tvary (uvádza-me len vzor *volách*):

Sg.	volách	Pl.	voláchom	Du.	voláchově
	voláše		volášeře		volášeta
	voláše		voláchu		volášeře

Tvary vzoru *volách* mali slovesá s kmeňom v neurčitku na *-a* a skupina slovies s koreňom zakončeným na *-j* a s alternáciami *g/ž, ch/š, k/č* (napr. *znati: znách, znáše, kopaři: kopáše, resp. peku/pečeš: pečách, pečáše, dvigu/ dvižeš: dvižách, dvižáše, biti, bije: bijách, bijáše ...*). Tvary vzoru *viďech* mali slovesá s kmeňom v neurčitku na *-ě* a *-i* a na spoluhlásku bez alternácie (napr. *viděti: viděch, viděše, prositi: prosěch, prosěše, resp. nęsti: nęsěch, nęsěše, pasti z pad-ti: paděch, paděše ...*).

V starej češtine imperfektum malo dvojaké prípony (napr. *volách, voláše, voláše, voláchom, volášete, voláchu*, ale *viděch, viděše, resp. chválěch, chválěše* atď.). Niektoré slovesá v starej češtine tvorili tvary imperfekta od neurčiték kmeňa *i* od prítomníkového kmeňa (napr. *kovách, kováše ... i kujěch, kujěše*). V 1. os. pl. bývali popri sebe tvary na *-me, -m* alebo *-my*.

VÝVIN VZOROV ZLOŽENÝCH TVAROV MINULÉHO ČASU

62. Zo starších psl. zložených vzorov minulého času stará slovenčina zdedila vzor perfekta (dnes préterita typu *nosil som, sem* z psl. *nosilъ jesmъ*) a vzor imperfektového pluskvamperfekta (typ *nosil béch* z psl. *nosilъ běachъ*). Tvary *l*-ového prídavia v sg. odrážali kategóriu rodu (*robil, robila, robilo*), v pl. kategóriu mužských životných substantív (napr. *stáli muži: stály ženy, deti, stromy*). Tvary atematického slovesa *byti* v prítomníku vo vzore perfekta a v imperfekte vo vzore pluskvamperfekta odrážali slovesné kategórie osoby a čísla.

1. Perfektum vyjadrovalo minulé deje, ktorých stopy alebo následky bolo možné pozorovať alebo aspoň overiť v prítomnosti. Tvary perfekta sa skladali z *l*-ového prídavia a prítomníka atematického slovesa *byť* (pozri vzor). Tvar *l*-ového prídavia bol nositeľom vecného významu slovesa a tvary prítomníka atematického slovesa *byť* poukazovali na vzťah minulého deja k prítomnosti. Takáto štruktúra tvaru umožňovala minulé dej chápať ako reálny, určitý. Táto skutočnosť akiste najviac zavážila, že práve perfektum sa spomedzi vzorov minulého času zdedených z praslovančiny zachovalo ako jediný vzor (dnes préteritum).

Vývin vzoru perfekta v starej slovenčine po zániku jerov znázorňuje táto tabuľka:

Sg.	nosil, -a, -o	jesm	>	nosil, -a, -o	som, sem
	nosil, -a, -o	jesi		nosil, -a, -o	si
	nosil, -a, -o	jest, je		nosil, -a, -o	∅
Pl.	nosifi, -y, -a	jesme, jesmo		nosifi (-y > -i)	sme, smo
	nosifi, -y, -a	jestě		nosifi (-y > -i)	stě
	nosifi, -y, -a	sú (jesú, sá?)		nosifi (-y > -i)	∅

Duálové tvary *nosila jesvě, nosila jesta, nosila jestě* zanikli.

Z tabuľky vyplýva, že vo vzore perfekta v starej slovenčine sa vykonali len menšie zmeny. V 3. os. sg. zanikol tvar *je* alebo *jest* a v 3. os. pl. tvar *sú* (*jesú, sá?*) a *l*-ové prídavie prevzalo funkciu tvaru, t.j. samo sa stalo nositeľom slovesnej kategórie osoby. Takýto vývin bol možný preto, lebo tvary 1. a 2. os. v sg. i pl. sa dostatočne odlišovali od tvarov 3. os. sg. i pl., takže z praslovančiny zdedené tvary *jest, je, sú* (*jesú, sá?*) boli nadbytočné (porov. aj zánik koncového *-t* v 3. os. sg. i pl.).

Sporná je pôvodná stavba tvaru 3. os. pl. v strednej slovenčine. Zachovaný tvar 3. os. sg. *jest* (*jesto*) a sporadicky sa vyskytujúci tvar 3. os. pl. *jesú* by naznačovali, že v 3. os. pl. v strednej slovenčine mohli byť tvary typu *robili jest* a *robili jesú* (tvary *jest* a *jesú* majú spoločný koreň). Možné je to preto, lebo predpokladané tvary *robili sa* (v strednej slovenčine v 3. os. pl. od slovesa *byť* je tvar *sa*) boli by konkurovali neosobným konštrukciám so zvratným zámenom (typu *robil sa, robili sa* ...).

Pravda, je možné, že boli tu tvary typu *robili sã* (na rozdiel od neosobnej konštrukcie *robili sã*) a že v tvare perfekta dlhé *sã* zaniklo skôr, než sa skrátilo na *sã* (o skrátene *sã* > *sã* p. kap. 59).

V starej češtine tvary 3. os. sg. i pl. perfekta typu *řekl jest* a *řekli sú* (neskôr *jsú*, *jsou*) zanikli asi v priebehu 15. storočia. V iných slovanských jazykoch pôvodný vzor perfekta zaznamenal niektoré osobitosti. V poľštine napr. z pôvodných opisných tvarov perfekta vznikli jednoduché tvary (porov. *działalem*, *działaleś* ...). V ruštine kategóriu osoby prevzalo osobné zámeno (napr. *ja delal*, *ty delal* ...). Naproti tomu v srbochorvátčine sa zachoval pôvodný stav (porov. *prosio sam*, *prosio si*, *prosio je*, *prosili (e)smo*, *prosili ste*, *prosili su*).

2. Pluskvamperfektum vyjadrovalo dávnominulé (predminulé) deje, ktorých stopy ani následky sa v prítomnosti nedali sledovať ani overiť. Jeho tvary sa skladali z *l*-ového prídavia a z tvaru imperfekta atematického slovesa *byť* (napr. *robil béch* z psl. *robilь běachь*). To bolo tzv. imperfektové pluskvamperfektum, v ktorom tvary imperfekta slovesa *byť* poukazovali na vzťah dávnominulého deja k minulému deju, ktorý po ňom nasledoval. Je možné, že stará slovenčina z psl. zdedila aj tzv. aoristové pluskvamperfektum, ktoré sa skladalo z *l*-ového prídavia a aoristu od slovesa *byť* (napr. *robil bych* z psl. *robilь bychь*). Tvary aoristu v ňom poukazovali na to, že dávnominulý dej prebiehal veľmi dávno pred iným minulým dejom (vo zvyškoch sa tento typ pluskvamperfekta zachoval v starej češtine /51/). Z novšieho obdobia vývinu slovenčiny tieto zložené tvary starého pluskvamperfekta poznáme len vo funkcii podmieňovacieho spôsobu (p. kap. 65).

Vzor pluskvamperfekta s imperfektom slovesa *byť* mal po zániku jerov v starej slovenčine tieto tvary:

Sg.	nosil, -a, -o béch	Pl.	nosili, -y, -a béchom
	nosil, -a, -o béše		nosili, -y, -a béšete
	nosil, -a, -o béše		nosili, -y, -a béchu
Du.	nosila, -e béchově		
	nosila, -e béšeta		
	nosila, -e béšete		

Tento vzor pluskvamperfekta v starej slovenčine zanikol. Stalo sa to pravdepodobne súbežne so zánikom imperfekta (tvary *béch*, *béše* atď. boli tvarmi imperfekta) alebo veľmi krátko po ňom.

Na označenie dávnych dejov, ktoré prebiehali pred inými dejmi, sa v slovenčine utvorilo nové pluskvamperfektum. Využilo sa pritom *l*-ové prídavie a tvary perfekta slovesa *byť* (*bol som robil*, *bol si robil* atď.). Dnes sa tento typ pluskvamperfekta vyskytuje najmä v stredoslovenskej oblasti a je známy aj v spisovnej slovenčine najmä v staršej fáze jej vývinu. Tu sa však spravidla používa iba fakultatívne s cieľom zdôrazniť vzdialenú minulosť deja (ide o tzv. antepreteritum).

Vývin starého perfekta mal podobný priebeh aj v starej češtine. Aj tu sa uplatnilo iba nové pluskvamperfektum, t. j. utvorené z *l*-ového príchastia a perfekta slovesa *byť* (typu *byl jsem dělal*). Z aoristového pluskvamperfekta sa vyvinul podmieňovací spôsob.

Ustálenie vzorov budúceho času

63. Na vyjadrenie dejov, ktoré sa majú stať, stará slovenčina z psl. zdedila prítomníkové tvary predponových slovies (napr. *prínesu, povezu*) a slovesá 2. vzoru s tematickou morférou *-ňe-* (*padneš, miňeš ...*). Okrem toho jestvovali ešte výrazy, ktoré naznačovali vykonanie deja po uplynutí istého časového úseku (napr. *začnu robiť, chcu robiť, mám robiť* alebo *budu robiť*). Je možné, že stará slovenčina poznala aj výrazy s tvarmi *budu, budeš* atď. pripojenými k *l*-ovému príchastiu (typ *budu volal*).

V starej slovenčine z možných foriem vyjadrujúcich budúce deje, ktoré v staršej fáze svojho vývinu mala k dispozícii, uplatnila sa forma zložená z prítomníka slovesa *budeť* a neurčitku významového slovesa, t. j. typ *budu robiť, budeš robiť* atď. Sloveso *budeť* bolo tematické a pôvodne malo význam „mať na pamäti“ (porov. slov. *zabudnúť* „vytrátiť z pamäti“). Výraz *budu + neurčitok* teda znamenal „mám na pamäti vykonanie deja vyjadreného v neurčitku (čiže ho ani nekonám, ani som ho nevykonal)“. Tento výraz sa zgramatizoval a utvoril vzor, ktorý sa v slovenčine zachoval dodnes.

Vývin tohto vzoru znázorňuje táto schéma:

Sg. budu robiť	Pl. budeme robiť	>	budem robiť	budeme robiť
budeš robiť	budete robiť		budeš robiť	budete robiť
budet robiť	budút robiť		bude robiť	budú robiť

Do tohto vzoru patria iba nedokonavé slovesá (napr. *nosiť: budem nosiť, spievať: budem spievať, skákať: budem skákať*). Skupina dokonavých slovies budúce deje naďalej vyjadruje tvarmi prítomníka (*odnesiem, zaspievam, skočím, padnem*).

Vyjadrovanie slovesnej kategórie spôsobu

Vyjadrovanie slovesnej kategórie spôsobu (resp. modu) je vlastne vyjadrením postoja k slovesnému deju. Toto vyjadrenie záviselo od nerovnakých činiteľov, a preto sa nemohli pre kategórie spôsobu utvoriť rovnaké vzory. Už stará slovenčina rozoznávala spôsob oznamovací, rozkazovací a podmieňovací.

Pri oznamovacom spôsobe sa vyjadrenie deja chápe ako oznam o jeho skutočnom priebehu. Obsah vyjadrenia deja sa hodnotil ako totožný s obsahom oznamu. To súčasne bola jedna z hlavných príčin, že na vyjadrenie takého

hodnotenia deja (postoja k nemu) neboli potrebné nové prostriedky. Mohli naň poslúžiť všetky tvary vzorov prítomného, minulého i budúceho času.

Na uskutočnenie deja, ktorý mal prebehnúť na upozornenie, na príkaz, rozkaz a pod., bol potrebný mimojazykový faktor — adresát, ktorý dej mal vykonať. Aj na uskutočnenie deja, ktorý mal prebehnúť v istých podmienkach, bol potrebný mimojazykový faktor. V tomto prípade bola to sama podmienka (vecná, vôľová, vymyslená a pod.). Prítomnosť týchto mimojazykových (mimo-dejových) faktorov v postoji k deju pravdepodobne spôsobila, že rozkazovací a podmieňovací spôsob bolo potrebné vyjadriť osobitnými tvarmi tvoriacimi samostatné vzory.

VÝVIN VZOROV ROZKAZOVACIEHO SPÔSOBU

64. Stará slovenčina vzory rozkazovacieho spôsobu zdedila z praslovančiny. Už v nej boli tvary rozkazovacieho spôsobu len pre 2. os. sg. a pre 1. a 2. os. pl. Po pôvodných vzoroch rozkazovacieho spôsobu zdedených z psl. zostali v slovenčine iba stopy. Pôvodnými sú vlastne len tvary typu *padňi* a *jedz, vedz*. V singulári možno presúvanie prízvuku z konca tvaru na predchádzajúcu slabiku spôsobilo zánik pôvodnej prípony *-i* (napr. *chodĭ* → *chod*). V pluráli zase vzniklo napätie už v čase zmeny *ě* > *e*, pretože v priebehu tejto zmeny začali splyvať 1. a 2. os. pl. s tvarmi prítomníka (porov. *padňete* : *padňete* → *padňete*). Tieto nové prvky v sústave starších vzorov rozkazovacieho spôsobu dali podnet na vznik tendencie prehodnotiť staršiu stavbu ich tvarov. Dnešné tvary vo väčšine nárečí dokazujú, že výsledkom prehodnocovania je pomerne jednoduchá sústava vzorov imperatívu.

Tento proces v hlavných črtách zobrazuje táto tabuľka:

padňi, padňeme, padňete ňesi, ňeseme, ňesete	>	padňi : padňi-me, padňi-te ňes : ňes-me, ňes-te
prosi, prosime, prosíte volaji, volajime, volajíte	>	pros : pros-me, pros-te volaj : volaj-me, volaj-te

Z tabuľky vyplýva, že ak sa koreň končil na jednu spoluhlásku, pôvodná prípona *-i* vo všeobecnosti zanikla (porov. v stred. slov. *vedĭ* → *ved*, *pletĭ* → *plet*, *vezĭ* → *vez*). Ďalej z nej vyplýva, že nové tvary 1. a 2. os. pl. vznikli aglutinačným pridaním prípon *-me*, *-te* k novému tvaru 2. os. sg. (porov. *ved* : *ved-me*, *ved-te*, *plet* : *plet-me*, *plet-te*, *vez* : *vez-me*, *vez-te*).

Pôvodná prípona *-i* sa zachovala iba vtedy, keď sa koreň končil na skupinu spoluhlások, ktorá sa v slovenčine na konci slova nemohla vyskytovať (napr. *padň-* : *padňi*, *vezm-* : *vezmi*, *zavr-* : *zavri*). V pluráli prípony *-me*, *-te* sa potom pridávali k tomuto tvaru (*padňi* : *padňi-me*, *padňi-te*, *vezmi* : *vezmi-me*, *vezmi-te*

a pod.). V západnej slovenčine prípona *-i* je aj v prípadoch typu *prindzi, vejdzi*. V časti juhovýchodnej strednej slovenčiny sú tvary *ňes, ňesime, ňesíte, ved, vedíme, vediťe*. Tieto tvary mohli vzniknúť podľa tvarov *padňi, padňime, padňíte* alebo od tvaru 2. os. sg., keď ešte mal formu *nesi* (čiže vývinom *nesi : nesíme, nesíte* → *ňesi, ňesime, ňesíte* → *ňes, ňesime, ňesíte*).

Tvary typu *volaj* (z neho *volajme, volajte*) vznikli zo staršieho tvaru *volaji*. Tvary typu *kry, bi* (z nich *kryme, kryte, bime, bite*) mohli vzniknúť skrátením z pôvodných tvarov *krý, bí* (z psl. kontrakciou *kryji > krý, biji > bí*) podľa tvarov typu *padni* (po zmene *y > i*) alebo nahradením týchto tvarov koreňom *kry > > kri, bi* po prehodnotení stavby prítomníka čiže vývinom *kry-je-š* → *kry, bi-je-š* → *bi* ... (porov. *pros-í-š : pros, ved-je-š : ved*).

Z tvarov imperatívu atematických slovies pôvodnými tvarmi sú tvary *jedz* a *vedz* (z psl. *jěd-ĭb, věd-ĭb* po zmene *dj > dž*). Z nich sú tvary *jedzme, jedzte, vedzme, vedzte* (*povedzme, povedzte*). Predpokladaný tvar *dadz* sa nezachoval (v Kyjevských listoch zo začiatku 10. storočia v hlaholike má podobu *dazь*). Známe je iba *daj* (podľa *volaj*). Pôvodným tvarom môže byť *maj* (z psl. *ma-ĭb*). Tvary *buď, budme, buďte* patria k tematickému slovesu *buděti* a ako tvary imperatívu tematických slovies sa aj vyvíjali. Tvary *budz, budzme, budzte*, ktoré sa často vyskytujú v nárečiach, vznikli podľa *jedz, vedz* (resp. podľa *chodz, hodz* v nár. s asibiláciou).

V češtine staré tvary 1. a 2. os. pl. sa často zachovávajú (napr. *tiskněte, bděte*, resp. *pomstěte, myslěte*). Slovesá 4. vzoru, ktoré tvoria 2. os. sg. bez prípony *-i*, v češtine majú krátky koreň (porov. *chváliti : chval, chvalme, chvalte, pospíšiti : pospěš, pospěšme, pospěšte, blouditi : blud, bludme, bludte* ...).

VÝVIN VZOROV PODMIEŇOVACIEHO SPÔSOBU

65. Vzory podmieňovacieho spôsobu v starej slovenčine sú pokračovaním psl. vzoru aoristového pluskvamperfekta, ktorý vyjadroval veľmi dávne deje uskutočnené pred inými dejmi. Pre veľmi dávnu realizáciu týchto dejov vznikol k nim postoj, že sú to deje neisté, neurčité a teda podmienené. Keď sa tento aspekt podmienenosti deja vyjadreného aoristovým pluskvamperfektom ustálil, tvary tohto vzoru natrvalo prevzali funkciu podmieňovacieho spôsobu. Je pravdepodobné, že stará slovenčina vzor aoristového pluskvamperfekta vo funkcii podmieňovacieho spôsobu zdedila už z psl. V slovenčine tento vzor vo funkcii podmieňovacieho spôsobu zaznamenal osobitný vývin.

Znázorňuje ho táto tabuľka (po zániku *jerov*):

Sg.	nosil, -a, -o	bych	>	nosil, -a, -o	by som (bych)
	nosil, -a, -o	by		nosil, -a, -o	by si
	nosil, -a, -o	by		nosil, -a, -o	by

Pl.	nosíli, -y, -a	bychom	nosíli, -y	by sme
	nosíli, -y, -a	byste	nosíli, -y	by ste
	nosíli, -y, -a	byša	nosíli, -y	by

Tabuľka ukazuje, že dnešný vzor vznikol zovšeobecnením tvaru aoristu *by*, ku ktorému pribudol prítomník slovesa *byť* okrem 3. os. sg. i pl. (p. kap. 62, 1). Stalo sa to preto, lebo staré tvary *bych*, *by*, *by*, *bychom* atď. po zániku aoristu neboli schopné vyjadrovať základnú slovesnú kategóriu osoby. V nárečiach sa popri tvaroch *bi som*, *bi si* atď. vyskytujú aj zvyšky staršieho vzoru v 1. os. sg. *bich* (*robil bich*, *ja bich dal*...). Z tvaru 2. os. sg. *bi si* v nárečiach vznikol tvar *bis*, a tak vzor podmienovacieho spôsobu tu má tvary zložené opäť z dvoch zložiek: z *l*-ového prídavia a z tvarov *bich*, *bis*, *bi*, *bisme*, *biste*, *bi* (*robil bich*, *robil bis* atď.). To sú tvary, ktoré vyjadrujú podmienenosť deja v súčasnosti. Na vyjadrenie podmienenosti deja v minulosti sa utvoril nový vzor využitím perfekta (dnes préterita typu *bol som*, *bol si*...), resp. v nárečiach tvarov *bol bich*, *bol bis* (napr. *bol bi som robil*, *bol bi si robil*, resp. *bol bich robil*, *bol bis robil*). Vo vých. časti východnej slovenčiny sú známe tvary *volal bim*, *bul bim volal* atď.

V češtine sa ustálil vzor s *l*-ovým prídavím a s tvarmi *bych*, *by si* (alebo *bys'*), *by*, *bychom*, *byste*, *by*. V starej češtine sa vyskytoval aj tvar 3. os. pl. *bychu*.

Vývin prídaví (participií)

66. V starej slovenčine bolo päť prídaví: prídavie prítomné činné i trpné, prídavie minulé činné i trpné a *l*-ové prídavie.

1. Prídavie prítomné činné. V psl. prídavie prítomné činné v nom. sg. mask. a neutr. malo príponu *-a* (napr. *nesa*, *rvka*) a *-ę* pri mäkkých vzoroch (napr. *znaje*, *prose*). Tvary nom. sg. fem. a ostatných tvarov všetkých rodov sa tvorili od préz. kmeňa pomocou *-ot-* a *-ęt-* (podľa zakončenia 3. os. pl. v prítomníku), ku ktorým sa pripájali prípony *jo*-kmeňov a *ja*-kmeňov. Toto prídavie malo teda mäkké menné skloňovanie. Tak napr. od sloviess *nesti* a *prositi* v psl. po zmene *tj > ć* mask. a neutr. boli v sg. tvary *nesa*, *nesęća*, *nesęću*..., z nich po denazalizácii v starej slovenčine *ňesa*, *ňesúća*, *ňesúću* atď., resp. *prose*, *proseća*, *proseću*..., z nich *prosę*, *prosęća*, *prosęću*... Vzor pre fem. v sg. mal tvary *nesęći*, *nesęćę*, *nesęći*..., z nich v starej slovenčine *ňesúći*, *ňesúće*, *ňesúći*. Stará slovenčina zrejme z psl. zdedila len menné tvary, ktoré v nej v čase rozpadu menného adjektívneho skloňovania zanikli. Dnes sa zo starých vzorov vyskytujú v slovenských nárečiach iba zvyšky. Z tvarov mask. a neutr. sú napr. predložky typu *ida*, *buda*, resp. *buda*, *budza*, *hledza*, *konča*, v stred. slov. *sća* popri *chća* (napr. *ida cestu*, *buda tebu to spravím*...). Z tvarov nom. sg. fem. sú adverbiá typu *idúci*, *spievajúci* (*chodil spievajúci*), vo vých. slov. aj *klečuci*, *šeduci*, *kričajúci*. Pôvodom

sem patria aj adverbiá typu *idúcki*, *sedžacki* (v gem. po *stojáški*). Z príchastia prítomného činného sa napokon vyvinul dnešný prechodník prítomný (v spis. slov. *nesúc*, *volajúc*, *prosiac*).

2. Príchastie prítomné trpné. Tvorilo sa od prítomného kmeňa, a to v 1. a 2. vzore príponami *-omъ*, *-oma*, *-omo*, v 3. vzore *-emъ*, *-ema*, *-emo* a vo 4. vzore príponami *-imъ*, *-ima*, *-imo* (napr. *vedomъ*, *padnomъ*, *znajemъ*, *prosimъ*). Aj toto príchastie malo menné i zložené skloňovanie. V slovenčine sa nezachovalo. Stopy po ňom sa hľadajú v prípadoch ako napr. *vedomý*, *navidomoči* (t. j. *na-vidom-oči*), *známo*.

3. Príchastie minulé činné. V psl. sa tvorilo od neurčitkového kmeňa, a to buď príponami *-ъ*, *-ъši*, *-ъ*, keď sa kmeň končil na spoluhlásku (napr. *vedъ*, *vedъši*, *vedъ*), alebo príponami *-vъ*, *-vъša*, *-vъ*, keď sa kmeň končil na samohlásku (napr. *dbravъ*, *dbravъša*). V súčasnej slovenčine sa toto príchastie vyskytuje iba zriedka, spravidla v nepôvodnej funkcii. Raz má formu prídavného mena (*vybehnuvší*, *zostavší*) inokedy príslovky (*vybehnuvši*, *zostavši*). Býva iba pri dokonavých slovesách a pociťuje sa ako štylisticky zastarané.

4. Príchastie minulé trpné. V psl. sa tvorilo od neurčitkového kmeňa, a to príponami *-nъ*, *-na*, *-no*, keď sa neurčitkový kmeň končil na *-a*, *-ě* (*branъ*, *viděnъ*), ďalej príponami *-tъ*, *-ta*, *-to*, keď sa neurčitkový kmeň končil na *-ę* v 1. vzore a na *-iv* v 3. vzore (napr. *peťi* : *peťъ*, *peťa*, *peťo*, *biti* : *bitъ*, *bita*, *bito*), a napokon príponami *-enъ*, *-ena*, *-eno* v 1. a 2. vzore, keď sa neurčitkový kmeň končil na spoluhlásku (napr. *plet-ti* : *pletенъ*, *pletена*, *pletено*, *rek-ti* : *rečенъ*, *rečена*, *rečено*, *padенъ*, *dvіženъ*), a vo 4. vzore s neurčitkovou tematickou morféomou *-i-* (napr. *prošенъ*, *prošена*, *prošено*). V slovenčine toto príchastie má tvary len podľa vzorov prídavných mien (*bitý*, *rozopätý*, *pletенý*).

Tvory príchastia minulého trpného sa stali východiskom tvorenia pasívnych slovesných konštrukcií (napr. *som nesený*, *si nesený*, *je nesený*, *bol som nesený*, *bol si nesený*, *bol nesený* ...). Tieto konštrukcie v nárečiach nie sú známe.

5. Príchastie na -l (-ové). V psl. sa tvorilo od neurčitkového kmeňa alebo koreňa príponami *-lъ*, *-la*, *-lo*. Forma tohto príchastia sa menila už v staršej fáze vývinu slovenčiny, keď po zániku jerov na konci tvaru pre mužský rod vznikla skupina *konsonant + sonóra*. Toto zoskupenie na konci slov alebo tvarov v starej slovenčine nemohlo jestvovať. V *l*-ovom príchastí sa odstraňovalo uplatnením alternácie *o/θ* v strednej slovenčine (porov. *padlъ* : *padla* → *padl* : *padla* → → *padol* → *padou*, *padla* ...) a alternáciou *e/θ*, resp. *ě/θ* v západnej slovenčine (porov. *padlъ* : *padla* → *padl* : *padla* → *paděl*, *paděu* : *padla*, *padya* ...). V oblasti dolného Váhu je *padóv* : *palla*. Vo východnej slovenčine v niektorých tvaroch mužského rodu koncové *-l* zaniklo (dnes je tu *pik* : *pekla*, *ňis* : *ňesla*, *umar* : *umarla* ...). Podobné tvary sú aj v gemerskej oblasti (napr. *vjad* z *vjed*, a to z *vědl*, resp. *ňjas*, *pljat*). V strednej slovenčine koncové *-l* (vlastne *-l*) sa zmenilo na *-u* (dnes je tu *mau*, *daу*, *nosiu* ...). Staršie *-u* (*-l*) predpokladá aj juhozápadoslovenské *-v*

(napr. *padóv, bóv, vidzev*). Tvary *l*-ového prídavia mužského rodu sa často vyrovnávali (napr. *nosev, prosev* podľa *vidzev, bev, pev* zrejme podľa *rozumev*).

Tvary *l*-ového prídavia už v psl. sa stali východiskom tvorenia zložených tvarov minulého času a tvarov podmieňovacieho spôsobu.

V češtine sa starších tvarov prídav zachovalo nepomerne viac ako v slovenčine. Známe sú napríklad tvary prídav prítomných činných typu *řka, tna, prose, kryje*, resp. prídav minulých činných typu *nesši, prosív* a pod. Trpné prídavia v češtine často majú staré menné tvary (napr. *prošen, tištěn, volán*).

Neurčitok a supinum

67. V praslovančine mal neurčitok príponu *-ti*, ktorá sa pripájala k neurčitkovému kmeňu alebo priamo ku koreňu. Keď sa táto neurčitková prípona pripájala priamo ku koreňu zakončenému na spoluhlásku, už v praslovančine na hranici koreňa a prípony vznikli hláskové zmeny, ktorými neurčitok nadobudol novú formu. Takú formu mal napríklad neurčitok *moci* z *mogti* po zmene *gt > ć*, *peci* z *pekti* po zmene *kt > ć*, *vesti* z *vedti* po zmene *dt > st*, *plesti* z *pletti* po zmene *tt > st* a pod. Stará slovenčina z psl. zdedila formu neurčítka aj s týmito osobitosťami. Postupne sa však v slovenčine forma neurčítka unifikovala v prospech prípony *-í* (porov. v stred. slov. *mȳoct', pĕct', vlĕct', rĕct'* za staršie *moci, pěci, vlěci, rěci*, resp. v záp. slov. *mocit, vlécit, pjécit* i *pĭc* a podľa toho aj *pléscit, ícit*). Pravda, dnes forma neurčítka nie je jednotná. Diferencovali ju najmä hláskové zmeny. Na väčšine územia sa vykonala zmena *-ti > -í*. Táto zmena nezasiahla juhovýchodnú časť strednej slovenčiny (dnes je tu *kosíti, spévati, robií*). V severnej časti západnej slovenčiny a vo východoslovenskej oblasti dnes má neurčitok príponu *-c* z asibilácie pôvodného *-t'* (dnes je tu *placíc, pic, vidzec, hnac ...*).

V češtine formy neurčítka sú archaickejšie (popri *dělat, vzít, krýt* je tu *dělati, vziti, krýti*, resp. *pěci, moci, vlěci, říci*, novšie i *pěct, moct, říct* a pod.).

Supinum vyjadrovalo pri slovesách pohybu iné deje. V psl. sa tvorilo od neurčitkového kmeňa alebo koreňa príponou *-t̥* (neurčitok mal príponu *-ti*), pričom koreňová morféma bola krátka. O krátkych neurčitkoch typu *spat, drat, dat* na juhozápadnom Slovensku ťažko rozhodnúť, či sú to zvyšky starého supína vo funkcii neurčítka, pretože koncové staré *-t'* sa tu neasibilovalo ani v iných prípadoch (porov. *kost, sít*). Zvyšky starého supína sa dodnes zachovávajú v českých nárečiach (porov. *jdu spat, pit* proti *jdu spáti, píti ...*).

K vývinu slovesa novšie J. Stanislav /82, II/, E. Pauliny /71/, predtým Š. Peciar /78/, J. Štolc /93, 94/, J. Fedák /13/, v češtine D. Šlosar /51/.

NEOHYBNÉ SLOVNÉ DRUHY

Vznik a vývin prísloviiek

68. Príslovky sú nesklonné slová. Vyjadrujú rozmanité okolnosti deja a iné vzťahy. Už v praslovančine jestvovali osobitné prostriedky na tvorenie prísloviiek. Prísloviiek postupne pribúdalo ustrnutím rozličných gramatických tvarov alebo predložkových pádov. Niekedy ustrnuli aj slovesné tvary. Vznik prísloviiek z rozličných gramatických tvarov sa nazýva adverbializácia.

V historických dobách sa veľmi často adverbializovali tvary prídavných mien. Osobitnou príponou na tvorenie prísloviiek bolo *-ě* (už v psl.). Táto prípona sa pokladá za príponu starého lok. sg. alebo za starý nom. pl. stredného rodu. Takého pôvodu sú príslovky *dobře, zle, pekne, hodne*. Iným takým prostriedkom je prípona *-o*. Je to prípona menného tvaru nom. — ak. sg. stredného rodu. Takého pôvodu sú príslovky *ticho, vysoko, sladko, hrubo*. Niektoré príslovky vznikli ustrnutím psl. komparatívu utvoreného príponou *-je* (napr. *nižě* z *niz-je*, *vyšě* z *vys-je*, *rúče* z *řok-je*). Aj typy prísloviiek *skorej, ďalej, menej* sa vyvinuli zo starých komparatívnych tvarov (zo *skorěje, dalěje, meněje*). Príslovka *spät'* z pôvodného *вспеть* sa pokladá za staré *i*-kmeňové prídavné meno. Príslovka *velmi* je starý inštr. *velmi* k prídavnému menu *velb-ib* (porov. *vela*). Adjektívneho pôvodu je napokon aj prípona *-y* (*pomaly, naprieky*), resp. *-sky* (*chlapsky, otrocky, slovensky* alebo *po chlapsky, po slovensky*, v češtine s dat. *po sousedsku*...).

Príslovkami sa stali aj tvary podstatných mien. Takého pôvodu sú napr. príslovky *dnes* z *днь-сь* (t. j. *днь-сь* „tento deň“), *včera* z *въчера*. Príslovky *dolu, spolu, domov* sa pokladajú za tvary *u*-kmeňové atď. K týmto starobylym príslovkám sa radí novšia vrstva adverbializovaných tvarov inštr. typu *celkom, dubkom, cicerkom, šrégom* (aj *šréga*).

Veľa prísloviiek je z predložkových pádov. Napríklad *do-za-ista, na-isto, na-skore, na-mále, z-ďaleka, z-riedka, zvlášť* (zo staršieho *z-vlášča*) a pod. To sú všetko predložkové pády menného skloňovania prídavných mien. Príslovky *za-sa, predsa* (v nárečiach v rozličných obmenách, napr. *zasek, zas, zase, precca, preci*), *potom* sú zámenného pôvodu (porov. *za-sa, pred-sa, po-tom*). Časté sú príslovky z predložkových pádov podstatného mena, napríklad (z *na-ime*, ak. *n*-kmeňa), *o-kolo, o-pät'* (z pôvod. *o-pět'*), *spolu* (z pôvod. *z-polu*, porov. *polu-dnie*). V príslovke *dost'* (v nárečiach *dosci, dosti*...) sa hľadá predložkový výraz *do syti*, v príslovke *ščúl, fčúl, fčilej, čilek, čil* a pod. základom je asi podstatné meno *čila* „chvíľa“ (doložené v starej češtine). Formy *ščúl, ščúleki*, známe v západnej slovenčine, vznikli možno kontamináciou s prídavným menom *čulý*.

Príslovky sú aj zámenného pôvodu. Napríklad príslovky miesta *tu, tam, tade*,

kde (z psl. *kъ-dě*, v nárečiach *de, dze, gde*), *kam, kade, sem, inde, všade* a pod., príslovky času *vtedy, vždy* (z *vъš-dy*), *inohda* (z *inъgdъ*), príslovky spôsobu *tak, inak, ináče, jednako, ako*, príslovky miery *tolko, kolko* atď.

Príslovky slovesného pôvodu sú vzácnejšie. Sem patria príslovky *navidomoči, hádam, vari, bohdá* a i. Dnes slová typu *hádam, vari* sa hodnotia ako modálne slová alebo častice.

Osobitným vývinom vznikla príslovka *hned, ihned*. Pôvodnejšia je *ihned* zo staršieho *inhed* (z psl. *inъgdъ*).

Predložky

69. Predložky z gramatického hľadiska sú pomocné, neplnovýznamové slová. Pomáhajú vyjadrovať rozmanité vzťahy (napr. miesta, času) so zreteľom na skutočnosť, ktorú vyjadruje podstatné meno. Z historického hľadiska sa predložky delia na predložky pôvodné a nepôvodné. Osobitnú skupinu tvoria zložené predložky.

1. Pôvodné sú také predložky, ktoré funkciu predložiek mali od pôvodu. Medzi pôvodné predložky patria napr. *v* (< *vъ*), *k* (< *kъ*), *s* (< *sъ*), *z* (< *iz*), *od* (< *ot*), *pre* (< *prě*), *u, do, na, po*. Predložky *v, k, s, z* a všetky tie, ktoré sa končili na spoluhlásku, bývajú vokalizované, napr. *vo, ve, so, se, zo, ze, ko, ke, ku, ode, odo, prede, predó*. To, že samohláska pri takýchto predložkách sa zhoduje s jerovou striednicou, ukazuje, že vokalizované predložky vznikali už v priebehu vokalizácie jerov, pravda, tam, kde boli na to predpoklady (napr. *sъ snomъ* > *so snom, se snom* > *zo snom, ze snom, vъ tmě* > *vo tme, ve tme*). Neskôr však takéto formy predložiek sa utvorili všade tam, kde po zániku jerov v spojeniach s predložkou vznikla neprijateľná skupina spoluhlások. Takto zaiste vznikla aj predložka *ku* (je aj v spisovnej slovenčine). Tento jav sa nazýva vokalizácia predložiek.

Niektoré pôvodné predložky stratili pôvodný význam a splynuli. Také predložky sú napr. *bez* (z psl. *bezъ* s gen.) a *prez* (z psl. *per-z-* s ak.). Splynutím týchto pôvodných predložiek vznikla predložka *brez* známa v nárečiach vo význame „bez“ (napr. *brez-neho*) alebo vo význame „cez“ (napr. *bres-potok*). Význam „cez“ je pôvodným významom predložky *prez*. V nárečiach sa predložka *prez* používa v tom istom význame ako predložka *brez* (napr. *prez-neho, pres-cestu*). V strednej slovenčine je predložka *čez*, ktorá predpokladá psl. *čezъ* (*r* zaniklo asi vplyvom predložky *bez*).

2. Nepôvodné predložky sú také predložky, ktoré vznikli z menných tvarov, z predložkových pádov alebo aj z iných slovných druhov. Takého pôvodu sú napr. predložky *medzi* (lok. sg. k *medza*), dnes už archaická predlož-

ka *dľa* (z psl. *dbla* „dĺžka“), *mimo* (súvisí so slovesom *minúť*) a i. Z predložkových pádov sa vyvinuli napr. predložky *okolo* (z *o_kolo*), *podľa* (z pôvod. *po_dľe* z psl. *po dьbьje*, dnešná forma vznikla azda vplyvom predložky *dľa*). Novšieho pôvodu sú predložky *počas*, *kvôli*, *naprostréd* a i. Starobylé sú predložky *krem*, *okrem*, *krome*, *krom* (patria k podstatnému menu *kroma* „kraj, okraj“). Forma *krome* je asi ustrnutý lok. sg. *kromě* a z nej sa vyvinuli ostatné formy (*krem*, *krom*, *o-krem* ...). Starého pôvodu je aj predložka *skrz*, *skrže*, *naskrze*, *skrzeva* (z psl. *skъr-zě*).

3. Zložené predložky vznikli spojením viacerých predložiek. Ide o predložky typu *ponad*, *popod*, *spoza*, *pomimo*, *spomedzi*. Na východnom Slovensku a miestami aj v Liptove sú zdvojené (reduplikované) predložky, napr. *zoz*, *zez*, *vov*, *vev* (*zes_Prešova*, *vof_Prešove*, *zoz_Mikuláša*, *vov_mestě* a pod.).

O predložkách so „spájacím“ *-n-* (*kb-n-*, *vъ-n-*, *sb-n-*) bola reč pri zámenách.

Spojky

70. Spojky, tak ako predložky, patria medzi najstaršie jazykové prostriedky. Ich funkciou bolo a dodnes aj je spájať vetné členy a vety do vyšších celkov. Staré etymológie, získané historicko-porovnávacou metódou, ukazujú, že väčšina spojok sa vyvinula z iných slovných druhov alebo z gramatických tvarov. Okrem toho spojky vznikali vzájomným spájaním (napr. *a + i* → *aj*, *a + ni* → *ani*) alebo pripájaním iných častíc (napr. *a + čb-kolъ-věkъ* → *ačkol'vek*, *a + by* → *aby*).

Z priradovacích spojok starobylé sú spojky *i*, *a*, *aj*, *ani*. Spojka *i* vznikla asi z ide. lok. sg. zámena **ei* (niekedy sa myslí na ablatív **ēd*), spojka *a* asi z tvaru **ōd* (ide. ablatív zámena), spojky *aj* a *ani* sú zložené (*a + i* → *aj*, *a + ni* → *ani*). Vylučovacie spojky *alebo*, *abo*, *lebo* ... sú tiež zložené spojky (*a-lě-bo*, *a-bo*, *lě-bo*). Starobylá je aj spojka *bud'*. Vznikla z rozkazovacieho spôsobu *budi* (porov. čes. *budiž* z *budi-že*). Slovesného pôvodu je aj vysvetľovacia spojka *veď*. So zreteľom na spojku *vědě*, ktorá sa vyskytuje v starej češtine, táto spojka sa vykladá zo slovesného tvaru (mal by to byť starobylý tvar 1. os. sg. od *věděti*). Odporovacie spojky *ale*, *lež*, *však*, *avšak*, *predsa* sú zložené (*a-lě*, *lě-že*, *vъš-akъ*, *a-vъš-akъ*, *prědъ sę*). Spojka *totiž* je z češtiny, kde vznikla z *to-čiš*, t. j. *to-čujž* (2. os. sg. imp. *čuti* „čúť, počuť“ /55/).

Z podradovacích spojok v slovenčine na seba upozorňuje spojka *ked'*. Vznikla asi z *kedy* odsunutím *-y* a zmäkčením podľa prípadov *kad-e*, *kd-e*, resp. z *kъdb*, z čoho po zániku jerov bolo by priamo *ked'* alebo *kod'* (tak je v juhovýchodnej strednej slovenčine). Spojka *keby* sa vyvinula z *ked-by*, resp. z *ked-by* zjednodušením zrejme podľa *aby*, *žeby*. Spojky *aby*, *žeby* sú zložené z *a-by*,

že-by, pričom časť *by* bola pôvodne zložkou kondicionálu slovesa, ktoré po spojkách *a* a *že* nasledovalo (prikázal *a by* dali → prikázal, *aby* dali ...). Časť *by* pôvodom je aorist od slovesa *byti* (v nárečiach dodnes je *abich*, *žebich*, resp. aj *kebich*, t. j. 1. os. sg. aoristu *bich* z psl. *bychъ*, pravda, vo funkcii kondicionálu významového slovesa). Stará je aj spojka *kedy*. Predpokladá staršie znenie *kehdy* (z psl. *kъgъdy*) doložené v starej češtine. Ďalej starobylá je aj spojka *že*. Vznikla z ide. *ge* 1. palatalizáciou *ge* > *že* (*ge* sa pokladá za *e*-ový stupeň k *o*-ovému stupňu *go*, ktorý je v prípone záměna *to-go*, resp. *je-go*).

Nie je celkom jasný vznik a vývin spojok *dokiaľ*, *dotiaľ*, *pokiaľ*, *potiaľ*, *posiaľ*. Zdá sa, že sú to spojky zložené z predložiek *do* a *po* a zámenných prvkov *ka-*, *ta-* (porov. *kam*, *tam*), resp. *se* s pripojením *-l* (porov. *ko-lb* v *ktokolvek*). Po zániku jerov vznikli formy typu *dokál*, *dotál*, *dosél*. Z *dokál* vplyvom koncového *l* vzniká *dokál* (porov. *kad* > *käd*) a podľa toho aj *dotál*, *dosál*. Po diftongizácii vznikajú dnešné formy *dokiaľ*, *dotiaľ*, *dosiaľ* (v nárečiach dodnes *dokál*, *dotál*, *dosál* atď.).

Dôvodové spojky *pretože*, *preto*, *lebo* a pod. sú zložené (*prě-to-že*, *prě-to*, *lě-bo* ...). Spojka *kým* je ustrnutý instr. záměna *ký*, *ká*, *ké*.

Citoslovčia

71. Citoslovčia tvoria osobitnú skupinu medzi slovnými druhmi. Niektoré citoslovčia vyjadrujú citové kvality, ako napr. vzruch, strach, smútok, radosť, žiaľ (*ach*, *joj*, *iha*, *ej-ef*). Iné napodobňujú zvuky prírodných javov, zvierat, vtákov a pod. (napr. *sss*, *bim-bam*, *krá-krá*, *kvik*, *žblnk*). A napokon sú citoslovčia, ktoré znamenajú pobádanie na splnenie vôle, príkazu, rozkazu či zákazu a pod. (napr. *pi-pi-pi* — zvolávanie sliepok, *heš*, *heš-ta* — odháňanie sliepok, *pír* — zastavovanie koní). Z tohto hľadiska sa citoslovčia obyčajne delia na tri skupiny: na expresívne, zvukomalebné (onomatopoické) a vôľové.

Z historického hľadiska sa citoslovčia môžu deliť na pôvodné a nepôvodné. Medzi pôvodné možno zaradiť všetky neodvodené citoslovčia. Charakteristická je hlásková stavba týchto citoslovciac. Raz to môže byť iba samohláska (*á*, *í*, *ó* ...), inokedy nezvyčajná skupina spoluhlások (*pst*, *hírír*, *ššš-ššš* ...) alebo rovnaké slabiky idúce za sebou (*no-no-no*, *hehehe*, *kikirikí* ...). Tento druh citoslovciac je v nárečiach bohato zastúpený, a preto sa dá predpokladať, že spôsob ich tvorenia je starý.

V nárečiach medzi citoslovciami významné miesto majú také vôľové citoslovčia, ktorými sa vyjadruje želanie v „styku“ s domácim zvieratstvom alebo vtáctvom.

Niektoré z takýchto citoslovciac zo základných nárečových oblastí sú v tomto prehľade:

	Záp. slov.	Stred. slov.	Vých. slov.
privolávanie			
sliepok	<i>pi-pi</i>	<i>na cip-cip</i>	<i>na tu-tu-tu</i>
husí	<i>burá-burá</i>	<i>na bí, baba bí</i>	<i>na-hus-na-hus</i>
odháňanie			
sliepok	<i>heš, hešta</i>	<i>heš, šta, fšš</i>	<i>hiš</i>
husí	<i>hajháj</i>	<i>hinda</i>	<i>huč-a-huč, hiša</i>
volanie na kone			
do ťahu	<i>né, bijo, dio</i>	<i>hijo, di, dījo</i>	<i>vijo, vio</i>
zastaviť	<i>hé, prř</i>	<i>hvó, hó</i>	<i>ho</i>
doprava	<i>hót, hóta</i>	<i>hojta, hojt</i>	<i>hojta</i>
doľava	<i>čihí</i>	<i>či, čihí</i>	<i>višta, vihi</i>
dozadu	<i>curik</i>	<i>curuk</i>	<i>curuk, curik</i>
volanie na kravy, voly			
do ťahu	<i>hajc</i>	<i>hajs, no</i>	<i>ča</i>
zastaviť	<i>hóha, hó</i>	<i>hó, hó</i>	<i>ho</i>
doľava	<i>ksebe</i>	<i>či-ohejk</i>	<i>hejscebe, ohdena</i>
doprava	<i>héjk, oceba</i>	<i>hojta, ča</i>	<i>hočebe, ča-occebe</i>
dozadu	<i>hegni</i>	<i>heg</i>	<i>hejk</i>

Možno sa domnievať, že celá táto sústava „dorozumievacích“ prostriedkov je tradičná, a teda starobylá. Z historického hľadiska je pre ňu charakteristické, že sa neutvárala len z neodvedených citosloviec. Skutočnosť, že sa od nerozumných bytostí žiadalo zaujať iné miesto, si vynucovala pri tvorení citosloviec tohto druhu brať za základ zámená (*hoj-ta, hin-ta, na-tu-tu*, t. j. *na-tu-tu, k sebe, ča ocebe* z *ča od-sebe* a pod.), alebo redukované slovesné tvary, najmä však tvary rozkazovacieho spôsobu (napr. *hegni, heg, di z idi*, resp. *hegneš, curigneš*). Ba niekedy sa využívajú aj slová nedomáceho pôvodu (napr. *curik, curuk* z nem. *zurück*).

Nepôvodné citoslovčia sú citoslovčia odvodené z iných slovných druhov. Také odvodené citoslovčia vznikali napríklad zo slovesných tvarov (napr. *hla, la, la-la, ej-la* sú z tvaru *hľad, hibaj, hibáj* z *hýbať, bodaj* z *boh-daj, podho, bistú* asi z *bohu istú*, t. j. „bohu prisahám“ a i.), z podstatných mien, prísloviek (*beda, veru, hen*) a pod.

Novšie k neohybným slovným druhom J. Stanislav /83, 84/, A. Ferenčíková /16/, K. Palkovič /105/, predtým V. Machek /56/ a v češtine D. Šlosar /51/.

KAPITOLY O VÝVINE SLOVENSKEJ LEXIKY

Podat' celistvý obraz o vývine slovnej zásoby slovenčiny v staršej fáze jej rozvoja nateraz nie je možné. V súčasnosti stále ešte nemáme poruke historický slovník slovenského jazyka, ktorý by poskytol presnejšie poznatky o lexike starej slovenčiny aspoň v istom časovom úseku. Veľké množstvo lexikálneho materiálu v starších i mladších archíváliách, v starých miestnych názvoch i v nárečiach sa práve komplexne spracúva. Pravda, situácia ani v takýchto podmienkach nie je beznádejná. Viaceré práce z lexiky našich nárečí, štúdie starších miestnych názvov i lexiky starších archíválií, ale najmä zozbieraný materiál pre historický slovník slovenského jazyka a pre slovník slovenských nárečí — to všetko umožňuje už dnes získať poznatky o vývine slovenskej lexiky aj v jej staršej fáze rozvoja.⁸

V tejto časti, ktorú venujeme vývinu slovnej zásoby starej slovenčiny, všimneme si v prehľade najmä historickú slovotvorbu (vývin slovotvorných prostriedkov a postupov), ďalej formy rozvoja lexiky v staršej fáze jej vývinu a jej tematické i teritoriálne členenie. Predmet si časovo ohraničujeme obdobím nástupu a vyvrcholením rozvoja uhorského feudalizmu, t. j. rozpätím od 10.—16. storočia s presahom do 17. storočia.

Prameňom poznávania staršej lexiky slovenčiny vo vymedzenom období bude nám predovšetkým slovné dedičstvo prevzaté z praslovančiny, jeho rozbor a konfrontácia so starším i mladším stavom v slovenčine, ďalej stará lexika zachovaná v staršej toponymii (zaznačenej v listinnom materiáli z 11.—14. storočia) a staršia slovenská lexika v písomnostiach z 15.—17. storočia. Pochopteľne, keď to bude potrebné, všimneme si aj lexiku súčasných nárečí a spisovného jazyka.

⁸ Informáciu o tom, ako bude spracovaný historický a nárečový slovník slovenského jazyka, podávajú ukázkové zošity *Slovenský historický slovník z predspisovného obdobia* (Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1980) a *Slovník slovenských nárečí* (Bratislava, Veda, vydavateľstvo SAV 1983). Staršia lexika v rámci vývinu lexiky spisovnej slovenčiny sa pertraktuje vo vysokoškolskom učebnom texte K. Habovštiakovej *Slovná zásoba spisovnej slovenčiny z vývinového hľadiska* (Nitra, Pedagogická fakulta 1985).

FORMY ROZVOJA LEXIKY STAREJ SLOVENČINY

Rozvoj slovnej zásoby starej slovenčiny sa prejavil predovšetkým prehodnocovaním slovotvorných postupov a slovotvorných prostriedkov zdedených z praslovančiny, ďalej prehodnocovaním lexikálnych významov a napokon preberaním slov z iných jazykov. Prehodnocovanie lexiky i slovotvorných prostriedkov (i postupov) zdedených z praslovančiny a vznik novej lexiky podmienovala potreba, ktorá vyplývala z rozvoja hospodársko-spoločenského života i myslenia v nových podmienkach uhorského feudalizmu, v jeho ranej i neskoršej fáze vývinu. Pre starú slovenčinu priamym dôsledkom novoutvorenej lexiky bol vlastne rozvoj slovných druhov (napr. *stát : stály : stálost*).

Z historickej slovotvorby

72. Vývin slovotvorných postupov a prostriedkov prebiehal tak, že niektoré z psl. zdedené slovotvorné postupy i prostriedky zanikli, iné sa ustálili a iné sa využívali len v obmedzenej miere. Navyše pre vývin slovotvorných prostriedkov bol charakteristický vznik súboru nových slovotvorných prostriedkov, ktorý nahradil starší zaniknutý súbor.

Zo slovotvorných postupov zdedených z psl. sa v starej slovenčine ustálil postup pripájania predpôn (prefixácia) a prípon (sufixácia). Súčasne s tým sa zachovalo aj aglutinačné (t. j. voľné) pripájanie slovotvorných prostriedkov (porov. psl. *ръч-ька : rúč-ka, rúč-k-ov-ý, pri-rúč-ka* a pod.). Ďalej sa využíval aj kompozičný postup, t. j. tvorenie slov skladaním koreňov rovnakých alebo odlišných slovných druhov (typ *vlko-dlak, kolo-maz*), ako aj petrifikačný postup, t. j. vznik slov ustrnutím tvaru alebo výrazu (typ *vela* z gen. sg. *vel-a*, resp. typ *kníhkupec* z gen. pl. *knih* a nom. sg. *kupec*). A napokon sa dá predpokladať, že v starej slovenčine bol živý aj tzv. konverzný slovotvorný postup, t. j. lexikalizovanie koreňa alebo lexikálneho základu (typ *ozubiť* → *ozub*). Tento postup bol známy už v praslovančine. Pravda, do akej miery sa uplatňoval v najstaršom období rozvoja slovenskej lexiky, zisťovať pre nedostatok materiálu nie je ľahké.

1. Zánik starších slovotvorných postupov. V historickej slovotvorbe slovenčiny (tak aj v iných slovanských jazykoch) stratili predpoklady uplatniť sa najmä dva v psl. živé slovotvorné postupy. Bol to alternačný slovotvorný postup (typ *мѣр : mer : mor : mar*, napr. *сѣмьртѣ, мрѣти* z *mer-ti, морѣ, умарати*) a reduplikačný slovotvorný postup (typ *por-por*, dnes *prápor*).

Alternačný slovotvorný postup spočíval v tom, že slová sa tvorili pomocou striedania (alternácie) vokálu v koreni. Tento postup zrejme prestal byť produktívny už v mladšom období vývinu praslovančiny najmä po zmenách,

ktoré spôsobili slabičnú prestavbu koreňa, ale hlavne po zániku jerov a nosoviek v 10. storočí. Napríklad prastaré alternačné korene *kbn* : *ken* : *kon* po prvej palatalizácii a po vzniku nosoviek mali podobu *čbn* : *če* : *kon* (porov. psl. *za-čbn-ŕ*, *za-če-ti*, *kon-ьcb*), po zániku nosoviek a jerov *-čn-*, *-ča-*, *kon-* (porov. *začne*, *začať*, *koniec*). Alebo staré alternačné korene *stbr* : *ster* : *stor* v psl. slovách *stbrŕ*, *sterti*, *storna* po metatéze mali podobu *stbr* : *strě* : *stra* a po zániku jerov *-str-*, *strě-*, *stra-* atď. Výrazné zmeny v stavbe lexikálnych koreňov, resp. ich ďalšie modifikovanie príponami, spôsobili, že medzi pôvodnými, čo do významu príbuznými koreňmi sa začalo oslabovať vedomie významovej súvislosti, a tak už v praslovančine sa utvárali predpoklady na ich osamostatnenie. Stalo sa to najmä po zániku jerov. Po tomto čase osamostatnené staré alternačné korene sa stali lexikálnym základom, z ktorého vznikli mnohé slová. Napríklad z koreňa *zor* (z psl. radu *zbr* : *zer* : *zor*) sú dnes slová *pozor*, *výzor*, *priezor*, *ozor*, *zornička*, *pozorný*, *pozorovať*, *vzorný* ..., z jeho mladšej podoby *zra* sú slová *zrak*, *zázrak*, *zázračný*, *prízrak*, *priezračný*, *krátkozraký* atď. Alebo z koreňa *por* (z psl. radu *pbr* : *per* : *por*) sú dnes slová *opora*, *spor*, *nápor*, *úporný*, *podpora*, *podporiť*, *odpor*, *odporný* a pod.

Reduplikačný slovotvorný postup spočíval v tom, že slová sa utvorili zdvojením (opakovaním) toho istého koreňa, napríklad *chol-cholb* > *chlacholb* (dnes *chlácholit*), *vor-vorb* > *vravorb* (dnes *vrávor*), *per-per-* > *prěper-* (dnes *prepelica* so zmenou *r — r > r — l*) a pod. Využívanie tohto postupu bolo zrejme podmienené prítomnosťou expresivity, preto už v psl. takto utvorených slov nebolo veľa. Aj z týchto slov sa tvorili nové slová (porov. *vrávor* : *vrávorat'*, *vrávoravý*).

2. Vývin slovotvorného postupu s využívaním predpôn. Využívanie predpôn na tvorenie slov je jeden z postupov, ktoré stará slovenčina prevzala z praslovančiny a ďalej rozvíjala. Slovotvorné predpony aj v nových podmienkach po zániku jerov naďalej plnili pôvodnú funkciu, t. j. vlastným významom modifikovali obsah koreňa (napr. *íst'* : *obíst'* „ísť okolo, okľukou“; *hodit'* : *odhodit'* „hodit' od seba, ďalej, preč“; *hory* : *záhorie* „priestor za horami“).

Vývin slovotvorných predpôn sa v starej slovenčine prejavil tak, že podstatná časť predpôn zdedených z psl. sa zachovala, časť z nich splynula s koreňmi (t. j. utvoril sa nový lexikálny základ) a napokon menšia časť starých predpôn zanikla.

Medzi predpony zdedené z psl. a dodnes zachované patria napr. *pod-*, *nad-*, *pred-*, *na-*, *pri-*, *za-*, *po-*, *o-*, *ob-*, *pre-*, *od-* (z *ot-*), *s-* atď. Niektoré z nich sú doložené už v 12. a 13. storočí v slovách, ktoré sa stali názvami sídlisk, riek, hôr a pod. V 12. storočí sú napríklad doložené slovotvorné predpony *prě-* (*prěvidza* [105]), *o-* (*onor* [87]), *po-* (*pograň* [97]), *sú-* (*súteča* [126]), *ot-* (*otrok* [90]), *ú-* (*údol* [140]), *pri-* (*priselane* [107]). Z 13.—15. storočia sú doložené predpony *raz-* (*razdel* [111]), *roz-* (*roztoka* [113]), *po-* (*poruba* [100]), *prě-* (*prěkopa* [103]), *za-*

(*zaréčé* [147]), *pod-* (*podhradé* [96]) a *pod*. V domácej právnej terminológii z 15. storočia /114/ sú napríklad doložené predpony *u-* (*ulapiti*), *ú-* (*úžera*), *po-* (*pomeriti*, *potvoriti*), *o-* (*opytovati*), *za-* (*založiti*) a ďalšie.

Zo zaniknutých predpôn uvedieme aspoň predponu *ko-* so zosilňovacím významom /55/ a doloženú v 12. storočí (*ko-plot* [55], porov. aj *kotrba*, *kotrha* a *pod*.), ďalej predponu *s-* s významom „prirodzený, dobrý“ (napr. v slove *smriť* z psl. *sz-mbrtb* /55/), predponu *pro-* (*prosek* [106]). Z neproduktívnych predpôn doložená je napríklad predpona *pa-* (*pažiť* [93]). Niektoré predpony zanikli tak, že vznikli z nich iné predpony alebo splynuli s inými predponami. Tak napríklad z predpony *ot-* vznikla predpona *od-* (porov. *oddávna* z *otdávna*), predpona *vz-* splynula s predponou *z-* pred znelým konsonantom (v nár. je *zblknúť*, *zbúriť sa* za staršie *vzblknúť*, *vzbúriť sa*), resp. s predponou *s-* pred neznelým konsonantom (napr. *skočiť*, *spýtať sa* zo *vzkočiti*, *vzpytati*) a *pod*.

V niektorých prípadoch predpony splynuli s lexikálnym koreňom. Stalo sa to najmä vtedy, keď jeho pôvodný význam sa oslabil napríklad po zániku slova so základným významom (porov. *obrus* : *rusati* „robiť strapce na okraji tkaniny“ /55/), ďalej po hláskových zmenách (napr. v nár. *obida* z *ob-vida*, *obrtlík* z *ob-vrtyl-ikъ*, *paholok* z *pa-chol-ъkъ* a *pod*.) a napokon po základnej zmene významu (napr. *pavúz* : *uzol*, *úhor* : *uhorieť*, *postel* : *steliem*, *opatrný* : *patriť* „pozorovať, dívať sa“ a *pod*.). Niekedy s koreňom splynuli aj dve prípony (porov. *o-za-istný*, dnes *ozajstný*, *v-na-d-a* z psl. *vnada*).

3. Vývin slovotvorného postupu s využívaním prípon. Tento postup tvorenia slov je ďalším postupom, ktorý stará slovenčina zdedila z praslovančiny a ďalej ho rozvíjala. V zásade vývin prostriedkov tohto postupu, t. j. slovotvorných prípon (suffixov), prebiehal podobne ako vývin predpôn. Podstatná časť slovotvorných prípon zdedených z psl. sa v slovenčine po zániku jerov ustálila a v pôvodnej forme i obsahu žije v nej dodnes. Tieto prípony si zachovali aj svoje pôvodné funkcie, t. j. naďalej modifikujú význam koreňa a súčasne obohacujú iné slovné druhy (porov. *vodný* : *vodník*, *robiť* : *robota*, *rybár* : *rybárčiť*), resp. ten istý slovný druh (*pekár* : *pekárstvo*, *hrniec* : *hrnčiar*, *okno* : *okienko*). K týmto slovotvorným príponám postupne pribúdali nové (napr. *-ovka*, *-ička*, *-tek* atď.), pravda, súčasne zo starších prípon značná časť zanikla.

Medzi slovotvorné prípony, ktoré stará slovenčina zdedila z praslovančiny a dodnes sú živé, patria prípony, ktorými sa tvoria názvy nástrojov, úžitkových prostriedkov, napr. *-dlo* (*šídlo*, *lietadlo* ...), *-ák* (*črpák*, *navijak* ...), *-ica* (*udica*, *hadica* ...), *-č* (*sekáč*, *prijímač* ...), ďalej názvy osôb vykonávajúcich zamestnanie alebo inú činnosť, napr. *-ár*, *-iar* (*hrnčiar*, *výhybkár* ...), *-č* (*kováč*, *posunovač* ...), *-ík*, *-ník* (*baník*, *úradník* ...), názvy dejov, činností, napr. *-ba* (*kosba*, *orba* ...), názvy miesta a priestorov, napr. *-isko*, *-ište* (*strnisko*, *stanovište* ...), *-ák*, *-ník* (*rybník*, dnes *telatník* ...), *-ina* (*dolina*, *pevnina* ...), *-ie* (*úbočie*, *podolie* ...), názvy kolektívov a zoskupení živých i neživých bytostí, napr. *-ina* (*dedina*, *zverina*,

vrbina, planina ...), názvy abstraktných pojmov, javov, napr. *-oba* (*žaloba, chudoba* ...), *-ota* (*dobrota, hluchota* ...), *-ost'* (*smelosť, hrdosť* ...) atď. Pochopiteľne, rovnako starobylé sú aj mnohé slovotvorné prípony pri iných slovných druhoch (napr. *-ký, -ný, -ový, -ský, -ov, -in* pri prídavných menách). Mnohé z týchto prípon sú doložené už v 12. storočí, resp. v 13.—15. storočí, napr. *-ica* (*bojnica* [7]), *-ár, -ár* (*grnčár* [35], *ščitár* [128]), *-išče* (*rvišče* [112]), *-ina* (*bukovina* [14]), *-ka* (*oleška* [86]), *-ovec* (*glogovec* [31]), *-en, -no* (*opočen* [88], *pravno* [102]), *-ká* (*veliká* [141]), *-ový* (*dubový*, resp. ešte *dobovz* [24]), *-ský* (*ovčársky* [91]) a ďalšie.

Zo slovotvorných prípon, ktoré sa už v starej slovenčine na tvorenie slov využívali len málo (a dnes už nie sú živé), možno napríklad uviesť prípony *-aj*, resp. *-j* (porov. *šlapaj, stupaj*), *-ež* (*mládež, krádež* ...), *-ač* (*bedač, junač* ...), *-el* (*křdel, sopel* ...), *-or* (*pižgor, puchor* ...), *-ic* (*dedic, panic* ...), *-ol, -ol* (*vrchol, hrbol* ...), *-va* (*žatva, deriva* ...) a pod. Prítomnosť týchto prípon v niektorých slovách sa dnes uvedomuje len vďaka tomu, že sa ich lexikálny základ vyskytuje v iných slovách (napr. *mlád-ež* : *mlad-ý, mlad-ost'* a pod.). Pravda, vo viacerých prípadoch niektoré z týchto prípon už s pôvodným lexikálnym koreňom splynuli z rozličných príčin (napr. *křdel* — niet koreňa *krd-* v iných slovách, *sopel* — súvislosť s koreňom v slove *sopka* sa neuvedomuje). Aj z týchto neproduktívnych prípon mnohé sú doložené pred 15. storočia (napr. *krpel* [51], *kňážic* [53]).

Splývanie starých slovotvorných prípon s lexikálnym koreňom väčšie rozmiery nadobudlo po zániku jerov. Po splynutí vznikol nový lexikálny koreň, ktorý potom ako celok sa stal základom tvorenia nových slov alebo tvarov v rámci vzoru. Takto zanikli najmä tie psl. slovotvorné prípony, ktoré sa ku koreňu zakončenému na spoluhlásku alebo samohlásku pripájali bezprostredne. V takýchto podmienkach zanikla napríklad psl. slovotvorná prípona *-cъ* (porov. *zajac* z psl. *zaję-cъ*), *-kъ* (*znak* z psl. *zna-kъ*), *-nъ, -nъ* (napr. *třń* z psl. *tъr-nъ* od *tъr-ě-ti*, *daň* z psl. *da-nъ* od *da-ti*), *-rъ* (*pír* z psl. *pi-rъ* od *pi-ti*), *-tъ* (napr. *pamät'* z psl. *pamę-tъ* od koreňa *pa-men-*, *smrt'* z psl. *sъmъr-tъ* od koreňa *sъ-mъr-*) a pod. Pravda, funkcia týchto prípon sa oslabovala už rozličnými psl. hláskovými, resp. slabičnými zmenami, ako napríklad metatézou (typ *zorkъ* > *zrakъ*), odstraňovaním spoluhláskových skupín (napr. *nokt-* > *nocъ*, *voldt-* > *vlastъ*), splývaním psl. *i* s predchádzajúcim konsonantom (napr. *medza* z psl. *med-ja*, *reč* z psl. *rek-ivъ*, *pole* z psl. *pol-je*). Podobné osudy postihli aj staré prípony pri odvodených prídavných menách (porov. *slaný* z psl. *sol-nъ*, *planý* z psl. *pol-nъ*, *vojsko* z psl. adj. *vojsъ-skъ, -a, -o*). Pochopiteľne, splývanie slovotvorných prípon s koreňom pokračovalo aj v mladšom vývine slovenčiny (napr. slová *decko* z *detsko*, *krajčír* z *krajčĭ*, *kuchyňa* z *kuch-yňa*, *pivo* z *pi-vo* sa ako odvodené nepociťujú).

4. Tvorenie slov skladaním a ustrnutím tvarov. Aj tento slovotvorný postup stará slovenčina prevzala z praslovančiny. Napríklad kompozitá *motovidlo*,

kolomaz, *vlkodlak* (v nár. aj *vlkolak*), resp. *kuroptva*, *medveď* (z *medu-jěďb*) a i. sú bezpochyby psl. pôvodu. Z územia slovenčiny už pre 9. storočie sú doložené zložené osobné mená *Можьмиръ*, *Растиславъ* (*rastisclao* /40/), *Светѣпѣкъ* (*szuentionepulc* /40/), *Светѣжизна* (*szuentezizna* /40/), ktoré boli utvorené zo živých lexikálnych prostriedkov podľa slovotvorného postupu, ktorý v tom čase musel byť produktívny. Je možné, že lexikálne zloženiny mali už v psl. vo svojom obsahu istý stupeň expresivity, ktorá ich potom charakterizovala aj v samostatnom vývine slovanských jazykov. O tom by mohlo svedčiť ich časté využívanie pri tvorení mien osôb (vzťah k potomstvu), názvov obyvateľov sídlisk (porov. čes. *Kozojedy*, *Solopisky*, *Klatoruby*, *Všetaty* — *tat* „zlodej“), ale aj také kompozitá ako *vlkodlak* (z *vlk* a *dlak* „koža so srstou“, t. j. človek s kožou vlka), *kaluža* (z *kala luža* /55/), *zlodej*, *zlatokop* atď.

Tvorenie slov skladaním dvoch koreňových morfém bolo, prirodzene, živé aj v starej slovenčine. Z jej územia totiž už z 12.—13. storočia sú početné doklady na kompozitá, ktoré fungovali ako názvy obyvateľov jednej osady alebo obce. Z 12. storočia sú napríklad doložené kompozitá *voderadi* [143] (zložené z *voda* a *raditi*, t. j. „tí, čo majú starosti s vodou, resp. starajú sa o vodu“), *psolovi* [101] (t. j. „čo lovia psov alebo čo na lov psov pripravujú a chovajú“), *sebechlebi* [117] (t. j. „čo len sami pre seba dorábajú alebo pod.“). Z 13.—14. storočia sú doložené ďalšie kompozitá vo funkcii názvov osád (napr. *vozokani* [142], *krškani* [50], *rakolubi* [110], *brezolupi* [12], *konotopa* [54] a ďalšie). Zatiaľ nemáme poruke údaje o produktivite tohto slovotvorného postupu po 15. storočí. No časté kompozitá v ľudovej slovesnosti, ako napríklad *valibuk*, *lomidrevo*, *zlatovláska*, *čarodej*, alebo živé ľudové slová typu *kolohnát*, *vtichvost*, *vetroplach*, *horenos* a pod. dokazujú, že komponovanie ako slovotvorný postup v starej slovenčine nezaniklo, ale vyvíjalo sa ako slovotvorný zdroj, zrejme naďalej ohraničený rozličným stupňom expresivity. Touto črtou by, pravda, nadväzovalo na jeho sprievodnú vlastnosť už v praslovančine.

Aj vznik slov ustrnutím tvaru bol známy už v praslovančine. Napríklad slovo *leto* sa niekedy vykladá ako ustrnutý tvar nom. sg. neutra menného vzoru adjektíva *lěť* „pekný, jasný“ (slovo *leto* bolo by z výrazu *lěto vrěmь* „pekný čas“ /55/). Tento postup poznala aj stará slovenčina. Veľký počet prísloviek a častíc, ktoré vznikli týmto slovotvorným postupom, naznačuje, že v staršom období to bol proces značne produktívny. Napríklad tvary 1. os. sg. *reku*, *bistú* (zrejme z *bohu istú* od *istiiti* „hovoriť pravdu, prisahať“) mohli ustrnúť najneskôr v priebehu 13.—14. storočia, pretože v tomto čase sa už v starej slovenčine ustalovala prípona *-m* v 1. os. sg. (p. kap. 34, 3). Približne v tom istom čase natrvalo nadobudli funkciu prísloviek niektoré menné adjektívne tvary (*dozaista*, *načisto*, *navidom-oči* a pod.), pretože v tomto období sa v starej slovenčine rozpadli všetky menné vzory adjektív. Napokon týmto slovotvorným postupom vzniklo aj niekoľko substantív (napr. *ráno*, *vojsko*).

Vývin lexiky zdedenej z praslovančiny

73. V staršom období rozvoja slovnej zásoby slovenčiny základný význam mala tá vrstva slov, ktorú stará slovenčina zdedila z lexiky svojho psl. základu. Vývin tejto vrstvy psl. slov sa v nej prejavil tak, že sa istá časť psl. slov v jej lexike ustálila s pôvodným obsahom, časť psl. slov zanikla a napokon v značnom počte slov sa obsah modifikoval (napr. rozšírením, zúžením alebo prenesením), resp. úplne sa zmenil. Tá vrstva psl. slov, ktorá sa v starej slovenčine zachovala, ďalej sa rozvíjala ustálenými slovotvornými postupmi, o ktorých bola reč v predchádzajúcej kapitole.

Vrstva psl. slov v lexike slovanských jazykov sa zisťuje porovnávacou metódou. Pri tomto postupe platí zásada, že psl. pôvod možno pripísať predovšetkým takému slovu, ktoré sa vyskytuje vo všetkých slovanských jazykoch alebo aspoň vo väčšine z nich, pričom medzi významami slov má byť zrejmá alebo dokázateľná súvislosť. Ďalej za psl. slovo možno pokladať aj také slovo, ktoré sa vyskytuje v skupine geneticky blízkych slovanských jazykov zoskupených v rámci starých psl. nárečových oblastí (západoslovanskej, východoslovanskej a južnoslovanskej) alebo v skupine susediacich slovanských jazykov. Napokon za psl. slovo možno pokladať aj slovo vyskytujúce sa v dvoch, ba aj v jednom slovanskom jazyku, pravda, len v prípade, keď o tom prinesie dôkazy hlbší etymologický rozbor.

Lexikologickou porovnávacou metódou možno zistiť, že aj v slovnej zásobe slovenčiny je značný počet slov psl. pôvodu. Také je napríklad slovo *dom* (čes. *dům*, poľ. *dom*, rus. *dom*, ukr. *dim* z *dom*, sch. *dom* ...), *ruka* (čes. *ruka*, poľ. *ręka*, rus. *ruka*, sch. *ruka* ...), *oheň* (čes. *oheň*, poľ. *ogień*, rus. *ogony*, sch. *oganj* ...), *kolomaz* (čes. *kolomaz*, poľ. *kolomaz*, rus. *kolomaz*, sch. *kolomaz* ...), *kovat'* (čes. *kovat*, poľ. *kować*, *kuć*, rus. *kovat'*, sch. *kovati* ...) atď. Etymologickou metódou sa napríklad zisťuje, že psl. pôvodu je aj slovo *chotár*, hoci v tejto podobe sa vyskytuje len v slovenčine, alebo že slovo *lichva* si len v slovenčine zachovalo pôvodný psl. význam „rožný statok“ /66/. Takéto zvyšky už skôr rozpadnutých slovných čeladi, resp. individuálne slová so zachovanými psl. významami, nazývame praslovanské lexikálne rezíduá.

1. Vrstva psl. slov s pôvodným významom. Porovnávací výskum lexiky slovanských jazykov ukazuje, že slovenčina patrí medzi tie slovanské jazyky, ktoré zachovali najväčší počet psl. slov /108/. Skúmanie tejto vrstvy slov vo vzťahu k vonkajšej skutočnosti svedčí, že spravidla ide o slová, ktoré označujú reálie trvalej hodnoty. A to je iste aj hlavná príčina, prečo práve tieto slová si zachovali aj v nových podmienkach hospodársko-spoločenského života pôvodný význam.

V lexike slovenčiny slová psl. pôvodu so zachovaným významom najčastejšie nájdeme v týchto tematických okruhoch: prírodné reálie (napr. *voda*, *hora*, *zem*, *blato*, *piesok*; *oheň*, *deň*, *noc*, *tma*, *slnko*, *hviezda*, *mesiac*; *dub*, *buk*, *lipa*, *breza*;

vlk, zajac, vrana; suchý, mokrý, jasný, íst', hodiť, padat), človek, jeho príbuzenské vzťahy, časti tela a pod. (napr. *človek, rod, žena, muž, mať, mater, dcéra, sestra, otec, syn, brat, strýc, ujo, dedo, zať; hlava, ruka, noha, srdce, plúca, črevo, koleno, hrud', kosť, krv*), poľnohospodárstvo (napr. *dvor, voz, koleso, oje; krava, teľa, kôň, žriebä, koza; brázda, radlo, brána, kosa; klas, zrno, jačmeň, žito, raž; pole, lúka, tráva, úhor; siať, orať, kopať, žať*), remeslá a exploatačná činnosť (napr. *tkať, krosná, vreteno, motovidlo, plátno; tesáť, klada, sekera, píla; kov, zlato; luk, koža, rúbať, kovať, loviť*), spoločenský život (napr. *pán, sluha, otrok; hrad, dedina, obec, ves; zákon, pravda, krivda, súd, puto; pamäť, spev, pieseň, modla; voj, šíp, meč*) a iné.

Takéto slová zdedené z praslovančiny sa často stali zdrojom vzniku nových slov využívaním ustálených slovotvorných postupov. Tak od slova *ruka* sú dnes známe odvodeniny *rúčka, ručička, ručný, ručník, ručníček, rukáv, rukoväť, ruka-vička, záruka, zaručiť, zaručiť sa, záručný, ručiť, odporúčať, príručný, bezruký, rukopis, rukopisný, náručie, rukojemník* a ďalšie iné. Od slova *krv* sú dnes známe tieto odvodeniny: *krvavý, skrvaviť, zakrvaviť, zakrvavený, krvácať, vykrvácať, nedokrvený, krvilačný, krviprelievanie, krvožíznivý, krvotok, dokrvi, dokrvava, krvopotný* a iné. Ďalej možno pozorovať rozličné posuny alebo prenesenie významov (porov. *ručník, príručka, záruka, rúčka* — držadlo, rukoväť, ručička — na hodinkách, *nedokrvený, krvavnička* — druh jaternice a pod.). Pravda, nie každý psl. koreň poskytoval možnosť na bohatšiu tvorbu slov. Niektoré z psl. zdedené korene sa derivovali len tak, že si pôvodné významové jadro zachovávali (napr. *or-*: *orať, orba, oráč, orná* — pôda, *vyorať, zaorať, poorať, naorať* a pod.), iné zasa iba v medziach slovných druhov (napr. *hrud', hrudný, hrudník, hrudníkový*) alebo v medziach významovej modifikácie (napr. *vreteno, vretienko, vretienec*).

Bohatými zdrojmi vzniku nových slov v starej slovenčine boli alternačné korene zdedené z psl. Z psl. alternačných koreňov *mьr : mer : mor : mar* vznikli slová *mŕtvy, mŕtvola; smrť* (v nár. *smrtka*), *smrteľný, smrteľník, smrtonos, smrti-hlav, posmrtný, umŕtvec, umrlčí, umrieť, umierať, vymrieť; mor, morový, hladomor, hladomorňa, moriť, umoriť, úmor, do úmoru, zamoriť; mrak* (z psl. *morkъ*), *mračno, mrákava, súmrak, zamračiť sa, mračiť sa* a pod. Z koreňov *stьr : ster : stor* vznikli slová *zastrieť, prestrieť, prestretý, rozprestrieť, vystierať sa, zástera, prestieradlo; strana* (z psl. *storna*), *stráň, priestranstvo, priestranný, nestranný, stránka, priestor* a i. Medzi niektorými psl. alternačnými koreňmi sa včas stratila významová súvislosť a na ich príbuznosť sa zabudlo. Takto sa vyvíjal súbor slov *mätež, pomätený, pomätenec, zmätok; miast', pomiasť sa* proti *mútny, mútiť, mútovník, mútnava, smutný, smútok, smútočný* a pod. Slová sú z príbuzných psl. alternačných koreňov *mьt : mьt*, ktoré sa od seba začali odďaľovať už po zániku nosoviek (*mьt : mьt > mät : mut*).

2. Zmeny významovej stránky slov. Zmeny významu slov boli zložitými

procesmi.⁹ Ich priebeh a ustálenie ich výsledkov úzko súviseli so zmenami vzťahov medzi slovami. Oba tieto procesy v tej či inej miere odrážali rozličné aspekty vývinu alebo zmien vonkajšej skutočnosti, najmä vývin hospodársko-spoločenského života, zmeny v kultúrnom a spoločenskom živote vôbec, v myslení a z toho vyplývajúce nové hodnotenie javov, objektov, pocitov a pod.

V starej slovenčine na vývin významovej stránky slov a lexiky vôbec z mimo-jazykových činiteľov najväčší vplyv mal nástup a upevňovanie feudalizmu v rámci Uhorska, jeho organizácia výroby s dôrazom na poľnohospodárstvo, jeho triedna, stavovská a celková spoločenská rozvrstvenosť najmä po vzniku miest a po osamostatnení sa remesiel a, pravdaže, v neposlednej miere jeho ideológia, rozličné jej inštitúcie, osobitosti kultúrno-spoločenského života a pod. A v tejto súvislosti napokon nemožno obísť ani nové kontakty so slovanskými i neslovanskými etnikami v rámci starého Uhorska i mimo neho, najmä však bezprostredné kontakty s kolonizovaným nemeckým a valašským obyvateľstvom.

Pravda, rovnako závažný podiel na vývine významu slov a vzťahov medzi slovami mali aj vnútrojazykové faktory lexikálnej povahy. Priebeh zmien významu slov a ustálenie ich výsledkov často záviseli od spôsobu odstránenia napätia medzi slovami v rámci väčšieho významového súboru slov. Takéto napätie mohla spôsobiť napríklad konkurencia slov, ďalej prehodnocovanie významu jedného slova alebo časti slov vo väčšom významovom súbore slov, preniknutie slova po zmene významu z jedného významového súboru slov do druhého súboru a pod. O konkurencii slov sa hovorí vtedy, keď sa v rámci vývinu lexiky dostanú k sebe slová označujúce tú istú realitu alebo jav. V takomto prípade niektoré zo slov s rovnakým významom môže časom nadobudnúť nový význam alebo môže sa jeho význam prehodnotiť, resp. dočasne sa môže ustáliť synonymický súbor (napr. *švec* → *švec* : *šuster* → *švec* : *šuster* : *obuvník* → [*švec*] : *šuster* : *obuvník*). Inokedy vzťahy medzi slovami vo významovom súbore sa môžu oslabiť zmenou významu jedného alebo viacerých slov toho istého súboru (napr. *mlátiť* → *mlátiť človeka* : *mlátiť obilie*). Vzťah medzi slovami niekedy sa môže oslabiť tým, že niektoré zo slov vo významovom súbore sa stane lexikálnym historizmom (porov. *klada* → *klada* „osekaný kmeň“ : *klada* „mučidlo“ — dnes lexikálny historizmus). A napokon postupným zblížovaním významov slov z rozličných starších významových súborov môžu vzniknúť nové, napríklad synonymické súbory (ako *obec* : *dedina*, *pole* : *roľa* ...).

Vcelku vývin významovej stránky slov zdedených z praslovančiny, ale aj slov novšieho pôvodu prebiehal vo viacerých formách. Za základné formy možno

⁹ Najnovšie otázkam rekonštrukcie významovej stránky historickej lexiky sa venuje kniha V. Bľanára *Lexikálno-sémantická rekonštrukcia*. Bratislava, Veda, vydavateľstvo SAV 1984.

pokladať zúženie pôvodného významu, rozšírenie pôvodného významu, ďalej nadobudnutie viacvýznamovosti, stratu viacvýznamovosti alebo jej obmedzenie a zásadnú zmenu významu.

1. Pod pojmom zužovanie významu slova sa rozumie postupné obmedzovanie predstavových a pojmových komponentov, ktoré pôvodný význam slova mal. Takýmto procesom vznikol napríklad dnešný význam slova *dedina*. Slovo *dedina* vzniklo v praslovančine od slova *dědb* „najstarší (čiže najskúsenejší) z rodu“ príponou *-ina*, ktorá mala kolektívny význam. Z tohto rozboru vyplýva, že v psl. slovo *dědina* označovalo osadenú pospolitost s jej spoločným majetkom, ktorú spravoval najstarší z rodu — *ded*, resp. neskôr asi jeden najskúsenejší zo starších. Pôvodný význam slova *dedina* mal teda viac komponentov — sídlisko pospolitosti : spoločný majetok : organizovanosť života opretá o tradíciu. Na začiatku 16. storočia slovo *dedina* je doložené už len vo význame „sídliská jednotka“. Tento význam má aj dnes.

Podobne sa vyvíjal aj význam slova *švec*. Toto slovo je z psl. slova *šвѣць*, ktorého koreň *šв-* súvisí s koreňom v slovách *šit'*, *šidlo*. V praslovančine slovo *šвѣць* označovalo toho, kto zhotovoval predmety zošíváním kože pomocou šidla (mechy, kožené časti odevov, obuv). Keď sa však pri zhotovovaní odevov, mechov a iných úžitkových predmetov začala koža nahrádzať tkaninami a krajčírskе a kožušníckе remeslá sa osamostatnili, ševcom zostalo iba zhotovovanie a oprava koženej obuvi. Súčasne s tým sa zužoval aj význam slova *švec* od významu „zhotovovateľ predmetov z kože“ k významu „zhotovovateľ koženej obuvi“. Dnes, pravda, slovo *švec* nie je živé vo všetkých nárečiach. Miestami ustúpilo konkurencii novších slov *šuster* alebo *obuvník*.

2. Pod pojmom rozširovanie významu slova sa rozumie postupné pribúdanie predstavových a pojmových komponentov, ktoré pôvodný význam slova nemal.

Takto sa vyvíjal napr. starší význam slova *cena*. V psl. slovo *cěna* malo význam „náhrada (cena) za ublíženie“ (blízke mu je napríklad gréc. *poíné* „náhrada, pomsta, trest“, z toho lat. *poena* „trest“). Neskôr slovo nadobudlo význam „hodnota niečoho“ a od čias zavedenia peňazí význam „hodnota vyjadrená v peniazoch“, novšie „hodnota vôbec“ (porov. majetok veľkej ceny, cenné predmety, t. j. predmety vysokej hodnoty a pod.).

Z inej sféry ako príklad možno uviesť slovo *krajčír*. Toto slovo vzniklo zo staršieho *krajčĭ* pripojením *-r* (podľa *tesár*, *kolár* a pod.). Utvorené bolo už v psl. od *krajati* „deliť kus na dva kraje (okraje)“ a označovalo toho, kto „krája“ súkno z kusa (napr. na trhu pri výmene tovaru). Keď tento „krajáč“ súkna začal rozkrojené súkno zošívať, t. j. šiť z neho odev alebo šaty, súčasne sa rozšíril aj význam slova, a to od významu „ten, kto krája súkno, tkaninu“ k významu „ten, kto tkaninu krája (strihá) a z nej šije (odev, jeho časti a pod.)“, neskôr „ten, kto šije šaty (kto sa na to špecializuje)“.

3. O nadobúdaní viacvýznamovosti (narastaní polysémie) slova hovoríme vtedy, keď slovo postupne nadobudlo viac významov, t. j. keď sa ním začalo označovať viac vecí ako pôvodne.

Takto sa napr. v staršom období vyvíjal význam slova *dvor*. V psl. slovo *dvorъ* malo význam „priestranstvo pri dome (pred domami)“. No názvy osád doložené v 12.—13. storočí v základoch so slovami *dvor* [25], *dvorec* [23], resp. *dvorčane* [21] naznačujú, že už v tomto čase slovo *dvor* (*dvorec*) v starej slovenčine malo okrem staršieho významu aj význam „hospodárstvo (ohradené priestranstvo okolo domu s hospodárskymi budovami)“ alebo „panský dvor so služobníctvom“ (porov. *dvorec* [23], *dvorčane* [21]). Slovo *dvor* v starej slovenčine už v čase nástupu feudalizmu bolo pravdepodobne viacvýznamové (porov. stčes. *dvór* „nádvorie“, „nádvorie s hospodárskymi budovami“, „panské sídlo“, „panská spoločnosť“ /55/). Po rozpade feudalizmu (iste aj konkurenciou slova *majer*, v nár. *majjér*, *majír*) sa ustálil význam „priestranstvo pri dome (spravidla ohradené)“ ako prvotný význam a „hospodárstvo (panské, štátne)“ ako druhotný význam (archaický).

Podobne sa v staršom období vyvíjal aj význam slova *pravda*. Toto slovo bolo v psl. utvorené od slovesa *praviti* „viest správnym, priamym smerom“ príponou *-ьda* (a malo význam „spravodlivosť, priamosť v konaní“). Známy najstarší doklad *ad pravdam* z 13. storočia /104/ má ešte význam „pred spravodlivosť (pred súd)“. Neskôr k tomuto významu pribudli významy „právo“, „súd, súdna inštitúcia“, „súhrn právnych predpisov“, ktoré sú v písaných prejavoch doložené už v predpisovnom období /11/. No novší vývin súdnych a právnych inštitúcií spôsobil, že staršie významy slova *pravda* zanikli alebo sa zarchaizovali a uplatnil sa ako prvotný význam „zhoda so skutočnosťou“ alebo „súhlas výpovede so skutočnosťou“ /117/.

4. O zmenšovaní alebo úplnej strate viacvýznamovosti slova hovoríme vtedy, keď slovo niektoré zo starších významov postupne stratilo alebo stalo sa jednovýznamovým.

Takto sa v staršom období vyvíjal napríklad význam slova *celý*. V psl. adjektívum *цѣль (-a, -o)* malo význam „neporušený“ a „zdravý“ /55/. Známy názov rastliny *skorocel* (t. j. „rýchlo uzdravujúci“) naznačuje, že stará slovenčina z psl. zdedila slovo *цѣль* s významom „neporušený, celý“ a „zdravý“, resp. že mala odvodené slovo *celiti* „liečiť, hojiť“ (tak bolo ešte v stčes. *цѣleti* „hojiť“, *цѣлiti* „liečiť“). V starej slovenčine v konkurencii so slovami *liečiť*, resp. *zdravý* staré významy slova *celý* (*celiti* „liečiť, hojiť“) zanikli a ustálil sa dnešný význam s početnými odvodeninami (napr. *celý*, *celok*, *celkom*, *celistvý*, *sceľovať*). Isté rezíduum po zaniknutom význame možno hľadať vo výraze typu *rana sa zacelila* (t. j. zahojila sa).

V mladšom období sa podobne vyvíjala aj významová stránka slov *dvor* a *pravda*, o ktorých už bola reč.

5. O zmene významu slova hovoríme vtedy, keď slovo pôvodný význam v staršom období stratilo a nadobudlo nový význam. Ako príklad možno uviesť vývin významovej stránky slov *pole* a *rok*.

Slovom *pole* (z *pol-je*) sa v praslovančine označovalo rozsiahle priestranstvo s porastom bez úžitku (spravidla vyvýšené). Svedčia o tom príbuzné slová *plán*, *planina*, *planý* (z psl. *pol-nъ*). Slovo *pole* v najstaršom období rozvoja starej slovenčiny malo pravdepodobne ešte tento pôvodný význam. Toto slovo sa totiž zachovalo v názve podhorskej riečky *Polerieka* doloženom v 12. storočí v Turci (*polirěka* [98], t. j. rieka pretekajúca poľom čiže miernou vyvýšeninou zarastenou burinou, krovím a pod.). Keď sa takéto mierne vyvýšeniny začali pretvárať na ornú pôdu (pribúdaním obyvateľstva alebo na príkaz vrchnosti), začalo aj slovo *pole* nadobúdať nový význam, a to „obrábaná zem (na rovinatej vyvýšenine alebo na vzdialenejšom mieste)“. Takto slovo *pole* súčasne vstúpilo do synonymického vzťahu so slovom *rola* alebo *novina* (t. j. nanovo zoraná zem).

Slovo *rok* je vlastne koreňom z psl. alternatívneho radu *rok* : *rek* : *rok* a pôvodne sa ním označovalo to, čo sa vyrieklo po dohode. Táto súvislosť so slovami typu *riect'*, *výrok* a pod. umožňovala vymedzený čas dvanástimi mesiacmi chápať ako čas vymedzený dohodou, resp. určený lehotou, t. j. ako *rok*. Niekedy sa predpokladá, že význam „kalendárny rok“ vznikol v súvislosti so zvyklosťami stredovekých súdov, ktoré po rokovaní často vynášali *rok*, t. j. vzájomnú dohodu o vykonaní úkonu obmedzenú dvanásťmesačnou lehotou /55/. Význam „dvanásťmesačný časový úsek — kalendárny rok“ sa postupne zovšeobecnil a ustálil.

Pravda, staré významy slov sa menili alebo modifikovali aj inými postupmi a formami. Takým postupom bolo napr. presúvanie významu na základe vzťahov medzi vecami, vlastnosťami, predstavami a pod. Napríklad význam slova *krutý* „prísny, tvrdý (o konaní alebo rozhodovaní)“ svojím pôvodom súvisí s vecným významom slov *krútiť*, *krútený* (o dreve). Vznikol na základe predstavy, že všetko, čo je krútené (napr. drevo), je tvrdé, pevné, a to prenesením vecnej vlastnosti na vlastnosť psychickú, duchovnú. Alebo slovo *svet* stratilo pôvodný význam „svetlo“ (porov. rus. *svet* „svetlo“) na základe vzťahu medzi svetlom a všetkým tým, čo je na svetle (množstvo vecí, ľudí, tvorstva, celá zem, vesmír a pod.).

6. Vývin významov slov osobitným spôsobom zasiahli premeny v ideovej sfére života, najmä v čase nástupu a upevňovania kresťanstva, ktoré sa v starom Uhorsku pričínilo nielen o prehĺbenie triedneho a stavovského členenia starohorského feudálneho spoločenstva, ale ovplyvnilo myslenie, city i predstavy a potláčalo tak zvyšky starej slovanskej mytológie.

Tento nový prvok v ideovej sfére v staršom období sa vo vývine lexiky starej slovenčiny prejavil okrem iného aj prehodnocovaním významov slov poznačných staroslovanskou mytológiou na slová bežné, každodenné a naopak, pre-

hodnocovaním „svetských“ významov bežných slov na významy poznačené ideológiou kresťanstva.

Do prvej skupiny patria napríklad slová *háj* (psl. *gajb* „ohradené posvätné miesto v lesíku, obetisťe“), *daň* (psl. *danь* „dobrovoľný dar božstvám“ /55/), *liečiť* (ešte v stčes. *lěčiti* „liečiť zariekaním, čarami“), *rároh* (psl. *rarogъ* „vták s magickými vlastnosťami“), dnes druh sokola, resp. v nár. *rárohi* „haraburdie“ (pôvodne asi „magické figúrky“ v kresťanstve nepotrebné).

Druhú skupinu tvorí väčší počet slov, ktoré niektorí dodnes pociťujú ako slová „posvätné“. Ich pôvod však ukazuje, že ešte pred 11. storočím tieto slová mali svetský význam. Také slová sú napríklad *svätý* (z psl. *svętb* „mocný, rozsiahly“, zachované je v mene veľkomoravského panovníka *Světěplъkъ*, čo môže byť osobné meno s významom „kto má mocné a rozsiahle pluky, vojská“), ďalej *hriech* (z psl. *gręchъ* „omyl, chyba z pozabudnutia“, v stčes. bolo *nehřeš schovati* „nezabudni schovať“, ukr. *vzhrich* „miesto vynechané omylom pri oraní“), *duch* (z psl. *duchъ* „dych, známka života“, v stčes. *duch* „dych“, v slov. *dúchať, rozdúchať*), *peklo* (z psl. *pekъlъ* „horúca smola“, v stčes. *pkelník* „smoliar“, v sch. *pekao* „smola“), *chrám* (z psl. *chramъ* „pevná, mohutná stavba“, dodnes sch. *hram* „dom“, ukr. *chorom* „rozsiahla chodba“), *kňaz* (v psl. *knędzь* „veľmož, knieža“, v stčes. asi do 15. storočia *kněz* „vládca, princips“, asi od 13. storočia „duchovný“), *nedela* (v psl. *neděl-ja* od *dělati*, vlastne *nedělati*, t. j. „deň, v ktorý sa nepracuje“) a i.

Udomácňovanie kresťanstva v ranom Uhorsku, resp. ešte vo veľkomoravskom období, sa vo väčšej miere v lexike starej slovenčiny odrazilo v inom smere, najmä však v prenikaní tzv. europeizmov, ale aj iných slov z latinčiny a zo starej nemčiny (viac o tom v kap. 75, 1, 4).

Zánik slov praslovanského pôvodu

74. Zisťovať, ktoré z psl. slov. v staršom období v lexike slovenčiny zaniklo, sťažuje skutočnosť, že nie sú poruke súvislé texty v domácom jazyku spred 15. storočia. V týchto podmienkach sa opäť ponúka porovnávací metóda, v rámci ktorej by sa lexika slovenčiny (rozumie sa aj jej nárečí) porovnávala s lexikou ostatných slovanských jazykov a zisťovali by sa rozdiely. Pravda, bez historického aspektu ani takéto porovnávanie by nevedlo k cieľu, pretože nie je v ňom záruka, či dnes chýbajúce slovo v slovenčine nejestvovalo v staršom alebo najstaršom období jej rozvoja. Preto je potrebné porovnávaciu metódu použitú pri skúmaní lexiky v našom prípade doplniť historickým aspektom.

1. Pomerne bohaté poznatky o zaniknutých slovách v staršej slovenskej lexike v našich podmienkach pomáha získať napríklad historicko-lexikálny roz-

bor starej slovenskej toponymie (názvov obcí, osád, riek, hôr atď.) zapísanej v latinských textoch z 11.—14. storočia. Takto získané staré slová možno ďalej skúmať pomocou porovnávacej metódy a zrekonštruovať ich historickú formu a v podstatných črtách aj ich význam. Doterajšie takto zamerané výskumy starej slovenskej toponymie ukazujú, že v období rozvoja staršej slovenskej lexiky zanikol značný počet psl. slov. Tak napríklad z významového okruhu „príroda (povrch, voda, zver a pod.)“ doložené sú slová *debra* [18] „strmý úval, úžlabina, preliačina (v list. saltus)“, *opoka* v adj. *opočen* [88] „skala, skalistý, plný skál“, *krš* [50] „drobné (drvené) skálie“, *drězga* [20] „trieska, konár“ a i. Z významového okruhu „ľudská činnosť (exploatovanie, zamestnanie, hospodárenie a pod.)“ možno za zaniknuté pokladať slová *trěbiti* (*trěbič* [137]) „čistiť les alebo pole od nízkeho porastu“, *raditi* alebo *raděti* (*voderadi* [143]) „mať starosť s niečím, starať sa o niečo pre niekoho (resp. vykonávať služobnú povinnosť)“, *kaniti* (*vozokani* [142], *krškani* [50]) „zameriavať sa na niečo, t. j. mať na starosti alebo starať sa o niečo pre niekoho“, *dvorník* [26] „kto je v službách panského alebo kniežacieho dvora“ a i. Ďalej z rozboru starej toponymie sa dozvedáme, že vo významovom okruhu „inštitúcie (spravovanie, vojenstvo, obchod, ideová sféra)“ boli v starej lexike slovenčiny slová *mir* [73] „verejnosť, rada obce“, *veca* [144] „ľudové zhromaždenie (jeho miesto)“, *tovarnik* [132] „kto má na starosti tovar (jeho prepravu, stráženie a pod.)“, *kap* [49] „pohanské obetisko, pohanský idol“ a iné. Zo slov, ktoré označovali vlastnosť alebo akosť, v starej slovenčine zanikli napr. slová *lukav* [69] „záľudný (tu o potoku)“, *krorpъ* [60] „malý a pevný (opevnený)“, *lut* [70] „divoký, záľudný (tu o potoku)“ atď.

Iným zdrojom poznatkov o starej zaniknutej lexike môžu byť napríklad aj izolované slová s psl. koreňom v ustrnutom výraze, ďalej podobné lexikálne prvky v zloženom slove alebo v odvodených slovách. Tak napríklad v ustrnutom výraze *ležať ladom* slovo *ladom* ukazuje na historickú existenciu slova *lado* (z psl. *lędo*) „neobrábaná zem“ (porov. dokl. *Łędzan-* [64]). V ustrnutom výraze *stát dupkom* (o vlasoch), resp. vo výraze *byť zadubený* slová *dupkom*, *zadubený* dosvedčajú historickú existenciu slov *dubok*, *dubiti* „trnúť, tuhnúť strachom, úžasom“ (porov. sch. *dubkom*, ukr. *dubom staty* [55]). Staré ľudové slovo *vlkodlak* alebo *vlkolak* (so zmenou *dl > l* v stred. slov.) podáva svedectvo o jestvovaní slova *dlak* „koža so srstou“ (čiže *vlkodlak* „človek s vlčou kožou, srstou“), slovo *črvotoč*, resp. *drevotoč* zasa o jestvovaní slova *točiti* vo význame „vrtať, ničiť drevo“, slovo *skorocel* o jestvovaní slova *čělěti* „hojiť“ alebo *čěliti* „liečiť“ (slovo *skor-* v prvej časti má ešte starý význam „rýchlo“) a pod. Z osamotených psl. koreňov, ktoré jestvujú v niektorých súčasných slovách a dokazujú existenciu iného slova, uvedieme z nárečí aspoň slovo *včil* a *úteri* (*úterek*, *utorok* ...). Slovo *včil* (*fčil*, *čilek* ...) dosvedča historickú existenciu slova *čila* „chvíľka, moment“ (v stčes. *čila* „chvíľka“), slovo *utorok* (*úteri*, *úterek*) zasa existenciu slova *vtorý* alebo *vterý* „druhý“ (porov. rus. *vtor'oj*).

Takýchto slov je viac. Napríklad slová *kytka*, *kytica* podávajú svedectvo o historickej existencii slova *kyta* (porov. stčes. *kyta* „zväzok lanu, strapec“), slovo *pravda* zasa o slovese *praviti* „viesť v správnom smere, priamo“ (v záp. slov. je *praj* vo význame „vraj“ zrejme od slovesa *praviti*, *pravda*, už vo význame „priamo hovoriť“), slovo *obrus* o existencii slovesa *rusati* „robiť strapec na okraji tkaniny“ atď. Pravda, takéto prípady treba posudzovať opatrne, pretože môžu to byť reziduá zdedené už z praslovančiny alebo slová prevzaté.

A napokon zdrojom informácií o slovách, ktoré v slovenčine zanikli, sú historické texty, a to latinské alebo české s lexikálnymi slovakizmami alebo texty slovenského pôvodu. No pre poznanie stavu v staršom období dôležité sú iba texty z 15.—16. storočia. Z textov z tohto obdobia sa môžeme dozvedieť, že v starej slovenčine boli slová *božiti sa*, *božba*, *boženik*, *kmeť*, *špán* „hradný úradník“, *pachola* „sluha“, *porub* „diel na splátky“, *vyraziť* „odrátať“, *letník* „letná časť odevu“, *črievy* „topánky“ a i.

2. O príčinách a motiváciách zániku slov v zásade možno povedať to, čo sa povedalo o príčinách a motiváciách zmien a modifikácií významov slov. Medzi také príčiny a motivácie predovšetkým patria zmeny vonkajšej skutočnosti, zánik reálií, zmena ich vnímateľných vlastností, zdokonaľovanie výroby, zmeny v rozvrstvení spoločnosti, v spoločenskom vedomí a myslení, v spôsobe života atď. Tak napr. zánik slova *trébiti* bol zaiste podmienený zmenou v technike poľnohospodárskych prác, zánik slova *dvorník* zasa rozpadom starej služobníckej organizácie pre panské dvory, slovo *tovarník* ustúpilo z lexiky starej slovenčiny iste v súvislosti so zmenami v preprave tovaru, v obchode a pod. So zmenami v spravovaní štátu v ranom uhorskom feudalizme súvisí zánik slov *mir*, *veca*, *vладыka*, *velmoža*, neskôr *dvorník*, *špán* a i.

Pravda, okrem zmien vo vonkajšej skutočnosti rovnakú úlohu pri zanikani slov zohrali aj jazykové faktory najmä lexikálneho charakteru. Tieto faktory pri zanikani slov spravidla spolupôsobili s mimojazykovými faktormi, no niekedy zánik slova spôsobili samy. Jednou z najzávažnejších vnútrojazykových príčin zániku slov bolo napätie, ktoré vznikalo medzi dvoma alebo viacerými slovami, keď sa po hláskových zmenách, po derivácii, ale najmä po zmenách významu dostali do vzťahu rovnozvučné slová (tu ide o vzťahy homonymné) alebo slová rovnakého, resp. veľmi blízkeho významu (tu ide o vzťahy synonymické). V staršom období sa takéto súbory slov často rozpadávali, a to okrem iného tak, že sa z nich zachovalo jedno slovo a ostatné zanikli. Ale možno to povedať aj tak, že slová v rámci takýchto súborov zanikali preto, lebo im v nich konkurovali slová, ktorých význam novú skutočnosť vystihoval plnšie, primeranejšie. Tak napríklad o starom slove *trébiti* možno uvažovať, že po istom čase sa dostalo do synonymického vzťahu so slovami *klčovať*, *čistiť* (*les*), a teda že jeho zánik okrem zmien vo vonkajšej skutočnosti spôsobila aj konkurencia týchto slov. Podobne možno uvažovať aj o príčinách zániku slova *mir* (konkurovalo

mu slovo *obec* vo význame „verejnosc“, resp. aj *svet* v tom istom význame), slova *veca* (konkurovalo mu slovo *rada*, v iných súvislostiach slovo *snem* a pod.). Konkurenciou sa dá vysvetliť aj zánik slov *opoka* (porov. *skala*, *kameň*), *debra* (porov. *úval*, *roklina*, *strž*), *dělati* (konkurovali mu slová *robiti*, *pracovati*), *raditi* (mohlo zaniknúť v konkurencii slov *robiti*, *starati sa*) a i. Lexikálna homonymia mohla zapríčiniť napr. zánik slova *dúbok* „čo sa stalo strmým, zmeraveným“ (od *dubiti*), pretože mu konkurovalo slovo *dúbok* (od *dub*), ďalej zánik slova *žáden* „byť potrebný, žiadaný“ v konkurencii slova *žáden*, keď nadobudlo význam „nijaký“, zánik slova *lata* „záplata“ (konkurovalo mu slovo *lata* „latka“) a i.

Podrobnejšie v prácach: V. Blanár /3, 4, 5/, R. Krajčovič /39/, J. Doruľa /11/, Š. Ondruš /66, 67/, K. Habovštiaková /25/ a v češtine I. Němec /59/.

Prenikanie nedomácich slov v staršom období

75. Preberanie slov z jedného jazyka do druhého spravidla závisí od stupňa ich vzájomných kontaktov, od kontaktov rozličných sfér hospodársko-spoločenského a kultúrneho života, ďalej od toho, či sa do kontaktu dostali živé jazyky, alebo či niektorý z nich je knižný, resp. neživý jazyk (taká bola u nás v stredoveku latinčina) a pod. Okrem toho je dôležité, či jazyky v kontakte sú len v susedstve, alebo či ide o inojazykový ostrov uprostred iného jazyka, resp. o sociálnu nadradenosť jedného jazyka vo vzťahu k inému. A napokon bez dôležitosti nie je ani aktivita nositeľov nedomáceho jazyka, ich schopnosť prinášať nové do spoločného hospodársko-spoločenského a kultúrneho života, ale rovnako aj schopnosť domáceho etnika prijať prvky prinášané do života a do jazyka.

Do lexiky starej slovenčiny od 10. storočia do 16. storočia prenikali nedomáce slová z viacerých jazykov. Zo živých jazykov to bola najmä stará nemčina, maďarčina a reč valašského obyvateľstva a z neživých jazykov to bola latinčina. Z príbuzných slovanských jazykov to bola najmä čeština (v staršom období hlavne v jej knižnej podobe) a na východnom Slovensku poľština a sčasti ukrajinčina.

1. Prenikanie slov zo starej nemčiny. Z lexiky starej nemčiny do slovnej zásoby starej slovenčiny prenikol najväčší počet slov. Súviselo to s tým, že nositelia tohto jazyka sa dostali organizovanými kolonizáciami do bezprostredného kontaktu s domácom slovenským etnikom vo viacerých vlnách so začiatkami už v 9. storočí. Okrem toho staré slovenské etnikom na juhozápade svojej krajiny bezprostredne susedilo s nemeckým etnikom.

Prvá, čo sa týka počtu, menšia kolonizačná vlna súvisela s rozširovaním kresťanstva ešte pred vznikom veľkomoravského štátu, ale aj počas jeho trvania.

Stopami po tejto kolonizácii sú pravdepodobne názvy *Slęžane* (*Scelemsan* 1156 [119], t. j. *Slęžane* s nosovým vokálom), *Nemčic-* (*Nemcyc* 1156 [83], t. j. *Němčci*), ktoré nemohli vzniknúť v čase mladších kolonizácií so začiatkami v 12. storočí. Z tohto obdobia stará nemčina sprostredkovala cez lexiku jazyka veľkomoravského etnika starej slovenčine väčší počet slov, ktoré sú zväčša latinského pôvodu a možno ich azda pokladať za vtedajšie kultúrne europeizmy. Medzi ne patria slová *krstiť* (zo sthnem. *kristen-en* „učiniť kresťanom“), *mních* (zo sthnem. *munih*, a to z lat. *monicus*), *žehnať* (zo sthnem. *seganen*, a to z lat. *signare*), *kláštor* (zo sthnem. *kloster*, a to z lat. *claustrum*), *kostol*, v nár. *kostel*, *kostjeu* a pod. (zo sthnem. *kastel*, a to z lat. *castellum*), *košela* (zo sthnem. *kosele*, a to z lat. *cosula*), *žemla* (sthnem. *semmel*, tu z lat. *similla* „jemná múka“, porov. *zemľár* [150]), ďalej starobylé prevzatia sú *chvíla*, *žobrák*, *ďakovať*, *škoda*, *musieť* a i.

Základná vrstva lexikálnych prevzatí z nemčiny sa v starej lexike slovenčiny formovala v priebehu 12.—14. storočia, keď na Slovensko postupne prichádzali nemeckí kolonisti, ktorí sa dostali do bezprostredného kontaktu s domácim slovenským etnikom v rozličných oblastiach Slovenska. Nemeckí kolonisti sa venovali takmer všetkým odvetviam vtedajšieho hospodárstva, predovšetkým však remeslám, baníctvu, vinohradníctvu a obchodu. Zakrátko veľká časť z nich zbohatla a ako zámožná vrstva mestského obyvateľstva si robila nárok na popredné miesta v správe a v hospodárskom živote miest.

Z tohto obdobia pochádza veľký počet slov nemeckého pôvodu v lexike slovenčiny a jej nárečí takmer zo všetkých sfér hospodárskeho a spoločenského života. Pre lepší prehľad príklady uvedieme podľa tematických okruhov: a) okruh „obyvateľstvo“ (rozvrstvenie, remeslá, hodnosti): *porkoláb* (nem. *Burggraf*), *gróf*, *rytier*, *burger* (vých. slov.), *richtár*, *fojt*, *šoltýs* (vo vých. slov.), *hajtman*, *kramár*, *garbiar*, *šlosiar*, *haviar*, *šmelciar*, *šuster*, b) z okruhu „výroba“ (remeslá, výrobky, peniaze): *cech*, *majster* (*cechmajster*, *firmajster* z nem. *Viermeister* „jeden zo štyroch hlavných majstrov v cechu“), *vršťať*, *hoblík*, *ponk*, *cverna*, nár. *šróf*, *rašpla*, *cvoky*, *pruceľ*, *lajblik*, *pant*, *kromholec*, *šránky*, *štranok*, *trínok*, *žufana*, *gurtňa* (zo strhn. *gurt* „opasok“), *pančucha* (nem. *Bandschuh*) ..., c) z okruhu „mestské realie“ (mesto, obchod, peniaze): *festunk*, *šiance*, *hušták* (nem. *Hofstadt*), *rínok*, *handel*, *handlovať si* (v nár. „vymieňať vec za vec“), *krám*, *jarmok* (*jarmak*, *jarmek* „výročný trh“), *frajmark*, *frajmočiť*, *šacovať*, *borg*, resp. *na borg* (nem. *Borg* „úver“), *halier*, *grajciar* (z nem. *Kreuzer*), *funt* ..., d) z okruhu „exploatácia prírody“ (najmä baníctvo): *fárať*, *štôľňa*, nár. *gáneť*, *halda*, *fedrovať* (z *fördern* vo význame „ťažiť na povrch“), *šmekovať*, *hunt*, *šichta* ..., e) z okruhu „spoločenský život“ (správa, byt, kultúra): *rátuz* (nem. *Rathaus* „radnica“), *gmin* (vých. slov. „člen rady“), *galgan*, *mordér*, nár. *árešt*, *ortiel*, hist. *štráfať*, *štráf*, *rachunek* (vo vých. slov. „účet“), hist. *špizérňa*, *fraucimer*, *šporhelt* i *šporák*, *kýbel*, *tanier*, nár. *frištuk* i *fruštik*, nár. *klajbas*, *rajzovať* a i.

Pravda, tieto pomerne rozvetvené okruhy slov vznikli postupným navrstvovaním. Okrem toho nie každé slovo má rovnaké zemepisné rozšírenie. No písomnosti v domácom jazyku do rozhrania 16.—17. storočia ukazujú, že značná časť týchto lexikálnych prevzatí bola v lexike starej slovenčiny do 16. storočia ustálená. Tak napríklad v inventári oravského panstva z roku 1611 sú tieto slová nemeckého pôvodu : *dach, fertel, foršlák, gracia, grisa, hák, helver, hoblík, holba, kasňa, krumholec, panty, richtár, rošt, šafel, šina, šlosársky, šmitňa, šoldra, špizérňa, šporiny, šrobstag, šrof, šrotár* (hoblík na prvé hobľovanie), *štang, štok, štranek, štučovňa, trám, vajchhamor, žufan* ..., a takmer všetky sú doložené v dnešných oravských nárečiach /106/.

2. Prenikanie slov maďarského pôvodu. Druhým živým jazykom, s ktorým slovenčina bola v rámci Uhorska v trvalom styku, bola maďarčina. Prevzaté slová z maďarčiny majú trochu odlišný ráz od slov prevzatých z nemčiny. Predovšetkým nie je ich taký počet. Vcelku odrážajú spoločenský život na vidieku starého Uhorska, vnútornú triednu, resp. stavovskú rozvrstvenosť jeho obyvateľstva, menej mestské alebo remeselnícke reálie. Súvisí to s tým, že slovenská vidiecka pospolitosť od samého začiatku tohto tisícročia bola v omnoho užšom styku s maďarskými feudálnymi inštitúciami na vidieku ako s maďarským etnikom v mestách. Okrem toho staré slovenské etnikum najmä na juhu svojej krajiny bolo v bezprostrednom kontakte s maďarským etnikom už od samého začiatku uhorského štátu.

V lexike slovenčiny a jej nárečí sú napríklad tieto slová maďarského pôvodu: a) z okruhu „obyvateľstvo“ (rozvrstvenie, hodnosti, zamestnanie a pod.): *išpán* (v maď. zo slovan. *špán*), *vicišpán, nádorišpán* (maď. *nádor*- zo slovan. *nádvorný*), *husár, hajduch, kočiš, gazda* (v maď. zo slovan. *gospoda*), *juhás* „pastier oviec“, *bíreš*, miestami v nár. *jalč* „tesár“, *polgár, živáň* „zbojník“, *furták* ..., b) z okruhu „inštitúcie“ (zemepanské, súdne a pod.): *vármeda, orsacké, biršág, íreğ, dereš* a i., c) z okruhu „vecné reálie“ (krajina, bývanie, odev atď.): *sihoť, palota, čárda, pajta, šiator* (v záp. nár. *šátrit sa* „zakryť sa, zahaliť sa“), *tava, válov, tápša, fijok, fogaš, kefa, belčov, gombík, golier, kabát, kepeň, čižmy, bačkory, baganče, mentieka, báleš, pagáč, guláš, oldomáš, mertúk* a i., d) z okruhu „činnosť“ (pracovná, duševná, kultúrna): *banovať, bantovať, cifrovať, chýr* (rozchýriť, vychýrený), *fujás, bosorka, bosorovať, kynožit, tarcha* a pod.

Pravda, z uvedených slov, ale ani z ďalších slov maďarského pôvodu v slovenských nárečiach nie je ľahko zistiť, ktoré slová boli prevzaté pred 16. storočím. V písomnostiach v domácom jazyku zo 16. storočia sú slová prevzaté z maďarčiny pomerne málo zastúpené (doložené je napr. *polgár* 1562, *chýr* 1574, *koč* 1575, *išpán* 1575, *husár* 1575, *pereg* 1573 a iné). No slová napr. *chýr, tarcha, sihoť, beťah* a pod. svedčia, že do lexiky slovenčiny slová maďarského pôvodu začali prenikať už v 11.—12. storočí. Slová *chýr* a *tarcha* sú totiž zo stmaď. *hir, tērhe*, t. j. stmaď. *h* je v nich nahradené domácim *ch*, a to sa mohlo stať len vtedy,

keď stará slovenčina nemala hlásku *h*, čiže mohlo sa to stať len pred zmenou $g > \gamma > h$, teda najneskôr v 12. storočí. Pred zmenou $g > \gamma > h$ museli byť prevzaté aj slová *sihoť*, *betáh*, pretože v stmaď. mali podobu *sigot*, *betäg* (keby boli do slovenčiny prenikli po zmene $g > \gamma > h$, zostalo by v nich *g*). Ukazuje sa teda, že dnešná vrstva prevzatých slov z maďarčiny vznikala postupne od samého začiatku spolunažívania staroslovenského a staromaďarského etnika.

3. Preberanie slov z jazyka valašského obyvateľstva. Z nepríbuzných živých jazykov sa do styku so slovenčinou ešte pred 16. storočím dostala aj reč valašského obyvateľstva. Stalo sa to v 14.—15. storočí, keď na Slovensko bolo pozvané obyvateľstvo ukrajinsko-rumunského pôvodu pozdvihnúť ovčiarstvo a vôbec salašníctvo. Pochopiteľne, lexika reči tohto obyvateľstva ovplyvnila lexiku slovenčiny v tejto výrobnjej sfére. Počet slov valašského pôvodu nie je veľký, no pomerne dobre sa zachováva. Zrejme, súvisí to s tým, že mnohé takto prevzaté slová nadobudli povahu termínov. Mnohé z prevzatých slov z reči valašského obyvateľstva sa vyskytujú ďaleko za hranicami územia slovenčiny, no spravidla nepresahujú oblasť Karpát na juhu ani na severe. Pre túto jazykovo-zemepisnú osobitosť sa niekedy nazývajú lexikálnymi karpatizmami.

Z vrstvy slov valašského pôvodu, ktoré sa postupne ustálili v slovenskej lexike, uvedieme aspoň známejšie slová. Medzi ne patria slová *bača* „hlavný pastier na salaši“ (rum. *baciu*, maď. *bacsa*), *valach* (asi z *Vlach* → *Valach*, názov Rumunov), *fujara* (poľ., ukr. *fujara*, ukr. aj *frela*, sch. *frula*, maď. *furulya*, z rum. *fluer*), *kľag*, *kľaga* „teľací žalúdok na zosyrovanie mlieka“ (rum. *cliag*, *clag*, ukr. *kljag*, *gleg*, poľ. *kľag*, *glag* popri *glog*), *putera* „veľká drevená nádoba na zlievanie nadojeného mlieka“ (asi z ukr. *putera*, poľ. *putyra*, *puciera*, *puciera*, rum. *brute*), *bryndza* (rum. *brinză*, ukr. *bryndza*, poľ. *bryndza*, *bředza*), *urda* „hruda ovčieho syra“ (rum. *urdă*, ukr. *urda*, *vurda*, poľ. *urda*, *hurda*, sch. *urda*, bulh. *urda*), *strunga* „ohrada pri salaši pre ovce“ (rum. *strunga*, poľ. *strąga*, ukr. *strunka*, sch. *strunga*, maď. *eszterenga*, *sztromga*), *žinčica*, *ženčica*, *žintica* „srvátka z ovčieho mlieka“ (rum. *jintița*, ukr. *žentyca*, poľ. *žętyca*, *żyntyca*, *žencyca*), *redikat sa* (v nár. aj *terigať sa*) „premiestňovať sa na inú pastvinu“ (rum. *a redica*, poľ. *przyredykać się*), *meridzať* „prežúvať (o ovciah)“ (rum. *meridzire*, *meridza*, ukr. *merendaty*, poľ. *mieryńdzać*, *mierędzać*), *gruň* „horské úbočie vhodné na pasenie oviec“ (rum. *gruiu*, nár. *grunyu*, ukr. *hruň* i *gruň*, poľ. *groń*, *gruń*) a i.

4. Prenikanie slov latinského pôvodu. Z nepríbuzných neživých (knižných) jazykov v dlhodobom kontakte so slovenčinou bola latinčina, a to už od najstaršieho obdobia. Latinčina bola nielen sakrálny jazyk cirkevných inštitúcií v starom Uhorsku, ale aj jazyk kráľovských kancelárií, rozličných vyšších i nižších administratívno-právnych ustanovizní, škôl, ba neskôr aj jazykom stredovekej vedy a beletrie. Veľa slov latinského pôvodu malo charakter lexikálnych europeizmov, resp. kultúrnych slov a termínov so širšou jazykovo-zeme-

pisnou platnosťou. Takéto slová latinského pôvodu, ale aj slová z latinsky písaných textov postupne prenikali najmä do lexiky kultúrnej reči mešťanov a vzdelancov, do textov v domácom jazyku a nevyhla sa im ani lexika ľudovej reči. Vcelku slová latinského pôvodu, ktoré sa ustálili v lexike slovenčiny už v predpisovnom období, odrážajú rozličné reálie zo svetskej i duchovnej sféry života v starom Uhorsku, jeho zvláštnosti najmä v organizácii administratívno-právneho a kultúrneho života.

O vplyve lexiky latinčiny už na starú lexiku slovenčiny svedčí vrstva latinských prevzatí cirkevnej i svetskej povahy, ktoré ešte dnes sú v nárečiach pevne zakotvené, resp. nesú stopy starších hláskových zmien. Také slová napríklad sú *diabol*, v nár. *dábel*, *dáblica* (lat. *diabolus*), *lucifer*, *omša* zo staršieho *mša* (z lat. nár. *mis'a*), *sobota*, *oplatka* (lat. *oblatae*), *misa* (z lat. nár. *misa* zo staršieho *mensa*), *tehla*, v nár. *cehla* (z lat. *tegula*), *škola* (z lat. *schola*), *škatuľa* (lat. *scatula*), *komora* (lat. *camera*), *tabuľa*, *ceduľa*, *cintorín* (v nár. *cmiter*, *cinter*), *kapusta* (lat. *composita*) a pod. Viac slov latinského pôvodu v lexike slovenčiny a jej nárečí je z obdobia rozvinutého feudalizmu v Uhorsku. Patria sem napríklad slová *nátura*, *mýres* (v pl. *móresy*), *apatieka* popri *apatejka*, *kantor*, *atrament*, *kalamár*, *notár*, *porcia*, *furma*, *dežma*, *kontrakt* (v nár. *kontrak*), *árenda*, *interes*, *rest*, *suma*, *trachtár*, *striga*, *kúria*, *feruľa*, *bakuľa*, *kalendár*. Pravda, nateraz je ťažko určiť, ktoré zo slov v ľudovej lexike latinského pôvodu preniklo do starej lexiky slovenčiny v období pred 16. storočím, no mnohé z nich sú doložené už v 16. storočí (napr. *dežma* 1552, *comora* 1588—89, *kalendár* 1588—89, *ceduľa* 1588—89, *protokol* 1593, *contract* 1598, *interes* 1599). Okrem toho v písomnostiach v domácom jazyku zo 16. storočia sú popri bežne používaných slovách latinského pôvodu doložené administratívno-právne termíny latinského pôvodu, ktoré sa aj v období po 16. storočí v predpisovnej slovenčine ďalej používali a rozširovali. Tak v testamentoch zo 16. storočia písaných domácim jazykom sú doložené slová *testament*, *testamentár*, *distributor*, *koncionator*, *inventor*, *monštrancia*, *anuencia*, *assessor* a i. Z iných písomností zo 16. storočia písaných domácim jazykom takýto charakter majú napríklad slová *creditor*, *deversitor*, *factor*, *hospital*, *interes*, *notare*, *register*, *restancia*, *suma* a i. /103, 107/.

5. Začiatky prenikania slov z češtiny. Zo živých príbuzných jazykov v starom Uhorsku v dlhodobom kontakte so slovenčinou bola najmä čeština. Do kontaktu so slovenčinou sa dostala už v 14. storočí za vlády Anjouovcov. Tento kontakt však sotva presiahol náboženskú sféru. Predpoklady na širšie kontakty týchto jazykov vznikli v 15. storočí, keď sa zintenzívnili styky Uhorska s Moravou a Čechami a keď mohli na Slovensku v mestách a rezidenciách bohatších zemepánov pôsobiť pisári domáceho i českého pôvodu vyučení priamo na Pražskej univerzite (bola založená roku 1348) alebo v iných školách na Morave a v Čechách.

Pravda, v staršom období písárske inštitúcie mali iba obmedzené možnosti

pôsobí na živý jazyk okolia, a tak sa vplyv staršej češtiny na lexiku starej slovenčiny mohol viac prejavíť v kultúrnej (v písanej, knižnej) podobe jazyka ako vo sfére živého ľudového jazyka. Navyše české slová sa v slovenskom prostredí hláskovo alebo svojou stavbou chytrou adaptovali, takže dnes nie je ľahko zistiť, ktoré slovo z češtiny sa v staršom období do slovenčiny dostalo. Ale ani starší listinný materiál z 15.—16. storočia neposkytuje celkom spoľahlivé údaje o vplyve lexiky starej češtiny na staršiu živú lexiku slovenčiny. V textoch, ktoré zreteľnejšie odrážajú domáci kultúrny jazyk alebo nárečia, vyskytuje sa síce skupina slov českého pôvodu s kontinuálnym pokračovaním v ďalších storočiach, ako napr. *lidé (lidie)*, *slibovat*, *více*, *peníze*, *dlužen*, *jest psáno*, *zapsáno*, *prodat*, *jméno (predjmenovaný)*, *hrabě* a pod., no už sám fakt, že tieto slová už v 16. storočí začínajú sťriedať domáce slová (napr. *zľubugeme* 1451, *napysal* 1564, *wyecz* 1582, *predaly* 1586 atď.), svedčí, že ide o textové slová (knižné), t. j. slová, ktoré sa v staršom období nestali súčasťou živej lexiky slovenčiny. Osobitnú skupinu tvoria vetné spájacie prostriedky českého pôvodu, ktoré sa v rovnakej miere vyskytujú v staršom i v predpisovnom období. Patria sem spojky *který*, *kterak*, *kdy*, *když*, *aneb*, *nebo*, *anebo*, *proto*, *protož*, *potud*, *ponevadž* a pod. alebo častice *pak*, *taky* a i. Pravda, aj tieto slová niekedy nahrádzajú domáce prostriedky (v liste z roku 1582 sú napríklad spojky *preczuo*, *kedy*, *lebo*, *kyedye by*, *ale* a i. /110/). O včasnej ustálenosti týchto prostriedkov českého pôvodu iste rozhodla skutočnosť, že proti písanému prejavu stál hovorený domáci jazykový prejav, ktorý nedisponoval ustálenou stavbou viet a súvetí.

Staršie slová prevzaté z češtiny v lexike slovenčiny niekedy na seba upozorňujú tým, že nesú stopy vývinu starej češtiny (vývinu hlások, stavby slova a pod.). Také je napríklad slovo *knieža*, ktoré v slovenčine by malo mať podobu *knižaža* (po zmene *e > ä > ja*). Zo starej češtiny mohlo byť prevzaté v podobe *kněžě* alebo *kniežě* (slovenská podoba *knieža* je možná z obidvoch). Zmena *é > je* v starej češtine prebiehala v 14. storočí, t. j. slovo v podobe *kniežě* mohlo byť prevzaté v tomto storočí. Včas sa v lexike starej slovenčiny ustálila číslovka *tisíc*, ktorá svojou podobou tiež poukazuje na český pôvod (v stčes. *tisúć > tišúć > tisíc* /55/). Ustálila sa asi vplyvom tradične používaných formúl datovania (porov. *leta pane cisiceho ... 1574* /110/). V starej slovenčine popri predpokladanej forme *tisúć* (z psl. *tysęca*) bola aj forma *tisăc*, resp. *tisjác* (z psl. *tysęca*). Svedčí o tom doklad *tysiaco* z roku 1544 /118/. Český pôvod sa pripisuje ďalej slovu *cisár* (z *cisár* zo stčes. *ciesarř*), včas sú doložené slová *spůsob*, resp. *spuosob* (zo stčes. *spůsob*, *spuosob*), *súkup*, *litkup* (v stčes. z nem. *litkouf* /55/) a i. Napokon medzi staršiu vrstvu prevzatých slov sa radia aj niektoré mená a termíny cirkevného rázu (napr. *Ježiš*, *Mojžiš*, nár. *skříšení*, *vezdajši*, *koleda* a i.).

Možné je, že starším slovom prevzatým z češtiny je aj slovo *cit* (v stčes. *čut > cit*). Slovo je však s mnohými odvodeninami pevne zakotvené v nárečiach (tak v záp. slov. *cicit*, *vicicit*, *bezcitní*, v stred.

slov. aj *ocitnúť sa, precitnúť*), čo by mohlo naznačovať, že slovo *cit* mohlo vzniknúť aj konverziou (*ocitnúť sa, precitnúť*: *cit, cítiť* ...). Mohlo sa to stať po tom, čo slová *čuť, počuť, čujný (nečujný)* začali označovať pocit sluchového vnemu.

Väčší počet slov českého pôvodu sa navrstvil v lexike predpisovnej slovenčiny najmä v jej kultúrnej podobe po 16. storočí.

6. Slová z iných slovanských jazykov. Na staršiu lexiku slovenčiny mohla mať vplyv ukrajinčina, no najmä poľština. Pravda, tieto jazyky vo väčšej miere mohli ovplyvniť iba lexiku východoslovenských nárečí, pretože s nimi boli v dlhodobom bezprostrednom styku. Slová prevzaté z poľštiny vo východnej slovenčine často nesú stopy vývinu starej poľštiny (také sú napr. slová *chlop, pohrodka, smrod, džad, dzišeľ* a i.).

K problematike V. Blanár /4, 5/, F. Buřa /122/, Z. Hauptová /26/, K. Habovštiaková /24/, V. Schwanzer /86/, R. Krajčovič /39/, J. Furdík /17/, J. Doruľa /11, 12/; k etym. Š. Ondruš /67/, V. Machek /55/.

HISTORICKÁ DIFERENCOVANOSŤ SLOVENSKEJ LEXIKY

Skúmaním významovej diferencovanosti slovnej zásoby jazyka sa vlastne zisťuje vzťah historickej lexiky k vonkajšej skutočnosti. Takéto skúmanie historickej lexiky je veľmi dôležité, pretože umožňuje odpovedať na otázku, ako jazyk v staršom období svojou lexikou reagoval na nové skutočnosti v určitom okruhu javov alebo reálií vo vývine hospodársko-spoločenského alebo kultúrneho života. V tejto kapitole z viacerých možných hľadísk, ktorými možno členiť slovnú zásobu, uplatňujeme dve: hľadisko tematického (vecného) členenia a jazykovo-zemepisného členenia.

Tematická diferencovanosť lexiky starej slovenčiny

76. Uplatnením tematického hľadiska sa v rámci historickej lexiky vyčlení niekoľko okruhov slov podľa vecnej alebo vzťahovej príbuznosti (spolupatričnosti) reálií, stavov, dejov a pod., ktoré slová označujú. V lexikológii na označenie takto vyčlenenej skupiny slov sa ustálil termín „vecný okruh slov“. Pri historickom skúmaní takýchto vecných okruhov slov je veľmi dôležitá otázka prameňov, ktoré by o nich mohli poskytnúť spoľahlivejšie údaje. Na hlbšie poznanie tematickej diferencovanosti historickej lexiky slovenčiny spreď 16. storočia môžu v našich podmienkach poskytnúť cenné údaje najmä dva pramene. Pre 11.—14. storočie sú to predovšetkým zápisy starých miestnych názvov (názvov osád, riek, hôr a pod.) v listinnom materiáli a pre 15.—16. storočie sú to prípisky, glosy (spravidla v latinských textoch), ale už aj súvislé texty v domá-

com jazyku. Pochopiteľne, skryté informácie o tematickej diferencovanosti starej slovenskej lexiky sú aj vo vecných okruhoch lexiky slovenských nárečí, no pre menlivosť lexiky nebolo by správne predpokladať existenciu týchto okruhov v staršom období. A keďže nateraz niet poruke poznatkov o ich staršom vývine, v tejto kapitole sa sústredíme iba na historický toponymický materiál a na staršie písomné pramene.

1. Rekonštruovať tematickú diferencovanosť historickej lexiky na základe starej zapísanej toponymie umožňuje skutočnosť, že staré miestne názvy mohli sa tvoriť iba tými slovami a slovotvornými prostriedkami, ktoré v čase vzniku miestneho názvu boli k dispozícii a ktoré z orientačných dôvodov museli sa vzájomne dostatočne odlišovať. Takto sa v starých miestnych názvoch odrazili rozličné stránky pomenovaných objektov (osád, riek, hôr atď.), ich vzťahy k iným objektom, ďalej prírodné alebo súveké spoločenské reálie, javy, vzťahy a pod. (porov. dubový háj → *Dubové*, hradište → *Hradište*, štitári → *Štitáre*). Pravda, záznamy starej slovenskej toponymie v 11.—15. storočí nie sú zapísané presne, niekedy sú skomolené alebo nesú stopy jazyka tých, ktorí ich zapisovali alebo používali (spravidla ide o vplyv starej maďarčiny). Z tohto dôvodu pri rekonštrukcii starej lexiky z historickej toponymie je potrebné vychádzať len z takých historických záznamov miestnych názvov, ktoré sú ľahšie čitateľné alebo ktoré sú už vedecky prebádané.

Historicko-lexikálny výskum starej slovenskej toponymie zapísanej v 11.—14. storočí prináša dôkazy o tom, že sú v nej zaфіxované pomerne bohaté vecné okruhy slov, ktoré bezpochyby charakterizovali starú lexiku slovenčiny od jej najstaršej fázy vývinu. Ako príklad uvedieme aspoň niekoľko starých slov zo základných okruhov, ktorými bola utvorená historická slovenská toponymia (uvádzajú sa podoby po zániku jerov).

(1) Z okruhu „príroda“ — reliéf krajiny: *údol* [140], *pole* [98], *laz* [63], *gaj* [29], *debra* [18], listnatý porast: *dub* [24], *buk* [14], *bréza* [12], *olša* [86], *topol* [135], *grab* [32], *léska* [65]; ihličnatý porast: *smrk* [123], *jeľa* [46], *bor* [9], *chvoj*, *chvoja* [43]; úžitkový porast (pestovaný i divý): *jabloň* [48], *gruša* [40], *orech* [89]; nízky porast: *trň* [139], *rakytá* [109], *bez*, *bzov-* [11], *šipkov-* [129]; zverina, vtáctvo: *zubr* [148], *tur* [138], *vlk* [145], *pes* [101], *sokol* [124] atď.;

(2) z okruhu „človek“ — činnosť (zamestnanie): *grnčár* [35], *ščitár* [128], *tlmač* [131], *tesár* [133], *děžník* [19], *zlatník* [146], *lovci* [67], *tovarnik* („čo vykonávali práce spojené s prevážaním tovaru“) [132], *psolovci* („čo chovali psov pre lov alebo čo chytali psov“) [101], *dvorník* [26], *kováč* [56]; výroby a obchod: *med* [71], *měch* („vypracovaná koža, kožušina“) [72], *děža* [19], *ščit* [128]; spoločenské ustanovizne (vojenstvo, právo, kultúra, kult): *bojná* [7], *ščit* [128], *igrec* [44], *kap* („pohanský idol“) [49], *kostel* [62], *mučenik* [78] a iné;

(3) z kruhu „vlastnosť, tvar“ — akosť, forma: *suchý* [125], *teplý* [134], *gnilý* [30], *krivý* [59], *hlboký* [37]; pohyb: *bystrý* [6], *brzý* [10], *skorý* „rýchly“ [120],

mŕtvy (tu „stojatý“) [76]; farba: *bělý* [5], *črný* [17], *črnný* („odtieň červeného“) [16]; duševné vlastnosti (tu len prenesene o potoku): *tichý* [130], *lúty* [70], *lukav* („záľudný“) [69] atď.

Veľmi dôležitá je skupina slov zafixovaná v starej slovenskej toponymii z významového okruhu „človek — zamestnanie“. Totiž staré miestne názvy, ktoré z týchto slov vznikli, spravidla sa vyskytujú na okolí starých hradov alebo kniežacích dvorcov (Nitra, Topoľčany, Majcichov a inde) alebo pozdĺž starých obchodných ciest (napr. názvy *Továrniky*, *Vozokany*, *Gost-*, *Oslany* a pod.). Táto skutočnosť svedčí o tom, že vznik názvov tohto druhu súvisí s raným i pokročilým feudalizmom u nás, keď zemepáni poverovali poddanské dediny rozličnými službami, prácami alebo vyžadovali výrobky takých remesiel, ktoré časť obyvateľov dediny tradične pestovala. To, že tento druh názvov sa koncentruje v blízkosti staroslovanských hradisk doložených už v 9. storočí, môže svedčiť, že vznik sústav týchto názvov (ide o názvy typu *Grnčári*, *Ščitári*) siaha do 9. storočia.

2. Iný zdroj, ktorý podáva svedectvo o historickej diferencovanosti starej lexiky slovenčiny, sú dnes už početné písomné pamiatky z 15.—16. storočia, resp. z rozhrania 16.—17. storočia v domácom jazyku. Napríklad v inštrukciách dvorskému (na majetku Rakovských v Liptovskej Štiavnici) z roku 1552 /115/ sú doložené tieto vecné okruhy:

(1) Okruh „úžitkové plodiny“ — obilie, ovocie, zelenina: *pšenica*, *hrach*, *bôb*, *jačmeň z geczmanie*, *pohanka*, *ovos*, *proso*, *konopné semeno*, *mak*, *slad*, *chmeľ*, *jablká*, *hrušky*, *slivky*, *ribule*, *luk* „cibuľa“, *cesnak*, *redkev*, *mrkev*, *repa*, *petržel*, *zeli* (*zely woniace vsseliake*), *len*, *konope* (*poskonné*, *matorné* ...);

(2) okruh „domáce reálie“ — úžitkové predmety, požíveň: *periny*, *hlavnice*, *obrusy*, *prestieradlá* (*prusteradla*), *ručníky*, *plachty*, *vrece*, *prádená* (*tenkie*, *zhrebnie*), *kože* (*starych i mladych*), *slanina*, *sadlo*, *šoldry*, *maslo*, *syr*, *tvaroh*;

(3) okruh „nariadenie“ — pracovné nástroje, ich časti, nádoby a pod.: *voz*, *kolesá*, *záosniky*, *furharty*, *livce* (*lywce*), *pluhy*, *plužné kolesá*, *brány*, *vidly* (*hno-gowe*), *lopaty*, *rýle*, *sekery*, *povrazy*, *mažiary*, *tík* (*tluk*), *misy*, *talere*, *lyžice*, *šechtáre*, *šefle*, *čbery*, *dbanky* (*czo maslo mutie*), *varečky*, *kotly*, *sekáče*, *kädi* (*kiedi*), *vanny*, *motyky*, *gráce* (resp. *grece*), *ruošty*, *rožni*, *panvy*, *riečice*, *sitá*, *korytá* (*drobnie*, *pekáče*, *spušiäcie*) atď.

Z iných pamiatok zo 16. storočia a z rozhrania 16.—17. storočia dali by sa tieto tematické okruhy slov doplniť a, pochopiteľne, doložiť ďalšie tematické okruhy.

V Žilinskej knihe, ktorá obsahuje od roku 1451 rozličné záznamy právneho charakteru a český preklad magdeburského práva z roku 1473, je doložený pomerne široký tematický okruh administratívno-právnych termínov z domáceho jazyka (napr. *boženik*, *božba*, *božiti se*, *blížny*, *požička*, *dlh*, *otčizna*, *materizna*, *otný*, *jistinnik*, *záloh*, *osvedčiti*, *pacholet*, *pomeriti*, *prisahati se*, *varovati*,

rokovati, vidiek, úžera, zbojstvo, opytovati, oslovenie, osud, sputnati, stoličný a ďalšie). Táto skutočnosť súčasne podáva svedectvo o existencii domáceho kultúrneho jazyka aspoň v niektorých našich stredovekých mestách.

Zemepisná diferencovanosť lexiky starej slovenčiny

77. Jedným z najdôležitejších prameňov, ktorý môže poskytnúť údaje o zemepisnej diferencovanosti lexiky starej slovenčiny, sú nateraz výsledky jazyko-vo-zemepisných výskumov lexiky slovenských nárečí /20, 21/. Pravda, je sporné, do akej miery tento súčasný stav odráža historické zemepisné členenie starej lexiky slovenčiny. Slovná zásoba, ako je všeobecne známe, z jazykových rovín azda najviac podlieha zmenám. Prirodzene, týka sa to aj starých areálov výskytu slov, pretože staré slovo v jednej oblasti mohlo zaniknúť, v druhej zostať ako relikť, v inej nadobudnúť nový význam, alebo v jednej oblasti sa jeho význam zúžil, v inej rozšíril atď. No na druhej strane v lexike je veľký počet slov, ktoré zasa v priebehu vývinu lexiky prejavili tendenciu zotrvať v staršom význame, resp. vo vývine sa prispôbili novej vonkajšej skutočnosti (p. kap. 73, 1). Porovnaním so stavom v iných slovanských jazykoch možno zistiť, že aj v dnešnej lexike slovenských nárečí je značný počet slov, ktoré bezpochyby jestvovali už v psl. lexike, resp. v lexike psl. základu slovenčiny. Týka sa to slov spoločných všetkým nárečiam, ako aj slov, ktoré členia územie slovenských nárečí. Z toho súčasne vyplýva, že pri rekonštrukcii zemepisnej diferencovanosti lexiky starej slovenčiny možno zo zemepisnej diferencovanosti lexiky súčasných slovenských nárečí predsa len vyjsť. Pravda, pritom bude potrebné prihliadať na celkový charakter vývinu slovenčiny, na jej najstaršie, resp. z praslovančiny zdedené zemepisné členenie v iných rovinách (najmä vo fonologickej a morfolologickej rovine), ako aj na niektoré mimojazykové faktory.

Podľa novších jazyko-vo-zemepisných výskumov lexiky slovenských nárečí sú areály výskytu jednotlivých slov alebo skupín slov dnes značne nerovnaké.

1. Pozadie súčasnej zemepisnej členitosti lexiky slovenských nárečí tvorí pomerne veľký počet slov, ktoré sú všetkým nárečiam spoločné. Sú to slová z rozličných sfér života, slová pomenúvajúce prírodné javy, duševné stavy a pod. Pôvodom sú to slová spravidla praslovanské. Také slová z okruhu „príroda“ sú: *hora, vrch, dolina, lúka; slnko, mesiac; voda, dážď, búrka; krava, vrana, pavúk*; z okruhu „človek“: *hlava, nos, čelo, zub, jazyk, hrdlo, ruka, noha, dlaň, koleno, päta; otec, mať (mati, maci), brat, sestra, syn; vdova, zať, nevesta, chlap, žena, sused, sirota*; z okruhu „úžitkové reálie“: *mäso, koláč, víno, mlieko, med; dom, stena, tehla; dvere, posteľ, pec; píla, sekera, cepy, kosa*; z okruhu „abstrakcie“: *spev, krik; hnev, bolesť, radosť, nádej, zdravie, múdrosť; koniec, začiatok, staroba, mladosť*; z okruhu „vlastnosť, akosť“: *tvrдый, mäkký, silný, slabý, malý, veľký*,

kyslý, nízky, vysoký; z okruhu „činnosť“: *robiť, jesť, šiť, behať, letieť, orať, siať, kosiť, žať, rúbať, mlátiť* a pod.

Na tomto spoločnom pozadí sa vyčleňujú pomerne veľké skupiny slov, ktoré charakterizujú základné oblasti slovenských nárečí ako celky. Napríklad len stredoslovenskú oblasť charakterizujú slová *krútňava, skala* „kameň“, *tôňa, mládza, žrd, vahan, rasca, nevädza* (z psl. *ne-ved-ja*), *tekvica, obličky, ústa, mládenec, zálety, varovať* (pestovať dieťa), z nedomácich slov *štok* (na obilie), *válov, perašín, habarka*; len západoslovenskú oblasť charakterizujú slová *kočka, sviňa* (krmna), *kanec, húser, štekať* (*ščekat, ščekac*), *drápať* (perie), *otka, opraty* (miestami aj *šire*), *hrotok* (*hrotek*), *okno, nezdravý, osýpkly, táčky, huba, štica* (*ščica*), *stádo, sinokvet* (v záh. nár. *charba, charva*), *puchor*; len východoslovenskú oblasť charakterizujú slová *zochabic* (nechať), *sumeňe* (svedomie), *kuroпка* (jarabica), *chramac* (krívať), *cahac še* (plaziť sa), *hustečka* (šatôčka), z nedomácich slov *valal, drišlak, drišlak* (cedidlo), *švider* (nebožiec), *lenča* (šošovica) atď.

Ďalej sú slová, ktoré sa kompaktne vyskytujú v dvoch základných oblastiach slovenských nárečí a vyčleňujú ich tak proti tretej. Napríklad pre západoslovenskú a východoslovenskú oblasť sú spoločné slová *tieň, priekopa, kameň, diňa* (*dina, dzina*), *žmýkať* (*žmichac*), *vir, kolíska, tlstý, pestovať* (proti stred. slov. *tyoňa, garád, skala, tekvica, krúcať, krútňava, belčou, tuční, varovať*...); pre západoslovenskú a stredoslovenskú oblasť sú spoločné napr. slová *dedina, nechať, svedomie, nebožiec, žriebä* (*žrieba, žrebec*), *oje, jarabica, šošovica* (proti vých. slov. *valal, zochabic, sumeňe, švider, hača, dišel, kuroпка, lenča*...); pre stredoslovenskú a východoslovenskú oblasť sú spoločné slová *gunár, mačka, brechať, párať* (perie), *styk, lievnik, rezance* (*rezanki*), *pirohy, oblok*, vo vých. slov. *oblak* (proti záp. slov. *húser, kočka, ščekat, drápat, otka, trachtár, slíže, perki, okno*) atď.

Napokon je skupina slov, ktorá člení oblasť slovenských nárečí len na dve veľké oblasti, a to na oblasť juhozápadnú a severovýchodnú šikmou líniou od severozápadu na juhovýchod (sem patria slová *borovica* || *sosna, žito* || *pšenica, raž* || *žito, jačmeň* || *jarec, jalovica* || *telička, červ, červik* || *chrobák, sliedka* || *kura, moriak* || *pulka, paprč, paprča* || *ratica, plznuť* || *lieniť sa* (o srsti), *driapať* || *párať, praslica* || *kúdel, duchna* || *perina, prst* || *palec, studený* || *zimný* a i.) a šikmou líniou od severovýchodu na juhozápad na oblasť severozápadnú a juhovýchodnú (sem patria slová *izba* || *chyža, hladný* || *lačný, hádzať* || *rucati, rucac, metať* || *lučať, tehla* || *válok, zámok* || *klatka* a i.).

Okrem týchto hlavných areálov slová utvorili aj menšie areály v rámci základných nárečových oblastí (tak záhorskú oblasť charakterizujú slová *kurot-va* „jarabica“, *žne* „žatva“, *zelí* „zelenina“, *trnka* „slivka“; gemerskú oblasť *košarina* „mláka“, *zemorija* „krt“, *kolešňa* „stodola“; užskú oblasť *kazac* „hovoriť“, *hortov* „sud“, *ňezhotovni* „nešikovný“) atď.

2. Podobná situácia z jazykovo-zemepisného hľadiska je aj pri slovách istého tematického okruhu. Ako príklad možno uviesť tematický okruh „poľnohospodárstvo“. Základná ľudová nomenklatúra v poľnohospodárstve je rovnomerne rozšírená takmer na celom území slovenčiny. Patria sem slová *rola (raľa)*, *pole*, *brázda*, *orať*, *orba (hlboká, plytká)*, *pluh*, *voz*, *hnoj*, *hnojiť*, *brány*, *siať*, *plieť*, *kosiť*, *žať*, *žnec*, *žnica*, *hrst'*, *klas*, *zrno*, *mlátiť*, *cepy*, *pleva*, *slama*, *lúka*, *seno*, *kôň*, *krava*, *tela*, *srsť*, *chvost*, *pysk*, *kopyto* atď. Všetky tieto pomenovania sa vyskytujú spravidla aj v iných slovanských jazykoch, to znamená, že sú praslovanského pôvodu.

No niektoré staré pomenovania základného poľnohospodárskeho náradia alebo súčiastok sú charakteristické iba pre niektoré oblasti starej slovenčiny. Napríklad zatiaľ čo pomenovanie *pluh* a jeho súčiastky *hriadel'*, *stupica*, *doska* sa vyskytujú na celom území slovenčiny, iné pomenovania súčiastok pluhu utvárajú menšie areály výskytu, resp. popri spoločných pomenovaniach sú známe aj iné pomenovania. Tak názov *lemeš* (železo pripevnené k doske) charakterizuje predovšetkým stredoslovenskú oblasť. Na časti západného a východného Slovenska sa *lemeš* spravidla nazýva *železo* (v kontraste s názvom *doska*, *deska*). V západoslovenskej oblasti nástroj na čistenie *lemeša* sa nazýva *otka* (z psl. *otka* z *o-tak-a*), v stredoslovenskej a východoslovenskej oblasti pre tento nástroj je spoločný názov *styk* (z psl. *sъtykъ*, t. j. *sъ-tyk-ъ*). A napokon tá časť pluhu, na ktorej je pripevnená doska k hriadetu, v západoslovenskej a stredoslovenskej oblasti má spoločný názov *hlava* a vo východoslovenskej oblasti sa táto časť nazýva *rám*. Podobne je to so starým zápražným náradím. Tak nástroj, ktorým sa spája oje s jarmami, vo všeobecnosti sa nazýva *svoreň* (vo vých. slov. *zvoreň*), no staré pomenovania *oje*, *ihlica* charakterizujú najmä západoslovenskú a stredoslovenskú oblasť, vo východoslovenskej oblasti *oje* má názov *dišel'* (porov. poľ. *dyszel* a to zo staršieho nem. *dissel*), *ihlica* sa nazýva *zatka* a pod. Z názvov hlavných obilných plodín rovnomerne sú rozšírené iba *ovos* a *proso*. Názvy plodín *raž*, *žito*, *pšenica*, *jačmeň*, resp. *jarec* členia územie slovenských nárečí v zásade na dve oblasti: na oblasť juhozápadnú s výskytom slov *rež* (*raž*, *rož*), *žito* (t. j. *pšenica*), *jačmeň* a na oblasť severovýchodnú s výskytom slov *žito* (t. j. *raž*), *pšenica*, *jarec* (t. j. *jačmeň*). Z iných plodín pomerne rovnomerne rozšírený (aspoň v poľnohospodárskych oblastiach) je názov *kukurica*, no známa je rozmanitosť pomenovaní napríklad zemiakov (*krumple*, *erteple*, *bandurki*, *grule*, *kromperi*, *švábka* a i.).

Je veľmi pravdepodobné, že do konca 15. storočia aspoň základné pomenovania poľnohospodárskych nástrojov, plodín a iných reálií boli z hľadiska jazykovo-zemepisného relatívne ustálené. Napríklad v spišskom pozostalostnom súpise zo 16. storočia /109/ sa používajú názvy plodín *žito* : *pšenica* : *jarec* v tom istom význame ako vo východoslovenskej oblasti dnes. Na druhej strane v inventári bytčianskeho panstva z rozhrania 16.—17. storočia /111/ sa používa-

jú názvy *rež* : *žito* : *jačmeň* zasa v takom význame, v akom sa používajú podnes na západnom Slovensku.

V zásade to, čo sa povedalo o areálovom rozšírení pomenovaní zo sféry poľnohospodárstva a jeho odvetví, platí aj o slovách terminologickej povahy v iných odvetviach domácej výrobnjej činnosti (napr. spracovanie konopí, ľanu, tkanie).

3. Nepochybne všetky údaje o zemepisnej diferencovanosti slovnej zásoby slovenských nárečí skrývajú v sebe informácie aj o staršom stave, ba aj o psl. stave, ktorý stará slovenčina zdedila. No súčasne je potrebné zdôrazniť, že by bolo pochybné dnešné hranice (izolexy) areálov výskytu slov mechanicky prenášať do histórie a navyše do prehistórie. A to predovšetkým preto, lebo tak ako izoglosy iných javov v dnešných nárečiach, aj hranice výskytu slov sú výsledkom dlhodobého vývinu, rozličných vplyvov susedných oblastí, zmien v lexike i mimojazykových skutočností (presídľovanie, osídľovanie, zdokonaľovanie výroby, nástrojov atď.).

Pravda, niektoré osobitosti dnešnej zemepisnej diferencovanosti lexiky slovenských nárečí predsa len umožňujú predpokladať, že táto jej zemepisná diferencovanosť v hlavných črtách jestvovala už v staršej dobe, ba sčasti aj v psl. základe slovenčiny. Predovšetkým je to zistenie, že medzi lexikou, ktorá vyčleňuje tri základné nárečové oblasti slovenčiny (či už každú oblasť osobitne, alebo jednu oblasť proti ďalším dvom), sú spravidla starobylé slová psl. pôvodu. Ak uvážime, že tieto základné oblasti po 11. storočí ďalej diferencovali aj vrstvy nedomácich slov, potom možno predpokladať, že toto „trichotomické“ členenie nárečovej lexiky je nielen historické, ale že svojimi začiatkami siaha až do psl. základu.

Tento predpoklad potvrdzujú aj poznatky z iných výskumov. Tak napríklad z novších etymologických výskumov slovenskej lexiky vyplýva, že v lexike strednej slovenčiny je vrstva psl. slov, ktoré majú vzťah k psl. lexike jazykov južnoslovanského alebo východoslovanského pôvodu. Také slová napríklad sú *vrece*, *vravieť*, *peľať*, *bat*, *batina*, *blazina*, *polazník*, *triem* a i. [66, 67]. Aj historické toponomastické výskumy podávajú svedectvo, že v toponymii zo starej stredoslovenskej oblasti sú zafixované „nezápadoslovanské“ slová, ktoré museli stredoslovenskú oblasť charakterizovať už v psl. období. Také sú napríklad slová *krš* „drobné skálie“ [50], *kaniti* [50], *selo* [107] a i. V lexike východnej slovenčiny je zasa vrstva slov, ktorá má vzťah k psl. lechicko-ukrajinskej oblasti (*borsuk*, *ratica*, *sosna*, *brud*), a napokon v lexike západnej slovenčiny sú slová, ktoré majú zasa vzťah k psl. českej a lechickej oblasti (*okno*, *otka*, *borovica*, *jazvec*, *paprča*, *plžnuť*). Tieto súvislosti naznačujú, že už v psl. základe slovenčiny sa stretali izolexy (hranice medzi areálmi výskytu psl. slov), ktoré na pozadí spoločných psl. slov členili lexiku psl. základu slovenčiny predovšetkým na tri základné oblasti, t. j. trichotomicky. Z nich sa vynímala najmä centrálna oblasť,

pravda, pred 10. storočím s jadrom na území jej dnešnej južnej časti a v Ponitří. Pred 10. storočím sa istou vrstvou slov odlišovala aj lexika v západnej a východnej oblasti psl. základu slovenčiny (napr. slovami *otbka* : *sɔtykɔ*, *borovica* : *sosna* a pod.).

Veľmi pozoruhodné a dôležité je, že medzi trichotomickým členením lexiky psl. základu slovenčiny a zemepisným členením psl. základu slovenčiny, ktoré vzniklo po rozličných psl. zmenách (napr. *ořt-* > *rot-* || *rat-* || *rot-*, *ořt-* > *lot-* || *lat-* || *lot-*, *dl*, *tl* > *dl*, *tl* || *l* || *dl*, *tl*, *ch'* > *š* || *ś* || *š* v alternáciách, *-mɔ* || *-mo* > *-me* || *-mo* || *-me* v 1. os. pl., resp. *sɔtɔ* || *sɛtɔ* || *sɔtɔ* v 3. os. pl. atď.), je nápadná zhoda. Táto zhoda sotva môže byť náhodná. Najlepšie ju možno pochopiť tak, keď budeme vychádzať z predpokladu, že diferencovanie psl. základu slovenčiny psl. hláskovými a morfológickými javmi na tri základné oblasti a súčasne jeho také isté diferencovanie psl. lexikálnymi javmi má spoločnú príčinu: viacsmerovosť staroslovanského osídľovania Slovenska v 5.—6. storočí. Už v jednej z prvých kapitol sme totiž uviedli, že dnešná západoslovenská a východoslovenská oblasť bola v čase veľkej staroslovanskej migrácie osídľovaná z psl. zakarpatskej bázy západoslovenskej, t. j. od severu a severovýchodu (preto v nich prevládajú psl. javy západoslovanského pôvodu), a centrálna oblasť z psl. zakarpatskej bázy juhovýchodnej, t. j. od juhovýchodu a juhu (preto v nej prevládajú psl. javy nezápadoslovanského pôvodu). Pravda, so zreteľom na to, že lexika je omnoho viac menlivá ako iné roviny jazyka, možno predpokladať, že už v psl. základe slovenčiny sa začali formovať ďalšie izolexy, ktoré jeho staršie trichotomické členenie narúšali v prospech členenia na dve oblasti (ide o izolexy typu *otbka* || *sɔtykɔ*, dnes *otka* || *styk*, resp. *borovica* || *sosna* /22/). Ale aj tieto izolexy, ktoré by sme mohli nazvať integračnými, majú paralely v izoglosách psl. hláskových a morfológických javov (ide o psl. izoglosy *ibɔɔla* || *igɔla*, dnes *jehya* || *ihla*, *krɔvb* || *křvb*, dnes *křef* || *křv*, resp. *-ɔmɔ* || *-omɔ*, dnes *chɔapem*, *chlapem* || *chlapom* a i.). No aj pre vznik tejto paralely možno uviesť spoločnú príčinu: zosilnenie integračných tendencií vo vývine staroslovanského etnika v štátotvornom, v hospodársko-spoločenskom i kultúrnom smere v 8.—9. storočí na území Slovenska. Tento úsek vo vývine psl. základu slovenčiny sme v prvých kapitolách nazvali integračným (p. kap. 5, 2). Areály diferencných psl. slov začali nadobúdať dnešnú podobu asi od rozhrania 9.—10. storočia, keď sa staré stredoslovenské etnikum začalo vo väčšej miere presúvať do severnejších oblastí.

Niekedy sa predpokladá, že najstaršie lexikálno-zemepisné členenie lexiky slovenských nárečí bolo členenie dichotomické, t. j. členenie dnešnou priečnou izolexou smerujúcou od severozápadu na juhovýchod (typ *borovica* || *sosna*), a že toto členenie na dve časti odráža dva prúdy veľkej slovanskej migrácie /22/. No osídľovací prúd staroslovanského etnika smerujúci od juhu a juhovýchodu mohol zasiahnuť v plnšej miere iba dnešnú južnú oblasť stredného Slovenska, a nie celú severozápadnú alebo celú juhovýchodnú polovicu Slovenska, ako by to z priečného členenia lexiky slovenských nárečí vyplynulo.

V súhrne možno povedať, že dnešné základné zemepisné členenie lexiky slovenských nárečí na tri veľké oblasti a súčasne na dve veľké oblasti sa začalo formovať už v psl. základe slovenčiny a z neho stará slovenčina ho zdedila ako členenie podobné tomu, ktoré vzniklo psl. vývinom hláskových alebo tvaroslovných javov. V rámci týchto oblastí sa rozšírili v ďalšom vývine slovenskej lexiky iné slová domáceho i nedomáceho pôvodu alebo postupne vznikali menšie areály.

Najnovšie k problematike A. Habovštiak /20, 21, 22/, Š. Ondruš /67/, V. Blanár /4/, J. Doruľa /11/, R. Krajčovič /39/, K. Palkovič /69/ a J. Matejčík /58/.

Dialektológia
a slovenské nárečia

VŠEOBECNÁ ČASŤ

Nárečia sú jednou z foriem národného jazyka. Patria medzi nespisovné útvary. To znamená, že na rozdiel od spisovného jazyka nie sú kodifikované, nemajú celospoločenskú platnosť a charakterizuje ich menšia štylistická diferencovanosť. Súčasný stav nárečí, ich vnútorné členenie sú výsledkom dlhodobého vývinu daného národného jazyka. Názory na ich perspektívu rozvoja nie sú jednotné. No o slovenských nárečiach dnes však možno povedať, že sú životaschopnou formou nášho národného jazyka, pravda, popri jeho spisovnej forme. Svedčí o tom skutočnosť, že neprestali byť vyhovujúcim nástrojom veľkej časti národného spoločenstva a že prejavujú schopnosť prispôbovať sa podmienkam nového, socialistického rozvoja našej spoločnosti. Kontakt našich dialektov so spisovnou slovenčinou v prítomnosti možno hodnotiť ako konštruktívny. Táto konštruktívnosť okrem iného spočíva v tom, že náš spisovný jazyk a dialekty sa vzájomne dopĺňajú jazykovými prostriedkami v rozličných štýloch a žánroch. Tým sa aktualizuje komunikatívna a poznávacía funkcia nárečí. Nárečia však pozitívne vplyvajú na spisovný jazyk aj v inom smere. Ako relatívne ustálený útvar skonštituovaný v dávnej minulosti upevňujú totiž vedomie stability a historickej kontinuity nášho národného jazyka ako celku, teda aj jeho základnej formy — spisovného jazyka. K tomu treba dodať, že slovenské dialekty jestvovali približne v takej podobe ako dnes už niekoľko storočí pred vznikom spisovnej slovenčiny. Už v staršom období uhorského feudalizmu vďaka hospodárskemu a kultúrnemu rozvoju miest, resp. väčších oblastí na území slovenského etnika, niektoré nárečia nadobudli exponované miesto a v genetickom zmysle sa potom stali bázami základných kultúrnych foriem predspisovnej slovenčiny (kultúrnej západoslovenčiny, stredoslovenčiny a východoslovenčiny), ktoré tvorili základ prvých spisovných útvarov slovenského jazyka, bernolákovčiny a štúrovčiny.

Všestranné skúmanie slovenských nárečí, ich historickej genézy i súčasného stavu, je teda stále aktuálne a dôležité aj pre hlbšie poznanie nášho spisovného jazyka, jeho vývinu i dejín jeho nositeľa. Pravda, systematický výskum nárečí má aj širší význam. Môže prispieť k riešeniu všeobecných problémov jazykovedy, ale aj problematiky nejazykovedných disciplín. Skúmanie prehistorickej genézy nárečí umožňuje napríklad odhaľovať zákonitosti rozpadávania východiskovej bázy a súčasne vzniku nových jazykových systémov, t. j. umožňuje

poznávať dialektiku diferenciacie a integrácie vo vývine jazyka. Skúmanie historickej genézy nárečí zasa umožňuje poznávať zákonitosti vývinu jedného, relatívne uceleného jazykového systému, podstatu jazykových zmien, ich príčin a pod. Pre nejazykovedné disciplíny (napr. historiografiu a etnografiu) historický výskum nárečí môže poskytnúť informácie o reáliách charakteristických pre uhorský feudalizmus, o vývine osídľovania a smere dôležitých komunikácií, o starších folklórnych prejavoch a pod. Synchronne skúmanie nárečí umožňuje spoznávať fungovanie diferencovaných jazykových systémov toho istého jazyka, ich realizáciu vo vymedzených areáloch atď. Synchronne skúmanie dialektov má osobitný význam vo vzťahu k spisovnému jazyku a k iným slovanským jazykom.

DIALEKTOLÓGIA AKO VEDNÁ DISCIPLÍNA

78. Dialektológia je jazykovedná disciplína. Vo všeobecnosti ju možno charakterizovať ako spoločenskú disciplínu, ktorá skúma jazyk spoločnosti i odraz spoločenského života v ňom. Jej predmetom je nespisovná (nekodifikovaná) forma národného jazyka — nárečia. Skúma ju ako systémovú jazykovú realitu, ktorá sa diferencovane vyvíjala v regionálnej, resp. areálovej ohraničenosti a v nej sa dodnes používa. Dialektológia patrí medzi základné jazykovedné disciplíny, pretože bez nej by výskum národného jazyka nebol úplný.

1. Dialektológiu charakterizujú niektoré všeobecné a špecifické atribúty. Jedným zo všeobecných atribútov je jej komplexnosť. To znamená, že môže skúmať všetky roviny jazykovej stavby z genetického, historického i súčasného hľadiska (súčasnú i historickú fonológiu, morfológiu, syntax atď.), môže skúmať nárečové jazykové, komunikačné i štylistické normy, ba môže pomáhať aj pri riešení teoretických a metodologických problémov.

Zo špecifických atribútov dialektológie treba spomenúť aspoň atribút areálovosti. Dialektológia totiž jazyk spoločnosti v konečnom dôsledku vždy skúma a opisuje vo vzťahu k jeho priestorovej diferencovanosti, t. j. so zreteľom na areály nárečí (regionálne, základné, pomedzné atď.), ktoré sa formovali v dávnej minulosti a v historicky ustálenej podobe sa zachovali dodnes. Na výskum tejto priestorovej dimenzie jazyka si dialektológia utvorila vhodné metódy a postupy (o tom v kap. 82, 83, 84).

Vcelku možno teda povedať, že dialektológia je spoločenská disciplína, jazykovedná, komplexná a areálová.

Tieto základné atribúty určujú vzťah dialektológie k iným vedám alebo k ich disciplinám. Pochopiteľne, ako jazykovedná disciplína má dialektológia najužší vzťah k iným jazykovedným disciplinám, a to k parciálnym (k fonetike, fonológii, morfológii, syntaxi, lexikológii) i ku komplexným (k všeobecnej jazykovede,

dejinám jazyka, frazeológii, štylistike). Dialektológia ako spoločenská vedná disciplína má úzky vzťah ku všetkým spoločenským vedám, najmä však k archeológii, historiografii, etnografii, sociológii aj k psychológii. Všetky tieto spoločenské disciplíny svojimi poznatkami umožňujú osvetliť a tak hlbšie poznať niektorý aspekt skúmaného nárečia (jeho genézu, šírenie, jeho diferencovanosť, osobitosti v jazykovej stavbe vrátane lexiky a pod.). Areálová dialektológia ako vedná disciplína má vzťah aj ku geografii a kartografii. Napríklad geografia môže poskytnúť údaje najmä o historickom formovaní hraníc nárečových areálov, kartografia zasa pomáha fixovať poznatky o areáloch nárečí alebo o zónach výskytu nárečových javov metódami mapového zobrazovania. Napokon z teoreticko-metodologického hľadiska dialektológia má bezprostredný vzťah k vedným disciplinám marxistickej metodológie a k matematicko-štatistickým disciplinám.

2. Začiatky získavania poznatkov o slovenských nárečiach možno pozorovať už v 18. storočí, no výraznejšie črty dostáva ich výskum v prvej polovici 19. storočia. No v tomto období skúmanie slovenských nárečí nebolo organizované a, prirodzene, ani systematické. Prameňom ich poznávania boli individuálne znalosti domácich vzdelancov, poznatky získané z počúvania ľudovej reči alebo zapísané slová, príslovia, neskôr aj súvislé folklórne texty, najmä piesne a rozprávky. Tieto pramene umožňovali nárečia hodnotiť a klasifikovať iba všeobecne, rámcovo. Pri charakteristike nárečí sa uplatňovali odlišné kritériá v predpisovnom a ranom spisovnom období.

V predpisovnom období na Slovensku mocným impulzom venovať sa reči ľudu bola rozšírená idea, že táto reč bola prazákladom (pramatkou), z ktorého sa vyvinuli ostatné slovanské reči (p. kap. 1, 4). V súvislosti s tým sa robili pokusy nájsť najzachovanejšie jadro tohto prazákladu. Už M. Bel (1689—1749) zreteľne naznačil, že najlepšie zachované nárečia sú v severnej polovici strednej slovenčiny. K takémuto záveru dospel porovnávaním strednej slovenčiny so západnou a východnou slovenčinou. V jeho hodnotení sa teda zrači dnes známe základné členenie slovenských nárečí na tri veľké oblasti. Tri základné nárečové oblasti pozná aj J. Ribay (1754—1812). P. J. Šafárik (1795—1861) ide ďalej. Osobitosť slovenčiny, vlastne strednej slovenčiny, dokumentuje porovnávaním jej zvláštností s češtinou (uvádza napr. *mäso, člověk, víra, v ruce* proti českému *maso, člověk, víra, v ruce*) a vyčleňuje ďalšie areály slovenských nárečí. V tomto období sa rozširujú aj zbierky nárečového materiálu (lexika, príslovia, piesne atď.), pravda, stále ešte v úzkej súvislosti s potrebami etnografického poznávania. Z tohto hľadiska významný je Ribayho *Slovenský idiotikon* (v rukopise), ktorý má charakter nárečového slovníka. Významné boli aj Kollárove *Národné spievanky* (1834—35), v ktorých mnohé piesne vyšli v nárečovej podobe.

V ranom spisovnom období sa poznatky o slovenských nárečiach prehľbujú. Okrem všeobecných charakteristík zjavujú sa už aj areálové charakteristiky a nárečové javy sa využívajú ako argumentačný materiál. Napríklad A. Bernolák vo svojich jazykovedných spisoch už zreteľne rozpoznáva kultivovanú domácu reč (reč vzdelaných) a ľudovú reč, z ktorej hodne čerpá najmä pre svoj slovník a zbierku prísloví. E. Štúr a po ňom M. M. Hodža podávajú prehľadnú všeobecnú charakteristiku slovenských nárečí. Z opisov menších areálov pozoruhodná je charakteristika záhorskeho nárečia od J. Hollého a charakteristika oravského nárečia od C. Zocha. Z nárečových materiálov významné sú ľudové príslovia a úryvky ľudových piesní v Bernolákovej gramatike a slovníku, ďalej zbierky rozprávok C. Zocha, najmä však P. Dobšinského. Príznačné pre toto obdobie je, že o slovenské nárečia prejavujú záujem českí i zahraniční slavisti (J. Dobrovský, poľský slavista A. Kucharski, ruský slavista J. A. Sreznevskij a iní).

Pre konštituovanie slovenskej dialektológie ako osobitnej jazykovednej disciplíny dôležité bolo obdobie na konci 19. storočia a na začiatku 20. storočia (po vznik prvej ČSR). V tomto období sa začal realizovať terénny výskum slovenských nárečí a jeho výsledky sa už skúmali jazykovednými, resp. dialektologickými metódami. Cieľom tohto nového výskumného postupu bolo získavanie poznatkov o jazykovej stavbe slovenských nárečí pomocou dotazníkov určených pre informátorov v nárečovom prostredí alebo prítomnosťou bádatela priamo v teréne. Prvý postup sa niekedy v odbornej literatúre nazýva nepriama metóda, druhý priama metóda nárečového výskumu. Nepriamu metódu v dialektologickom výskume u nás prvý použil a dotazník pre ňu vypracoval F. Pastrnek. Výsledky svojej ankety uverejňoval v *Slovenských pohľadoch* (v ročníkoch 1893 až 1897). Priamu metódu v široko osnovanom dialektologickom výskume u nás použil už S. Czambel (zomrel r. 1909). S. Czambel si určil za cieľ touto metódou získať poznatky o všetkých slovenských nárečiach. Stačil však spracovať iba východoslovenské nárečia (v knihe *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov*, 1906). V tomto období pribudli charakteristiky ďalších areálov slovenských nárečí. Napríklad skalické nárečia opísal F. Pastrnek (1898), záhorské K. Suchý (1915), detvianske K. A. Medvecký (1906), myjavské J. Bodnár (1911).

Výrazný vzostup slovenská dialektológia zaznamenala v medzivojnovom období (v rokoch 1918—1945). Príčinili sa o to V. Vážný, J. Stanislav a skupina mladších jazykovedcov. V. Vážný pracoval kombinovanou metódou, t. j. údaje získané dotazníkmi alebo korešpondenciou si sám overoval a spracúval v teréne. Pri spracúvaní získaného materiálu uplatňoval aj kartografické metódy, najmä metódu izoglosného zobrazovania (p. kap. 83, 84). Výsledky svojho výskumu zhrnul v práci *Nárečí slovenská* (p. /100/) a v početných štúdiách. O komplexný opis väčšieho nárečového areálu — liptovských nárečí sa pokúsil J. Stanislav (p. /131/). Poznatky o nárečiach pritom získaval priamou metódou. Z metodologického hľadiska je dôležité jeho úsilie pri opise nárečí uplatniť metódy fonetiky a slavistickej komparatistiky. Vcelku možno povedať, že slovenské nárečia sa v tomto období skúmajú systematickejšie, analýza materiálu je hlbšia, priestorová charakteristika javov presnejšia. Také sú napríklad štúdie E. Paulinyho, J. Štolca, E. Jónu, Š. Tóbika, J. Sabrščula a iných publikované v odborných časopisoch a zborníkoch. V tomto období sa začal aj výskum genézy a vývinu slovenských nárečí (J. Stanislav, L. Novák).

Intenzívny rozvoj slovenská dialektológia zaznamenala po druhej svetovej vojne, najmä v období socialistickeho budovania ČSSR. Pre toto obdobie je charakteristické, že sa z viacerých aspektov objasnili niektoré teoretické i metodologické otázky dialektológie a že sa značne rozšírila a archivne spracovala nárečová materiálová báza. Nárečia sa už skúmajú ako produkt vývinu a ako súčasť národného jazyka. Je tu úsilie o komplexný výskum tak jazykovednými, ako aj areálovými (kartografickými) postupmi. S cieľom získať o slovenských nárečiach poznatky pre kartografické spracovanie vypracovali sa špeciálne dotazníky: dotazník pre výskum hláskoslovnia a tvaroslovnia (zostavili ho E. Pauliny a J. Štolc) a pre výskum nárečovej lexiky a derivácie (zostavili ho A. Habovštiak a F. Buffa). Výsledky tejto celoslovenskej ankety po zhodnotení a overení v teréne sa kartograficky spracovali v podobe nárečových máp a publikovali sa v štvorzväzkovom diele *Atlas slovenského jazyka* (podrobne p. v /102/). V súčasnosti sa rozbieha výskum nárečovej syntaxe (autorom dotazníka je J. Oravec) a pripravuje sa vydanie slovníka slovenských nárečí. Okrem atlasu vyšli početné monografické práce. Niektoré z nich sú syntetické (K. Palkovič, J. Štolc), iné areálové (A. Habovštiak, F. Buffa, I. Ripka, J. Orlovský), lokálne (F. Buffa, G. Horák, E. Pauliny) alebo špeciálne (napr. lexikografické od J. Matejčika, I. Ripku, J. Orlovského). Okrem toho vyšli mnohé štúdie v odborných časopisoch alebo zborníkoch. V niektorých z nich sa riešia špeciálne otázky, napr. odrazy osídľovania v nárečí (A. Habovštiak, A. Rýzková), prozodická problematika (Š. Lipták), nárečová terminológia (K. Palkovič, J. Nižňanský), otázky hraničných areálov (J. Kriššáková) atď. Pokračovalo sa aj vo výskume genézy a vývinu nárečí (E. Pauliny, A. Habovštiak, A. Ferenčíková, R. Kraj-

čovič, I. Kotulič a i.). Napokon predmetom podrobnejšieho bádania boli aj slovenské nárečia v zahraničí (J. Štolc, P. Ondrus, V. Blanár a i.).

PREDMET DIALEKTOLOGICKÉHO VÝSKUMU

79. Predmetom dialektologického výskumu je nekodifikovaná forma národného jazyka — nárečia. Jazyková stavba dnešných nárečí je spravidla výsledkom prehistorického (praslovanského) a historického vývinu daného jazyka. Dnes ju najčastejšie charakterizuje vysoký stupeň priestorovej diferencovanosti, ktorú okrem jazykových faktorov spôsobili osobitosti zemepisného reliéfu a mnohé historické osobitosti hospodársko-spoločenského vývinu (osobitosti danej spoločenskej formácie a štátneho zriadenia, vývin osídľovania, kontakty s inými národmi a pod.). Predmetom dialektologického výskumu je teda historicky utvorený a v priestore značne diferencovaný jazykový systém, v súčasnosti živými kontaktmi pospájaný najmä so spisovnou formou národného jazyka. Povaha predmetu je taká, že ho možno skúmať z viacerých aspektov.

Dialektológia môže svoj predmet výskumu — nárečie skúmať ako systémovú jazykovú realitu, môže skúmať jej genézu, vývin, jej stavbu i funkcie v súčasnosti a pod. Môže ju skúmať ako celosť alebo pre hlbšie poznanie ako predmet skúmania si môže vyčleniť len jednu z jazykových rovín (fonológiu, morfológiu atď.), resp. iba čiastkový problém (napr. formovanie morfológických paradigiem, deriváciu, frazeológiu a i.). Ďalej dialektológia môže nárečie skúmať ako jazykovú areálovú realitu. Tento aspekt dialektologického výskumu má reálne odôvodnenie v tom, že nárečia sa už v staršom období svojho vývinu v priestore diferencovali, prípadne sa rozčlenili na väčšie alebo menšie areály. Predmetom výskumu môže byť súčasný stav nárečia v rámci areálu, jeho vývin, resp. historické formovanie takýchto areálov, ich historické súvislosti s inými areálmi a i. Napokon skúmať možno len časť nárečového areálu, event. nárečie niekoľkých lokalít alebo len jednej lokality v ňom. A konečne nárečia možno skúmať ako jazykovú mapovateľnú realitu. Mapovať jazykovú stavbu nárečí (presnejšie jej elementy) umožňuje práve jej priestorová či areálová členitosť, o ktorej bola reč. Možno to robiť pomocou geometrických symbolov, izoglos, šráf a pod. (p. kap. 84).

Pravda, predmetom dialektologického výskumu môžu byť aj iné problémy. Takým problémom je napríklad plnenie funkcií našich nárečí v národných dejinách alebo v socialistickej súčasnosti. Aktuálny je problém vzťahu nárečí a spisovného jazyka, vzťahu k jeho štýlom a žánrom. Dialektologické bádanie možno zacieliť aj tak, aby jeho výsledky prispeli k riešeniu otázok teoretickej jazykovedy, jazykovednej metodológie.

METÓDY DIALEKTOLOGICKÉHO VÝSKUMU

80. Pri skúmaní jazykovej stavby nárečí sa dialektológia opiera o základné princípy a pojmy najnovšej jazykovednej metodológie. Pri synchronnom, resp. synchronno-diachronnom opise sa uplatňujú také kategórie ako napríklad systém, štruktúra, funkčnosť, napätie medzi ustálenými a novými javmi, spoločenský faktor a pod. Pri genetickom alebo historickom výskume nárečí okrem spomenutých kategórií sa pracuje napríklad s kategóriami genéza, vývin, zmena, motivácia zmeny, napätie medzi komponentmi systému alebo štruktúry, medzi jazykovými rovinami, diferenciacia a integrácia nárečí v priestore, odraz spoločenského života a jeho zmien v nárečiach atď. Zo špecifických metód a postupov dialektológie dôležitá je dialektologická heuristika, ďalej metódy jazykového a areálového výskumu. Osobitný význam majú metódy a postupy kartografického zobrazovania nárečových javov.

Dialektologická heuristika a jej postupy

81. Cieľom dialektologickej heuristiky je pripraviť dostatok odborne spracovaných nárečových textov, dotazníkov a dotazníkových odpovedí pre výskum nárečí a pre ich kartografické spracovanie. Postupy a spôsoby ako v teréne získavať nárečové texty sú u nás už dobre vypracované /148, 150, 153/. Doterajšia prax ukázala, že najefektívnejšie sú postupy priameho, skrytého a sprostredkovaného kontaktu.

1. Postup priameho kontaktu predpokladá bezprostrednú spoluprácu a aktivitu bádatela (ďalej exploitátora) a nositeľa nárečí (ďalej informátora) priamo v teréne. Mimoriadne cenné výsledky prináša postup spontánnej reakcie. Tento postup je založený na spolupráci exploitátora s informátorom v tom, že exploitátor navodzuje rozličné situácie, nálady, v ktorých informátor reaguje spontánnym nárečovým prejavom. Exploatátor môže počuté nárečové texty zapísať, no najlepšie je využiť pritom modernú fonickú techniku.

Postup skrytého (utajeného) kontaktu spočíva v tom, že nárečový prejav sa zaznamenáva bez toho, žeby jeho pôvodca o tom vedel. Takto získané nárečové texty sú vhodné aj na skúmanie kreatívnej a stylistickej stránky jazyka nárečového prejavu. Text môže zaznamenávať „utajený“ exploitátor alebo skrytý citlivý fonický prístroj.

Z postupov sprostredkovaných kontaktov sa najlepšie osvedčila dotazníková metóda. Jej výhoda je v tom, že si ju možno vopred pripraviť. Otázky možno zostaviť tak, aby odpovede na ne mohli podať informácie o jazykovej stavbe nárečí, resp. o niektorej z jazykových rovin, ktoré sme si zvolili za predmet výskumu. Iná výhoda je, že odpoveď na otázku si možno overiť

napríklad postupom spontánnej reakcie alebo inými vhodnými postupmi. Dotazníková metóda je v podstate etalónový postup kombinovaný s postupom priameho kontaktu. Etalónom čiže meradlom, ktoré pomáha získať poznatky o skúmanom nárečovom jave (o vokáli, konsonante, pádovej prípone, vete atď.), spravidla býva heslo v podobe slova (tvaru, vety atď.) v spisovnom znení umiestnené v riadku s voľným miestom. Do tohto voľného miesta sa vpisujú odpovede informátora zodpovedajúce heslu, rozumie sa, v nárečovom znení. Takto získané informácie o jazykovej stavbe nárečí sa využívajú na opis (charakteristiku) nárečí a na zhotovovanie nárečových máp (p. kap. 82, 84). Ale vzhľadom na to, že v dotazníku spisovná a nárečová podoba hesla (slova, tvaru, vety atď.) sú vedľa seba, vyplnený dotazník môže byť vhodným východiskom aj pre konfrontačné štúdium spisovného jazyka a nárečí. Nevýhodou dotazníkovej metódy je, že nárečovému materiálu, ktorý sme touto metódou získali, chýbajú širšie textové súvislosti.

Základným predpokladom úspechu dialektologickej heuristiky je, aby nárečové texty boli bezprostrednými živými prejavmi spoľahlivého informátora a aby boli zapísané (prepísané) podľa jednotných, vopred dohodnutých zásad.

2. Prepis nárečového textu alebo dotazníkových hesiel môže byť v zásade dvojaký: odborný a čitateľský. No časté sú aj prepisy, v ktorých sa osobitné grafické znaky používajú voľnejšie. Takýto prepis sa spravidla zhotovuje s istým zámerom (napr. didaktickým, vydavateľským a pod.). Nazývame ho kombinovaný.

Odborný prepis má čo najpresnejšie zaznamenať nárečové znenie textu, resp. jeho jazykovú stavbu pomocou osobitných grafém a znamienok. Takto prepísaný nárečový text je najvhodnejším prameňom na prísnu vedeckú interpretáciu a opis jazykovej stavby nárečia, ktoré text reprezentuje. Pri odbornom prepise platí zásada, že každá zvuková jednotka, funkčná i variantná, má sa zaznamenať jedným znakom, grafémou. Okrem toho sa majú primeranými znamienkami (zaužívanými alebo nezaúžívanými) zaznamenávať najmä dištingtívne vlastnosti foném, kvantita i prízvuk a všetky javy na hraniciach morfém a slov.

V slovenskej dialektológii sa na odborný prepis nárečového prejavu zaužívali tieto grafémy a znamienka (v prehľade uvádzame len základné znaky a znamienka:

Vokalizmus: *ä* — krátke otvorené *ä* (*päta, čäs*); *á* — dlhé otvorené *ä* (*pátok, robä*); *o, e* — krátke zatvorené *o, e* (*kõň, bẽda*); *ó, é* — dlhé zatvorené *ó, é* (*kõň, bẽda*); *i* — krátke predné *i* (v každej pozícii, v ktorej sa vyskytuje, bez ohľadu na pravopis: *piť, sin*); *í* — dlhé predné *í* (v každej pozícii, v ktorej sa vyskytuje, bez ohľadu na pravopis: *bívať, dobrí*); *y* — krátke zadné *y* (len v nárečiach, v ktorých sa vyskytuje: *dym, syn*); *ý* — dlhé zadné *ý* (len v nárečiach, v ktorých sa vyskytuje: *bývať, dobrý*); *ja, jã, je, ju, uo, ua* — stúpavé

diftongy (*vjac, mjära, mjera. bjada, lepšju, kyoň, kyaň*); *ej, ou* — klesavé diftongy (*pejtok, poune* „plný“); *á, ó, ú* ... — dlhé vokály (*dává, kón*); *ja, je, vo, va, já, jé, vó* ... — rozpadnuté diftongy (v pozícii pôvodne dlhých vokálov: *vjac, bjéda, kvóň, vjac, bjeda, kvoň*); *a* — zadné krátke *e* (šariš. *hádam*).

Prozodické vlastnosti: *á, ó, é* ... — kvantita; 'a, 'o ... prízvuk na slabike (vých. slov. *par'obok*).

Slabičné sonóry: *r, l* — krátke slabičné *r, l*; *ř, ř* — dlhé slabičné *r, l*.

Konsonantizmus: *d, t, ň, l* - mäkké *d, t, ň, l*; *ś, ź, ć, ź* — mäkké ostré sykavky; *s', z', c', ź'* — ostré sykavky vysokého stupňa mäkkosti; *š, ž, č, ź* — mäkké tupé sykavky; *r'* — mäkké *r*; *ǰ, ǰ', m', v' (w')* — mäkké pernice; *p', b', m', v' (w')* — pernice vysokého stupňa mäkkosti; *d', t', n', l', s', z', p', b' ...* — zmäččené spoluhlásky (pred *e* alebo *i*); osobitné grafémy: *ʒ* — konsonant *dz* (*meza, zežina*); *ʒ* — konsonant *dž* (*háže, hvižďat*); *x* — konsonant *ch* (*xiča*); *w* — obojperné *v* (*woda*); *γ* — znelé *ch* (*ňeγ má*), *ħ* — neznelé *ħ* (*hora*); *ɥ* — fonetický variant konsonantu *v* (*hñeu, sliuka*), *ɥ* po vokáli (*ženou*), za pôvodné *l* (*pyot, maɥa*); *ŋ* — fonetický variant konsonantu *n* (*stienka, veŋku*).

Na hranici morfém a slov: *kk, cc, čč, ll, nn* ... — zdvojené konsonanty (*makkí, precca, vaččí, šillo, pannú*); *k_k, n_n* ... — zdvojené konsonanty na hranici slov (*tak_ked, on_nám; -t_p, -d_h* ... — znelostná neutralizácia na hranici slov (*sut_padá, knod_hori*); *-γ_m* ... — znelostná neutralizácia *ch* (*ňeγ má*).

V odbornom prepise možno použiť aj iné grafické znaky a znamienka, ak to osobitosti nárečí vyžadujú (napr. *ø, ɛ, ɥ* pre nosovky, *s'', z''* ... pre zvláštnu realizáciu mäkkosti a pod.).

Čitateľský prepis má umožniť ľahšie vnímanie nárečového textu. Preto sa na zapisovanie nárečového prejavu volia grafické znaky a znamienka, ktoré čitateľ pozná najmä zo spisovného písaného prejavu. Napríklad namiesto grafém *ʒ, ź, x, w, ŋ* sa používajú grafémy *dz, dž, ch, v, n*. Z osobitných grafém sa používajú len také, ktoré označujú osobitné vokály alebo konsonanty. Taká je napríklad graféma *ǰ* (porov. *pǰtok, robǰ*). Pod grafémami sa spravidla nepoužívajú nijaké znamienka. Bez nich sú napríklad dvojhlásky (*ia, ie, iu, uo, ua*), zatvorené *ó, é*, slabičné *ř, ř*, ba aj fonetický variant *ɥ* (*hñeu, sliuka, ženou*). Mäkkosť sa označuje mäkkčonom alebo čiarkou nad konsonantom (*d, t, ň, l, ś, ź, ǰ, ǰ'* atď.). Mäkkosť tupých sykaviek *š, ž, č, dž* sa označuje čiarkou hore za písmenom (*š', ž', č', dž'*). Neutralizovaná a zdvojená realizácia konsonantov sa zaznačuje bez spájacieho znaku (*slatki, lachki, knod hori, makkí, precca, tak ked, on nám*). Z prozodických vlastností sa spravidla označuje len kvantita. Osobitosti nárečia, ktoré sa graficky v texte neodrážajú, možno na konci textu stručne skomentovať vo forme poznámky (napr. vokály *ó, é* v nárečiach sa vyslovujú zatvorene a pod.).

Kombinovaný prepis sa používa zvyčajne vtedy, keď si dialektologický

výskum vyžaduje graficky vyznačiť len základné osobitosti nárečí. Takýto prepis je vhodný aj na didaktické ciele (na textovú interpretáciu, na cvičné zhotovovanie máp nárečových areálov a pod.). Vcelku možno povedať, že v kombinovanom prepise je osobitných grafém a znamienok menej ako v odbornom prepise, ale viac ako v čitateľskom prepise. Napríklad tak ako v čitateľskom prepise, aj v kombinovanom prepise sa používajú grafémy *dz*, *dž*, *ch*, *n*, *v*, no tak ako v odbornom prepise využívajú sa v ňom osobitné znamienka pod grafémami i nad nimi (napr. *ɾ*, *l̥*, *ɔ̃*, *ɛ̃*, *á* a i.). Mäkkosť sa označuje ako v čitateľskom prepise. Znelostná neutralizácia medzi slovami sa zaznamenáva so spojovníkom alebo bez neho. Prízvuk sa označuje len v textoch z nárečí, v ktorých je na inej slabike ako prvej. Napokon za kombinovaný sa pokladá aj taký prepis nárečového textu, v ktorom sa osobitné grafické znaky a znamienka používajú voľnejšie, resp. so zreteľom na tému dialektologického výskumu (neutralizácia, diftongy, prízvuk a i.).

Jazykovedné metódy dialektologického výskumu

82. Skutočnosť, že každý dialekt predstavuje relatívne komplexnú jazykovú stavbu, umožňuje pri jeho skúmaní použiť takmer všetky metódy a postupy, ktoré má súčasná synchronná i diachrónna jazykoveda k dispozícii. Zo synchronného hľadiska v zásade ide o metódy a postupy, ktoré sa uplatňujú pri výskumoch spisovného jazyka, pravda, ak odhliadneme od problematiky spisovnej kodifikácie a azda čiastočne aj štylistickej normy.

Zo všeobecných logických postupov pri získavaní poznatkov o nárečiach na základe textov možno použiť indukčnú i dedukčnú metódu a metódu abstrakcie. Keď na základe poznania jednotlivých nárečových faktov sformulujeme všeobecnú tézu, postupovali sme indukčnou metódou (keď napr. na základe výskytu prípadov *dzeci*, *idzece*, *cicho* usúdime o asibilácii v skúmaných nárečiach). Keď sme sformulovali poznatok o jednotlivých nárečových faktoch a pritom sme vyšli zo všeobecne známej tézy, postupovali sme dedukčnou metódou (keď sme napr. usúdili, že v slove *medza* nie je *dz* z asibilácie vzhľadom na všeobecne známy poznatok o striednici *dz* za psl. *dj* v slovenčine). Napokon, keď si z množstva nárečových javov vyčleníme len javy najdôležitejšie pre hlbšie poznanie nárečia a potom tento súbor javov skúmame, postupovali sme metódou abstrakcie.

Ďalej pri skúmaní nárečí sú dôležité jazykovedné postupy analytické a syntetické.

Z jazykovedných analytických postupov je potrebné poznať najmä postupy jazykovej segmentácie. S týmto postupom súvisí metóda štruktúrnej analýzy a kvantitatívne metódy. Prvoradou úlohou jazykovej segmentácie je prime-

rane najnovším poznatkom v skúmanom nárečí vyčleniť základné jazykové jednotky a ich nárečové realizácie (fonémy, morfémy, vetné konštrukcie a ich realizácie atď.). Metóda jazykovej štruktúrnej analýzy spočíva v hľadaní a špecifikovaní vzťahov medzi komponentmi jazykovej stavby nárečia, ktoré odhalila a kvalifikovala jazyková segmentácia. Konečným cieľom štruktúrnej analýzy je získať celostný pohľad na skúmaný nárečový fakt (segment, systém, rovinu) alebo na dialekt ako celok. Kvantitatívne metódy sa používajú pri výskume konkrétnych nárečových textov, prejavov. Z nich je dôležitá metóda zisťovania frekvencie a distribúcie jazykových segmentov. Frekvenciou sa rozumie kvantitatívny výskyt toho istého nárečového javu v texte alebo v jeho časti. Distribúciou sa rozumie výskyt nárečového javu so zreteľom na okolie alebo vzťahy v nárečovom texte (napr. osobitosťou distribúcie stredoslovenského *ŕ* je, že sa vyskytuje po perniciach).

Z jazykovedných syntetických postupov v dialektológii najznámejšie sú vedecký opis a charakteristika. Rozdiel medzi vedeckým opisom a vedeckou charakteristikou jazykovej stavby nárečia (prípadne niektorej jej roviny alebo inej časti) je v miere využitia faktov (javov, vzťahov, konštrukcií) na opísanie nárečí a ich kvalifikáciu. O vedeckom opise nárečí hovoríme vtedy, keď jazykovú stavbu nárečí (niektoré jej roviny alebo jednu z nich) opisujeme ako celok na základe konfrontácie doterajších a našich poznatkov. O vedeckej charakteristike nárečí hovoríme vtedy, keď jazykovú stavbu nárečí alebo jej časť opisujeme na základe vybratých javov podľa vopred určených kritérií.

V zásade vedecké opisy a charakteristiky nárečí môžu byť parciálne a komplexné. Predmetom parciálnych vedeckých opisov alebo charakteristík nárečí býva jedna jazyková rovina (fonologická, morfológická atď.) alebo viac jazykových rovín (spravidla sa napr. fonologická rovina opisuje s rovinou morfológickou). Predmetom komplexných vedeckých opisov alebo charakteristík nárečí je jazyková stavba nárečia ako celok. Podľa spôsobu spracovania môžu byť opisy alebo charakteristiky nárečí štruktúrne alebo typologické (opis jazykovej štruktúry alebo univerzálií spoločných viacerým nárečiam), ďalej môžu byť monografické, komparatívne a kontrastívne (opis odlišností medzi nárečiami). Podľa vývinových kritérií vedecké opisy a charakteristiky nárečí môžu byť genetické, historické, ďalej diachrónne, synchronne, synchronno-diachrónne a retrospektívne. O genetickom opise alebo charakteristike nárečí hovoríme vtedy, keď stredobodom pozornosti sú východiskové etapy formovania daného nárečia. Ide teda o časové úseky kontinuálneho vývinu nárečia, v ktorých sa stretáva staršia a mladšia vývinová fáza. Predmetom historického opisu (charakteristiky) sú vnútorné i vonkajšie dejiny nárečia, t. j. formovanie jazykovej stavby nárečí vo vzťahu k hospodárskym, spoločenským i kultúrnym deji-

nám jeho nositeľa, k nárečiam a dejinám iných slovanských i neslovanských etník, k prírodnému prostrediu a pod. Predmetom diachrónneho opisu alebo charakteristiky je predovšetkým vývin jazykovej stavby nárečí v časovom úseku, ktorý súčasnému stavu predchádzal. Pozornosť sa pri takomto opise či charakteristike sústreďuje na zmeny systému a jeho komponentov, na štruktúrne zmeny, na ich motiváciu, na nové funkcie výsledkov zmien, na nové napätia, resp. rozpornosti medzi komponentmi inovovaného systému alebo jeho štruktúry, medzi jazykovými rovinami a pod. Za synchronný opis a charakteristiku nárečí sa pokladá taký opis, ktorého predmetom je živá jazyková stavba nárečia fungujúca v minimálnom časovom úseku. Takýto minimálny časový úsek si možno zvoliť v ktoromkoľvek období vývinu nárečí, no najčastejšie to býva stav jeho jazykovej stavby v súčasnosti. A napokon synchronno-diachrónny opis alebo charakteristika nárečia podáva poznatky o jazykovej stavbe dialektu tiež v minimálnom časovom rozpätí, ale popri javoch aktuálnych si všima aj javy reziduálne a reliktné čiže stopy po prehistorickom (praslovanskom) a historickom vývine. Za synchronno-diachrónny opis alebo charakteristiku pokladáme aj retrospektívny opis nárečí. Pri retrospektívnom opise sa vychádza zo súčasného stavu, ktorý sa v retrospektívnej kontinuite konfrontuje s poznatkami o historickom alebo aj prehistorickom vývine nárečí (napr. znenie *pata* vzniklo z *päta* a to z psl. *peta*). Prehistorický stav možno v takomto opise alebo charakteristike komentovať aj z indoeurópskeho východiska.

Medzi jazykovedné metódy skúmania nárečí patria aj ďalšie postupy. Také je napríklad názorné zobrazovanie štruktúr základných jednotiek jazykových rovin skúmaného nárečia, rozličných schém a paradigiem (foném, hlások, morféme, tvarov), modelov vetných konštrukcií, lexikálnych sémantických polí a pod. Tieto postupy sa v našej dialektológii používajú iba v obmedzenej miere (tradične sa podávajú štruktúry foném alebo vzory mennej a slovesnej flexie v zaužívaných schémach), no v jazykovede sú už všeobecne známe.

Areálový výskum dialektov

83. Areálové skúmanie dialektov umožňuje skutočnosť, že nárečovú formu národného jazyka charakterizuje relatívne ustálená priestorová diferenciacia. Táto vnútorná diferenciacia spravidla vznikala postupne diferenčnými a súčasne integračnými zmenami v určitých priestoroch. K formovaniu areálov členitosti nárečí okrem jazykových faktorov bezpochyby prispeli aj mimojazykové faktory. U nás napríklad takýmto faktorom bol dlho len málo sa meniaci status starohorského feudalizmu s rozsiahlymi majetkami zemepánov, ku ktorým boli stáročia viazané osady nositeľov našich nárečí. Ďalej v staršom období to

boli časté presuny domáceho etnika a kolonizovanie jeho územia nedomácimi etnikami. Osobitnú úlohu zohral zemepisný reliéf našej krajiny, jej súveká exploatacia, komunikácie, rozvoj miest a v nemalej miere aj starouhorské administratívne (župné) rozdelenie.

Základnými pojmami areálového skúmania, opisu alebo charakteristiky dialektov sú izoglosa, izoglosná zóna a areál.

1. Izoglosa, jej druhy a kartografické zobrazovanie. Pod pojmom izoglosa rozumieme líniu, ktorá ohraničuje územie výskytu nárečového javu. Výskyt tohto javu nemusí vždy byť homogénny. Niekedy býva narušený enklávami modifikovaného javu, jeho zmenšenou, resp. zvýšenou frekvenciou alebo enklávami iných javov. Izoglosa je pojem všeobecný. Aby izoglosy mohli sprostredkovať informácie bezprostrednejšie a názornejšie, špecifikujeme ich a súčasne pomenúvame vhodnými termínmi. Robíme tak podľa ich geometrického zobrazenia, podľa smerovania a vzájomného vzťahu v priestore, podľa ich vzťahu k jazykovým javom, ďalej podľa ich vzťahu k historickému formovaniu nárečia a nárečových areálov.

Podľa geometrického zobrazenia izoglosy môžu byť súvislé (————), prerušované (-----), kombinované (-o-o-o-) a obrazcové (○○○○○○). Podľa smerovania v priestore izoglosy môžu byť horizontálne, vertikálne, šikmé, oblúkovité, kruhové a amorfné (možno hovoriť aj o izoglosách horizontálneho smeru, vertikálneho smeru atď.). Na nárečových mapách sa izoglosy v ideálnom smere vyskytujú len zriedka. Preto pri opise smeru izoglos je potrebné ďalšie spresnenie (napr. ideálne, približne, nepravidelne, takmer a pod.).

Podľa vzájomného vzťahu v priestore izoglosy môžu byť izolované, paralelné, združené a vejárovité. Izolovaná je taká izoglosa, ktorá priestorom prebieha osamotene, nezávisle od smeru iných izoglos. Paralelnými nazývame izoglosy, ktoré v priestore prebiehajú súbežne v nevelkej vzdialenosti od seba. Združené izoglosy sú také, ktoré prebiehajú tesne popri sebe, prípadne s menšími odchýlkami od základného smeru. Ak izoglosy prebiehajú ideálne popri sebe, niekedy sa hovorí o zväzku izoglos. V tomto prípade môže sa ich priebeh znázorniť jedinou izoglosou. Táto izoglosa sa nazýva združená izoglosa. Ak izoglosy prebiehajú voľnejšie v rovnakom smere v užšom pozdĺžnom priestore, hovoríme o pásme izoglos. Vejárovitými nazývame izoglosy, ktoré sa do priestoru rozbiehajú z jedného bodu alebo z malej oblasti v podobe vejára (p. mapy 4, 5).

Podľa vzťahu izoglosy k jazykovému javu rozoznávame izofóny, izomorfy, izotaxy, izolexy, izosémy a izofrázy. Izofóny ohraničujú fonetické, fonologické alebo prozodické javy. Bližšie ich špecifikujeme podľa toho, aké javy označujú (izofóny fonetické, fonematické atď.). Izomorfy ohraničujú javy, ktoré sa týkajú gramatických kategórií, flexie a derivácie. Môžu byť teda

morfologické a derivačné. Izotaxy ohraničujú javy syntaxe nárečí. Špecifikovať ich možno podľa toho, aký syntaktický nárečový jav ohraničujú (podľa vetných členov, väzieb, súvetí). Izolexy a izosémy ohraničujú priestorové osobitosti nárečovej lexiky a sémantiky a napokon izofrázy ohraničujú priestorové osobitosti nárečovej frazeológie.

Na základe vzťahu izoglos k historickému formovaniu nárečia rozoznávame izoglosy reziduálne, reliktné a historické. Reziduálnymi nazývame izoglosy (izofóny, izomorfy atď.), ktoré ohraničujú v nárečiach dodnes zachované stopy (reziduá) z obdobia prehistorického vývinu nárečí, presnejšie z obdobia vývinu ich psl. základu. V našich nárečiach také reziduá sú napríklad prípady *rat-*, *lat-* proti *rot-*, *lot-* (izoglosy *ražeň*, *lakeť* proti *rožeň*, *loket*, *lokec*). *l* za psl. *dl*, *tl* proti zachovanému *dl*, *tl* (izoglosa *šilo* proti *šidlo*, *šillo*). *s* proti *š* za psl. *ch* (izoglosa *žeňisi* proti *ženiši*), začiatočné *i-* proti *je-*, *j-* (izoglosa *ihla* proti *jehŭa*), slabičné *r*, *l* proti *re*, *le* (izoglosa *křv*, *sřz* proti *krev*, *slez*), *o* proti *e* za silný tvrdý jer (izoglosa *pjatok* proti *pátek*, *pjatek*) a ďalšie. Reliktné izoglosy ohraničujú v nárečiach dodnes zachované zvyšky (relikty) historickej jazykovej stavby nárečí, ktoré pretrvali popri novších modifikáciách javu. Reliktná je napríklad izoglosa výskytu *ä* proti *a* v strednej slovenčine (*päta* proti *tahat*), izoglosa tvarov *ruce*, *noze* proti tvarom *ruke*, *nohe* v západnej slovenčine a pod. Historické izoglosy (izofóny, izomorfy atď.) sú izoglosy, ktoré ohraničujú predpokladané územie výskytu rekonštruovaného staršieho javu alebo historického areálu (napr. historického znenia *kámeň* proti *kameň*). Pochopiteľne, takáto rekonštruovaná izoglosa sa môže, ale ani nemusí zhodovať so smerom izoglosy v dnešných nárečiach.

Podľa vzťahu izoglosy k historickému formovaniu nárečového areálu izoglosy (izofóny, izomorfy atď.) môžu byť diferencné a integračné, adstrátové a substrátové. Diferencné izoglosy ohraničujú javy, ktoré územie areálu nárečia vnútorne diferencujú, členia. Integračné izoglosy zase ohraničujú javy, ktoré charakterizujú nárečový areál ako celok, alebo ho spájajú so susedným areálom, prípadne s ďalšími areálmi. Tie integračné izoglosy, ktoré vyčleňujú nárečový areál ako celok, tvoria izoglosné hranice areálu (makroareálu, regiónu, základného areálu). Preto sa nazývajú aj hraničné izoglosy. Ideálnu izoglosnú hranicu tvoria združené izoglosy. No najčastejšie izoglosná hranica býva voľnejšia, pásmová. Adstrátové izoglosy sú izoglosy, ktoré ohraničujú nárečové javy prinesené prisťahovaným obyvateľstvom. Substrátové izoglosy ohraničujú javy nárečia pôvodného obyvateľstva. Tieto izoglosy sú mimoriadne dôležité, pretože poskytujú východisko pre hlbšie poznanie vnútorných i vonkajších príčin osobitostí jazykovej stavby nárečí a ich diferenciácie.

2. Izoglosné zóny a ich formy. Izoglosnou zónou sa nazýva priestor výskytu nárečového javu ohraničený jednou izoglosou (izofónou, izomorfo

atď.). Izoglosná zóna môže byť homogénna alebo nehomogénna. Homogénnu izoglosnú zónu charakterizuje nenarušený výskyt jedného nárečového javu. Nehomogénna sa nazýva taká izoglosná zóna, ktorej vnútorný priestor je narušený jednou enklávou alebo viacerými enklávami odlišnej modifikácie toho istého javu, resp. iným javom (napr. v zóne asibilácie sú enklávy bez asibilácie). Každá izoglosná zóna je výsledkom historického vývinu nárečí, ich vnútornej diferenciacie aj integrácie. Na základe toho izoglosné zóny možno ďalej kvalifikovať podľa ich vzťahu k vývinovému stupňu nárečí a k historickému formovaniu nárečových areálov.

Podľa vzťahu k vývinovému stupňu nárečí izoglosné zóny možno kvalifikovať ako synchronne, synchronno-diachrónne, historické, reziduálne a reliktné. O synchronnej izoglosnej zóne hovoríme vtedy, keď náplňou zóny je jav charakteristický pre súčasnú jazykovú stavbu nárečí. Ak izoglosnú zónu tvorí historický, resp. rekonštruovaný nárečový jav, z ktorého sa dnešný jav vyvinul alebo ktorý jestvoval ešte pred ním, vtedy hovoríme o historickej izoglosnej zóne. Takúto izoglosnú zónu možno nazvať aj rekonštruovanou izoglosnou zónou. Mapovým zobrazením konfrontácie synchronných a historických izoglosných zón vznikajú synchronno-diachrónne izoglosné zóny. Takéto nárečové mapy sú veľmi efektívne, pretože umožňujú poznávať kontinuitu vývinu nárečí alebo ju priamo znázorňujú. Reziduálna izoglosná zóna je zóna, ktorú charakterizuje výskyt stopy (rezídua) z obdobia vývinu psl. základu nárečí (napr. výskyt prípadov *ražeň*, *lakeť*, *šilo* atď.). Reliktnou nazývame izoglosnú zónu, ktorej náplňou je dodnes zachovaný zvyšok (relikt) staršieho obdobia vývinu nárečí (napr. zóna výskytu *ä*, *ǣ*, tvaru *gazdi* v gen. sg., tvaru *vedu* v 1. os. sg. a pod.).

Na základe vzťahu izoglosnej zóny k historickému formovaniu nárečových areálov (makroareálov, regiónov atď.) môžeme izoglosné zóny rozdeliť na vnútorné, areálové a presahové. Vnútornými nazývame izoglosné zóny, ktoré sa nachádzajú vnútri nárečového areálu (makroareálu, regionálneho a základného areálu). Areálové izoglosné zóny sú izoglosné zóny, ktoré sú totožné s územím nárečového areálu. Podľa toho, o aký nárečový areál ide, môžu byť izoglosné zóny makroareálové, regionálne a základné areálové. Presahové izoglosné zóny sú zóny, ktoré presahujú z jedného areálu do susedného areálu alebo do ďalších, vzdialenejších areálov. Z vývinového hľadiska vnútorné izoglosné zóny možno hodnotiť ako diferencné a areálové ako integračné.

Určovanie diferencných (dezintegračných) a integračných izoglosných zón je relatívne. Záleží na tom, z hľadiska akého nárečového celku ich hodnotíme. Napríklad z hľadiska makrodialektu regionálne i základné areálové izoglosné zóny sa javia ako diferencné (vnútorné členia makrodialektu). Z hľadiska nárečového regiónu izoglosné zóny makroareálové sa javia ako integračné a základné areálové ako diferencné. V pomere k základnému nárečovému areálu izoglosné makroareálové i regionálne zóny sú integračné.

O pojmoch makroareál, nárečový región a základný areál je reč v nasledujúcej kapitole.

3. Nárečové areály a ich formy. Pod pojmom nárečový areál (areál nárečia, dialektu) rozumieme priestor ohraničený súborom hraničných izoglos. Predpokladom je, aby priestor vyčleňovali izoglosy javov z viacerých jazykových rovín, najmenej z dvoch. Z hľadiska izoglosných zón sa nárečový areál javí ako relatívne celistvý priestorový útvar, ktorý vznikol navrstvením rozsahom približne rovnakých izoglosných zón osobitných javov viacerých jazykových rovín nárečia. Z jazykového hľadiska nárečový areál sa javí ako izoglosami ohraničené územie, v rámci ktorého všeobecnejšie rozšírené a špecifické nárečové javy tvoria relatívne celostný a štruktúrovaný systém. Obsah nášho termínu „nárečový areál“ sa viac-menej kryje s obsahom tradičného termínu „krajové“ nárečie, no má tú výhodu, že výraznejšie evokuje priestorovú, resp. zemepisnú ohraničenosť. So zreteľom na to možno ho presnejšie aj kvalifikovať.

Pri kvalifikácii nárečových areálov uplatňujeme komplexné kritérium. Vychádzame zo stavu nárečí v prítomnosti a súčasne prihliadame na ich genézu a vývin. Robíme to preto, aby sme zachovali tematickú celistvosť publikácie a súčasne získali primerané východisko pre splnenie základného cieľa: podať synchronno-diachrónnu charakteristiku slovenských nárečí. Vzhľadom na tento cieľ sa ako najvhodnejšie ukazuje dnešné teritórium slovenských nárečí rozdeliť na makroareály, regionálne areály čiže regióny, základné areály, pomedzné areály¹⁰ a enklávy.

Makroareály slovenských nárečí tvoria rozsiahle oblasti, ktoré ohraničujú najmä reziduálne izoglosy, t. j. izoglosy rezíduí staršieho i mladšieho vývinu psl. základu slovenčiny (napr. izoglosy *ražeň*, *laket* proti *rožen*, *loket*, *lokec*, *pjatok* proti *pátek*, *pjatek*, *ženou* proti *ženu*, *ženú* atď., p. map. 7). K pásnu reziduálnych izoglos sa v historickom období pridružilo niekoľko ďalších izoglos (napr. izoglosy *dáva* proti *dává*, *dava*, *deti* proti *dzeci*, *deti*, *o dobrom* proti *o dobrém*, *o dobrim* a i.). Makroareály slovenských nárečí možno teda nazvať aj reziduálnymi areálmi. No so zreteľom na to, že v období historického vývinu slovenských nárečí sa stali bázou vzniku relatívne menších areálov — regionálnych a základných, možno o nich hovoriť aj ako o bázových areáloch. Dnes v rámci teritória slovenských nárečí sa výrazne vyčleňujú tri rozsiahle makroareály: makroareál západoslovenských, stredoslovenských a východoslovenských nárečí (ich charakteristiky podávame ďalej).

¹⁰ Termínu „pomedzný areál“ sme dali prednosť preto, lebo zreteľne evokuje situovanosť priestoru i vzťah nárečia k susedným areálom. Ponúkajú sa aj iné termíny, napr. hraničný alebo okrajový areál. Termín „hraničný areál“ dnes však evokuje predstavu o priestore pri štátnej hranici. Preto týmto termínom označujeme areály miešaných slovenských a inonárodných nárečí v pásme pri štátnej hranici. Termín „okrajový areál“ evokuje zasa predstavu o menej významnom, periférnom priestore. Naše pomedzné areály sú však rovnocenné základným areálom, ba niekedy ich priestor je rozsiahlejší. Rozdiel medzi nimi je iba v tom, že v jazykovej stavbe nárečia v pomedznom areáli sú výraznejšie vrstvy javov zo susedného alebo pôvodného substrátového nárečia.

Regionálne areály alebo regióny slovenských nárečí vznikli vnútorným členením makroareálov. Začiatky tohto členenia patria už do psl. obdobia, no dnešnú podobu dostali vnútornou diferenciáciou makroareálov v historickom období. Dnešný západoslovenský makroareál sa rozčlenil na južný a severný región, stredoslovenský makroareál na severozápadný a juhovýchodný región a východoslovenský makroareál na región západný a východný (podrobnejšie o nich ďalej). V historickom období sa staré regionálne areály ďalej členili na menšie, ucelenejšie areály. Tieto areály delíme na základné a pomedzné.

Základné areály sú najdôležitejšie nárečové celky, pretože predstavujú najvýraznejšiu jednotu všeobecných a špecifických javov v jazykovej stavbe nárečí. Často ich ohraničuje zväzok alebo pásmo izoglos. V niektorých prípadoch ich izoglosná hranica býva menej výrazná. Spravidla však tieto hranice majú oporu v prírodných podmienkach alebo v hospodársko-spoločenských faktoroch (vhodné zoskupenie lokalít, širšie okolie miest a pod.). Od regionálnych areálov sa základné areály odlišujú tým, že základné areály sú rozsahom menšie a charakterizuje ich väčší súbor špecifických javov, ktorými sa niekedy aj samy vzájomne odlišujú. Pritom odlišnosti nie sú len vo frekvencii, distribúcii alebo v modifikácii javu, ale často aj v jazykovom systéme, v jeho štruktúre.

Pomedzné areály sa od základných areálov odlišujú tým, že sa v nich prekrývajú izoglosné zóny smerujúce zo susedných základných alebo regionálnych areálov, prípadne aj makroareálov. Niekedy pomedzné areály nárečí charakterizujú osobitosti, ktoré vznikli v súvislosti s vývinom osídľovania, najmä s prisídením väčšieho počtu domáceho alebo nedomáceho obyvateľstva. Pri podrobnom opise jazykovej stavby nárečia pomedzného areálu sa teda bez pojmov substrátový a adstrátový jav (izoglosa, zóna) nezaobídeme.

Základné a pomedzné areály chápeme ako vnútorne diferencované, ale izoglosami výrazne alebo menej výrazne ohraničené nárečové celky. Vnútorne ich členíme na menšie časti, len keď sú na to dostatočné dôvody, a to na nesamostatné časti — rajóny (okrajové, centrálné, východné, západné a pod.). Malé mikroareály, ktoré charakterizujú výrazné odlišnosti a nachádzajú sa vnútri základných alebo pomedzných areálov, nazývame enklávy. Jazykové osobitosti enkláv opisujeme len v rámci celkovej charakteristiky nárečia.

Na hraničných okrajoch územia slovenských nárečí vznikli osobitné nárečové areály, v ktorých sa odráža kontakt s nárečiami susedných etník, t. j. poľského, ukrajinského a maďarského etnika. Tieto areály nazývame hraničné. V tejto práci ich charakteristiku nepodávame.¹¹

¹¹ Slovenskej dialektológii sa bezprostredne týka najmä problematika goralských nárečí. V ostatnom čase sa im venuje J. Kriššáková. Z jej prác upozorňujeme aspoň na štúdie *Goralské nárečia vo svetle kolonizácií a teórie jazykových kontaktov*. Slavica Slovaca, 20, 1985, s. 165—178; *Zmeny vo vokálnom systéme goralských nárečí z aspektu slovensko-poľských jazykových kontaktov*. Slovenská reč, 50, 1985, s. 279—286; *Vývin nosoviek v goralských nárečiach*. Jazykovedný časopis, 1, 1986, s. 55—63.

Kartografické spracovanie nárečí

84. Požiadavka mapovať získané informácie o jazykovej stavbe nárečí kartografickými metódami vyplýva z hlavného cieľa dialektológie: opísať alebo charakterizovať jazykovú stavbu nárečí v priestore. Základným predpokladom kartografického zobrazenia nárečového javu je jeho správne zhodnotenie z jazykového hľadiska, jeho presná lokalizácia a presný zápis. Kartografické spracovanie poznatkov o nárečiach je vlastne zakresľovanie vedecky spracovaných informácií o jazykovej stavbe nárečí, o jej komponentoch a štruktúre do základných máp pomocou vhodných grafických alebo geometrických útvarov. Voľba týchto útvarov, ich podoby, farby sú veľmi dôležité, pretože na nárečovej mape práve ony sú nositeľmi informácií o nárečových javoch. Do mapy je potrebné zakresľovať ich tak, aby mali v nej dominujúce postavenie. Preto základná, presnejšie podkladová mapa má obsahovať iba značkové údaje o lokalitách (osadách, obciach, mestách), ktoré možno nanajvýš doplniť kontúrami horstiev alebo povodí hlavných riek. Heuristicky a jazykovedne spracované informácie o dialektoch môžeme do takýchto máp zakresľovať viacerými spôsobmi. Najčastejší spôsob zakresľovania informácií do podkladových máp je zobrazovanie grafické, symbolové, šrafové, izoglosné a kombinované.

Týmto zobrazovacím postupom musí však predchádzať prípravná fáza zhotovovania nárečovej mapy, tzv. bodovanie. Je to vlastne vopred uvážení výber lokalít, ktorých nárečia máme skúmať a poznatky o nich zakresľovať do podkladových máp. Po výskume a zhodnotení získaných poznatkov sa k bodu, ktorý na podkladovej mape lokalitu znázorňuje, zakresľuje pre jav zvolený grafický alebo geometrický útvar. Zóna výskytu javu sa vyplní šrafami alebo ohraničuje izoglosami. Bodovanie môže byť komplexné alebo výberové. O komplexnom bodovaní hovoríme vtedy, keď sa údaje o nárečových javoch zisťujú a na podkladovej mape zobrazujú z každej lokality v skúmanom areáli alebo na celom území nárečia. Výberové sa nazýva také bodovanie, keď sa údaje o nárečových javoch na podkladovej mape zobrazujú len z vybraných lokalít. Súbor bodov (lokalít), ktoré boli vybrané na výskum, resp. na zobrazenie javu na podkladovej mape, nazýva sa sieť bodov. Ak takáto sieť nie je komplexná, má sa vybrať tak, aby nárečová mapa primerane odrážala podstatné znaky jazykovej stavby nárečí, hranice a vnútorné členenie ich areálov (makroareálov, regiónov, základných areálov) alebo priestorovú modifikáciu mapovaného javu. Stvárňovanie útvarov, ktoré prezentujú na nárečových mapách javy, niekedy môže plniť viacero funkcií. V zásade platí, že diferenčné nárečové javy, ktoré geneticky alebo ináč súvisia, sa znázorňujú geometrickým útvarom rovnakého tvaru s odlišnou výplňou, farbou a pod. (napr. Δ *deti*, $\blacktriangle$ *dzeci*).

Dialektologická kartografia pozná viacej metód mapového zobrazovania nárečového javu.

1. Metódy kartografického zobrazovania nárečového javu. Už sme uviedli, že získané informácie o nárečiach možno na podkladových mapách znázorniť metódou grafického, symbolového, šrafového, izoglosného a kombinovaného zobrazovania.

Metóda grafického zobrazovania spočíva v tom, že nárečový jav na podkladovej mape znázorníme pomocou písma (graficky), a to písmenom alebo grafickým znakom, ktorým sa jav označuje v nárečovom prepise (napr. *ä* — otvorené *ä*, *d'* — mäkkosť konsonantu, *ʒ* alebo *dz* — asibilácia), tvarom, resp. príponou (*xlapox* alebo *-ox*), slovom (*dzeci*) atď. Graféma alebo iný grafický znak sa zakresľuje k vybranému bodu (lokality), event. sa umiestni do stredu zóny výskytu nárečového javu. Nevýhoda tejto metódy je, že o hraniciach zóny výskytu nárečového javu podáva len orientačné údaje. Preto sa často kombinuje najmä so šrafovou alebo izoglosnou metódou zobrazovania.

O metóde symbolového zobrazovania hovoríme vtedy, keď výskyt nárečových javov v skúmaných lokalitách (bodoch) sa na podkladovej mape zobrazuje číslicami (každý jav, resp. jeho variant, má svoje číslo) alebo geometrickými útvarmi, rozumie sa v miniatúrnej podobe. V dialektologickej kartografii u nás sa uplatňuje zobrazovanie nárečových javov geometrickými útvarmi. Najčastejšie sa používajú krúžky, trojuholníky, štvorciky, obdĺžniky, ale aj iné útvary s rozličnou polohou a náplňou (napr. ○ ● ● △ ▲ ▲ □ ▣ ▤ atď.). Okrem toho môžu sa odlišovať farbou, pridanými znamienkami a pod. Vhodne zvolené geometrické útvary pre nárečový jav môžu zvýrazniť aj hranice zón výskytu. V niektorých nárečových atlasoch, v ktorých sú nárečové mapy spracované touto metódou, sa symbolové zobrazenie nárečových javov dopĺňa izoglosami, izoglosnými syntetickými mapami alebo výsekovými mapami podrobnejšie spracovanými metódou symbolového alebo šrafového zobrazovania.

Metóda šrafového zobrazovania sa od predchádzajúcej metódy odlišuje tým, že zóny výskytu nárečových javov sa zobrazujú pomocou šraf, t. j. súbežných línií rozličných smerov, hustoty a geometrického (technického) stvárnenia. Táto metóda je vhodná na mapové zobrazenie rozsiahlejších zón a areálov výskytu nárečových javov. Jej nevýhoda je, že malé zóny, rajóny alebo enklávy nárečových javov bývajú v rámci väčších vyšrafovaných polí nevýrazné. Preto sa nárečové mapy zhotovené metódou šrafového zobrazovania často kombinujú s metódou grafického zobrazovania (do vyšrafovaného poľa sa vpisuje nárečové slovo, slabika, resp. zvláštna nárečová realizácia a pod.). Šrafované nárečové mapy sa často dopĺňajú vhodne volenými izoglosami.

Metóda izoglosného zobrazovania nárečových javov je v dialektologickej kartografii najviac používanou metódou. Spočíva v tom, že zóna výskytu nárečového javu sa ohraničuje vhodne technicky zhotovenou geometrickou

líniou. Tieto línie musia byť dostatočne diferencované a funkčne jednoznačne špecifikované, pretože len taká izoglosná mapa môže podávať bezprostredné informácie o kvalite javu, o rozsahu jeho zóny, ale aj o izoglosných hraniciach alebo pásmach makrodialektov, nárečových regiónov, základných a pomedzných areálov, resp. o ich vnútornej diferenciacii. O geometrických útvaroch izoglos, o ich druhoch a funkciách sme už podrobnejšie hovorili (p. kap. 83). Tu chceme upozorniť na termíny izofóna, izomorfa, izotaxa, izolexa, izoséma a izofráza, ktoré najmä v opisoch a charakteristikách nárečí sú základnými komponentmi izoglosných informácií. Aj metódu izoglosného zobrazovania nárečových javov možno kombináciou ďalších metód presňovať, dopĺňať. Do väčších izoglosných zón možno pre lepšiu orientáciu vpisovať ohraničené javy pomocou slov, tvarov a pod. Možno do nich vpisovať napríklad iniciálky lokalít s rovnakými alebo odlišnými nárečovými javmi, enklávy vnútri zóny vyšrafovať atď.

V dialektologickej kartografii sa často používa aj metóda kombinovaného zobrazovania nárečových javov. Hovoríme o nej vtedy, keď sa na mapové znázornovanie nárečových javov používajú aspoň dve zo spomenutých metód kartografického zobrazovania nárečia s rovnocennými funkciami. Najčastejšie sa kombinuje grafický spôsob so šrafovaným spôsobom, šrafovaný s izoglosným, ale sú možné aj iné kombinácie. Viaceré z nich sme vlastne už spomenuli.

Okrem kartografického zobrazenia nárečového javu na každej nárečovej mape spravidla býva vyčlenené miesto pre vysvetlivky použitých znakov, symbolov a izoglos. Súbor týchto vysvetliviek vhodne umiestnených a upravených sa nazýva legenda mapy.

2. Druhy nárečových máp. Nárečové mapy v zásade delíme podľa ich formy a obsahu.

Pod pojmom forma sa rozumie spôsob technického zhotovenia nárečovej mapy. Kritériom hodnotenia nárečovej mapy z tohto hľadiska môže byť použitá metóda zobrazovania nárečového javu. Podľa týchto metód dialektologické mapy môžu byť grafické, symbolové, šrafované, izoglosné alebo kombinované. Iným kritériom môže byť rozsah mapovanej plochy nárečí. Ak sa mapuje nárečový jav na celej ploche nárečí (v rámci národného jazyka), hovoríme o globálnej nárečovej mape. Nárečovú mapu, ktorá znázorňuje len časť tohto celku, nazývame oblastnou nárečovou mapou a napokon mapa, ktorá zobrazuje len výsek z regionálneho alebo základného areálu (spravidla s cieľom zobraziť presnú zónu výskytu dôležitého javu), nazýva sa výseková nárečová mapa. Pravda, podľa technického zhotovenia nárečovú mapu možno hodnotiť aj z iných hľadísk. Napríklad podľa použitia farby nárečové mapy môžu byť čierno-biele a farebné (dvojfarebné, trojfarebné atď.), ďalej môžu byť jednolistové, viaclistové, skladacie, priesvitkové a iné.

Podľa obsahu sa nárečové mapy delia na mapy analytické a syntetické, monotematické a polytematické. Analytické nárečové mapy zobrazujú priestorový výskyt výsledkov analýzy jazykovej stránky nárečí alebo nárečového javu. Spravidla ide o nárečové realizácie základných jednotiek jazykových rovín, foném, hlások, morfém, tvarov, slov, vetných konštrukcií, frazeologických jednotiek. Mapovať sa však môžu aj štruktúrne komponenty (napr. vzťahy *je — yo, gen. — ak. pl. a pod.*). Syntetické mapy podávajú súhrn poznatkov o priestorovom výskyte nárečových variantov jedného javu alebo viacerých javov, ktoré geneticky, štruktúrne, funkčne alebo ináč súvisia. Najefektívnejšie sú také syntetické mapy, ktoré „syntézy“ poznatkov o nárečových javoch znázorňujú vhodne volenými a technicky spracovanými izoglosami (izofónami, izomorfami atď.).

Monotematická nárečová mapa zobrazuje len jeden nárečový jav, prípadne jeho areálové obmeny (napr. priestorový výskyt asibilácie, formy nom. pl. mužského rodu a pod.). Za monotematickú nárečovú mapu sa pokladá aj mapa, ktorej obsahom je kartografické spracovanie jedného nárečového areálu (makroareálu, nárečového regiónu, základného areálu, ich izoglosné hranice, vnútorné členenie, genéza a i.). Polytematická nárečová mapa podáva obraz o zónach výskytu najmenej dvoch nárečových javov alebo základné priestorové údaje o stavbe jazyka najmenej dvoch areálov (makroareálov, regiónov atď.). Sem patria aj syntetické nárečové mapy. Ak nárečové javy alebo areály kartograficky zobrazujeme tak, že ich konfrontujeme navzájom alebo s mimojazykovými reáliami (s historickými, spoločenskými, prírodnými), vzniká polytematická konfrontačná mapa. Pri zhotovovaní takýchto máp treba mať na zreteli, aby boli prehľadné a esteticky primerané.

3. Nárečové atlasy a komentáre. Nárečovým atlasom sa obyčajne rozumie rozsiahlejšia nárečová kartografická publikácia, ktorá obsahuje väčší súbor nárečových máp so spoločnou tematikou a v jednotnej technickej úprave. Cieľom atlasového spracovania dialektov je v komplexnosti podať poznatky kartografického zobrazenia jazykovej stavby nárečí daného národného jazyka v autochtónnej alebo komparatívnej podobe. Atlasové spracovanie nárečí je práca zložitá, dlhodobá, ktorá bez náležite pripravených pracovníkov a bez vedecky osnovanej koncepcie by nevedla k úspechu. Najčastejšie sa postupuje po častiach, ktoré tvoria relatívne celky. Za takéto celky sa obyčajne volia jazykové roviny (*hláskoslovie — I. časť, tvaroslovie — II. časť* atď.), nárečové areály (*makroareály — I. časť, nárečové regióny — II. časť* atď.) alebo vhodne vymedzené zemepisné oblasti. Predmetom atlasového spracovania nárečí môžu byť aj iné výskumné sféry nárečí. Môže to byť napríklad genéza nárečí v kontinuite s ich historickým vývinom v staršej etape, výsledky retrospektívneho výskumu, vzájomné porovnávanie nárečí alebo ich konfrontácia so spisovným jazykom, ale aj so súčasnými alebo historickými reáliami hospodársko-spolo-

čenského života. Nárečové mapy v atlase môžu byť spracované akoukoľvek metódou kartografického zobrazovania nárečových javov, o ktorých sme hovorili. Mapy môžu byť voľne zložené a uložené v kartónových obaloch. No z technických príčin sa najčastejšie dáva prednosť listovým mapám s pevnou väzbou, pričom mapy sú zoradené podľa jednotného kritéria (chronologického, jazykového: vokalizmus, konsonantizmus a pod.).

Podľa rozsahu teritória, ktoré je v nárečovom atlase spracované, nárečové atlasy môžu byť nadnárodné, národné a oblastné. Najrozsiahlejšie bývajú nadnárodné nárečové atlasy, pretože v nich sú kartograficky spracované nárečia viacerých, spravidla geneticky príbuzných národných jazykov (takýmto atlasom bude pripravovaný *Slovanský nárečový atlas*). V tomto prípade ide v zásade o nárečový atlas komparatívny. V národnom nárečovom atlase sú metódami dialektologickej kartografie spracované nárečia jedného národného jazyka (taký je napr. náš *Atlas slovenského jazyka I—IV* /102/). Oblastné nárečové atlasy obsahujú súbor máp, ktoré zobrazujú jazykovú stavbu nárečí vymedzenej oblasti, ktorá môže byť totožná s nárečovým areálom (makroareálom, nárečovým regiónom a základným areálom) alebo so zemepisnou oblasťou s prirodzenými hranicami, resp. oblastí vymedzenej podľa iných kritérií.

Podľa témy, jej spracovania a obsahu nárečové atlasy možno členiť na atlasy opisné a komparatívne (konfrontačné). Opisné sú také nárečové atlasy, v ktorých nárečové mapy zobrazujú výsledky opisu súčasnej alebo historickej jazykovej stavby nárečí bez porovnávacieho zámeru. Podľa opisu môžu byť nárečové atlasy synchronne, synchronno-diachronne a historické. O pojmoch „synchronny“, „synchronno-diachronny“ a „historický“ v súvislosti s výskumom nárečí (ich areálov) sme sa už zmienili (p. kap. 82, 83, 2). Komparatívne (konfrontačné) atlasy obsahujú súbor konfrontačných nárečových máp, t. j. takých máp, ktoré zobrazujú nárečové javy (areály) v konfrontácii s inými nárečovými javmi (areálmi) alebo v konfrontácii s mimojazykovými realiami (s faktami archeologickými, historickými, spoločenskými, prírodnými a pod.) na jednej ploche, vo výsekoch, resp. popri sebe. Medzi komparatívne (konfrontačné) nárečové atlasy patria aj nadnárodné nárečové atlasy. Okrem toho nárečové atlasy môžu byť genetické a retrospektívne. Genetické nárečové atlasy kartograficky znázorňujú nárečia od genetického východiska, t. j. od etapy vývinu ich psl. základu po niektorý historický úsek vývinu nárečí alebo až po súčasnosť. V retrospektívnych nárečových atlasoch sú nárečia kartograficky zobrazené v retrospektíve čiže od ich súčasného stavu k určenému úseku staršieho vývinu nárečí (napr. k etape tesne po zániku psl. jerov alebo až k mladšej psl. etape a pod.).

Spolu s nárečovým atlasom sa spravidla pripravuje a vydáva osobitná publikácia, ktorá obsahuje komentáre. Tieto komentáre dopĺňajú, spresňujú alebo vysvetľujú jazykové údaje i kartografické symboly na nárečových mapách

v atlase. Podľa toho, čo komentár obsahuje, resp. aký má cieľ, komentáre v zásade môžu byť opisné, historické a konfrontačné. Opisné komentáre dopĺňajú, spresňujú alebo vysvetľujú údaje v opise jazykovej stavby nárečí a v ich kartografickom spracovaní. Napríklad spresňuje sa priebeh izoglos, ich výrazné nepravidelnosti v pomere k iným izoglosám, ďalej objasňuje sa nezvyčajná variabilita symbolov, dopĺňajú sa poznatky o mapovanom jave v priestoroch, ktoré sú mimo zvolených bodov (lokalít), vysvetľujú sa zmeny v metóde kartografického zobrazovania na tej istej mape, resp. na iných mapách atď. Historické komentáre dopĺňajú poznatky o mapovanom jave z hľadiska predchádzajúcich etáp vývinu nárečia, vysvetľujú rozličné rezíduá a relikty, upozorňujú na predpokladané staršie zóny výskytu mapovaného javu, resp. na zmeny izoglosných hraníc areálov a pod. Konfrontačné komentáre mapované nárečové javy porovnávajú so štruktúrne blízkymi javmi na iných mapách, porovnávajú ich zóny výskytu, upozorňujú na stav totožných alebo príbuzných javov v iných jazykoch a v ich nárečiach (napr. v češtine, poľštine, ruštine atď.), prípadne upozorňujú na súvislosti s mimojazykovými reáliami (so starými komunikáciami, s vývinom osídlenia a pod.). V niektorých komentároch sa spája opisný aspekt s konfrontačným. V úvode komentárov sa spravidla podávajú informácie o cieľoch, o metódach získavania a spracúvania nárečového materiálu, o spôsoboch kartografovania a pod.

Odborná literatúra k všeobecnej problematike dialektológie je v zozname literatúry na s. 331—333 /136/ až /154/.

SLOVENSKÉ NÁREČIA

ZÁPADOSLOVENSKÉ NÁREČIA

ZÁPADOSLOVENSKÝ MAKROAREÁL

85. Územie západoslovenského makroareálu na západe ohraničuje dolný tok Moravy, Biele Karpaty a Javorníky, na východe od juhu východné svahy Považského Inovca, ďalej hrebene Strážskych vrchov v línii až po kysuckú časť Slovenských Beskýd.

Západoslovenský makroareál dnes charakterizujú psl. rezíduá prevažne západoslovenského pôvodu. Niektoré izoglosy psl. rezíduí dodnes tvoria hranicu medzi západoslovenským a stredoslovenským makroareálom. Patria medzi ne reziduálne izoglosy *rožeň*, *loket*, *lokec*, izoglosy tvarov inštr. *ženú*, *ženu*, nom. — ak. sg. *dobré*, tvar 3. os. pl. *sú*, *su* proti stredslov. *ražeň*, *laket*, *zo ženou*, *dobruo*, *dobró*, tvar *sa* (spis. *sú*), ďalej izoglosa *e* proti stredslov. *o* za silný tvrdý *ɔ* (*pátek*, *pjatek* || stredslov. *pjatok*, *pátok*) a *i*. Viaceré zóny reziduálnych javov západoslovenského pôvodu presahujú zo západoslovenského makroareálu do stredoslovenského makroareálu, no prevahu majú reziduálne javy, ktoré do priestoru západoslovenského makroareálu presahujú zo stredoslovenského makroareálu. Napríklad na územie makroareálu stredoslovenských nárečí presahuje zóna *šidlo*, *šillo* (proti stredslov. *šilo*). Do priestoru západoslovenského makroareálu zasa presahujú zóny stredoslovenských prípadov *rat-*, *lat-* (napr. *rakita* za Dudváh, *ražďí* po Malé Karpaty, na severe po Biele Karpaty, ba *rasocha* až po riekú Moravu) a na severe aj *s* namiesto zápslov. *š* za psl. *ch'* (je tu napr. *Česi* proti zápslov. *Češi*). Presah mladších psl. rezíduí zo stredoslovenského makroareálu do západoslovenského makroareálu je omnoho kompaktnejší. Patria sem reziduálne javy nezápadoslovenského pôvodu, ako napríklad začiatočné *i-* za psl. *ih-* (*ihla* || záhor. *jehua*, mor. *jehla*), slabičné *ɣ*, *ʃ* (v slovách typu *kɣv* || záhor. *kref*, mor. *kref*), prípona inštr. sg. *-om* (*chlapom* || záhor. *chɣapem*) a *i*. Zóny týchto mladších psl. rezíduí (prípona *-om* je psl. petrefaktom) siahajú až po úpätie Malých a Bielych Karpát. Vo všeobecnosti možno teda povedať, že psl. rezíduá západoslovenského pôvodu sa v rámci západoslovenského makroareálu vyskytujú vlastne len v areáli dnešných záhorských nárečí. Tu okrem prípadov *rožen*, *loket*, *šiduo*, tvaru *na streše* (*na streši*) je aj *jehua*, *kref*, *chɣapem*, ba aj *kráva*, *sɣama*, *ramena*.

K pásnu hraničných izoglos psl. rezíduí, ktoré oddeľuje západoslovenský a stredoslovenský makroareál, v historickom období sa pridružili ďalšie izoglosy. Také sú napríklad izofóny *a* proti stredslov. *ä* (*pata* || stredslov. *päta*), *dáva* proti *dáva* (t. j. zachovávanie dĺžok proti stredslov. pravidlu o rytmickej krátosti), ďalej izofóny *dz, c, d, t* proti *d, t* (*dzeci, deti* || stredslov. *deři*), neutralizované *-f* alebo *-v* proti bilabiálnemu *-u* (*hnef, hnev* || stredslov. *hñey*) a *i*. Z izomorf uvedieme aspoň tvary nom. sg. *obilí, obiljé, obilje* proti stredslov. *obilja*, nom. pl. *hosté, hosti* proti stredslov. *hostja*, akuz. pl. *zajacov* proti stredslov. *zajace*, ďalej tvary *o dobrém, o tvójém* proti stredslov. *o dobrom, o tvojom, neseš, ñeseš* proti stredslov. *ñesješ* a pod. Hraničné pásmo medzi makroareálmi západoslovenských a stredoslovenských nárečí napokon posilňujú aj niektoré izolaxy. Medzi ne patria napríklad izolaxy *oprati, hrotek, kočka, otava, fčul* (ščul) proti stredslov. *ljače, šechtár* (žochtár), *mačka, mládza, teraz*. Podobnú funkciu majú aj izolaxy s presahom z makroareálu západoslovenských nárečí na východ alebo juhovýchod. Také sú napríklad izolaxy *kamen, tlstí, žito* proti stredslov. *skala, tučni, pšeniča* (/20/).

Makroareál západoslovenských nárečí je vnútorne značne členený. Vcelku ho však možno rozčleniť na južný a severný región.

JUŽNÝ REGIÓŇ ZÁPADOSLOVENSKÝCH NÁREČÍ

86. Priestor južného regiónu západoslovenských nárečí na západe a východe ohraničujú prirodzené hranice južnej časti západoslovenského makroareálu. Na západe je to dolný tok Moravy a južný výbežok Bielych Karpát, na východe východné úpätie Považského Inovca. Od severného regiónu ho oddeľuje pahorkatina v priestore dotyku Malých a Bielych Karpát.

Izoglosná hranica deliaca južný región západoslovenských nárečí od severného regiónu nie je veľmi výrazná. Charakterizuje ju rozptýlené izoglosy. Napríklad izofóna *á* proti *ja* (*pátek* || dtrenč. *pjatek*) presahuje značne na sever a je vlastne hraničnou izoglosou medzi areálom dolnotrenčianskeho a hornotrenčianskeho nárečia. Hranicou by mohla byť napríklad aj izofóna *í* proti *je* (*vím* || dtrenč. *vjem*), ale táto izofóna zasa presahuje ďaleko na juh do areálu piešťanského nárečia (p. kap. 91). Za hraničné izoglosy medzi južným a severným regiónom možno pokladať napríklad izofóny *dz, c* proti *d, t, d', t'* (*dzeci* || dtrenč. *deři, deři*), slabičné *l* proti *lu* (*tlstí* || dtrenč. *tlustí*), z izomorf reliktné tvary typu *gazdi, ruce, noze, macose* v dolnotrenčianskom areáli proti tvarom *gazdu, nohe, ruke, macoche* v areáli piešťanského nárečia. Príznačné je, že medzi hraničnými izoglosami v tomto pásme nie sú izoglosy psl. rezíduí (izoglosa *Čeři* || dtrenč. *Česi* je mladšia). To naznačuje, že hraničné pásmo medzi južným a severným regiónom západoslovenských nárečí sa kryštalizovalo iba postupne v historickom období.

Južný región západoslovenských nárečí sa člení na štyri základné areály a dva pomedzné areály. Medzi základné areály patrí areál záhorského, trnavského, hlohovského a piešťanského nárečia, medzi pomedzné areály patrí areál myjavského a dolnonitrianskeho nárečia.

Základné areály

ZÁHORSKÉ NÁREČIE

87. Areál záhorského nárečia sa rozprestiera medzi dolným tokom Moravy a Malými Karpatmi, a to od Dunaja po južné svahy Bielych Karpát. Patria do neho lokality na okolí Bratislavy, Malaciek a Skalice. Nárečie na okolí Skalice pre niektoré zvláštnosti tvorí v rámci záhorského nárečia osobitný rajón.

Areál záhorského nárečia je jeden z najstarších areálov slovenských nárečí. Proti susednému areálu trnavského nárečia ho totiž ohraničujú okrem historických izoglos aj izoglosy rezíduí vývinu psl. základu slovenčiny. Medzi takéto psl. reziduálne izoglosy patria napríklad izoglosy *jehya* || trnav. *ihla, kref* || trnav. *křf, chuapem* || trnav. *chlapom, kráva* || trnav. *krava* a ďalšie. Medzi hraničné historické izoglosy patria napríklad izofóny *ú* proti *ó* (*kúň* || trnav. *kón*), *e* proti *a* (*devjet* || trnav. *devat*), *u, ú* proti *ǐ, ǐ̇* (*duh, túk* || trnav. *dǐh, tǐk*), *u* proti *l* (*puot, maua* || trnav. *plot, mala*), izomorfy *gazdi* || trnav. *gazdu, chuapú* || trnav. *chlapof, mjesta* || trnav. *mestá* a i.

1. Rezíduá psl. vývinu slovenčiny v záhorskom nárečí. V areáli záhorského nárečia sa koncentrovane dodnes vyskytujú staršie i mladšie psl. rezíduá západoslovenského pôvodu. Zo starších rezíduí sú to prípady *rot-*, *lot-* (*rožen, uoket*, ale aj *rokita, roždží, rúzvora* a i.), zachované *dl, tl* (*šidyo, plétya*), *š* za psl. *ch'* (*na streše, na streši*), z mladších začiatocné *je-, j-* za psl. *ǐb-* (*jehya*), *re, le* za slabičné *r, ǐ̇* (v prípadoch typu *kref, slez*), prípona *-em* z psl. *-ьтъ* v inštr. sg. (*chuapem*), ďalej *e* za silný *ъ* (*pátek, ven*), dĺžka v prípadoch *kráva, suáma*, krátkosť prípony v nom. a ak. *mjesta* a iné. Zo starších psl. rezíduí je narušený kompaktný výskyt prípadov *rot-* výskytom iba slova *rasocha*. Sem patrí zrejme aj krátkosť v slovách typu *síla, žaba* (porov. čes. *síla, žába*). Z iných psl. javov západoslovenského pôvodu je narušená zóna výskytu striednice *dz* za psl. *dǐ* striednicou z najmä v severnej časti. Napríklad v rajóne skalického nárečia je iba *z* (*meza, házat*), v centrálnej časti areálu je *dz* popri *z* (*meza, ale hádzat*).

2. Vokalizmus záhorského nárečia. Vokalizmus záhorského nárečia má päť krátkych a päť dlhých vokálov. Tvoria takúto štruktúru:

	a		á	
	o	e	ó	é
u		i	ú	í

V porovnaní s vokalizmom spisovnej slovenčiny nie je v ňom vokál *ä* ani dvojhlásky *ia, uo, ie, iu*. Za spis. *ä* je *a* alebo *e* (*pata, devjet, spis. päta, devät*). Za spis. *ia* býva *á*, sporadicky *í* (*pátek, chodzá, píď, spis. piatok, chodia, piad*). Za dvojhlásku *ie* je *í* alebo *é* (*bíli, néseu, spis. biely, niesol*), za spis. *uo* (*ô*) je *ú* (*kúň, múj, spis. kôň, môj*) a za spis. *iu* býva *í* (v ak. adj. *cudzí matku*). Medzi vokalizmom spisovnej slovenčiny a záhorského nárečia je teda rozdiel nielen v počte vokálov, ale najmä v ich frekvencii (porov. *pata, chodzá, hadem, pjet, sinové, spis. päta, chodia, hadom, päť, synovia*).

V nárečí nepôsobí pravidlo o rytmickom krátení (je tu *dáva, myáci, krátkí*). V distribúcii kvantity sú však menšie rozdiely (porov. *suáma, ramena, vjec, spis. slama, ramená, viac a pod.*).

Slabičné *ř, ř* môže byť v nárečí krátke i dlhé. Distribúcia slabičného *ř, ř* sa však obmedzuje na pozíciu po perniciach (*vřk, napřnat*). V iných pozíciách za *ř, ř* býva *u, ú* (*duh, túk, spis. dlh, tlk*).

3. Konsonantizmus v záhorském nárečí. Inventár konsonantov v areáli nie je jednotný. Osobitosti konsonantizmu záhorského nárečia možno znázorniť schémou:

p	b	f	v	m	r	j
k	g	ch	h			
t	d			n	l	u
(t')	(d')			ň		
c	(dz)	s	z			
č	(dž)	š	ž			

Konsonanty v zátvorkách sa nevyskytujú v celom areáli.

V záhorském nárečí za spis. *l* je *l*, za tvrdé *l* je *u* (*leto, lipa, puot, maou*). Za spis. *d', t'* je *dz, c* alebo *d, t* (*dzeci, cicho, idete, deň, kost*). Vzhľadom na výskyt *dz, c* za *d', t'* a výskyt reziduálneho *dz, c* v nárečí je zvýšená frekvencia spoluhlások *dz, c*. Frekvencia mäkkého *ň* je obmedzená (*kúň, na ňem, ale nemá, deň*), mäkké *t'* sa vyskytuje len sporadicky (*tá*).

Znelostná neutralizácia sa realizuje len pred párovými znelými a neznelými spoluhláskami. Pred sonórami *m, n, r, l, j* (čiže pred nepárovými znelými) sa neutralizácia v celom areáli nerealizuje (*suatki, dup, knod, horí, ale suožít, puot má a pod.*). Neutralizácia *v → f* sa však realizuje dôsledne (*f, tem, spjef, slifka*).

Za spis. *št, žd* v nárečí je *šć, ždž* (*ešće, hvizdat*). Charakteristické sú skupiny *pernica + j* (*pjet, pamjet, bjehat, vjeno, spis. päť, pamät', behat', veno*) a začiatočná skupina *str-* za spis. *čr-, čer-* (*streva, strešna, spis. čreva, čerešna*).

4. Menná flexia záhorského nárečia. Hlavné znaky mennej flexie záhorského nárečia sú v zásade rovnaké ako v mennej flexii celého makroareálu západoslovenských nárečí. Napríklad gramatická kategória životnosti a neživotnosti vo

flexii mužských substantív má tu širšie uplatnenie ako v spisovnom jazyku (porov. ak. pl. *medvjedú*, spis. *medvede*). Zvláštnosťou sú však reliktné tvary vokatívu (*kovalu*, *ženo*, *Heleno*).

Vo flexii mužských substantív v gen. sg. je ustálený reliktný tvar *gazdi* (spis. *gazdu*), v inštr. sg. je prípona *-em* (*chuapem*). V nom. pl. sú prípony *-i*, *-é*, *-ové* (*chuapi*, *hosté*, *sinové*), v gen. a ak. pl. je prípona *-ú* v životných vzoroch (*chuapú*, *hadú*), v lok. pl. býva prípona *-ech* popri *-och* (*obrazech*, *chuapoch*). Inštr. pl. má reliktnú príponu *-i* alebo *-ma*, *-ama* (s *chuapi*, *koňma*, *gazdama*). Vo flexii ženských substantív v dat. a lok. sú reliktné tvary *ruce*, *noze*, *streše*. Inštr. sg. má príponu *-ú* (*ze ženú*, *ulicú*, *kostú*). Tvary gen. pl. sú krátke v prípadoch *žen*, *ulic*, *metey*, *hrušek*, *jehey*. V inštr. pl. je prípona *-ama*. Vzory substantív stredného rodu v sg. majú prípony mužských vzorov, v pl. ženských vzorov vrátane krátkosti v gen. pl. (*mest*, *šidey*). V nom. a ak. pl. je prípona krátka (*mjesta*, *ramena*).

Adjektívnu flexiu v záhorskom nárečí prezentuje tvrdý aj mäkký vzor (porov. *dobrého*, *dobrému* proti *predňiho*, *predňimu*, resp. *dobrej* proti *predňi*). Akuzatív ženského rodu v mäkkej flexii má tiež príponu *-í* (*cudzí ženu*). Podobne sa skloňujú aj tvrdé a mäkké prívlastňovacie adjektíva (*bratru*, *bratrového*, *bratrovému*, ale *vľčí*, *vľčího*, *vľčímu* atď.).

Vo flexii osobných zámen osobitosťou sú tvary *mja*, *ta* v gen. a ak. sg., *se mnú*, *s tebu* v inštr. sg. a tvar *ji*, *její* v gen., dat. a lok. vo vzore ženského rodu. V ak. sg. je tvar *ju*. Prívlastňovacie zámená majú prípony adjektív (*mojého*, *mojému*, *o mojém*). Ukazovacie a opytovacie zámená majú unifikované tvary (*čeho*, *čemu*, *teho*, *temu*, *keho*, *kemu*). Charakteristické sú zámenné tvary *co*, *do* alebo *gdo*, *kerí*, *šecek*, *šeci*, *šecki* a pod.

Flexia čísloviek nemá ustálené tvary. Popri tvaroch *dva*, *dvje*, *tré*, *štiré*, ďalej *dvjech*, *dvjem*, *dvjema*, *trech*, *trem*, *trema*, *štirech*, *štirem*, *štirma* sú živé aj tvary *dvoch*, *dvom*, *dvoma*, *troch*, *trom*, *troma* atď. Číslovka *pät* (záhor. *pjet*) v gen., dat. a lok. má tvar *pjeci*, v inštr. *pjecima*. Rozčleňovacie číslovky majú tvar *dvojí*, *trojí*, *štiverí*, *paterí*.

5. Slovesná flexia záhorskeho nárečia. Základné znaky slovesnej flexie záhorskeho nárečia sú vcelku také ako v ostatných nárečiach južného západoslovenského regiónu. Menšie odlišnosti sú iba v okrajovom skalickom rajóne (o tom ďalej).

V prítomnom čase v 1. os. sg. je prípona *-m*, v pl. *-me* (*nesem*, *robím*, *neseme*, *robíme*). Sloveso *byť* v 1. os. sg. má tvar *sem* (*nejsem*). V 3. os. pl. sú prípony *-ú*, *-á*, *-já* (*nesú*, *chodzá*, *robjá*). Slovesá *brať*, *padnúť* v prítomnom čase sa časujú podľa jedného vzoru (*berem*, *bereš*, *berú*, *padnem*, *padneš*, *padnú*). Podobne aj slovesá typu *robiť* a *rozumieť* (*robím*, *robiš*, *robjá*, *rozumím*, *rozumíš*, *rozumjá*). V minulom čase *l*-ové prídastie má tvar na *-u*, *-ua*, *-uo*, v pl. na *-li* (*robiu sem*, *robili sme*). Od slovesa *byť* *l*-ové prídastie má tvary *biu*, *biua*, *biuo*, *bili*, od slovesa

padnúť l-ové príchastie je *padey, padya* atď. V podmieňovacom spôsobe v 1. os. sg. býva reliktný tvar *bich* (*biy bich, robju bich*). Zvláštne tvary rozkazovacieho spôsobu sú *dzi, dzime, dzite, plac, placme* a i. Neurčitok má príponu *-t* (*robit, ít, najít, vlécit* a pod.).

88. Na severnom okraji záhorskej nížiny sa nachádza skalický rajón záhorskeho nárečia. Tvori ho niekoľko lokalít na okolí Skalice. Charakterizuje ho niekoľko osobitných javov v konsonantizme a vo flexii. V skalickom rajóne nie je napr. reziduálne *dz*, ba ani *dž*. Za reziduálne *dz* je *z* a za historické *dž* je *ž* (je tu *meza, házat, hážu*). Za asibilované záhor. *dz, c* je mäkké *d, t* (*deťi, ticho, ale idete, deň, kost*). V konsonantizme je len jedno *l* (*leto, lipa, plot, mála, záhor. leto, lipa, puot, máya*). Za záhor. *tustí, dúho* je *tlustí, dlúho*. Vo flexii na seba upozorňujú tvary nom. pl. *siné* popri *sinové*, ďalej *oci, zeři*, v gen. pl. *jehlí* (v záhor. *jehej*), krátky tvar zámena v nom. pl. *ti* pre všetky rody. V slovesnej flexii zvláštnosťou je prípona *-u* v 1. os. sg. (*nesu, beru, padnu, ale rozumím, volám*). Sloveso *byť* v 1. os. sg. má tvar *su, nejsu* (záhor. *sem, nejsem*). V 3. os. pl. je tvar *sú, nejsú*. V minulom čase l-ové príchastie má prípony *-l, -la, -lo, -li* (*bil, bila, padnul, padnula* atď.). V rozkazovacom spôsobe sú tvary *di, díme, díte, plat* (záhor. *dzi, dzime, dzite, plac*). Od slovesa *vliecť* neurčitok je *vléci*. V iných prípadoch má príponu *-t*.

TRNAVSKÉ NÁREČIE

89. Priestorom areálu trnavského nárečia je mierne zvlnená rovina na západe ohraničená úpäťm Malých Karpát, na východe západným okrajom Podudvažia a na severe pásmom na ľavom brehu horného toku Blavy.

O izoglosnej hranici s areálom záhorskeho nárečia už bola reč. Tvoria ju reziduálne izoglosy (napr. *ihla, kryf, chlapom* || záhor. *jehya, kref, chupem*) a početné historické izoglosy (*kón, plot, dlh* || záhor. *kúň, puot, duh, resp. mal, chlapóf, predného* || záhor. *may, chlapú, predního* a i.). Niektoré izoglosné zóny zo záhorskeho nárečia presahujú ďalej na východ od Malých Karpát a spolu s charakteristickými javmi trnavského nárečia tvoria okrajový rajón areálu trnavského nárečia (o ňom ďalej v kap. 90). Pomerne výrazná je aj izoglosná hranica medzi susednými areálmi hlohovského a piešťanského nárečia. Tvori ju niekoľko izofón (napr. *něst* || piešť. *njěst*, hloh. *níst, padla* || piešť., hloh. *palla, jedna* || piešť., hloh. *jenna*) a izomorf (napr. *hosté* || piešť., hloh. *hosti, padol* || piešť., hloh. *padóv*).

1. Reziduá psl. vývinu slovenčiny v trnavskom nárečí. V dnešnom trnavskom nárečí staršia vrstva psl. reziduí je západoslovanská. Patrí sem zachované *dl, tl*, prípady *rot-, lot-, š* za psl. *ch'* (napr. *šidlo, plétla, rožen, loket*, tvar Češi). Narušená je kompaktnosť výskytu prípadov *rot-, lot-* výskytom stredslov. *rat-* v slovách *rasocha, raždží*, miestami *rakita* a starého *š* (z psl. *ch'*) v tvaroch dat.

a lok. sg. typu *muche, macoche*. No medzi mladšími psl. rezíduami západoslovanského pôvodu je vrstva psl. reziduí nezápadoslovanského pôvodu. Napríklad medzi javy západoslovanského pôvodu patrí reziduálne *dz, c* z psl. *dj, tj* (*medza, svíca*), *e* za silný tvrdý *ъ* (*pátek, ven*), výsledky po kontrakcii v tvaroch inštr. sg. typu *ze ženu* (zo staršieho *ze ženú*), nom., ak. sg. *dobré* (stredslov. *zo ženou, dobroŭo*). Javy nezápadoslovanského pôvodu sú napríklad začiatkové *i-* (v slove *ihla*), slabičné *r, l* v slovách typu *krf, sřz*, inštr. sg. typu *chlapom*, krátkosť v slovách *krava, slama* (záhor. je *jehua, kref, slez, chyapem, kráva, suáma*) a i.

2. Vokalizmus trnavského nárečia. Vokalizmus trnavského nárečia je relatívne vyvážený. Jeho inventár obsahuje päť krátkych vokálov, ktorým zodpovedá päť dlhých vokálov. Vokály majú takúto štruktúru:

	a		á
o	e	ó	é
u	i	ú	í

Vo vokalizme nie je teda spis. *ä* ani dvojhlásky *ia, uo, ie, iu*. Za spis. *ä* v trnavských nárečiach je *a* (*pata, devat, maso*). Vokál *a* má tu teda väčšiu frekvenciu. Väčšiu frekvenciu má aj vokál *e* (porov. *pátek, ven, veš, zebat*, spis. *piatok, von, voš, zobrat*). Za spis. *ia* je *á* (*pátek, robá, cudzá*), za spis. *ie* je *í*, niekedy *é* (*pišek, vím, bílí*, ale *nést, tréska, cudzé*), za *uo* (spis. *ó*) je dlhé *ó* (*kón, mój, pójdem*) a za *iu* je dlhé *ú* (*lepšú, cudzú, čú*, spis. *čiu*).

Trnavské nárečie nepozná pravidlo o rytmickom krátení (*dává, bílí*, spis. *dáva, bíely*).

Slabičné *r, l* môže byť krátke i dlhé a vyskytuje sa približne v takom rozsahu ako v spisovnom jazyku (*krk, popřchat, vřk, dlhí, třk*).

3. Konsonantizmus trnavského nárečia. Aj konsonantizmus trnavského nárečia je relatívne vyvážený. Má takúto štruktúru:

p	b	f	v	m	r	j
k	g	ch	h			
t	d			n	l	
c	dz	s	z			
č	dž	š	ž			

V trnavskom nárečí sú teda len tvrdé konsonanty a iba jedno *l* (*leto, plot, záhor. leto, přot*). Tvrdé konsonanty majú teda vyššiu frekvenciu ako v spisovnom jazyku. Vyššiu frekvenciu majú aj konsonanty *c, dz*, pretože okrem reziduálneho *dz, c* (z psl. *dj, tj, kt*) v trnavskom nárečí je aj *c, dz* z asibilácie, pravda, v obmedzenej distribúcii. Je tu napríklad *dzeci, cicho, vedzet*, ale *idete, den, kost*.

Znelostná neutralizácia v trnavskom nárečí sa realizuje dôsledne vrátane neutralizácie *v → f* (*zložit, zrazit, slatki, knod_hori, spef, slifka* atď.). Zdvojené konsonanty sa nevyskytujú (*makí, preca, vačí, padla, jedna*).

V pozícii spis. *šť*, *žd* v nárečí sú reliktné *šč*, *ždž* (*ešče*, *hviždžat*). Kombinácia *pernica* + *j* sa nevyskytuje (za záhor. *pjena*, *bjehat*, *pamjet*, *vjeno* je *pena*, *behat*, *pamat*, *veno*). Skupiny *čr-*, *čer-* sú ustálené (*črevá*, *čerešna*).

4. Menná flexia v trnavskom nárečí. Menná flexia trnavského nárečia je bližšia mennej flexii spisovnej slovenčiny ako záhorskeho nárečia. No kategória životnosti a neživotnosti má také uplatnenie ako v ostatných nárečiach západoslovenského makroareálu (porov. ak. pl. *medvedóf*, spis. *medvede*). Na rozdiel od záhorských nárečí sa nezachovali relikty po tvaroch vokativu.

Vo flexii mužských substantív vzor *gazda* má v gen. sg. tvar *gazdu*. V inštr. sg. je prípona *-om* (*chlapom*). V nom. pl. sú prípony *-i*, *-é*, *-ové* (*chlapi*, *hosté*, *sinové*), v lok. pl. je prípona *-och* (*chlapoch*). Inštr. pl. má prípony *-i*, *-ma*, *-áma* (*s chlapi*, *konma*, *sluháma*). Vo flexii ženských substantív sú v dat. a lok. ustálené tvary *ruke*, *nohe*, *muche*. Neustálené sú tvary dat. a lok. sg. flexie substantív na *-sa*, *-za* (napr. *mise* aj *misi*). Týka sa to aj tvaru nom. a ak. pl. (*mise* i *misi*). V inštr. sg. je krátka prípona *-u* (*ze ženu*). V gen. pl. sa často frekventuje prípona *-í* (popri *žen*, *žáb* je aj *žení*, *žabí*, spis. len *žien*, *žiab*). Tvary dat., lok. a inštr. pl. sú unifikované (*ženám*, *ženách*, *ženáma*, *ulicám*, *ulicách*, *ulicáma*). Týka sa to aj flexie substantív stredného rodu (porov. *míst*, *mestám*, *mestách*, *mestáma*). V nom. a ak. sg. substantív stredného rodu má vyššiu frekvenciu prípona *-o* (*mesto*, *pleco*, *vajco*, ale *pole*). V nom. a ak. pl. je prípona *-á* (*mestá*, *plecá*). Vzor *dievča* má v pl. tvary *dzíščence*, *dzíščenic*, *dzíščencom*, *dzíščencoch*, *dzíščencáma*.

Flexiu adjektív prezentuje vlastne jeden vzor (porov. *dobří*, *dobrého*, *dobrému*, *cudzí*, *cudzého*, *cudzému*, ba aj *vľčí*, *vľčého*, *vľčému*). V lok. sg. je prípona *-ém* (*o dobrém*, *o cudzém*, spis. *o dobrom*, *o cudzom*). Podobne sa skloňujú aj prívlastňovacie adjektíva (*bratóf*, *bratového*, *bratovému*, *o bratovém*, pl. *bratové dzeci*, *bratoví sinové* atď.).

V zámennej flexii sú niektoré osobitosti. Osobné zámená majú tvary *já*, *mna*, *ma*, *se mnu*, *s tebu*, *ze sebu*. Prívlastňovacie zámená majú tvary adjektív (*mój*, *mojého*, *mojému*, *o mojém* atď.). Flexiu opytovacích a ukazovacích zámen charakterizuje unifikácia (*čeho*, *čemu*, *teho*, *temu*, *keho*, *kemu*). Osobitosťou sú tvary prívlastňovacích zámen typu *jehóf*, *jehového*, *jehovému*, ale aj *jehová*, *jehovėj*, *jehová* atď. Z iných zámen sú ustálené podoby *čo*, *do* alebo *gdo*, *kerí*, *šeci*, *šecí*, zápor *ništ* a *pod*.

Vo flexii čísloviek sú ustálené tvary *dvá*, *dva*, *dve*, *tré*, *tri*, *štíré*, *štíri*, ale *dvoch*, *troch*, *štíroch*, *dvom*, *trom*, *štírom*, *dvoma*, *troma*, *štírma*. Flexia základných a radových čísloviek od *pät* vyššie je spoločná (*chicili pátich*, *dali pátim*, *boli pátí*, *pójde každí pátí*, spis. *chytíli pítich*, *dali pítim*, *boli píati*, *pôjde každý píaty*). Ale známy je aj relikť staršej flexie *péci* (najmä v lok. *o péci*, *o šesci*).

5. Slovesná flexia v trnavskom nárečí. Slovesná flexia má základné znaky spoločné s flexiou slovies ostatných nárečí v južnom západoslovenskom regióne (azda okrem rajónu skalického nárečia).

V prítomnom čase v 1. os. sg. je prípona *-m*, v 1. os. pl. prípona *-me* (*berem, kupujem, bereme, kupujeme*). Od slovesa *byť* je 1. os. sg. *som*. V 3. os. pl. sú prípony *-ú* a *-á* (*nesú, robá*). Flexia slovies *brať* a *padnúť* splynula do jedného vzoru (*berem, bereš, berú, padnem, padneš, padnú*). Podobne splynuli aj vzory *robiť* a *rozumieť* (*robím, robíš, robá, rozumiem, rozumíš, rozumá, spis. robím, robíš, robia, rozumiem, rozumieš, rozumejú*). V minulom čase *l*-ové prídavné má prípony *-l, -la, -lo, -li* (*robil, robila, padól, padla*). Od slovesa *byť* *l*-ové prídavné je *bol, bola, boli* (záhor. *bių, biųa, bili*). V podmienovacom spôsobe sú reliktné tvary *bich, kebich*. Z tvarov rozkazovacieho spôsobu osobitné tvary sú *idz, budz, prindzi, dondzi* a pod. Neurčitok má príponu *-t* (*robit, ícit, prindzit, scet*).

90. V západnej časti sa v areáli trnavského nárečia výraznejšie vyčleňuje okrajový rajón na oboch stranách línie od Bernolákova po Modru. Stretávajú sa v ňom charakteristické javy záhorskeho a trnavského nárečia. Staršie i mladšie psl. reziduá sú západoslovanské, no sú narušené vo väčšej miere ako v záhorskom nárečí. Popri *rožen, loket, šidlo, Češi, kref, s chlapem* je tu *ihla, slama, krava, ramená* a i. Do rajónu presahuje záhor. *ú* za spis. *uo* (*ô*) (*kún, múj* aj *vúz*), *i* za spis. *ie* je záhorskému a trnavskému nárečiu spoločné (*bili, vím*). Slabičné *l* je v rajóne obmedzené (ale popri *duh* je aj *djuh*). V konsonantizme sú len tvrdé spoluhlásky a jedno *l* (*leto, plot, kún, záhor. leto, puot, kúň*). Po perniciach nebýva *j* (je tu *pena, behat, veno* proti záhor. *pjena, bjehat, vjeno*). Aj vo flexii sa stretávajú javy charakteristické pre záhorské a trnavské nárečie. Vo flexii mužských substantív v inštr. sg. je prípona *-em*, v gen. pl. prípona *-ú* (*chlapú* proti trnav. *chlapóf*). V lok. pl. je však prípona *-och* s enklávou tvaru *domech*. Flexiu ženských substantív charakterizuje miešanie tvrdých a mäkkých vzorov (napr. gen. sg. *do mise*, dat. sg. *k misi*, lok. sg. *pri večere*, nom. pl. *noce*). Inštr. sg. má príponu *-u* (*ze ženu, záhor. ze ženú*). V nom a ak. pl. substantív stredného rodu je prípona dlhé *-á* (*ramená, záhor. ramena*). Adjektívna flexia je podobná flexii v trnavskom nárečí (*dobrého, cudzého, predného*). Rozdiely nie sú ani v skloňovaní zámen a čísloviek. Aj slovesná flexia má hlavné znaky flexie trnavského nárečia (*nesem, neseš, nesú, padnem, padneš, padnú, resp. robá, rozumá* a pod.). Ale od slovesa *byť* 1. os. sg. je *sem*. *L*-ové prídavné má prípony *-l, -la, -lo, -li* (*robil, robila, záhor. robių, robiųa*), ale za trnav. *padól, mohól* je *padél, mohél*.

PIEŠŤANSKÉ NÁREČIE

91. Územie areálu piešťanského nárečia sa rozprestiera medzi ľavým brehom Blavy, horným tokom Dudváhu a severnou časťou Malých Karpát. Jadro areálu tvoria lokality v trojuholníku Piešťany, Nové Mesto nad Váhom a Smolenice s menším presahom na juh a severovýchod.

O izoglosných hraniciach medzi areálom trnavského a piešťanského nárečia

sa už hovorilo (p. kap. 89). Reč bola aj o izoglosných hraniciach medzi susedným dolnotreňčianskym nárečím. Ide o izoglosné hraničné pásmo na pomedzí severného a južného regiónu západoslovenských nárečí (p. kap. 86). Izoglosná hranica medzi areálom piešťanského a hlohovského nárečia je menej výrazná. Areály týchto nárečí totiž spájajú viaceré spoločné javy. Za hraničné izoglosy možno pokladať napríklad izofóny *moch* || hloh. *mach*, *dzeci* || hloh. *deti*, *chodzá* || hloh. *chodá* a izomorfy *sinovjé* || hloh. *sinová*, *sini*, *njésóv* || hloh. *nísov* a *i*.

1. Rezíduá psl. základu slovenčiny v piešťanskom nárečí. Psl. rezíduá v piešťanskom nárečí sú dnes prevažne západoslovanské. Ich kompaktnosť je však čiastočne narušená. Za reziduálne *dl* je dnes *ll* (*šillo*, *močillo*), v areáli sa vyskytuje niekoľko prípadov *rat-* (*rasocha*, *ražďžjé*, miestami *rakita*), *š* za psl. *ch'* je len v nom. pl. starších slov (napr. *Češi*, ale *hajdúsi*, dat. a lok. sg. je *muché*). Napokon narušená je aj mladšia vrstva psl. rezíduí západoslovanského pôvodu. Napríklad za reziduálne *dz* (z psl. *dj*) v enklávach býva *d* (pri Piešťanoch je *medi nami*, *hovadí*), v inštr. sg. ženských substantív je krátka prípona *-u* (ze *ženu*), sú tu nekontraňované tvary zámen typu *moja*, *moje*, *mojého*. Dobré sa zachovala striednica *e* za silný *ɣ* (*pátek*, *ven*, *podešva*), ale sporadicky sa vyskytujú slová so striednicou *o* (napr. *moch*, *orol*). Okrem týchto psl. rezíduí areál piešťanského nárečia charakterizuje aj vrstva mladších psl. rezíduí nezápadoslovanského pôvodu. Iste je zaujímavé, že táto vrstva si kompaktnosť zachovala dodnes. Ide o prípady *ihla* (začiatočné *i-* z psl. *jb-*), *krv*, *chlapom*, krátkosť v slovách typu *krava*, *slama*, *sila*, *žaba*.

2. Vokalizmus piešťanského nárečia. Vokalizmus piešťanského nárečia je relatívne ustálený a štruktúrne vyvážený. Piatim krátkym vokálom zodpovedá päť dlhých vokálov (*a — á*, *o — ó*, *e — é*, *u — ú*, *i — í*).

Znázornenie štruktúry je na s. 213.

V porovnaní so spisovným jazykom vo vokalizme piešťanského nárečia sú približne rovnaké rozdiely ako v trnavskom nárečí. Nie je v ňom vokál *ä* ani dvojhlásky. Za spis. *ä* je iba *a* (*pata*, *devat*, *pamat*), za spis. *ia* je *á* (*pátek*, *robá*), za spis. *uo* (*ó*) je *ó* (*kón*, *mój*, *pójdem*), za *iu* je *ú* (*lepšú*, *cudzú*). Charakteristická je stopa *jé* alebo *é* po pôvodnom diftongu *je* (je tu *vjém*, *bjéli*, *prúcjé*, ba aj *djéždž*, *tjékóv*, ale *tréska*, *mléko*, *dobré*, *dobrého*, trnav. *vím*, *billí*, *prúci*, *déždž*, *tékol*, *tréska*, *mléko*).

Piešťanské nárečie nepozná pravidlo o rytmickom krátení (*dává*, *krátkí*). Slabičné *r*, *l* môže byť krátke a dlhé a má podobnú frekvenciu ako v trnavskom nárečí (*krk*, *popýchat*, *vlk*, *tík*).

3. Konsonantizmus piešťanského nárečia. Konsonantizmus piešťanského nárečia je tiež relatívne ustálený a štruktúrne vyvážený.

Znázornenie štruktúry je na s. 213.

V konsonantizme sú len tvrdé spoluhlásky. Vyššiu frekvenciu majú konsonanty *dz, c*. Okrem reziduálneho *dz, c* (z psl. *dj, tj, kt*) v nárečiach sú aj asibilované konsonanty *dz, c*. Ich distribúcia je približne taká ako v trnavskom nárečí (*dzeci, cicho, vedzet*, ale *idete, den, tahat, kost*). Nejednotný je však výskyt analogického *dz* v tvaroch 3. os. pl. (na juhu je *chodzá*, na severe *chodá*). V enkláve pri Piešťanoch za asibilované *dz* je *d*, pričom asibilované *c* zostalo (je tu *dedina, divi, chodit*, ale *cicho, chicit, dám ci*). Pravda, je tu *d* aj za reziduálne *dz* (*medi nami, hovadí, ale svjéca*).

Znelostná neutralizácia v nárečí je kompaktná (*zrazit, zlepit, dup, knod, horí*), no neutralizácia *v → f* sa vyskytuje v menšom rozsahu ako v spisovnej slovenčine (*ftáci, f_tom*, ale *ščúl, ščerá, tedi*, lok. *komore*, resp. *spev, slivka*). Tak ako v spisovnej slovenčine aj v piešťanskom nárečí sa na rozdiel od nárečia trnavského vyskytujú zdvojené konsonanty, pravda, majú väčšiu frekvenciu a trochu odlišnú distribúciu. V nárečiach je napríklad *makkí, precca, vaččí, ottál, rossekát, jenna, palla, dvojjé, masso, kašša, praššivec, slamenní*, v spis. slovenčine *mäkký, predsa, väčší, odtiaľ, rozsekať* (fon. *mäkkí, precca, väččí, oťiaľ, rossekát*), ale *jedna, padla, dvoje, mäso, kaša, praššivec, slamený*.

Za spis. *šť, žď* v nárečí je *šč, žďž* (*ešče, hviždžat*). Začiatkové skupiny *čr-*, *čer-* sú ustálené (*črevá, čerešna*), podobne skupina *str-* (*streda, strebat*). Za *chc-* je *sc-* (*scet, scem*).

4. Menná flexia v piešťanskom nárečí. Menná flexia v piešťanskom nárečí sa výraznejšie neodlišuje od flexie trnavského nárečia. Podobne ako v trnavskom nárečí (tak aj v celom makroareáli západoslovenských nárečí) sa v ňom širšie uplatňuje gramatická kategória životnosti (porov. ak. pl. *medvedóv*, spis. *medvede*). Napokon charakteristická je aj pomerne rozsiahla unifikácia paradigiem bez reliktovej formy v tvaroch vokatívu v singulári.

Vo flexii mužských substantív je ustálený tvar gen. sg. *gazdu* i inštr. sg. *chlapom*. Kolísanie býva v lok. sg. substantív na *-s, -z* (*na vozi, na nosi* i *na voze, na nose*). V nom. pl. sú prípony *-i, -jé, -ovjé* popri *-ovci* (*chlapi, bratjé* i *brati, sinovjé* i *sinovci, gazdovci, hosti*). Ostatné prípony v pl. sú ustálené (*-óv, -om, -och*). Viac prípon však môže byť v inštr. pl. (*s chlapi, s vojaci*, ale *s konma, sluháma* popri *sluhámi*). Vo flexii ženských substantív sú tvary dat. a lok. typu *ruke, nohe, muče* ustálené. Na severe je však menší presah tvarov *ruce, noze* zo severného regiónu. Vo vzoroch substantív na *-sa, -za* je opäť kolísanie, a to v dat. i lok. sg. (*mise* popri *misí*), ale aj v nom. a ak. pl. (*mise* i *misí*). V gen. pl. sú často dubletné tvary typu *žjén, žáb* i *ženi, žabí*, aj *ihél, ihlí*, no len *ovjéc, hrušék, jamék*. Ostatné prípony *-ám, -ách, -áma* sú ustálené a spoločné všetkým vzorom (*ženám, ulicám*). Vo flexii stredného rodu v nom. a ak. sg. sa vo väčšom rozsahu uplatňuje prípona *-o* (*mesto, srcco, vajco*, ale *pole, more*). V gen. pl. sú tvary *mjést, vajjéc, polí*. V nom. a ak. pl. je prípona *-á* (*mestá, srccá*). Vzor dievča má v pl. tvary *dzjévčence, dzjévčenjéc, dzjévčencom* atď.

Flexia adjektív má aj v piešťanskom nárečí vlastne len jednu paradigmu (porov. *dobrí, dobré, dobrého, dobrému, o dobrém, cudzí, cudzé, cudzého, cudzému, o cudzém*, resp. *dobrá, dobráj, dobrú, z dobrú, cudzá, cudzėj, cudzú, s cudzú*). Podobne *bratov, bratového, bratovému, vlčí, vlčého, vlčému*.

V zámennej flexii sú tiež niektoré zhody s trnavským nárečím. Napríklad vo flexii osobných zámen sú tvary *já, mna, ma, ta, se mnu, s tebu*, vo flexii privlastňovacích zámen *mój, mojého, mojému, o mojém, z mojím*, pl. *mojí* atď. Vo vzoroch ukazovacích a opytovacích zámen sú tvary *ten, toho, tomu, o tom*, pl. *tí* (pre všetky rody), ďalej *do (gdo), koho, komu, o kom, čo, čoho, čomu, o čom* (trnav. *teho, keho, čeho* atď.). Osobitosťou sú tvary privlastňovacích zámen typu *jehov, jehového, jehovému, jehová, jehovej, jejėj* a pod., resp. podoby *kerí, šecek, šecci, ništ* a i.

Flexia čísloviek sa v zásade neodlišuje od flexie nárečí južného západoslovenského regiónu. Ustálené sú napríklad tvary *dvá, dva, dve, tré, tri, štirjé, štiri* a je tu aj tvarový relikť typu *o pjéci*. Inak od *pät* vyššie základné a radové číslovky aj tu majú jeden tvar (porov. *pójdete pátí, chicili pátích*).

5. Slovesná flexia v piešťanskom nárečí. V slovesnej flexii nie sú výraznejšie odchýlky od flexie ostatných nárečí južného regiónu (najmä od nárečia trnavského a hlohovského).

V prítomnom čase v 1. os. sg. je prípona *-m*, v pl. *-me* (*robím, robíme*). V 3. os. pl. sú prípony *-ú, -á* (*berú, robá*). Od slovesa *byť* 1. os. sg. je *som*, pl. *zme*. V 3. os. pl. je krátky tvar *su* (*dze su dzeci*). V rámci vzoru *chodiť* sa vnútroparadigmatická analógia nevykonala rovnomerne. Na juhu je zóna tvarov *chodzím, chodziš, chodzá*, na severe *chodzím, chodziš : chodá*. Flexia sloves *brať* a *padnúť* v prítomnom čase splynula (*berem, bereš, berú, padnem, padneš, padnú*). Rozdiel vo flexii si zachovali slovesá *robiť* a *rozumieť* (*robím, robiš, robá, rozumiem, rozumješ, rozumá*). Tvar *rozumá* je tu podľa *vedzá*. V minulom čase *l*-ové prídastie má v mužskom rode príponu *-v* s čiastočnou unifikáciou (*vedzev, vedzela, robev, robila, pev, pila, išov, išla, padov, palla, bov, bola*).

V podmieňovacom spôsobe je tu v 1. os. sg. opäť relikť *bich* (*ja bich, bov bich prišov*). V rozkazovacom spôsobe je niekoľko osobitostí. Napríklad *idz, prindzi, vejdzi, nájdzi, zaplac* (ale *rob, začni, nepanni*).

Neurčitok má príponu *-t* (*robit, icit, prindzit, pléscit, scet, pannút*).

HLOHOVSKÉ NÁREČIE

92. Areál hlohovského nárečia sa nachádza v priestore ohraničenom údolím medzi Váhom a Dudváhom v úseku asi od Piešťan po Šaľu na západe a na východe úpäťm východných svahov Považského Inovca. Patria doň lokality v širšom okolí Hlohovca, najmä v pásme od neho na juh a na sever.

Izoglosné hranice na pomedzí s areálom piešťanského a trnavského nárečia

sme už opísali (p. kap. 89). Na severovýchode a juhovýchode areál hlohovského nárečia susedí s pomedznými areálmi, a to s pomedzným areálom topolčianskeho nárečia a dolnonitrianskeho nárečia (charakteristiku p. v kap. 113, 94).

1. Rezíduá psl. základu slovenčiny v hlohovskom nárečí. Rezíduá psl. vývinu v areáli hlohovského nárečia sú prevažne západoslovanského pôvodu, no je tu aj mladšia vrstva psl. rezíduí nezápadoslovanského pôvodu. V súčasnosti kompaktnosť výskytu západoslovanských psl. rezíduí je značne narušená. Napríklad za psl. *dl* je dnes *ll* (*šillo, močillo*), popri reziduálnych prípadoch *rot-*, *lot-* (*rožen, loket*) sú aj mladšie prípady *rat-* (okrem *rasocha, ráždží, rakita* je tu aj *rázvora*), *š* za psl. *ch'* je zachované len v nom. pl. v malej zóne v starších slovách (napr. *mniši*, prevažne však *mnísi*). Po kontrakcii v inštr. sg. ženských substantív dlhá prípona sa skrátila (dnes je *ze ženu, z ulicu*), tvary privlastňovacích zámen sú nekontrahované (*moja, moje, môjeho* atď.). Napokon narušená je aj kompaktnosť striednice *e* za silný *ɤ* (popri *pátek, ven, podešva* sú aj prípady *moch, orol*, ba aj *dážď, cesnak*). No psl. rezíduá nezápadoslovanského pôvodu typu *ihla* (so začiatočným *i-* z psl. *ib-*), *krv*, inštr. sg. *chlapom* (s príponou *-om*), krátkosť v slovách typu *krava, slama, sila* a pod. si aj v hlohovskom nárečí zachovali kompaktnosť.

2. Vokalizmus hlohovského nárečia. Vokalizmus hlohovského nárečia je ustálený s vyváženou štruktúrou. Piatim krátkym vokálom zodpovedá päť dlhých vokálov (*a — á, o — ó, e — é u — ú, i — í*).

Znázornenie štruktúry je na s. 213.

V porovnaní so spisovným jazykom nie je v ňom vokál *ä* ani dvojhĺasky. Na rozdiel od susedného piešťanského nárečia nie sú v hlohovskom nárečí stopy ani po historickej dvojhĺaske *je* (je tu *bílí, vím, prúti, nísóv*, piešť. *bjěllí, vjem, prúčjé, njěsóv*). Za spis. *ä* je *a* (*pata, masso, devat, vaččí*). Vysokú frekvenciu v hlohovskom nárečí majú dlhé vokály. Súvisí to s tým, že za spis. diftongy sú v ich vokalizme len dlhé vokály. Za spis. *ia* je dlhé *á* (*pátek, robá, vedá*), za *uo* (*ó*) je *ó* (*kón, mój*), za spis. *ie* je *í* (*bílí, vím, prúti, nísóv*) a za *iu* je *ú* (*lepšú, vlčú*). Nepritomnosť dvojhĺasok je charakteristická pre všetky nárečia južného západoslovanského regiónu, pravda, s nerovnakou frekvenciou (porov. trnav. *vím, nésól*, piešť. *vjem, njěsóv*, hloh. *vím, nísóv*).

Kvantita hlohovského nárečia nie je redukovaná pravidlom o rytmickom krátení (*dává, krátki*). V nárečí je krátke i dlhé slabičné *ɾ, ʃ* v takom rozsahu ako v piešťanskom a trnavskom nárečí.

3. Konsonantizmus hlohovského nárečia. Aj konsonantizmus hlohovského nárečia je dnes relatívne ustálený a štruktúrne vyvážený.

Zobrazenie štruktúry je na s. 213.

V inventári sú len tvrdé konsonanty. Na rozdiel od piešťanského a trnavského nárečia spoluhlásky *dz, c* majú nízku frekvenciu. Ich frekvencia je približne

taká ako v spisovnej slovenčine. V hlohovskom nárečí sa totiž vyskytuje iba *dz*, *c* zdedené z praslovančiny. Len za *dz* sporadicky býva *d* (napr. *medi*). Za spis. *d*, *t* alebo nárečové asibilované *dz*, *c* v hlohovskom nárečí je tvrdé *d*, *t* (*deti*, *ticho*, *vedet*, *vidím*, *pieš*, *dzeci*, *cicho*, *vedzet*, *vidzím*).

Znelostná neutralizácia v hlohovskom nárečí sa realizuje dôsledne (*zlepít*, *zrazit*, *dup*, *knod*, *hori*). No neutralizácia *v* → *f* je len sporadická na začiatku slov (*ftáci*, *f_tom*, ale *čúl*, *čela*, *hnev*, *slivka*). Tento jav spája hlohovské nárečie s piešťanským. S piešťanským nárečím napokon hlohovské nárečie spája aj vysoká frekvencia zdvojených konsonantov s rozšírenou distribúciou (je tu *makkí*, *precca*, *vačči*, *rossekat*, *jenna*, *palla*, *masso* atď., spis. *jedna*, *padla*, *mäso*).

V areáli hlohovského nárečia sa stretajú zóny výskytu skupín *šč*, *ždž* a *št*, *žd*. Zóna výskytu *št*, *žd* presahuje z areálu hornonitrianskeho nárečia (tu je *št*, *žd*, p. kap. 108). Začiatkové skupiny *str-*, *čr-*, *čer-* sú ustálené (*streda*, *črevá*, *čerešna*). Za začiatkové spis. *chc-* je *sc-* a za *vz-* je *z-* (*scet*, *zát*, spis. *chciť*, *vziať*).

4. Menná flexia hlohovského nárečia. Menná flexia hlohovského nárečia sa len málo odlišuje od flexie susedného piešťanského a trnavského nárečia. Gramatická kategória životnosti má aj v nej širšie uplatnenie a ako celok je značne unifikovaná. Paradigmy v singulári nemajú tvary vokatívu.

Flexia substantív hlohovského nárečia je ustálenejšia ako v ostatných nárečiach južného regiónu.

Vo flexii mužských substantív v gen. sg. je tvar *gazdu*, v inštr. sg. tvar *chlapom*. V nom. pl. sú prípony *-i*, *-ová*, *-ovci* (*chlapi*, *rodiči*, *sini* popri *sinová*, *sinovci*). Tvary pl. s príponami *-ová* a *-ovci* majú svoje zóny (typ *sinová* je na severovýchode, *sinovci* na juhu). V inštr. pl. bývajú prípony *-i*, *-ama* alebo aj *-ma* (*s chlapi*, *sluháma*, *konma*). Vo vzoroch ženských substantív v dat. a lok. sú ustálené tvary (*ruke*, *nohe*, *muche*, ale aj *mise*, *koze*). V nom. pl. sú prípony *-i* alebo *-e* (*ženi*, *misi*, *ulice*, *dlane*). V gen. pl. sú tvary *žen*, *ulíc*, *ihél*, *hrušék* a pod. Tvary s príponami *-ám*, *-ách*, *-áma* v pl. sú spoločné (*ženám*, *ulicám* atď.). Vo flexii substantív stredného rodu v nom. a ak. sg. prípona *-o* je aj v substantívach typu *srcco*, *vajco*, ale *pole*, *more*. V nom. a ak.pl. je prípona *-á* (*mestá*, *srccá*).

Flexia adjektív má vlastne jednu paradigmu ako v susednom piešťanskom a hlohovskom nárečí (*dobří*, *dobré*, *dobrého*, *dobrému*, *o dobrém*, *cudzí*, *cudzé*, *cudzého*, *cudzému*, *o cudzém*, *dobrá*, *dobréj*, *cudzá*, *cudzéj* atď.).

Flexia zámen je menej jednotná. Vo flexii osobných zámen nie sú osobitosti (porov. *já*, *mna*, *ma*, *se mnu*, *s tebu*, *ona*, *jěj*, ak. *hu*, *s nú*). Privlastňovacie zámená majú adjektívnu flexiu (*mój*, *mojého*, *mojému*, *o mojém*, *z mojím* atď.). V južnej časti do areálu presahuje od západu zóna tvarov typu *jehóv*, *jehového*, *jehovému*, *o jehovém* (inde je *jeho*, *jemu*, *jěj*). V západnej časti areálu sa stretávajú zóny tvarov *teho*, *temu* proti *toho*, *tomu*.

Vo flexii čísloviek je iba niekoľko odchýlok. Ustálené sú tvary *jeden*, *jenna*, *jenno*, *jenného*, *dva*, *dva*, *dve*, *trá*, *tri*, *štirá*, *štiri*, *dvoch*, *troch*, *štiroch* atď. Tvary

páti, pátič, pátič, s pátiča môžu mať funkciu základných i radových čísloviek (*prišív páti, prišli páti*). Osobitosťami sú tvary *dvoje, troje*, ale *štvero, patoro* (piešť. *dvojje, trojje, štvore, patoré*).

5. Slovesná flexia hlohovského nárečia. Slovesná flexia hlohovského nárečia je bližšia flexii trnavského nárečia. V 1. os. sg. je prípona *-m*, v 1. os. pl. *-me*, v 3. os. pl. sú prípony *-ú, -á* (*berem, bereš, berú, robím, robíme, robá*). Slovesá *brať* a *padnúť* v prítomnom čase majú rovnaké časovanie (*berem, bereš, berú, padnem, padneš, padnú*). Spoločný vzor majú aj slovesá *robiť, trpieť, rozumieť* i *vedieť* (*robím, robíš, robá, trpím, trpiš, trpá, rozumím, rozumíš, rozumá, vím, viš, vedá*). Od slovesa *byť* 1. os. sg. má tvar *som*, 1. os. pl. tvar *zme*. V minulom čase *l*-ové prítomné má prípony *-v, -la, -lo, -li* s čiastočnou unifikáciou (*vedev, vedela, robev, robila, pev, pila, padóv, palla, bóv, bola*).

V podmienovacom spôsobe je v 1. os. sg. relikť *bich, kebich* popri *bi* (*já bich išóv, já bi som išóv*). Z tvarov rozkazovacieho spôsobu upozorňujú na seba tvary *idz, budz, plac, placte, pome, spis, podme* a *i*.

Neurčitok má spravidla príponu *-t* (*robit, scet, rozumet, pannút, vlíct, íct* aj *kláct*). Známe sú aj tvary *íc, vléci* a *pod*.

Pomedzné areály

MYJAVSKÉ NÁREČIE

93. Areál myjavského nárečia sa nachádza na severnom okraji južného regiónu západoslovenských nárečí. Rozprestiera sa na oboch stranách horného toku Myjavy v priestore medzi severným okrajom Malých Karpát a východnými okrajmi Bielych Karpát. Tvoria ho lokality na oboch stranách línie Brezová—Myjava—Stará Turá.

Vnútorne sa areál člení na viac rajónov. Z nich výraznejšie sa vyčleňuje južný rajón (okolie Brezovej) a severný rajón (okolie Myjavy). Preto sa tradične hovorí o myjavsko-brezovských nárečiach.

Jazyková stavba myjavského nárečia je značne nesúrodá. Výskyt niektorých javov je nekompaktný, miestami ich distribúcia nie je pravidelná. Areál narúšajú aj mnohé enklávy osobitných (spravidla nezápadoslovenských) javov. Tieto osobitosti súvisia s tým, že areál myjavského nárečia sa formoval na dotykovom pomedzí viacerých základných areálov západoslovenských nárečí (areálu záhorskeho, trnavského, piešťanskeho i dolnotrečianskeho) a že myjavský kraj bol asi od 16. stor. intenzívnejšie osídľovaný zo severného západného Slovenska a z viacerých oblastí stredného Slovenska (útek pred Turkami /183/). Preto je prirodzené, že dnes sa myjavské nárečie javí ako jednota substrátových a adstrátových nárečových javov.

1. Vokalizmus myjavského nárečia má päť krátkych a päť dlhých vokálov. Charakteristickým znakom sú stopy po dvojhĺskach neustálenej realizácie. Za spis. *ia, ie, uo* (*ô*) je *ja, je, vo* popri *já, jé, vó*. Niekedy je narušená pozičná distribúcia týchto stôp. Relatívne pravidelná distribúcia stôp po dvojhĺskach je v južnom, t. j. brezovskom rajóne. Tu je napríklad *mesjac, ludja, mješat, nvož*, ba aj *teče, bratvov* (s neustálenou realizáciou). Na iných miestach distribúcia stôp po dvojhĺskach je menej pravidelná. Napríklad popri *devjati, pjati* (*devjáti, pjátí*) je aj *devatí, pátí*, popri *njesov, stvol* (*njésov, stvól*) je aj *nésov, stól* a pod. Od západu do areálu presahujú aj zóny prípadov typu *vúz, difča*. Nejednotnosť je aj pri výskyte slabičného *ɾ, ʎ*. Je tu napríklad zóna prípadov *kɾk, spɾchat, vʎk, dlh, tʎk*, ale aj *dluh, tlúk*, ba aj *duh, túk* (v severnom rajóne).

Inventár konsonantizmu myjavského nárečia v oboch rajónoch tvoria len tvrdé konsonanty. Za spis. *d, t*, resp. asibilované *dz, c* je tvrdé *d, t* (*deti, ticho, chodit, tahtat*), za spis. *ň, l* je *n, l* (*den, nemá, lipa, sol*). Neutralizácia *v → f* sa nerealizuje jednotne. Na severe sa realizuje dôsledne (*f_{tom}, hnef, slifka*), na juhu iba na začiatku slov (*ftáci, f_{tom}, hnev, slivka*). V nárečiach nie sú zdvojené konsonanty.

2. Aj flexiu myjavského nárečia charakterizuje nejednotnosť. Areál často narúšajú enklávy osobitných tvarov alebo doň presahujú zóny tvarov zo susedných nárečí.

Areálom napríklad prechádza izoglosa tvaru *gazdi* proti *gazdu*, resp. inštr. *bratrem* (*bratem*) proti *bratom*. Enklávy tvoria napríklad tvary s príponami *-ja, -ovja* (*ludja, rodičja, sinovja*) v zónach tvarov s príponami *-é, -ové* (*ludé, rodičé, sinové*), ďalej tvary lok. pl. s príponou *-ech* (*vozech, domech, časech*) v zónach tvarov na *-och* (*vozech* atď.). Do areálu zo záhorskeho nárečia presahuje zóna vokatívu typu *ženo*. V dat. a lok. popri tvaroch *ruce, noze* sú aj tvary *ruke, nohe*. V inštr. sg. je však len krátka prípona *-u* (*ze ženu*). V gen. pl. sú tvary *žén, hrušék* s enklávami *žjén, hrušjék* (*žjen, hrušjek*). V adjektívnej flexii sa zachovávajú stopy po tvrdej a mäkkej flexii (*dobrého, dobrému*, ale *cudzjeho, cudzjemu*). Zámenná flexia v zásade je západoslovenská (*já, mna, ma, se mnu, mojého, mojému, teho, temu, kerí, šecek, šeci* atď.). V zónach tvarov čísloviek *dvá, tré, štiré, pátí* tvoria enklávy tvary *dvaja, trja, štirja, pjeti*.

Niektoré osobitosti sú aj v slovesnej flexii. V areáli sa napríklad stretáva zóna tvaru *sem* a *som* v 1. os. sg. Tvary 3. os. pl. v prítomnom čase majú prípony *-á, -ú* s enklávami krátkych prípon *-a, -u* (*robja, vedu* proti *robá, vedú*). Vo flexii minulého času osobitosťou je výskyt tvarov rozšírených o reliktné *-ch* v *l*-ovom prídavku (typu *jach volal, volalach*). Zvláštnosťou je aj enkláva *l*-ového prídavku *bul, bula* (od neurčitku *but*), resp. *robel, robela*. Z tvarov rozkazovacieho spôsobu na seba upozorňuje rozšírenie tvarov *choj, chojte, poj, pojte*. Neurčitok má príponu *-t* (*robit, ít, klást*, ale *vľjeci*). Osobitosťou je neurčitok *but* (spis. *byť*).

DOLNONITRIANSKE NÁREČIE

94. Jadrom areálu dolnonitrianskeho nárečia je rovinaté územie zhruba ohraničené líniami trojuholníka Šaľa—Nitra—Nové Zámky s presahom na západ a východ. Dolnonitrianske nárečie na severozápade hraničí s areálom hlohovského nárečia, na severe a východe s areálom topoľčianskeho a tekovského nárečia. Areál je vnútorne značne diferencovaný izoglosami vertikálneho smeru a na juhovýchodnom okraji enklávami javov západoslovanského pôvodu. Akiste je to adstrátová vrstva javov po novšom prisídení obyvateľstva zo západoslovenského makroareálu (najmä z jeho južného regiónu).

1. V areáli nárečia sa psl. reziduá vyskytujú značne nekompaktne. Z prípadov *rat-*, *lat-* sú tu napríklad slová *rasocha*, *ražď*, *rakita*, ba aj *rázporek*, *rásť*, ale takmer všeobecne *rožeň*, *lokeť* (znenie *ražeň*, *lakeť* je len na východnom okraji). Reziduálne *dl* je zachované, ale dnes je zaň *ll* (*šillo*). Kompaktne sa však vyskytuje *s* za psl. *ch'* v nom. pl. (typ *žeňisi*). Ďaleko do areálu presahuje zo stredoslovenského makroareálu aj stredoslov. tvar *sa* v 3. os. pl. Menší presah má zóna stredslov. tvaru inštr. sg. *ženov* i tvar *dobró* (stredslov. *ženou*, *dobruo*) i zóna striednice *o* za tvrdý silný jer (*pískok*). Za izoglosami týchto zón sú zápslov. tvary *ze ženu*, *dobré* a *e* za tvrdý silný *ɔ* (*písek*). V niektorých slovách je za silný tvrdý *ɔ* striednica *a* (*mach*, *dážď*, *raž*).

2. Vo vokalizme dolnonitrianskeho nárečia nie je spis. *ä* ani dvojhĺsky. Za spis. *ä* je *a* (*pata*, *maso*), za *ia* je *á* (*vác*, *robá*), za *uo* (*ô*) je *ó* (*kôň*, *mój*) a za *ie* je *í* (*vím*, *míšať*). Je tu teda podobný stav ako v susedných západoslovenských nárečiach. Pravidlo o rytmickom krátení v nárečí nepôsobí. Slabičné *r*, *l* môže byť krátke i dlhé.

V konsonantizme je však charakteristická črta stredoslovenských nárečí: výskyt mäkkostných párov *t — t'*, *d — d'*, *n — ň* s podobnou distribúciou ako v strednej slovenčine. Mäkké *l* však v nárečí nie je. Neutralizácia *v → f* sa obmedzuje na začiatok slov (*ftáci*, *f_tom*, *hňev*, *slivka*). Osobitosťou je rozšírený výskyt zdvojených spoluhlások (*makkí*, *děnní*, *precca*, *vačči*, *rossekať*, ba aj *palla*, *jenna*). Ustálené sú stredslov. skupiny *št'*, *žd'*. Na začiatku slov je skupina *str-* (*streda*, *streat*).

3. Menná i slovesná flexia je blízka najmä flexii susedného hlohovského nárečia. V nom. pl. mužských substantív sú prípony *-i*, *-ová*, *-ovci* (*chlapi*, *rodíči*, *brat'i*, *occová*, *sinová* i *sinovci*). V gen. pl. je prípona *-ov*. Vo flexii ženských substantív v gen. pl. sú tvary *žen*, *ovic* i *ovéc*, *hrušék*, *košť* a pod. Vo flexii substantív stredného rodu v nom. a ak. sg. sú zápslov. tvary *srcco*, *vajco*, ale *pole*, *more*. V gen. pl. sú tvary *míst*, *jadér*, *šidél*, *polí*. V adjektívnej flexii sú tvary unifikované (*dobří*, *dobrého*, *dobrému*, *cudzí*, *cudzého*, *cudzému* atď.). V lok. sg. sú však tvary *o dobrom*, *o cudzom*. V zámennej flexii sú v inštr. sg. tvary *se mnu*,

s *tebu* i *so mnóv*, s *tebóv* rozhraničené vertikálnymi izoglosami. Takmer všeobecne sú rozšírené tvary *tvój*, *tvojho*, *tvojmu* atď. Číslovky majú tvary zápslov. *dvá*, *dva*, *dve*, *trá*, *tri*, *štirá*, *peť*, *páť*, *dvoch*, *dvom*, *troch*, *trom*, *štiroch*, *štírom*, *páťich*, *páťim* atď.

V slovesnej flexii zvláštnosťou je tvar 3. os. pl. *sa* od slovesa *byť*, o ktorom sme sa už zmienili. Ostatné paradigmy majú zápslov. tvary (*berem*, *bereš*, *paňnem*, *paňneš*, ale aj *robím*, *robiš*, *rozumím*, *rozumíš*). V 3. os. pl. sú prípony *-á* (*robá*, *rozumá*) a krátka prípona *-u* (*beru*, *ňesu*). V minulom čase *l*-ové prídastie má tvary zápslov. (*robev*, *robila*, *vedev*, *vedela*, *padóv*, *palla*). Neurčitok má príponu *-ť* (*robitť*, *ňistť*, *kláctť*, *vléctť*).

Na juhozápadnom okraji sa k tomuto pomedznému areálu pripája pásmový rajón na oboch stranách línie Šurany—Vráble so značne diferencovaným nárečím. Vcelku ho však charakterizujú javy, ktoré majú paralely v južnom regióne západoslovenských nárečí. Zaiste sú to javy adstrátového pôvodu čiže stopy po mladšom osídlení z juhozápadnej časti Slovenska.

Diferencovanosť nárečia v rajóne sa najvýraznejšie prejavuje vokálmi v pozícii spis. diftongu *ie*. V časti lokalít je za spis. *ie* vokál *í* alebo *é* (*bílí*, *vím*, ale *mléko*, *tréska*), v iných lokalitách len dlhé *é* (*béli*, *vém*, *mléko*, *tréska*) alebo len dlhé *í* (*bíli*, *vím*, *mlíko*, *tríska*). Za spis. *ia* je dlhé *á* (*pátek*, *vác*), za spis. *uo* (*ó*) je *ó* (*kón*, *mój*, *do hór*). Inventár konsonantizmu tvoria len tvrdé spoluhlásky (*deti*, *ticho*, *kost*). Všeobecne sú rozšírené zdvojené konsonanty (*makkí*, *denní*, *precca*, *vaččí*, ale aj *jenna*, *palla*).

Diferencovanosť flexie sa prejavuje najmä enklávami rozličných javov, ale aj diferencnými izoglosami, ktoré rajón členia. Pri Šuranoch je napríklad enkláva tvaru inštr. sg. *bratem*, v časti rajónu je zasa tvar inštr. sg. *ze ženú* (inde *ze ženu*), ale v severnej časti *zo ženóv*). Od Vrábľov na juh je pásmo osobitného tvaru inštr. sg. *zo ženúm*. V nom. pl. sú tu tvary *chlapí*, *occová*, *sinovci*. V enklávach sú tvary *ludé*, *ludjé* i *ludí*. V gen. pl. sú tvary *chlapóv*, *žén*, *hrušék*, *míst* (*mést*), *jadér* atď. V inštr. je prípona *-áma* (*ženáma*). Nejednotná je aj adjektívna a zámenná flexia. Od západu presahujú do rajónu zóny tvarov *dobré*, *dobrí*, *dobrého*, *tvojého*, *bratového*, od severovýchodu zasa tvary *dobró*, *bratovho*, *tvojho* a pod. Z flexie čísloviek výrazná je enkláva tvaru *trema* pri Šuranoch. V slovesnej flexii opäť na seba upozorňuje tvar 3. os. pl. *sa* od slovesa *byť*. V 3. os. pl. sú prípony *-á* a *-ú* (*robá*, *berú*). *L*-ové prídastie má prípony *-v*, *-la* (*vedev*, *vedela*, *robev*, *robila*) s enklávou prípon *-l*, *-la* (*išél*, *išla*). Neurčitok má príponu *-t* (*robit*, *vléct*).

SEVERNÝ REGIÓN ZÁPADOSLOVENSKÝCH NÁREČÍ

95. Severný región západoslovenských nárečí sa rozprestiera v údolí stredného Považia, Rajca a v povodí Kysuce. Na juhu ho ohraničuje pahorkatina

medzi Malými a Bielymi Karpatmi, na severe južné svahy západnej časti Slovenských Beskýd, na západe hrebeň Bielych Karpát a Javorníkov, na východe severná časť Považského Inovca a západné svahy Malej Fatry.

Východná izoglosná hranica severného regiónu západoslovenských nárečí je totožná s izoglosnou hranicou medzi západoslovenským a stredoslovenským makroareálom v jej severnom úseku. Na juhu je zasa totožná s izoglosnou hranicou s južným regiónom západoslovenských nárečí. O oboch izoglosných hraniciach sa už podrobne hovorilo (p. kap. 85, 86). Od Bielych Karpát a Javorníkov na západ sú už areály moravských nárečí.

Severný región západoslovenských nárečí sa člení na dva základné areály a dva pomedzné areály. Základnými areálmi sú areál dolnotrenčianskeho nárečia a areál hornotrenčianskeho nárečia. Medzi pomedzné areály patrí areál dolnokysuckého a hornokysuckého nárečia.

Základné areály

DOLNOTRENČIANSKE NÁREČIE

96. Dolnotrenčianske nárečie je rozšírené na širokom okolí Trenčína v lokalitách na oboch stranách línie Nové Mesto nad Váhom—Dubnica. Jeho areál ohraničujú na západe Biele Karpaty, na východe vrchovina v priestore dotyku severnej časti Považského Inovca a Strážskych vrchov.

Od areálu hornotrenčianskeho nárečia ho oddeľuje iba niekoľko výraznejších izoglos. Medzi ne napríklad patrí izofóna *á* proti *ja* (*pátek, vác* || htrnč. *vjac, pjatek*), ďalej *d, t, d, t* proti *dz, c* (*deři, deti* || htrnč. *dzeci*), *ll* proti *dl* (*šillo* || htrnč. *šidlo*), *nn* proti *dn* (*jenna* || htrnč. *jedna*), *l* proti *l'* (*laví* || htrnč. *laví*), izomorfy prípon *-jé, -i* proti *-ja* (*rodičjé, braři, brati* || htrnč. *bracija*), *-ovjé* proti *-ovja* (*sinovjé* || htrnč. *sinovja*), *-óv* proti *-uof, -uo* (*bratov* || htrnč. *bratuof, bratuo*) a i.

1. Rezíduá psl. základu slovenčiny v dolnotrenčianskom nárečí. Areál dolnotrenčianskeho nárečia dnes prevažne charakterizujú psl. rezíduá západoslovenského pôvodu. Ich kompaktnosť je však značne narušená. Za pôvodné *dl* je dnes *ll* (*šillo, močillo*), popri prípadoch *rot-, lot-* (*rožeň, loket, loňi* a i.) je niekoľko prípadov *rat-, lat-* (*rasocha, raždžjé*) s enklávou *rjěsporek* v južnej časti. Za pôvodné *š* z psl. *ch'* je dnes *s* alebo *ch* (napr. v tvaroch *žeňisi, macose* popri *macoche*). Mladšia vrstva psl. nezápadoslovenských javov si však kompaktnosť výskytu zachovala. Do nej napríklad patrí začiatočné *i-* (*ihla*), slabičné *ř, l'* v prípadoch *krřv*, krátkosť v slovách typu *krava, slama, sila*, inštr. *chlapom* a i. Z mladších psl. rezíduí západoslovenského pôvodu si kompaktnosť zachovalo *dz, c* (za psl. *dř, tř, kt*) narušenú enklávou *d* za *dz* (napr. v predložke *medi*)

nad Trenčínom. Narušený je aj výskyt *e* za tvrdý silný *ɸ* (*pátek, ven, ale mach, chrbát*) a napokon sú tu aj nekontrahované tvary zámen (*mojjého, mojjému* atď.).

2. Vokalizmus dolnotrenčianskeho nárečia. Vokalizmus nárečia tvorí päť krátkych a päť dlhých vokálov (*a — á, o — ó, e — é, u — ú, i — í*). Štruktúra vokálov je teda vyvážená. Znáznorní ju možno schémou:

	a		á	
	o	e	ó	é
u		i	ú	í

V porovnaní s vokalizmom spisovnej slovenčiny nie je v ňom vokál *ä* ani dvojhĺasky *ia, uo* (*ô*), *ie, iu*. Za spis. *ä* je *a* (*pata, masso*), za spis. *ia* je *á* (*pátek, robá*), za spis. *uo* (*ô*) je *vó, ó* (*kvóň, ale mój*) a za spis. *ie* býva *jé* (*mjera, ňjésel*). Za dvojhĺasku *iu* je dlhé *ú* (*lepšú, cudzú*). Skupiny *jé, vó* sú reliktmí po diftongoch. Dnes z funkčného hľadiska môže ísť len o zoskupenie *j + é, v + ó*. Vokalizmus dolnotrenčianskeho nárečia sa teda vyznačuje vyššou frekvenciou vokálov *a, e* (porov. *pata, masso, ven, pátek*, spis. *päta, mäso, von, piatok*) a všetkých dlhých vokálov.

V nárečiach nepôsobí pravidlo o rytmickej krátene (*dává, krátki*).

Slabičné *ř, ř* sa vyskytuje kompaktné, výskyt slabičného *l, ḷ* je obmedzený (*krk, popřchař, vlk, plni, ale duh, túk*, spis. *dlh, tlk*).

3. Konsonantizmus dolnotrenčianskeho nárečia. Konsonantizmus dolnotrenčianskeho nárečia nie je jednotný. Má takúto štruktúru:

p	b	f	v	m	r	j
k	g	ch	h			
t	d			n	l	
(ṭ)	(ḍ)			(ň)		
c	dz	s	z			
č	dž	š	ž			

Konsonanty v zátvorke sa nevyskytujú v celom areáli.

Nejednotnosť konsonantizmu dolnotrenčianskeho nárečia je spôsobená prítomnosťou alebo neprítomnosťou mäkkého *t, d, ň*. Napríklad v severnej a južnej časti sú zóny len tvrdých konsonantov (*deti, den, kost*). Do juhozápadnej časti areálu zasa presahuje zóna asibilovaného *c, dz* s obmedzenou frekvenciou (*dzeci, cicho, kost*). Centrálnu časť areálu charakterizujú mäkkostné páry *t — ṭ, d — ḍ, n — ň, t. j.* výskyt mäkkého *t, d, ň* (*deři, ticho, deň, kost*). Mäkké *l* v nárečí nie je.

Znelostná neutralizácia v nárečí má rozsah ako v spisovnej slovenčine (*zrazit, zlepit, slatki, knod, hori*). Aj realizácia neutralizácie *v → f* je obmedzená na

začiatok slov (*ftáci, f_tom*, ale *čela, čera, hňev, slivka*). Charakteristický je rozšírený výskyt zdvojených konsonantov. Okrem prípadov typu *makkí, precca, vaččí, palla, jenna* je aj *kašša, massa*, ba aj tvary *mojjého, tvojjého*.

Za spis. skupiny *št', žď* je zápslov. *šč, žďž*. Začiatkové *chc-* sa realizuje ako *sc-* (*scem*, spis. *chcem*). Osobitosťou je, že nárečie člení horizontálna izoglosa začiatkového *čr-* proti *čere-* (*črep, črenoví* || sever. *čerep, čerenoví*). Začiatková skupina *str-* je ustálená (*streda*).

4. Menná flexia dolnotrenčianskeho nárečia. Flexia substantív je blízka susedným nárečiam — piešťanskému a hlohovskému. Gramatická kategória životnosti má širšie uplatnenie (ak. pl. *zajacov*, spis. *zajace*), vzory najmä v pl. sú unifikované a v sg. bez tvarov vokativu. No výskyt niektorých tvarov je značne nekompaktný.

Vo flexii mužských substantív v gen. sg. popri tvare *gazdu* je aj relik *gazdi*. V pl. sú prípony *-i, -jé, -ovjé* (*chlapi, bratjé, sinovjé*). V inštr. pl. bývajú prípony *-i, -ami* i *-ami -mi* (*s chlapi, sluhámi* alebo *sluhami, s koňmi*). Vo flexii ženských substantív v dat. a lok. sg. popri tvaroch typu *ruke, nohe* sú aj relikty *ruce, noze*. V inštr. sg. je prípona *-u* (*ze ženu*), ale od juhozápadu presahuje zóna prípony *-ú* (*ze ženú*). V pluráli sú prípony *-ám, -ách, -ami* rovnaké (*ženám, ulicám* atď.). V gen. pl. má zvýšenú frekvenciu prípona *-í* (popri *žjén, žáb* je aj *ženi, žabi*, ba aj *rukí, nohí*). Vo flexii substantív stredného rodu býva v nom. a ak. sg. prípona *-o* aj v prípadoch *srcco, vajco*, ale *pole, more*. V pluráli sú vzory stredného rodu unifikované (*mestá, mjést, mestám, srccá, sřc, srccám* atď.).

Vo flexii adjektív sú stopy po tvrdých a mäkkých vzoroch. Paradigme *dobří, dobrého, dobrému, o dobrém* zodpovedá *cudzí, cudzjého, cudzjemu, o cudzjem*, ba aj *preňňi, preňňjého, preňňjemu*. Podobne *bratov, bratového, bratovému, vlčí, vlčjého, vlčjemu*.

Zámenná flexia má spravidla znaky zápslov. flexie. Charakteristická je napríklad dĺžka v tvaroch osobných zámen (*já, se mnú, s tebú, s ňú, jěj, ich*, ale *mna, ma, s nima, ona, ju* i *hu*). Osobitosťou sú tvary privlastňovacích zámen *mojjého, mojjému, tvojjého, tvojjému*, ale *o mojém, s mojím*.

Flexia čísloviek nie je jednotná. Tvary *dvá, dva, dve, trjé, tri, štirjé, štiri* sa vyskytujú v celom areáli, no popri tvaroch *dvoch, dvom, troch, trom* sa vykytujú aj tvary *dvúch, dvúm*, resp. *trech, trem, štirem, štirech*. Základná číslovka *peť, pátí* má tvary *pátich, pátim*. Osobitosťou je znenie číslovky *sedom*.

5. Slovesná flexia dolnotrenčianskeho nárečia. Slovesná flexia má hlavné znaky západoslovenských nárečí. Sloveso *byť* má v 1. os. sg. tvar *som*, 3. os. pl. tvar *sú* alebo *su*. Slovesá typu *brať* a *padnúť* v prítomnom čase majú rovnaké časovanie (*berem, bereš, berú, padňem, padneš, padnú*), ale sloveso *rozumieť* má flexiu osobitnú (*rozumjém, rozumjěš, rozumejú*). Niektoré zvláštnosti sa vyskytujú v enklávach. Taká je napríklad enkláva vzoru *ňesém, ňesěš, ňesú*. V minulom čase *l*-ové príchastie sa končí na *-l, -la, -lo, -li* s čiastočnou unifikáciou (*vedel,*

vedela, robel, robila, padel, palla). Od juhovýchodu do areálu presahuje zóna *l*-ového príchastia na *-v* (*robev, robila, padev, palla*). V podmienovacom spôsobe býva relikť *bich, kebich* popri *bi som, kebi som*. V 2. os. sg. popri *bi si* býva aj *bis, kebis*. Charakteristický je presah tvarov rozkazovacieho spôsobu *choj, chojte, poj, pojte* zo severu. Neurčitok má príponu *-ť* alebo *-t* (*robiť, pjéť* aj *pjécit, robit, pjéct, pjécit*), ale známe sú aj tvary na *-ti, -ti* (*pjéciti, pjéciti*). V južnej časti areálu je dĺžka v neurčitkoch typu *kričát, ležát* (aj *kričál, ležál*).

V juhozápadnej časti areálu pod vrchom Javorinou (na západ od Nového Mesta nad Váhom) je okrajový (podjavorinský) rajón s niekoľkými lokalitami, v ktorých nárečie má niektoré znaky susedných nárečí južného regiónu. Charakteristické sú napríklad stopy po dvojhĺskach *jé, vó* (*vjém, kvón*) ako v dolnotrenčianskom nárečí, no súčasne sú tu asibilované *dz, c* v takom rozsahu ako v susedných nárečiach južného regiónu (*dzeci, cicho*, ba aj *na ploce*, ale *den, idete, kost*). Za spis. *ia* a *iu* je *á* a *ú* (*pátek, vác, lepšú*). V nárečí sú len tvrdé spoluhlásky. Neutralizácia *v → f* je obmedzená na začiatok slov (*ftáci, f_tom*, ale *spev, slivka*). V mennej flexii nie sú výraznejšie odchýlky. V nom. pl. mužských substantív je častá prípona *-é* (*chlapi*, ale *rodzičé, braté*, aj *richtáré, medvedé*). Inštr. sg. ženských substantív má tvar s dlhou príponou *-ú* (*ze ženú*). Z flexie čísloviek rajón zasahuje zóna tvarov *dvúch, dvúm*, ba aj *trech, trem, trema*. V slovesnej flexii osobitosťou je zovšeobecnenie tvaru *sis* v 2. os. sg. od slovesa *byť* (*mal sis povedat, aj ti sis tam neból*). *L*-ové príchastie má prípony *-l, -la* bez unifikácie ako v trnavskom nárečí (*robit, robila, padél, palla, išél, išla*). Neurčitok je na *-t* (*robit, ícit, kláscit* aj *najcit*, spis. *nájst*). Rajón patrí do zóny s dĺžkou v neurčitku v prípadoch *kričát, ležát* (podľa toho aj *kričál, ležál*).

HORNOTRENČIANSKE NÁREČIE

97. Areál hornotrenčianskeho nárečia sa rozprestiera v hornej časti stredného Považia. Patria do neho lokality na oboch stranách línie Dubnica — Žilina. Od západu a severozápadu ho obkľučuje chrbát severnej časti Bielych Karpát a Javorníkov, od východu južná časť hrebeňa Malej Fatry.

Od areálu dolnotrenčianskeho nárečia ho oddeľuje pásma izoglos. Medzi ne patrí napríklad izofóna *ja* proti *á* (*vjac* || dtrenč. *vác, robja* || dtrenč. *robá*), ďalej asibilované *dz, c* proti *d, t*, (*dzeci, cicho, idzece* || dtrenč. *deti, ticho, idete* alebo *đeti, ticho, idéte*), *dl, dn* proti *ll, nn* (*padla, jedna* || dtrenč. *palla, jenna*). Z izomorf výrazná je napríklad prípona *-ja* proti *-jé* (*bracija* || dtrenč. *bratjé, brátjé*), *-ovja* proti *-ovjé* (*sinovja* || dtrenč. *sinovjé*), prípony *-jam, -jach* proti *-ám, -ách* (*ulicjam, ulicjach* || dtrenč. *ulicám, ulicách*), slovesná prípona *-ja* proti *-ejú* (v tvare *rozumja* || dtrenč. *rozumejú*) a *i*. Od susedného areálu turčianskeho nárečia ho oddeľujú reziduálne izoglosy (napr. *rožeň, lokec* || turč. *ražeň, lakeť, ze ženu* || turč. *zo ženou, dobré* || turč. *dobruo, pjatek* || turč. *pjatok, déždž* || turč. *dážď*, t. j.

e proti o, a za silný tvrdý ť), ale aj mladšie izoglosy (napr. *makkí* || turč. *mákí*, *dzeci* || turč. *deři* a ďalšie).

1. Rezíduá psl. základu slovenčiny v hornotrenčianskom nárečí. V nárečí je výrazná vrstva psl. rezíduí západoslovanského pôvodu, ktorú prekrýva mladšia vrstva psl. javov nezápadoslovanského pôvodu. Kompaktnosť výskytu psl. rezíduí západoslovanského pôvodu je narušená približne v takom rozsahu ako v dolnotrenčianskom nárečí. Neporušený zostal výskyt psl. skupiny *dl, tl* (*šidlo, plietla*). Výskyt prípadov *rot-, lot-* (*rožeň, rokita, rozparek* alebo *ruozparek, lokec, loňi* a pod.) je narušený len malým počtom prípadov *rat-* (*ražďže, raso-cha*). No za pôvodné *š* (z psl. *ch'*) je dnes iba *s* alebo *ch* (v tvaroch *žeňsi, macose* popri *macoche*). Mladšia vrstva psl. rezíduí nezápadoslovanského pôvodu si však kompaktnosť zachovala. Patri sem začiatočné *i-* (*ihla*), slabičné *ř, ř* v prípadoch typu *křv, bucha* (z *břcha* proti *blecha* podľa gen. pl. *blech*), prípona inštr. sg. *-om* (*chlapom*), krátkosť v prípadoch *krava, slama* a i. Mladšia vrstva psl. rezíduí západoslovanského pôvodu je už čiastočne narušená. Tvary privlastňovacích zámen sú nekontraňované (*moja, moje, mojého*) a za psl. jery sa sporadicky vyskytuje *a* (*piatek, ven, ale mach, chřbát*).

2. Vokalizmus hornotrenčianskeho nárečia. Vokalizmus nárečia má päť krátkych, päť dlhých vokálov a tri dvojhlásky (ich realizácia je neustálená, ale krátka)¹². Vokály majú takúto štruktúru:

	a		á		ia
o	e		ó	é	uo
u	i	ú	í		ie

Za spis. *ä* v nárečí je *a* (*pata, maso*). O enkláve výskytu *ä* na severozápade bude reč ďalej. Za spis. *iu* je *ú* (*lepšú*). Vokalizmus svojou štruktúrou pripomína vokalizmus spisovnej slovenčiny, prípadne susedného areálu turčianskeho nárečia. Frekvencie niektorých vokálov nie sú však rovnaké (porov. *piatek, ven, ze ženu, dobré*, spis. *piatok, von, so ženou*, turč. aj *dobrųo*).

V nárečí nepôsobí pravidlo o rytmickom krátení. To znamená, že dlhé vokály i dvojhlásky majú zvýšenú frekvenciu.

Slabičné *ř, ř* môžu byť krátke i dlhé (*křk, spřchac, vřk*). Slabičné *ř, ř* majú malú frekvenciu (*vřk, přní, ale duh, stůp*, spis. *dlh, stlp*).

¹² So zreteľom na to hornotrenčianske dvojhlásky prepisujeme ako stredoslovenské dvojhlásky, teda znakmi *ja, je, uo*. V iných západoslovenských oblastiach, resp. aj v časti východnej slovenčiny, pokladáme staré dvojhlásky za rozložené a prepisujeme ich znakmi *jé, vó* (napr. v dokladoch z dolnotrenčianskej oblasti) alebo *je, vo* (napr. v dokladoch z okrajov východnej slovenčiny). Znakmi *ja, je, uo* napokon označujeme dvojhlásky aj v pomedznom východoliptovskom areáli.

3. Konsonantizmus hornotrenčianskeho nárečia. Konsonantizmus nárečia má takúto štruktúru:

p	b	f	v	m	r	j
k	g	ch	h			
t	d			n	l	
				ň	l̥	
c	dz	s	z			
č	dž	š	ž			

V štruktúre konsonantizmu sú len mäkkostné páry *n — ň, l — l̥*. Mäkké *ň, l̥* majú približne takú frekvenciu ako v spisovnom jazyku. Za spis. *d̥, t̥* je dôsledne *dz, c* (*dzeci, cicho, idzece, robic, kosc*), t. j. v nárečí je úplná asibilácia. Keďže je zachované aj reziduálne *dz, c* (*sadze, svjeca, noc*), konsonanty *dz, c* majú v nárečí vysokú frekvenciu (iba predložka *medzi* sporadicky znie *medi*). Osobitné prípady sú *kej, buj, choj, chojce* a pod. (spis. *keď, buď, choď, choďte*).

Znelostná neutralizácia je dôsledná (*zrazic, zložic, slatki, knod_hori*). Neutralizácia *v → f* sa však nerealizuje rovnomerne. Prevažne je obmedzená na začiatok slov (*ftáci, f_tom*, ale *hňev, slivka*), miestami je však dôsledná (*ftáci, f_tom, hňef, slifka*). Sporadicky sa vyskytuje aj realizácia typu *ch_komore*, ale aj *h_mesce*. Zo zdvojených konsonantov je ustálená len staršia vrstva (*makkí, precca, vaččí, ale padla, jedna, maso*). Osobitosťou je výskyt zdvojeného *jj* v tvaroch *stojja, bojja sa* (spis. *stoja, boja sa*), ale *mojého, tvojého*.

Za spis. skupiny *šť, žď* je zápslov. *šč, žďž*. Za spis. *che-* je *sc-* (*scem*). Začiatkové skupiny *čr-, čer-* sú ustálené.

4. Menná flexia hornotrenčianskeho nárečia. V mennej flexii sa tvrdé a mäkké paradigmy odlišujú výraznejšie ako v dolnotrenčianskom nárečí. Vyjadrovanie gramatickej kategórie životnosti je však v oboch nárečiach rovnaké (porov. ak. pl. *zajacón, zajacov* proti stredslov. *zajace*).

Flexia substantív má niektoré osobitosti. V gen. sg. mužských substantív je ustálený tvar *gazdu*, v nom. pl. sú prípony *-i, -ia, -ovja* (*chlapi, bracia, sinovja*). V gen. pl. sú prípony *-ov, -ov* s enklávou prípony *-vo* (*chlapov, chlapov, chlapvo*). Inštr. pl. charakterizuje viac prípon. V západnej časti je prípona *-ima*, vo východnej *-oma* (*chlapima, chlapoma*) a od juhu presahujú tvary na *-i, -ma* (*s chlapi, koňma*). Vo flexii ženských substantív reliktné tvary v dat. a lok. sg. typu *ruce, noze, macose* ustupujú tvarom *ruke, nohe, macoche*. V pluráli sa udržuje rozdiel medzi tvrdými a mäkkými vzormi (porov. *ženi, žjen, ženám, ženách, ulice, ulic, ulicjam, ulicjach*). V gen. pl. vyššiu frekvenciu má prípona *-i* (býva *ženi, rukí*), ale *ihjel, hrušjek* popri *ihél, hrušék* s enklávou tvarov *ihál, hrušák*, ba aj *hrušjak* (p. ďalej). V inštr. pl. je podobný stav ako pri mužských substantívach (*ženima, ženoma*, od juhu *ženáma*). Mäkké a tvrdé vzory sa výraznejšie odlišujú aj pri substantívach stredného rodu (*mestá, miest, mestám,*

mestách, srccja, sřc, srccjam, srccjach). V nom. a ak. sg. častejšia je však prípona *-o* (*mesto, srcco, pleco, vajco*). Na seba upozorňujú enklávy, resp. zóny reliktných tvarov *mestom, mestoch* (s presahom zo severu). V gen. a inštr. pl. je podobný stav ako pri paradigmách ženského rodu (*mjest, polí, jadér, šidél* s enklávou *jadár, šidál*, resp. *mestoma, mestima, mestáma*).

Aj v adjektívnej flexii sa udržujú rozdiely medzi tvrdými a mäkkými vzormi (*dobré, dobrého, dobrému, cudzie, cudziého, cudziemu* atď.).

Vo flexii zámen prevažujú zápslov. tvary (napr. *já, mňa, ma, se mnú, s tebu, ona, jěj, ju i hu, ích*, ale *uon*, ďalej *mojého, tvojého* atď. Niektoré tvary zámen nie sú jednotné. Napríklad zónu tvarov *tohto, tomu* od severu narušuje zóna tvarov *teho, temu*. V nom. pl. na juhu sú tvary *te, té* (*ženi, stromi*), na severe *tí* (*ženi, stromi*).

Vo flexii čísloviek sú niektoré osobitosti. Ustálené sú tvary *dvaja, dva, dve, tria, tri, štirja, štiri*, ďalej *dvoch, dvom, troch, trom, štiroch, štírom*. V inštr. sú tvary *dvoma, troma*, ale popri *štíroma* sú aj tvary *štirma* s enklávou *štirima*. Číslovka *pät* má znenie *pac* i *pec*, preto popri tvaroch *pjaci* sú známe aj tvary *pjeci* (*o pjeci, s pjeci*, ale aj *pecoma*).

5. Slovesná flexia v hornotrenčianskom nárečí. Slovesná flexia v prítomnom čase má znaky flexie západoslovenských nárečí, ale niektoré vzory majú bližšie k flexii susedného turčianskeho nárečia, resp. k flexii spisovnej slovenčiny. Napríklad ustálený je vzor *berem, bereš, berú, padňem, padňeš, padnú*, ale vzory *robiť, resp. trpieť a rozumieť* nesplynuli (porov. *trpím, trpiš, trpja, rozumiem, rozumješ, rozumejú*). Charakteristické sú aj paradigmy *vracjam, vracjaš, vracajú, vjem, vješ, vedzia*. V minulom čase *l*-ové prídavné má prípony *-l, -la* so zónou širšej unifikácie (*robil, robila*) alebo obmedzenej (*robil, robila*), resp. bez nej (na severe *robil, robila*). Iné paradigmy majú *l*-ové prídavné zápslov. (*ňiesel, ňiesla, padel, padla*). Od slovesa *byť* z juhu areál zasahuje tvar *bul, bula*. Inde je iba *bol, bola*. Zvláštnosťou sú tvary rozkazovacieho spôsobu *buj, bujme, choj, chojme* s presahom z juhu. Neurčitok má príponu *-c*, sporadicky *-ci* (*robic, vedzec, vľiesc* i *vľiesci*).

98. V severozápadnej časti areálu hornotrenčianskeho nárečia je vnútorne členený okrajový rajón (pri Púchove a medzi Púchovom a Bytčou) s niekoľkými osobitosťami. V severnej časti vo vokalizme je vokál *ä* približne v takej distribúcii ako v susednom turčianskom nárečí (*päta, mäso, žriebä*, ale aj *zarábäc, staväc*, ba aj *gäce*). Diftongy *ja, je*, najmä *uo* majú tu širšiu i ustálenejšiu distribúciu (*vjac, mjera, njož, buob, mjože*, inde *bob, bób, môže*). Vokalizmus má teda v tejto časti rajónu štruktúru podobnú štruktúre turčianskeho nárečia (s párom *a — ä*, p. kap. 105). V mennej flexii je niekoľko osobitostí, ktoré tvoria menšie enklávy a do rajónu presahujú z menších zón. Takou enklávou je napríklad výskyt inštr. sg. typu *ženum*. Charakteristický je tvar gen. pl. s príponou *-uo* (*chlapuo*) a tvar inštr. pl. s príponou *-ima* (*chlapima, ženima* aj *štirima*).

Upozorňujú na seba aj reliktné tvary v dat. pl. *mestom* a menšia zóna tvaru lok. pl. *mestoch*. V južnej časti rajónu zvláštnosťou sú najmä tvary gen. pl. typu *jamák*, ale aj *zahradák*, *hrušák* i *hrušjak*, *ovjac*, podobne *jadár*, *hrozán*. V zámennej flexii známe sú tu tvary *hích*, *hím* popri *ích*, *ím*. Zo slovesnej flexie pozoruhodná je enkláva tvaru *jesú* v 3. os. pl., resp. záporu *ňeje som* v 1. os. sg., ďalej enklávy tvarov *rozumja*, *scja* (inde *rozumejú*, *scú*). L-ové prídavné má príponu *-l* (v južnej časti rajónu je tvar *ňjasel*), *-la*, *-li*, neurčitok *-c*.

Pomedzné areály

DOLNOKYSUCKÉ NÁREČIE

99. Areál dolnokysuckého nárečia sa rozprestiera na oboch stranách rieky Kysuce v jej južnej polovici. Patria do neho lokality na širšom okolí Kysuckého Nového Mesta. Z jazykového hľadiska areál je vnútorne značne diferencovaný. Stretávajú sa v ňom izoglosné zóny smerujúce z areálu hornotrenčianskeho a turčianskeho nárečia, ale aj z pomedzia od severu. Vnútri areálu je niekoľko enkláv a rajónov.

1. Jadrom areálu dolnokysuckého nárečia je rajón výskytu len krátkych vokálov *a*, *o* — *e*, *u* — *i*. Po diftongoch sú tu stopy *ja*, *je*, *vo* (*pjatek*, *vjera*, *kvoň*). V západnej časti je rajón s krátkym i dlhým vokalizmom a so stopami po diftongoch *jé*, *vó* (*vjera*, *kvóň*). Zvláštnosťou je dlhé *é* a *á* s osobitnou distribúciou. Po perniciach a po *r*, *s*, *z* je dlhé *é* (*pétek*, *robé*, *nosé*, *vozé*, *varé*), po iných spoluhláskach je dlhé *á* (*kričá*, *začátek*, *ludá*). Konsonantizmus dolnokysuckého nárečia je značne nejednotný. Východnú časť zasahuje zóna s mäkkosťnými pármami *t* — *t'*, *d* — *d'*, *n* — *ň*, *l* — *l'* (*deťi*, *tiho*, *idete*, *koť*, miestami aj *teraz*, *deska*). Do južnej časti areálu zasa presahuje zóna s asibilátami *dz*, *c* za *d*, *t'* v takom rozsahu ako v hornotrenčianskom nárečí (*dzeci*, *cicho*, *idzece*, *kosc*). Miestami sú enklávy len s tvrdými spoluhláskami vrátane *d*, *t*, *n*, *l*, resp. *u* za tvrdé *l* (*leto*, *lipa*, *bujato*, *maja* od Kysuckého N. Mesta na východ). Znelostná neutralizácia je úplná. Neutralizácia *v* → *f* sa však realizuje nerovnomerne. V areáli sa stretajú zóny s dôslednou realizáciou a s realizáciou iba na začiatku slova (*fčera*, *f_tom*, *hňef*, *slifka* || juhových. *fčera*, *f_tom*, *hňev*, *slivka*). Osobitosťou je výskyt neutralizácie typu *ch_poli* a podľa toho aj *h_mesté*. Zdvojené konsonanty v nárečí nie sú.

2. Ani flexia nárečia nie je jednotná. V nom. pl. mužských substantív sú prípony *-i* (*chlapi*), na juhových. *-ja* (*bratja*, *ludja*), *-ovja* (*sinovja*), na záp. *-ová* popri *-ové* (*sinová*, *sinové*). V gen. pl. popri prípone *-ov* sa miestami ustálila prípona *-och* ako v lok. pl., takže paradigmu charakterizuje vnútroparadigmatická unifikácia (*chlapi*, *chlapoch*, *chlapom*, *chlapoch*). Vo flexii ženských sub-

stantív v dat. a lok. sg. prevládajú reliktné tvary *ruce, noze, macose*, v juhových. časti však narušujú ich výskyt tvary *ruke, nohe, macoche*. V inštr. sg. je tvar *ze ženu* s enklávou *ze ženum*. Zvláštnosťou sú tvary v gen. pl. typu *ružich, koscich*, ba popri tvaroch typu *žjen* bývajú aj tvary *ženoch*. V adjektívnej flexii sa odlišujú tvrdé a mäkké vzory (porov. *dobrého, dobrému* alebo *dobreho, dobremu, dobrej, ale predňeho, predňjemu, predňjej*). V nom. a ak. sg. pre stredný rod je zápslov. tvar *dobré* alebo *dobre* (v stred. slov. *dobruo*). V zámennej flexii prevládajú zápslov. tvary (*s tebu, se mnu, teho, temu* a pod.). Vo flexii čísloviek sú zasa stredslov. tvary (*dvaja, traja* alebo *trja, štirja, pjaťi, pjaťich*, v juhozáp. časti *pjaci, pjacich*, na záp. *péci, pécich*). Slovesná flexia má znaky zápslov. flexie (napr. *ňesem, ňeseš, ňese, ňesu*, ale *rozumjem, rozumješ, rozumja*). V 3. os. pl. sú prípony *-ja, -á, -é* (*robja, robá, robé*) a krátka prípona *-u* (*ňesu*). Do južnej časti presahuje z turčianskeho nárečia tvar 3. os. pl. *cheja* (inde je *chcu* alebo *chcú*). V tejto časti je pozoruhodná enkláva tvarov od slovesa *byť*: *som, jesi, jest, jesme, jeste, jesú*. L-ové prídavné má prípony *-l, -la, -li* alebo *-u, -ua, -li* s unifikáciou (*robél, robela* alebo *robeu, robeua*). Osobitosťou sú tvary neurčitku *kričiť, misliť, trpiť* (podľa *robiť*).

HORNOKYSUCKÉ NÁREČIE

100. Areálom hornokysuckého nárečia je územie povodia horného toku Kysuce v línii od Čadce na západ k moravsko-slovenskej hranici a na severozápad k poľským hraniciam. V nárečí sa odráža jeho kontakt s dolnokysuckým nárečím, s nárečiami moravsko-valašskými a goralskými.

1. Vokalizmus hornokysuckého nárečia tvoria len krátke vokály. Ich inventár však nie je celkom totožný s inventárom vokalizmu dolnokysuckého nárečia. Na rozdiel od tohto nárečia v hornokysuckom nárečí nie sú stopy po diftongoch (je tu napr. *vera, nož, väcej*). Okrem toho je tu vokál *ä* a vokál *y* zadnejšej realizácie. Pred pernicou *m* alebo po nej namiesto *e* býva zadnejší fonetický variant *ə* (*o dobrəm, robimə*). Vokalizmus v hornokysuckom nárečí má takúto štruktúru:

a	ä
o [ə]	e
u [y]	i

Vokály v hranatých zátvorkách sú fonetické varianty.

V porovnaní so spisovným jazykom vokál *ä* má väčšiu frekvenciu, pretože býva aj za spis. *ia* (*mäki, päta, prädza, päty, mäd*, spis. *mäkký, päta, priadza, piaty*). Vokál *y* sa vyskytuje aj po *dz, c* (*medzy, fšecy*), ak nie sú mäkké. No po *k, g* za *y* býva *i* (porov. *dobry*, ale *mäki*). Pre konsonantizmus nárečia je charakteristický výskyt asibilovaného *dz, c* za *ď, t* (*dzecy, dzesac, cycho, kosc*).

Asibilované *dz, c* sa stupňom mäkkosti prispôbovalo stupňu mäkkosti trených sykaviek. Takto v rámci areálu vznikli rajóny s tvrdým *dz, c* i s tvrdým *z, s*, s mäkkým *dž, č* a s mäkkým *š, ž* (*džeči, čicho: šeno, žima*) a rajón s veľmi mäkkým *dž, č* a s veľmi mäkkým *š, ž* (*džeči, čicho: šeno, žima*). Neutralizácia *v → f* sa v nárečí realizuje dôsledne (*fčera, hňef, slifka*).

2. Niekoľko osobitostí je v mennej i slovesnej flexii. Vo flexii mužských substantív v gen. sg. je ustálený tvar *gazdy*, v inštr. sg. *bratem* (*bratəm*). V nom. pl. sú prípony *-i, -e, -ove* (*chlapí, braće, ľudze* alebo *braće, ľudže, synove*). Gen. pl. má príponu *-of*, ale aj *-och* (*synof* i *synoch*). Osobitosťou je prípona *-ach* v lok. pl. (*synach, domach, časach*). Flexiu ženských substantív v singulári charakterizujú reliktné tvary v dat. a lok. (*ruce, noze, macose*), inštr. má príponu *-u* (*ze ženu*) s enklávou tvaru s príponou *-um* (*ze ženum*). V dat. pl. je prípona *-om*, lok. pl. *-ach*, v inštr. pl. *-ami* (pl. *ženy, žen, ženom, ženach, ženami*). Adjektívna flexia je jednotná (*dobry, dobreho, cudzy, cudzeho* atď.). V lok. sg. je tvar *o dobrəm*. Flexia zámen a čísloviek sa v zásade neodlišuje od flexie dolnokysuckého nárečia. Zvláštnosťou je tvar osobného zámena *jo* (za spis. *ja*), ale *mma, ma, se mnu*. Ustálené sú tvary *co, čeho, čemu, teho, temu, o təm*, pl. *ty* atď. Vo flexii čísloviek tvar *štero* má funkciu tvaru *štyria*. V inštr. je tvar *štyrima, päcima*. V slovesnej flexii v 1. os. sg. je prípona *-m*, v 1. os. pl. prípona *-ma* alebo *-mə* (*robima, robimə*). Sloveso *byť* má v prítomnom čase tvary *səm* alebo *sam, ješ, jest, zmə* alebo *zma, sće* (*sće*), *su*. *L*-ové prídavné má príponu *-l* (*robil, robila*), ale rozšírené sú aj tvary bez *-l* (typu *spad, priňes*). Od *byť* *l*-ové prídavné je *byl, byla*. Neurčitok má príponu *-c, -č* alebo *-č*.

Z knižných publikácií o západoslovenských nárečiach uvádzame *Atlas slovenského jazyka I—IV* /102/, R. Krajčovič /125/, I. Ripka /132, 133/, zo štúdií E. Gašinec /159/, A. Habovštiak /19/, A. Kellner /164/, R. Krajčovič /42, 169/, J. Mlacek /173/, J. Nižňanský /174/, K. Palkovič /176, 177, 178/, E. Pauliny /75/, I. Ripka /181/, A. Rýzková /183/, J. Sabršúl /184, 185/ a L. Šimovič /186, 187/.

STREDOSLOVENSKÉ NÁREČIA

STREDOSLOVENSKÝ MAKROAREÁL

101. Priestorom stredoslovenského nárečového makroareálu je centrálné územie Slovenska. Na západe je ohraničený východným úpäťm Považského Inovca a hrebeňom Malej Fatry, na severe východnou časťou Slovenských Beskýd a západným horstvom Vysokých Tatier, na východe líniou vedenou horným tokom Popradu k rozvodu Váhu a Hornádu, odtiaľ cez Slovenské Rudohorie k hornému toku Slanej a k Slovenskému krasu.

Stredoslovenský nárečový makroareál dodnes výrazne charakterizujú počet-

né staršie i mladšie psl. rezíduá nezápadoslovanského pôvodu popri psl. javoch západoslovanského pôvodu. Medzi staršie psl. rezíduá nezápadoslovanského pôvodu patria prípady *rat-*, *lat-* za psl. *ořt-*, *ořt-* (*ražeň*, *lakeť* a iné), *l* za psl. *dl*, *tl* (*šilo*, *omelo*), *s* za psl. *ch'* (dnes v nom. pl. typu *žeňisi*). Starými psl. rezíduami sú akiste aj prípona *-om* v inštr. sg. (*chlapom*), tvar *sa* v 3. os. pl. od *byť* (*to sa naše koňe*) a prípona *-mo* v 1. os. pl. (typ *robímo* dnes v južnej časti makroareálu). Medzi mladšie psl. nezápadoslovanské rezíduá patrí napríklad začiatkové *i-* (napr. v slove *ihla*), slabičné *r*, *l* v prípadoch *krv*, *sřz*, striednica *o* za silný tvrdý *ɔ* (*pjatok*, *von*), osobitosti po kontrakcii (v tvaroch *ženou*, *dobruo*), krátkosť v slovách typu *krava*, *slama*, *breza*, *sila*, dĺžka v nom. a ak. pl. *mestá* a i. Z psl. javov západoslovanského pôvodu uvedieme aspoň zachované začiatkové *kv-*, *gv-*, dnes *hv-* (*květ*, *hvězda*), neprítomnosť epentetického *l* (*kúpa*, *postaveňje*), *dz*, *c* za psl. *dj*, *tj*, *kt* (*medza*, *svjeca*, *noc*).

K psl. nezápadoslovanským rezíduám treba dodať, že niektoré z nich sa v stredoslovenskom makroareáli ešte dnes vyskytujú na starom kompaktnom území, iné v modifikovanom (zúženom alebo rozšírenom) priestore. Smery izoglos týchto psl. rezíduí dodnes tvoria izoglosné hraničné pásmo na západe i na východe stredoslovenského makroareálu.

Funkciu hraničnej izoglosy má napríklad izoglosa *rat-*, *lat-* v prípadoch *ražeň*, *lakeť* (*ražeň*, *lakeť* || *rožen*, *loket*, *rožeň*, *lokec* na západe i na východe). Prípady *rázporok*, *rázvora*, najmä však *rakita*, *rasocha* a *rážďia* (*rázporek*, *rážďí*, *rážďjé* a pod.) majú dnes rozšírené zóny výskytu na západ i na východ (juhovýchod). Ďalej sem patrí izoglosa *l* proti *dl*, *tl* dnes so zúženou zónou výskytu (*šilo* || *šillo*, *šidlo* na západe i na východe), izoglosa *s* za psl. *ch'* proti *š* alebo *ch* dnes v nom. pl. s rozšírenou zónou výskytu (*Česi* || *Češi* na západe, *Česi* || *Čechi* na východe). Z mladších psl. nezápadoslovanských rezíduí, ktorých izoglosy majú dnes hraničnú funkciu, uvedieme izoglosu striednice *o* proti *e* za silný *ɔ* (*pjatok* || *pátek*, *pjatek* na západe, *pjatok* || *pjatek* na východe), ďalej izoglosu prípony *-ou* proti *-ú*, *-u* vo flexii ženských substantív (*ženou* || *ženú*, *ženu* na západe, *ženou* || *ženu* na východe), izoglosu prípony *-uo* proti *-é*, *-e* v adjektívnej flexii (*dobruo*, *dobró* || *dobré* na západe, *dobruo*, *dobrua* || *dobre* na východe). K týmto reziduálnym izoglosám sa radia izoglosy slovesnej tematickej morfémy *-je-* proti *-e-* (*berješ* || *bereš* na západe i východe), prípona v nom. a ak. sg. *-ja* proti *-í*, *-jé*, *-je*, *-e* (*zdravja* || *zdraví*, *zdravjé*, *zdravje* na západe, *zdravja* || *zdrave* na východe).

K týmto reziduálnym izoglosám sa dnes pridružujú niektoré historické izoglosy. Taká je napríklad izoglosa zóny pôsobenia pravidla o rytmickom krátení (*dáva* || *dává* na západe, *dáva* || *dava* na východe), ďalej izofóna fonetického variantu *-u* proti *-v* alebo *-f* (*hñeu* || *hnev*, *hñef* na západe, *hñeu* || *hñef*, *hñif* na východe), mäkkého *d*, *t* proti *d*, *t* alebo *dz*, *c* (*deři* || *dzeci*, *deři* na západe, *deři* || *dzeci* na východe), izomorfa prípony *-e* proti *-ov*, *-uo*, *-och* v ak. pl. vo flexii

mužských substantív (*zajace* || *zajácov*, *zajácuo* na západe, *zajace* || *zajacoch* na východe), izomorfa prípony *-om* proti *-ém*, *-im* v lok. sg. v adjektívnej flexii (*o dobrom* || *o dobrém* na západe, *o dobrom* || *o dobrim* na východe), izomorfa prípony *-ho* proti *-ého*, *-eho* vo flexii prívlastňovacích adjektív (*bratouho* || *bratového* na západe, *bratouho* || *bratového* na východe) a iné.

Napokon hraničnú funkciu majú aj niektoré izolexy. Také sú napríklad izolexy *ľiace* || zápslov. *oprati*, *šechtár*, *žochtár* || zápslov. *hrotok*, *mačka* || zápslov. *kočka*, *mládza* || zápslov. *otava*, *teraz* || zápslov. *ščúl*, *fčúl*, *tučni* || zápslov. *tľstí*, resp. *ďedína* || výchslv. *valal*, *ňebožjec* || výchslv. *švider*, *žrijebä* || výchslv. *hača*, *jarabica* || výchslv. *kuropka*, *oblok* || výchslv. *oblak*, *ňeचा*, *nahat'* || výchslv. *zochabic* a iné.

Niektoré zóny psl. mladších reziduálnych javov nezápadoslovenského pôvodu presahujú do susedného západoslovenského a čiastočne aj východoslovenského makroareálu. Napríklad reziduálna izoglosa začiatočného *i-* v slove *ihla*, slabičné *ř*, *ļ* v prípadoch typu *křv*, *sřz*, inštr. sg. s príponou *-om*, krátkosť v slovách typu *krava*, *slama*, kvantita v tvare typu *mestá* (proti záhor. *jehya*, *křef*, *chųapem*, *kráva*, *suáma*, *mjesta*) ohraničujú zóny, ktoré siahajú až po úpätie Malých a Bielych Karpát. Začiatočné *i-* (v slove *ihla*) presahuje aj do východoslovenského makroareálu. Podobný presah majú aj izoglosné zóny mladších historických stredoslovenských javov. Taká je napríklad zóna dvojhlások *ja*, *uo*, *je* na severe, neutralizácia *v* → *f* na začiatku slov (*ftáci*, *f_tom*, ale *hňev*, *slivka* z pôvod. *hňeu*, *sľivka*), zóna slabičného *ř*, *ļ* v prípadoch *dļh*, *tļk*, zóna príchastia na *-v* (*padóv* z pôvod. *padóu* a to z *padól*) a *i*.

Makroareál stredoslovenských nárečí sa člení na dva nárečové regióny (regionálne areály), na severozápadný a juhovýchodný región.

SEVEROZÁPADNÝ REGIÓN STREDOSLOVENSKÝCH NÁREČÍ

102. Severozápadný región stredoslovenských nárečí od juhovýchodného regiónu oddeľuje línia smerujúca od Štiavnických vrchov a Javoria horstvom Slovenského rudohoria až po horný tok Slanej.

Vyskytujú sa v ňom všetky psl. reziduá nezápadoslovenského pôvodu, o ktorých bola reč v predchádzajúcej kapitole. Kompaktnosť prípadov *rat-*, *lat-* (*ražeň*, *rakita*, *rázporok*, *lakeť*, *laňi* atď.) je výraznejšie narušená azda zovšeobecnením predpony *roz-* (dnes je napr. *rozdeliť*, ale pri Skýcove je vrch *Razdel*). Psl. *l* za *dl*, *tl* má dnes zmenšenú izoglosnú zónu (v turč. nárečí je *šidlo*, *močidlo*), psl. *s* (z pôvod. *ch'*) sa v plnom rozsahu vyskytuje iba v nom. pl. typu *žeňisi* (v dat. a lok. sg. sú tvary *much*, *macoche*). Kompaktnosť výskytu si však dobre zachováva tvar *sa* v 3. os. pl. od slovesa *byť*, ďalej tvary po kontrakcii *ženou*, *dobruo* a napokon aj *o* a charakteristické *a* (*á*) za silný *ɔ* (*piatok*, *von*, *mach*,

dážď). Ustálená je aj prípona *-om* v inštr. sg. vo flexii substantív mužského rodu (typ *chlapom, hadom*).

Od juhovýchodného regiónu ho dnes oddeľuje pásмо hraničných izoglos, ktoré sa v smere od východu na západ vejárovito rozptyľuje. Za najstaršiu sa pokladá izomorfa *-me* proti *-mo* v 1. os. pl. (*robíme* || juž. *robímo*). Mladšie sú napríklad izofóny *ja* proti *ej, ä* (*piatok* || ipeľ. *pejtok*, gem. *pätok*), *uo* proti *ó, ua* (*kuoň* || ipeľ. *kõň*, gem. *kuaň*), *je* proti *é, ja* (*vjera* || ipeľ. *věra*, gem. *vjara*) a *i*. Charakteristická je hraničná izoglosa *krú* || juž. *krũ*. Z hraničných izomorf uvedieme aspoň tvary *ruki* || juž. *ruke* v gen. sg., *ruke* || juž. *ruki* v dat. a lok. sg., *dobrjeho* || juž. *dobriho, ten* || juž. *tot*.

Severozápadný región stredoslovenských nárečí sa člení na sedem základných areálov a päť pomedzných areálov. Charakterizujú ho viaceré presahové i uzavreté zóny, vnútorné rajóny i enklávy osobitných javov vnútri základných areálov. Medzi základné areály tohto regiónu patrí areál dolnooravského, stredooravského, turčianskeho, liptovského, zvolenského, hornonitrianskeho a tekovského nárečia. Za pomedzné areály pokladáme na severe areál hornooravského nárečia, na západe areál bánovského a topoľčianskeho nárečia a na východe areál slanského a podtatranského nárečia.

Základné areály

DOLNOORAVSKÉ NÁREČIE

103. Areál dolnooravského nárečia je časťou väčšej oblasti oravských nárečí, ktorá sa rozprestiera na oboch stranách rieky Oravy bez povodia jej horného toku. Na západe ju ohraničujú horské výbežky východnej časti Slovenských Beskýd a na východe svahy západného horstva Vysokých Tatier. Areál dolnooravského nárečia sa nachádza v priestore dolného toku Oravy ohraničenom severnými výbežkami Malej Fatry na západe a Veľkej Fatry na východe. Patria do neho lokality v širšom okolí Dolného Kubína.

Dolnooravské nárečie na severovýchode susedí s areálom stredooravského nárečia. Jazykovú stavbu oboch nárečí charakterizujú početné diferenčné osobitosti, preto ich pokladáme za samostatné areály. V severnej časti oravskej nárečovej oblasti sa nachádza ešte jeden nárečový areál, ktorý pre niektoré osobitosti spôsobené kontaktmi s goralskými a poľskými nárečiami pokladáme za pomedzný (o ňom v kap. 110).

Izoglosná hranica medzi dolnooravským a stredooravským nárečovým areálom je pomerne výrazná. Tvoria ju napríklad izofóny *ä* proti *e* (*päta* || stredor. *peta*), *ä* proti *é, á* (*pätok, začätok* || stredor. *pétok, začátok*), variant *-u* proti *-f* (*hñeu* || stredor. *hñef*), izomorfy prípon *-ä, -ovä* proti *-é, -ové* (*rodíčä, sinová* ||

stredor. *rodičé, sinové*), tvarov *mňä, tēbä* || stredor. *mňe, tebe, dvaja* || stredor. *dvome, sa* || stredor. *sú* v 3. os. pl. (vo východnej časti).

1. Rezíduá vývinu psl. základu slovenčiny v dolnooravskom nárečí. V dolnooravskom nárečí sa stredslov. rezíduá psl. nezápadoslovanského pôvodu vyskytujú v takom rozsahu ako v iných stredoslovenských nárečiach. Rozšírené sú takmer všetky známe prípady *rat-*, *lat-* v stredoslovenskom makroareáli (*ražeň, rázporok, rázpin, laket, laňi* atď.), je tu *l* za psl. *dl, tl* (v prípadoch *šilo, omelo*), v nom. pl. *s* za psl. *ch'* (*žeňisi*). Iba výskyt tvaru *sa* v 3. os. pl. je miestami narušený enklávami tvaru *sta* (*to sta naše koňe*). Kompaktne sa však vyskytujú prípady *ihla, krú*, tvary *s chlapom, zo ženou, dobro*, vokál *o* za silný *ɓ* (*pátok, von*).

2. Vokalizmus dolnooravského nárečia. Vokalizmus tohto nárečia sa vyznačuje vokalickým reliktom dlhého otvoreného *ä*. Má takúto štruktúru:

a	ä	á	ǣ		
o	e	ó	é	uo	je
u	i	ú	í		

Vokály *ó, é* sú spravidla v novších slovách.

Vokál *ä* má väčšiu frekvenciu i distribúciu ako v spisovnej slovenčine (porov. *päta, mäso, čas, präsä, tä, rád*, spis. *päta, mäso*, ale *čas, prasa, tá, rad*). Vokály *o, e, u, i* majú približne takú frekvenciu ako v spisovnom jazyku. Vokál *ǣ* je za spis. *ia* (*pátok, vác, začátok, robä, ulicäch*, spis. *piatok, viac, začiatok, robia, uliciach*). Za spis. *iu* v nárečí je *ú* (*lepšú, cudzú*). Dvojhlásky *uo, je* v nárečí majú len málo zvýšenú frekvenciu (porov. *kuoň, dobro, dobrého, dobrému, cudzieho, cudziemu*, spis. *kôň, dobré, dobrého, dobrému, cudzie, cudzieho, cudziemu*).

V nárečí je krátke i dlhé slabičné *ɾ, ʃ*. Pôsobí v ňom pravidlo o rytmickej krátení v stredoslovenskom rozsahu.

3. Konsonantizmus dolnooravského nárečia. Konsonantizmus dolnooravského nárečia sa v zásade neodlišuje od konsonantizmu spisovnej slovenčiny. Má takúto štruktúru:

p	b	f	v	m	r	j
k	g	ch	h			
t	d			n	l	
ť	ď			ň	ľ	
c	dz	s	z			
č	dž	š	ž			

Charakteristickou črtou konsonantizmu dolnooravského nárečia sú teda mäkkostné páry *t — t', d — d', n — ň, l — l'*. Mäkké *t', d', ň, l'* majú približne takú frekvenciu ako v spisovnom jazyku. Iba v malej enkláve na juhu (v nárečí Valaskej Dubovej) sa vyskytuje len tvrdé *t, d, n, l*. Osobitosťou je dnes už

sporadický výskyt reliktnej bilabiálnej (obojpernej) realizácie spoluhlásky *v* (*woda, powedať, spew*, t. j. *speu*).

Znelostná neutralizácia je v nárečí dôsledná. Neutralizácia *v* → *f* sa však obmedzuje na začiatok slov (*fčera, f_utom*, ale *hñeu, sliyka*). Zdvojené konsonanty v nárečí nie sú.

V celom areáli sú ustálené skupiny *št', žd'* (*ešte, hviždať*). Na začiatku slov za spis. *str-* je skupina *sr-* (*sreda, srebat',* ba aj *srjebro*).

4. Menná flexia dolnooravského nárečia. Menná flexia nárečia je vcelku blízka flexii stredoslovenských nárečí v severozápadnom regióne. Uplatňuje sa v nej gramatická kategória mužskej osoby (porov. ak. pl. *chlapou*, ale *zajace*) a chýbajú tvary vokatívu. Aj diferenčné tvary po kontrakcii sú stredoslovenské (inštr. *zo ženou*, tvar *dobruo*, nom. a ak. sg. *zdravja* a i.).

Vo flexii mužských substantív v gen. sg. je tvar *gazdu*, v nom. pl. prípony *-i, -ä, -ová* (*chlapi, rodičä, sinová*). Gen. pl. má príponu *-ou*, inštr. pl. prípony *-i, -mi, -ami* (*s chlapi, s koňmi, z gazdami*). Vo flexii ženských substantív v dat. a lok. sg. sú tvary *ruke, nohe, macoche*, v inštr. sg. tvary *ženou, ulicou*. V gen. pl. sú tvary *žjen, ihjel* s presahom tvaru *ihál* z areálu turčianskeho nárečia. Vo flexii substantív stredného rodu charakteristický je tvar nom. a ak. sg. *zdravä* (spis. *zdravie*). Zvláštnosťou je paradigma *lištä, listätä, listätü* (podľa *djeučä*). V celej flexii substantív sa zachovávajú rozdiely medzi tvrdými a mäkkými vzormi (porov. *ženi, ženám, ženách, ulice, uličäm, uličäch, mestä, mestäm, mestäch, sřčä, sřčäm, sřčäch* atď.).

Flexiu adjektív charakterizuje stredoslovenská unifikácia. Paradigme *dobri, dobruo, dobrjeho, dobrjemu, o dobrom, dobrä, dobrej, dobrü, s dobrou* zodpovedä paradigma *cudzí, cudzju, cudzjeho, cudzjemu, o cudzom, cudzä, cudzej, cudzü, s cudzou*. Flexia privlastňovacích adjektív má tiež stredslov. tvary (*bratou, bratouho, bratoumu* atď.).

V zámennej flexii v dolnooravskom nárečí sú tvary *jä, mñä, mä, so mnou, tebä, tä, s tebou*, ďalej *ten, toho, tomu* (s presahom tvarov *teho, temu* zo severu), *o tom, tvoj, tvojho, tvojmu, o tvojom* atď. Zámenä *čo, kto, ktorý, všetci* majú podoby *čuo, chto, chtori, šeci*.

Vo flexii čísloviek sú tvary *dvajä, dva, dve, dvoch, dvomä, v enkláve dvomä, trajä, tri, troch, trom, tromä i tromä, štirä, štiroch, päti, pätiäch* atď.

5. Slovesná flexia dolnooravského nárečia. Aj slovesná flexia je blízka flexii stredoslovenských nárečí severozápadného regiónu. Sloveso *byť* má v 1. os. sg. tvar *som*, pl. *zme*. V 3. os. pl. je stredslov. tvar *sa*, miestami *jesü*, ba v enkláve sa vyskytuje aj tvar *sta*. Slovesä *nieť, tieť i umrieť* v prítomnom čase majú stredslov. tematickú morfému *-je-* (*ñesjem, ñesješ, ñesje* atď.). Podobne aj sloveso *rozumieť* (*rozumjem, rozumješ, ale rozumejü*). V 3. os. pl. sú prípony *-ä, -ü* (*robä, ñesü*). *L*-ové prídavné má prípony *-u, -la, -li* (*robiu, robila, robili, ñjesou*, ale *ñesla, ñesli, bou, bola, boľi*). Od slovesa *jesť* *l*-ové prídavné má formu *jeu*,

jedla. Neurčitok má príponu *-ť* (*robiť, kričať, rozumieť, krásť, prepásť*, ba aj *sasť si*, spis. *kradnúť, prepadnúť, sadnúť si*).

STREDOORAVSKÉ NÁREČIE

104. Areál stredooravského nárečia sa rozprestiera v centre oravskej nárečovej oblasti v pásme smerujúcom od západných svahov západnej časti Vysokých Tatier až po horný tok Oravy. Na juhu susedí s areálom dolnooravského nárečia, na severe s pomedzným areálom hornooravského nárečia.

O izoglosnej hranici na pomedzí s dolnooravským nárečím už bola reč (p. kap. 103). Izoglosná hranica s hornooravským areálom je dosť výrazná. Tvoria ju napríklad izofóny *e* proti *a*, *ja* (*peta* || horav. *pjata*), *é* proti *a*, *ja* (*pétok* || horav. *pjatek*), dlhé vokály proti krátkym vokálom (*dáva, cudzú, dobrí* || horav. *dava, cudzu, dobri*), izomorfy prípony *-uof* proti *-of, -om* v inštr. sg. (*ženuof* || horav. *ženof, ženom*), prípon *-ám, -ách* proti *-om, -och* vo flexii ženských vzorov (*ženám, ženách* || horav. *ženom, ženoch*), tvarov *tebe* || horav. *tébja*, inštr. *dvomé* || horav. *dvomja, ja som bol* || horav. *ja bol* a iné.

1. Rezíduá vývinu psl. základu slovenčiny v stredooravskom nárečí. Psl. rezíduá nezápadoslovenského pôvodu sa v stredooravskom nárečí vyskytujú v takom rozsahu ako v dolnooravskom nárečí, resp. v iných stredoslovenských nárečiach. Vyskytujú sa prípady *rat-, lat-* (*ražeň, lakeť*), *l* za psl. *dl, tl* (*šilo, omelo*) a v nom. pl. je *s* za psl. *ch'* (*žeňsi*). Nekompaktný je však výskyt tvaru 3. os. pl. od *byť*. Vo východnej časti je tvar *sú*, v západnej *sa* popri *jesú*. Kompaktné sa však vyskytujú prípady *ihla, krú*, tvary *s chlapom, zo ženuof, dobruo*, vokál *o* za silný *ɔ* (*pétok, von*).

2. Vokalizmus v stredooravskom nárečí. V porovnaní s dolnooravským nárečím inventár vokálov v stredooravskom nárečí je menší. Má takúto štruktúru:

	a		á			
	o	e	ó	é	uo	je
	u	i	ú	í		

Vokály *ó, é* sa vyskytujú spravidla v novších slovách.

Zo znázornenia štruktúry vyplýva, že v stredooravskom vokalizme nie sú vokály *ä, å*. Vyskytujú sa iba v enkláve v centre areálu (na okolí Krivej). V ostatnej časti areálu za *ä* je *e* alebo v niektorých prípadoch *a* (*peta, meso, prese* i *prasa*). Za dlhé *ä* je dlhé *é*, ale býva aj *á* (*pétok, robé, ukézať*, ale *začátok*). Dvojhlasčky *uo, je* sa však vyskytujú v takom rozsahu ako v dolnooravskom nárečí. Za spis. *iu* je *ú* (*cudzú*).

V nárečí je krátke i dlhé slabičné *ɾ, ʃ*. Pôsobí v ňom pravidlo o rytmickom krátení (*dáva, krátke aj súda*).

3. Konsonantizmus stredooravského nárečia. Konsonantizmus stredooravského nárečia sa od konsonantizmu dolnooravského nárečia v zásade neodlišuje.

Znázornenie štruktúry konsonantizmu je na s. 238.

Charakteristický je výskyt mäkkostných párov *t — t', d — d', n — ň, l — l'*. Sporadicky sa vyskytuje aj bilabiálna realizácia *v* (*woda, spew*, t. j. *speu*).

Na rozdiel od dolnooravského nárečia neutralizácia *v → f* v stredooravskom nárečí je dôsledná (*fčera, f₁tom, hňef, slifka*, ba aj *brat₁of*, inštr. *žen₁of*). Zdvojené konsonanty v nárečí nie sú.

V nárečí sú skupiny *št', žď* a na začiatku je skupina *sr-* (*sreda, srebat'*).

4. Menná flexia stredooravského nárečia. Menná flexia tohto nárečia je blízka flexii dolnooravského nárečia, no je v nej niekoľko osobitostí.

Vo flexii mužských substantív v gen. sg. je tvar *gazdu*. V nom. pl. flexia osobných mužských substantív má tvary *-i, -á, -ové* (*chlapi, bratá i ľudá, ale sinové*), flexia neosobných substantív má *-i, -e* (*hadi, medvede*). V gen. pl. je prípona *-₁of* (*sin₁of*) s enklávou prípony *-ou* (*sinou*). Inštr. má prípony *-í, -mí, -amí*. Vo flexii ženských substantív v dat. a lok. sg. sú popri tvaroch *ruke, nohe, muče* aj relikty *ruce, noze, muse*. Inštr. sg. má príponu *-₁of* (*žen₁of, ulic₁of*). V gen. pl. sú tvary *žjen, ihjel*, ale *hrušjek i hrušek*. V dat. a lok. sú tvary unifikované (*ženám, ženách, ulicám, ulicách*). V paradigmách substantív stredného rodu v gen. pl. sú tvary *mjest, krídel i kríl, šidjel i šíl*. V dat. a lok. pl. popri tvaroch *mestám, mestách* v západnej časti sú tvary *mestom, mestoch*. V inštr. je prípona *-amí*.

Flexia adjektív je taká ako flexia dolnooravská (*dobrí, dobr₁o, dobr₁eho, dobr₁emu, o dobrom, cudzí, cudz₁o, cudz₁eho, cudz₁iemu, o cudzom, dobrá, dobrej, z dobr₁of*. Tak aj *brat₁of, brat₁o₁ho, brat₁o₁umu, o bratovom, bratovo, bratova* atď.).

V zámennej flexii sú tvary *já, mňe, me, tebe, so mn₁of, s tebu₁of, ten, teho, temu, č₁o, čo, čeho, čemu, čto, čtorí, šeci, šetki i šetk₁e*.

Flexia čísloviek má tvary *dvajá, dva, dve, dvoch, dvom*, inštr. *dvomé, trajá, tri, troch, trom*, inštr. *tromé*, podobne *štírmé, pétímé i pátímí*.

V enkláve v centre areálu s výskytom *ä, ä* sú dolnooravské tvary *bratä, ľudä, sinová, ulicách, mňä, dvajä, dvomä* a i.

5. Slovesná flexia stredooravského nárečia. Slovesná flexia sa od flexie dolnooravského nárečia v zásade neodlišuje. Sloveso *byť* má v 1. os. sg. tvar *som*, pl. *zme*. V 3. os. pl. je tvar *sa*. V 3. os. pl. ostatných sloves sú prípony *-é, -u* (*robé, ňesu*). Slovesá *niešť, umrieť i tiecť* majú v prítomnom čase tematickú morfému *-je-* (*ňes₁iem, ňes₁ieš, ňes₁je* atď.). *L-ové* prídastie má prípony *-l, -la, -lí* (*robil, robila, robili, ňjesol*, ale *ňesla, ňesli, bol, bola, boli*). Osobitosťou sú enklávy (napr. pri *Zázrivej*) minulého času s *l-ovým* prídastím rozšíreným o *-ch* (*volalach*, resp.

voauach, ale aj *jach bol*). Infinitív má príponu *-í* (*robiť, kričať, rozumeť, prepadnúť, sadnúť, klásť*).

V enkláve v centre areálu s výskytom *ä, ä* sú tvary v 3. os. pl. *robä, trpä*.

O hornooravskom pomedznom areáli pozri na s. 255.

TURČIANSKE NÁREČIE

105. Areál turčianskeho nárečia sa rozprestiera na oboch stranách Turca od jeho horného toku po ústie do Váhu. Na západe ho ohraničuje hrebeň Malej Fatry, na východe hrebeň Veľkej Fatry. Areál z jazykového hľadiska, ale ani z hľadiska zemepisného nie je taký vnútorne diferencovaný ako iné základné areály stredoslovenského nárečového makroareálu.

Od susedného areálu hornotrenčianskeho nárečia ho oddeľujú reziduálne i mladšie izoglosy. Z reziduálnych izoglos sem patrí napríklad *rat-, lat-* proti *rot-, lot-* (*ražeň, lakeť* || htrnč. *rožeň, lokec*), prípona *-ou* v inštr. sg. proti *-ú* (*zo ženou* || htrnč. *ze ženú, ze ženu*), striednica *o* za silný *ɔ* proti *e* (*piatok* || htrnč. *piatek*), vokál *ä* proti *a* (*päta* || htrnč. *pata*). Z mladších izoglos je to *k* proti zdvojenému *kk* (*mäki* || htrnč. *makki*), prípona *-ia* v nom. a ak. sg. (*zdravja* || htrnč. *zdravje*, lok. sg. na *-om* proti *-ém* (*o dobrom* || htrnč. *o dobrém*) a *i*. Od susedného areálu liptovského a zvolenského nárečia ho delia zasa izoglosy niektorých reziduí západoslovenského pôvodu, ktoré presahujú do turčianskeho nárečia z hornotrenčianskeho nárečia. Z reziduálnych izoglos sem patrí zachované *dl, tl* (*šidlo* || lipt., zvol. *šilo*), z mladších izoglos prípony adjektívnych tvarov *-ého, -ému* proti *-jeho, -jemu* (*dobrého* || lipt. *dobrjeho*), nenáležité *ä* proti *a* (*zarábät* || lipt., zvol. *zarábat*) a iné.

1. Rezidua psl. základu slovenčiny v turčianskom nárečí. V turčianskom nárečí sa psl. rezidua nezápadoslovenského pôvodu vyskytujú v takom rozsahu ako v ostatných stredoslovenských nárečiach v severozápadnom regióne. Kompaktne sa napríklad vyskytujú prípady *rat-, lat-* (*ražeň, rakita, rázvora, lakeť, laňi* atď.), *s* za psl. *ch'* (*žeňsi*, sporadicky aj v tvaroch *macose, po blse*), tvar *sa* v 3. os. pl., ďalej znenie *ihla, krú*, tvary *s chlapom, zo ženou, dobro, o* za silný *ɔ* (*piatok, von*), *a* za silný tvrdý i mäkký jer (*mach, dážd, cesnak, lan*) a iné javy. Komplexnosť tejto vrstvy narúša výskyt skupín *dl, tl* v celom areáli (*šidlo, ometlo*).

2. Vokalizmus turčianskeho nárečia. Vokalizmus turčianskeho nárečia je veľmi blízky vokalizmu spisovnej slovenčiny tak inventárom, ako aj štruktúrou.

Dnes má takúto štruktúru:

a	ä		á			ia
o	e		ó	é		uo je
u	i	ú		í	ju	—

Vo vokalizme je teda vokál *ä* a diftongy *ia, uo, je, ju* ako v spisovnej

slovenčine. Vokál *ä* má však vyššiu frekvenciu (porov. *päta, mäso, stavät, kýmä, kämeň, gäte*, spis. *päta, mäso, ale stavať, krmia, kameň, gate*). Za vokál *ä* je dnes *e* len v malej enkláve (na okolí Turian). Vyššia je aj frekvencia diftongu *je* (porov. *dobrého, dobrému, letného, letnému, predňje, predňjeho, predňjemu, v časjeh*, spis. *dobrého, dobrému, letného, letnému, predné, predného, prednému, v časoch*). V pozícii dvojhlásky *je* pred *-u* býva fonetický variant *jo* (typ *ďjouča*). Dlhé *ó* býva v zdomácnených slovách (*sóda, móda*).

V nárečí pôsobí pravidlo o rytmickom krátení vo väčšom rozsahu ako v spisovnej slovenčine (*dáva, kráti, kýmä, chvála*, spis. *dáva, kráti, krmia, chvália*). Slabičné *r, l* môže byť krátke i dlhé, ale aj tvrdé a mäkké (*vľk, gľh*, spis. *dlh*).

3. Konsonantizmus turčianskeho nárečia. Aj konsonantizmus tohto nárečia je blízky spisovnému konsonantizmu. Má takúto štruktúru:

p	b	f	v	m	r	j
k	g	ch	h			
t	d			n	l	
ť	ď			ň	ľ	
c	dz	s	z			
č	dž	š	ž			

V štruktúre konsonantizmu majú teda pevné miesto mäkkostné páry *t — ť, d — ď, n — ň, l — ľ*. Mäkké *ť, ď, ň, ľ* má približne takú frekvenciu ako v spisovnej slovenčine. Neutralizácia *v → f* je v nárečí obmedzená na začiatok slov (*ftáci, f₂tom*, ale *hñeu, sľiuka*). Iné znelostné páry sa neutralizujú dôsledne, a to aj pred sonórmi (*zraziť, zložiť, slatki, knod₂ horí*). Zdvojené konsonanty v nárečí nie sú (*mäki, deni, preca, väci, šidlo, padne*, spis. *mäkký, denný* atď.).

Skupiny *št, žď* sú v nárečí ustálené. Zvláštnosťou sú skupiny *gľ-, kľ-* na začiatku slov za *dľ-, tľ-* (*gľh, kľkli*, spis. *dlh, tlkli*). Na začiatku slov je skupina *str-* proti stredslov. *sr-* (*streda, stretnuť, strebať*).

4. Menná flexia v turčianskom nárečí. Flexia podstatných mien je blízka flexii v spisovnej slovenčine. V paradigmách mužských substantív sa odráža gramatická kategória mužskej osoby (porov. ak. pl. *chlapou*, ale *medvede*). Po kontrakcii sa v tvaroch zachovávajú stredoslovenské osobitosti (napr. tvary *zo ženou*, nom. a ak. sg. *zdravja, dobrovo*).

Vo flexii mužských substantív je len málo osobitostí. V gen. sg. je tvar *gazdu*, v nom. pl. sú prípony *-i, -ja, -ovja* (*chlapi, bratja, sinovja*). Osobitné tvary sú najmä v lok. pl. Popri prípone *-och* známa je aj prípona *-ach* a miestami aj *-jeh* (*chlapoch*, ale *vozach, koňach, domjeh, časjeh*). Vo flexii ženských podstatných mien sa vyskytujú v dat. a lok. relikty *ruce, noze*, sporadicky *macose* popri tvaroch *ruke, nohe, macoche*, resp. aj *ruki, nohi*. Osobitosťou sú tvary typu *zahrácie*. V gen. pl. okrem tvarov typu *žjen, ruží* sa miestami vyskytujú aj tvary *hruškou, dlaňou*, zvláštne sú tvary *vidál, maták* a pod. Podobné tvary sú aj v gen.

pl. substantív stredného rodu (*mjest, jadár*, ale aj *hroznoú, sřcou*). V inštr. sú prípony *-i, -ami, -ami* (*s chlapí, chlapami, ženami*). V južnej časti býva tvar *z husíma*. Rozdiel medzi tvrdými a mäkkými paradigmami sa zachováva najmä v pluráli (*ženám, ženách, uliciám, uliciach, mestá, mestám, poliá, poliám* atď.).

V adjektívnej flexii sa udržiavajú tvrdé a mäkké paradigmy (*dobrí, dobrého, dobrému, prední, predňeho, predňiemu, dobro, ale cudzie, proti cudzo* v iných stredslov. nárečiach. Tvary prívlastňovacích adjektív sú stredoslovenské (*bratou, bratouho, bratoumu, bratova, bratovo*, pl. *bratovi, bratove*).

Zámennú flexiu charakterizuje iba niekoľko osobitných tvarov. Také sú napríklad tvary osobných zámen *mä, teba, seba, ona, hej, hu* (popri *nej, ju, ich*). Inak ustálené sú tvary *ten, toho, tomu, čo, čoho, čomu, mŕoj, mŕojho, mŕojmu* atď. V pl. ukazovacích zámen sa odráža gramatická kategória mužskej osoby (*tí chlapí, ale té ženi, stromi*). Osobitosťou je znenie zámen *tori, šecja* (spis. *ktorý, všetci*).

Vo flexii čísloviek na seba upozorňuje od juhu presah zón tvarov *dvúch, dvúm, dvúma* a *trích, trím, tríma*, ale *štírja, štíroch, štírom, pŕati, pŕatic, pŕatim*. V ostatnej časti areálu sú tvary *dvaja, dva, dve, dvoch, dvom, traja, tri, trom, troch* atď.

5. Slovesná flexia v turčianskom nárečí. Slovesná flexia tohto nárečia má znaky flexie ostatných stredoslovenských nárečí. Je blízka flexii spisovného jazyka. V 1. os. sg. prítomného času je prípona *-m*, v pl. prípona *-me*. Od slovesa *byť* tvar 1. os. sg. je *som*, pl. *zme*, v 3. os. pl. je tvar *sa*. V 3. os. pl. sú prípony *-ja, -ä* a spravidla krátka prípona *-u* (*robja, kŕmä, beru*). Slovesá typu *brať* a *umrieť* patria do iných paradigiem (*berjem, berie, beru, ale umrem, umreš, umru*), podobne aj slovesá *trpieť* a *rozumieť*. Sloveso *rozumieť* v 3. os. pl. má tvar *rozumejú*. *L*-ové prídavné má prípony *-u, -la* (*robiu, robila, išjou, išla*), v pl. *-li* (*robili, išli*). V podmienovacom spôsobe sú tvary *bi som, bi si*, resp. *boú bi som, boú bi si* atď. Neurčitok má príponu *-ť* (*robiť, ísť, vŕieť, rozumieť, ale trpeť, padnúť*).

LIPTOVSKÉ NÁREČIE

106. Priestorom areálu liptovského nárečia je rozsiahla kotlina medzi Vysokými Tatrami a Nízkymi Tatrami v úseku od Veľkej Fatry v smere horného toku Váhu k Popradu.

Izoglosná hranica so susedným areálom zvolenského nárečia je pomerne voľná, hoci na jej výraznejšie formovanie boli priaznivé zemepisné podmienky. Tvorí ju zväčša izoglosy javov, resp. ich zón, ktoré presahujú do areálu od juhu. Okrem izoglosy *krŕu* || zvol. *krú* patria sem najmä izomorfy *ruki* || zvol. *ruke* v gen. sg., *ruke* || zvol. *ruki* v dat. a lok. sg., *vrchi* || zvol. *vrche* v nom. a ak. pl., ďalej *ulice* || zvol. *ulici* v gen. sg., izomorfy adj. tvarov *dobrieho* || zvol. *dobriho, dobrjemu* || zvol. *dobrímu* a iné.

Areál nárečia vnútorne členia početné izoglosy, presahy zón zo susedných areálov i enklávy. Vcelku ho možno rozčleniť na západoliptovský a stredoliptovský rajón. Vo východnej časti Liptova sa vyčleňuje osobitný areál, ktorý má charakter pomedzného areálu (o ňom v kap. 111).

1. Rezíduá psl. základu slovenčiny v liptovskom nárečí. Areál liptovského nárečia charakterizuje kompaktný výskyt všetkých psl. rezíduí nezápadoslovenského pôvodu v stredoslovenskom makroareáli vrátane *l* za psl. *dl, tl*. Okrem *l* za psl. *dl, tl* (*šilo, omelo*) patria sem prípady *rat-, lat-* (*ražeň, rakita, rasocha, lakeť, laňi* a ďalšie), *s* za psl. *ch'* (v nom. pl. *žeňisi*), tvar *sa* v 3. os. pl. (spis. *sú*), ďalej prípady *ihla, krú*, tvary *s chlapom, zo ženou, dobro*, vokál *o* za silný *ъ* (*piatok, von*) a *i*.

2. Vokalizmus liptovského nárečia. Rozdiely vo vokalizme západoliptovského a stredoliptovského rajónu spôsobuje vlastne iba presah izoglosnej zóny výskytu *ä, å* do západnej časti Liptova z areálu dolnooravského nárečia. V časti západoliptovského rajónu prilahlej k dolnooravskému rajónu (ide o okolie Ružomberka) sú teda vo vokalizme páry *a — ä, á — å*, resp. *a — á, ä — å*. Keďže vo vokalizme tejto časti liptovského nárečia sú aj dvojhlásky *uo, ie, iu*, možno povedať, že štruktúra vokalizmu je tu podobná ako v susednom dolnooravskom rajóne.

Znázornenie štruktúry je na s. 238.

Vo východnej časti západoliptovského rajónu a v celom stredoliptovskom rajóne nie sú vokály *ä, å*. Za vokál *ä* je tu *e* alebo *a* (*peta, meso, žrjeba*) a za *å* dvojhláska *ja*. Okrem *ja* sú tu ešte dvojhlásky *uo, ie, iu* (*kuoň, mjera, cudzju*). Vokalizmus v tejto časti liptovského nárečia má teda takúto štruktúru:

	a		á		ja
o	e		ó	é	uo
u	i		ú	í	iu
					—

Táto štruktúra vzťahmi a inventárom komponentov zodpovedá štruktúre vokalizmu spisovnej slovenčiny s kodifikačným variantom výslovnosti vokálu *ä* ako *e* alebo *a* v substantívach stredného rodu (*peta, žrjeba, žrjebata*). Frekvencia krátkych i dlhých vokálov vrátane dvojhlások je približne rovnaká ako v spisovnom jazyku, azda s výnimkou *ie* a *uo* (porov. *dobruo, cudzuo, dobrjeho, letnjeho*, spis. *dobré, cudzie, dobrého, letného*).

V oboch rajónoch pôsobí pravidlo o rytmickom krátení (*dáva, krátky*, ale miestami *súďja*) a vyskytuje sa krátke i dlhé slabičné *ɾ, ʃ*.

3. Konsonantizmus liptovského nárečia. V konsonantizme a jeho štruktúre nie sú väčšie odchýlky ani v jednom z rajónov liptovského nárečia. Vyskytujú sa len v enklávach alebo menších zónach.

V západnom rajóne je napríklad menšia zóna bez mäkkého *l* (v širšom okolí Ružomberka). Tu sú teda tri mäkkostné páry *t — t', d — d', n — ň*. V strednom

rajóne enkláva bez mäkkého *l* je zasa v okolí Liptovského Mikuláša. Vcelku však prevažuje výskyt štyroch mäkkostných párov *t — t'*, *d — d'*, *n — ň*, *l — l*. Ostatné konsonanty majú približne rovnakú frekvenciu v oboch rajónoch. V západoliptovskom rajóne (v lokalite Švošov) osobitosťou je enkláva výskytu mäkkého *s'*, *z'* a *c'*, *dz'* v pozíciách tupých sykaviek (*z'aba*, *fc'era*, *hádz'e*).

Neutralizácia *v → f* je obmedzená na začiatok slov v celom areáli (*fčera*, *f_tom*, ale *hňeu*, *sľiuka*). Kompaktnosť znelostnej neutralizácie je miestami narušená v neutralizačnej pozícii pred *h* (typ *shasou*, *f_hore*). Zdvojené konsonanty sa v areáli nevyskytujú.

V celom areáli sú skupiny *šř*, *žđ* a začiatočné *sr-* (napr. *ešte*, *hviždat'*, *sreda*, *sretnuť*). V strednom rajóne za začiatočné *dn-*, *tl-* miestami býva *gn-*, *kl-* (*gňes*, *kľk*, spis. *dnes*, *tľk*).

4. Menná flexia liptovského nárečia. V zásade menná flexia tohto nárečia je stredoslovenská. Vo flexii mužských substantív sa uplatňuje gramatická kategória mužskej osoby (porov. ak. pl. *chlapou*, ale *medvede*). Charakteristické sú aj tvary po kontrakcii typu *zo ženou*, *zdravja* v nom. a ak. sg., *dobruo* a iné.

V celom areáli vo flexii mužských substantív v gen. sg. je tvar *gazdu*, v nom. pl. sú prípony *-i*, *-ja*, *-ovia* (*chlapi*, *bratja*, *sinovia*). Neosobné životné a neživotné substantíva mužského rodu mäkké majú v nom. a ak. pl. príponu *-e* (*medvede*, *stroje*), tvrdé príponu *-i* (*hadi*, *dubi*). V gen. pl. býva prípona *-ou*. V lok. pl. sú enklávy reliktovej typu *domjech*, *časjech*, ale aj *sluhách*. Osobitosťou je výskyt tvarov lok. pl. s príponou *-ach* (napr. *koňach*, ale aj *sinach*, *Smrečach*, *Kvačach*). Vo flexii ženských substantív v dat. a lok. sg. sú ustálené tvary *ruke*, *nohe*, *macoche*. Väčšia rozmanitosť je v gen. pl., no prejavuje sa viac-menej len v enklávach. V západnom rajóne je napr. na juhu enkláva tvarov *kostích*, *hostích*, *ľudích*, ale aj *deťích* (Revúce, Osada). Do stredného rajónu presahuje zóna tvarov *oucou*, ba aj *hruškou*, *jamkou*. V lok. pl. popri tvaroch *ženách* bývajú aj tvary *ženach*. V inštr. pl. prevládajú prípony *-mí*, *-amí* (*koňmí*, *chlapamí*, *ženamí*). Vo flexii substantív stredného rodu v nom. a ak. pl. je prípona *-á*, *-ja* (*mestá*, *šrcja*). V gen. pl. sa v areáli stretajú zóny tvarov *šidjel*, *šidlou*, *šil*, ba aj *šidál* (od juhu). V enklávach sa vyskytujú relikty tvarov lok. pl. typu *mestjech*.

Adjektívnu flexiu charakterizuje unifikácia stredoslovenského typu. Popri tvaroch *dobruo*, *dobrjeho*, *dobrjemu*, *o dobrom* sú aj tvary *cudzuo*, *cudzjeho*, *cudzjemu*, *o cudzom*, ba aj *prednuo*, *prednjeho* atď. V inštr. sg. je tvar *z dobrou*, *cudzoju*. V nom. sg. i pl. tvary privlastňovacích adjektív sú krátke (*bratou*, *bratova*, *bratovo*, pl. *bratovi*, *bratove*), v gen. a dat. sg. sú tvary *bratouho*, *bratoumu*, v lok. sg. *o bratovom*. Tak je aj v spisovnej slovenčine.

V zámennej flexii v porovnaní s flexiou v spisovnej slovenčine podstatné rozdiely nie sú (porov. *ja*, *mňa*, *ma*, *teba*, *seba*, *so mnou*, *s tebou*, *toho*, *tomu*). Osobitné sú napr. tvary *čuo*, *chtorí*, *šecja*, ak. sg. *hu*, pl. *hich*, *him*, *takuo*, *takjeho*, *takjemu* a i.

Ani vo flexii čísloviek nie sú podstatné rozdiely. Napríklad rozšírené sú tvary *dvaja, dva, dve, dvoch, dvom, traja, tri, troch, trom, štiria, štiri, štiroch, štirom, pätia, päťich, päťim*, ale inštr. *dvomá, tromá, štirmí i štirmá*, podobne *päťimí, päťimá* (z turč. nár. presahuje zóna tvaru *päťimi*).

5. Slovesná flexia liptovského nárečia. Slovesná flexia tohto nárečia je veľmi blízka flexii v spisovnom jazyku. V prítomnom čase od slovesa *byť* 1. os. sg. je *som*, pl. *zme*, ale 3. os. pl. má tvar *sa* (*to sa naše koňe*). V paradigmách iných sloviess v 3. os. pl. sú prípony *-ia, -a* a spravidla krátke *-u* (*robia, vráta, беру, веду, rozumeju*). Slovesá *brať* a *umrieť* majú osobitné paradigmy (*berjem, berješ, беру, umrem, umreš, umru*). Od juhu však areál zasahujú tvary *umrjem, umrješ*, (tak ako *berjem, berješ*). V minulom čase *l*-ové prídavné má prípony *-u, -la* bez unifikácie (*robiu, robila, ňiesou, ňiesla i ňesla, išieju, išla, padnuu, padla, jeju, jedla, bou, bola*). Neurčitok má príponu *-ť* (*robiť, ísť, vliect, zahinúť*).

ZVOLENSKÉ NÁREČIE

107. Priestor areálu zvolenského nárečia na severe ohraničujú hrebene Nízkych Tatier, na juhu pohorie Slovenského rudohoria a na západe južné výbežky Veľkej Fatry. Areálom preteká rieka Hron. Patria doň lokality v širokom okolí Zvolena, Banskej Bystrice a Brezna.

O izoglosnej hranici s areálom liptovského nárečia už bola reč (p. kap. 106). Hovorilo sa aj o izoglosnej hranici na juhu areálu, a to v súvislosti s opisom pomedzia medzi severozápadným a juhovýchodným regiónom stredoslovenského makroareálu. Charakterizovali sme ju ako izoglosnú hranicu pomerne voľnú, vejárovito rozptýlenú (p. kap. 102). Do areálu zvolenského nárečia presahujú zóny viacerých diferencných javov zo susedného juhovýchodného regiónu a tvoria jeho izoglosnú hranicu na severe, t. j. na pomedzí s liptovskými nárečovými rajónmi. Také sú napríklad zóny tvarov dat. a lok. sg. typu *ruki, nohi, muchi* proti lipt. *ruke, nohe, muche*, nom. pl. typu *vrche* proti lipt. *vrchi*, tvarov *dobriho, dobrímu* proti lipt. *dobrjeho, dobrjemu* a iné. Na juhu izoglosné hraničné pásmo vejárovito rozptýlené tvoria napríklad izoglosy prípony *-iho* proti *-iho* (*dobriho* || juž. *dobriho*), slovesnej prípony *-me* proti *-mo* (*robíme* || juž. *robímo*), ďalej izofóny *ia* proti *ej* (*piatok* || nov., ipel. *pejtok*), *uo, je* proti *ó. é* (*kyoň, mjera* || ipel. *kôň, méra*), *i* proti *e* (*ribi* || nov., ipel. *rebe, bývat* || *bejvat*), *ten* proti *tot* a iné.

Areál zvolenského nárečia je značne členený presahovými izoglosnými zónami, rajónmi a enklávami. Z rajónov výraznejšie je vyčlenený rajón bystrický, detviansky a brezniansky.

1. Rezíduá psl. základu slovenčiny vo zvolenskom nárečí. V tomto nárečí sa vyskytujú všetky psl. rezíduá nezápadoslovanského pôvodu, ktoré charakterizujú stredoslovenský makroareál ako celok. V areáli je *l* za psl. *dl, tl* (*šilo, omelo*)

s enklávou so zachovaným *dl*, *tl* (v okolí Brezna), *rat-*, *lat-* (*ražeň*, *lakeť* a ďalšie), *s* za psl. *ch'* (v tvare *žeňisi*), tvar *sa* v 3. os. pl. (*to sa naše koňe*), začiatkové *i-* (v slove *ihla*), prípady *krú*, tvary *s chlapom*, *zo ženou*, nom. a ak. sg. *zdravja*, *dobruo*, vokál *o* za silný *ɔ* (*piatok*, *von aj moch*) a *i*. Je tu teda taký stav rezídui zdedených z psl. základu strednej slovenčiny ako v areáli liptovského nárečia.

2. Vokalizmus zvolenského nárečia. Vokalizmus nárečia svojou štruktúrou i počtom komponentov je totožný s vokalizmom spisovnej slovenčiny s kodifikovaným variantom výslovnosti otvoreného *ä*. Má teda takúto štruktúru:

a	ä	á	ia		
o	e	ó	é	uo	ie
u	i	ú	í	iu	—

Od stredoliptovského rajónu sa vokalizmus zvolenského areálu odlišuje výskytom vokálu *ä*. Vokál *ä* má o niečo vyššiu frekvenciu ako v spisovnom jazyku (porov. *päta*, *mäso*, *väči*, *žrjebä*, *kädit*, *gäjdí*, spis. *päta*, *mäso*, *väčší*, *žriebä*, ale *kadit*, *gajdy*). Kompaktnosť výskytu vokálu *ä* narušuje len enkláva výskytu *e* za *ä* na okolí Zvolena (je tu *peta*, *meso*, *kedit*). O niečo vyššia je aj frekvencia dlhého *i* (porov. *dobriho*, *dobrimu*, *cudzího*, *cudzímu*, *predňiho*, *predňimu*, spis. *dobrého*, *dobrému*, *cudzieho*, *cudziemu* atď.). Vo frekvencii ostatných vokálov a diftongov sú len menšie odchýlky od spisovného jazyka.

V celom areáli pôsobí pravidlo o rytmickom krátení. Kompaktnosť zóny je však narušená presahom prípadov typu *súdja*, *kúpja* od západu.

V nárečí je krátke i dlhé slabičné *r*, *l* v rozsahu ako v ostatných stredoslovenských nárečiach v severozápadnom regióne.

3. Konsonantizmus vo zvolenskom nárečí. Inventár i štruktúra konsonantizmu zvolenského nárečia sú v zásade také ako v iných stredoslovenských nárečiach severozápadného regiónu, prípadne aj v spisovnom jazyku.

Znázornenie štruktúry je na s. 243.

V konsonantizme sú štyri mäkkostné páry *t—t'*, *d—d'*, *n—ň*, *l—l'* s odchýlkami vo frekvencii i distribúcii. V bystrickom rajóne sú napríklad len mäkkostné páry *t—t'*, *d—d'* a *n—ň*, čiže nie je tu mäkké *l'*. Mäkké konsonanty *t'*, *d'*, *ň* majú tu však vyššiu frekvenciu i rozšírenú distribúciu (je tu napr. *deťi*, *deň*, *ien*, *teraz*, *ďim*, *deďiňi*). V detvianskom rajóne vrátane okolia Brezna je už mäkké *l'*. Miestami má zvýšenú frekvenciu (*ľudja*, *velki*, *skali*, *liko*). Osamotená je enkláva asibilovaného *dz*, *c* za *d'*, *t'* a *u* za tvrdé *l* (*dzeci*, *huava*, *maua* v lokalite Hiadel). Do bystrického rajónu od juhu presahuje zóna výskytu koncového *-n* za *-m* (*osen*, *chlapon*).

V celom areáli sa znelostná neutralizácia uskutočňuje ako v ostatných stredoslovenských nárečiach s tým, že neutralizácia *v → f* sa realizuje iba na začiatku slova (*fiedi*, *f₁tom*, ale *hñeu*, *sľiuka*). V nárečí nie sú zdvojené konsonanty.

Charakteristický je výskyt skupín *št*, *žd*. Za spis. *str-* na začiatku slova je *sr-* (*sreda*, *srebať*, ba aj *srjebro*). V bystrickom rajóne za začiatočné *dl-*, *tl-* býva *gl-*, *kľ-* (*glho*, *kľct*, spis. *dlho*, *tíct*).

4. Menná flexia vo zvolenskom nárečí. Menná flexia má tu všetky charakteristické znaky flexie stredoslovenských nárečí. Uplatňuje sa v nej gramatická kategória mužskej osoby (v ak. pl. je tu *chlapou*, ale *medvede*), sú tu tvary inštr. *zo ženou*, nom. a ak. sg. *zdravja*, adj. tvary *dobruo*, *o dobrom* a pod.

Vo flexii mužských substantív v gen. sg. je tvar *gazdu*, v nom. pl. sú prípony *-i*, *-ja*, *-ovia* (*chlapi*, *bratja*, *sinovia*), resp. *-i*, *-e* (*hadi*, *dubi*, *medvede*, *stroje*). Prípona *-e* v nom. a ak. pl. býva aj v paradigme substantív na *-k*, *-ch*, *-h* (*bike*, *vrche*, *rohe*). Rozdiely sú najmä v tvaroch lok. pl. V bystrickom rajóne sú enklávy s reliktnými tvarmi *domjech*, *časjech*, *vozjech* a presahujú doň zóny tvarov *domach*, *obrazach*, *koňach*, *sluhach*. V detvianskom rajóne sú už tvary s príponou *-och* (*domoch*, *časoch*, *koňoch*, *sluhoch*). V inštr. pl. v bystrickom rajóne prevládajú prípony *-i*, *-ami* (*s chlapi*, *sluhami*), v detvianskom i breznianskom rajóne sa vyskytujú prípony *-i*, *-ami* (*s chlapi*, *sluhami*).

Vo flexii ženských substantív je niekoľko osobitostí. V gen. sg. je prípona *-i* (*ženi* alebo *žeňi*, *do ulici*, *do Bistrici*), v dat. a lok. sg. sú tvary *ruki*, *nohi*, *muchi*, v nom. a ak. pl. *ruke*, *nohe*, *muchy* (spis. sg. *ruke*, *nohe*, *muchy*, pl. *ruky*, *nohy*, *muchy*). Rozdiely sú v gen. pl. : v bystrickom rajóne prevládajú tvary typu *ženou*, *metlou*, ba aj *ihlou*, *hruškou*, v breznianskom rajóne sú tvary typu *žjen*, *metál*, *ihál*, ale *hrušuk* i *hrušjek*. Podobné rozdiely sú aj v gen. pl. vzorov stredného rodu (*mestou*, *šidlou*, ale *mjest*, *šidál*). Z ďalších tvarov upozorňujú na seba enklávy tvarov typu *mestom*, *mestoch* i *mestjech*. V inštr. pl. sú v breznianskom rajóne prípony *-ami*, inde *-ami*. Vzor *zdravje* má v nom. a ak. sg. okrem prípony *-ja* aj *-a* (*zdravja*, *sjaťa*).

Adjektívna flexia nie je jednotná. Odchýlky sú najmä v breznianskom rajóne. Tu sú napríklad adj. tvary *dobrí*, *dobruo*, *dobriho*, *dobrimu*, *o dobrom*, *cudzí*, *cudzuo*, *cudzího*, *cudzimu*, *o cudzom*, ale *bratou*, *bratová*, *bratovuo*, pl. *bratovje*, *bratoví*, inak už *bratouho*, *bratoumu*. Na ostatnom území areálu sú tvary *dobří*, *dobruo*, *dobriho*, *dobrimu*, *o dobrom*, *cudzí*, *cudzuo*, *cudzího*, *cudzimu*, *o cudzom*, ale *bratou*, *bratova*, *bratovo*.

Flexia zámen je stredoslovenská (*ja*, *mňa*, *ma*, *so mňou*, *mujoj*, *mujojho*, *mujojmu*, *o mojom*, *ten*, *toho*, *tomu*, čo i *čuo*, *čoho*, *čomu*, ale *takiho*, *takimu*). V breznianskom rajóne je tvar *tébä* a tvary *takiho*, *takimu*. Tu je aj tvar *ktorí*. Na ostatné územie areálu presahuje tvar *kerí*.

Tvary čísloviek *jedon*, *dvaja*, *dva*, *dve*, *traja*, *tri*, *štirja*, *štiri*, *piati* sú rovnaké v celom areáli. Iba jeho západnú časť zasahuje zóna tvaru *jeden*. V ďalších tvaroch sú rozdiely. Do bystrického rajónu od západu presahuje zóna tvarov *dvúch*, *dvúm*, *trich*, *trím*. V detvianskom i breznianskom rajóne sú už tvary *dvom*, *dvoch*, *troch*, *trom*. Brezniansky rajón okrem toho patrí do zóny tvarov inštr.

typu *dvomá, tromá*, ba aj *štiromá*, sčasti *piatimá* (inde *dvoma, troma, štirma, piatima*). Osobitosťou je väčšia enkláva tvarov gen. *štir* a *štier* (spis. *štyroch*).

5. Slovesná flexia vo zvolenskom nárečí. Slovesná flexia je blízka spisovnej. Od slovesa *byť* 1. os. sg. je *som*, pl. *zme*. Ale v 3. os. pl. sa kompaktné vyskytuje tvar *sa* (spis. *sú*). V 3. os. pl. iných slovies v prítomnom čase sú prípony *-ja, -a* a *-ú* s presahom prípony *-u* od juhu (*robja, súďja* popri *súda, vedú* popri *vedu*). Slovesá *brať* a *umrieť* majú v prítomnom čase spoločnú paradigmatu (*berjem, berje, berú, umriem, umrieš, umrú*) s enklávami tvarov *umrem, umreš*. V 3. os. pl. je tvar *rozumejú*, resp. *rozumeju*. V minulom čase *l*-ové prídavné má prípony *-u, -la, -li* alebo *-li* bez unifikácie (*robiu, robila, robili* alebo *robili, išiou, išla, išli* alebo *išli, bou, bola, boli* i *bolí*). Podmieňovací spôsob má tvary *bi som, bi si, bi atď.* Popri tvaroch rozkazovacieho spôsobu typu *choď, buď* sú aj tvary *choj, budz* (presah od juhu). Neurčitok má príponu *-ť* s enklávou v bystrickom rajóne s príponou *-t*. V breznianskom rajóne sú známe aj tvary neurčitku *vľjec, tjec*.

HORNONITRIANSKE NÁREČIE

108. Areál hornonitrianskeho nárečia sa nachádza v priestore povodia horného toku Nitry medzi južným výbežkom pohoria Veľkej Fatry a Vtáčnikom. Patria k nemu lokality na oboch stranách línie smerujúcej od Topoľčian k Prievidzi.

Izoglosná hranica medzi susedným areálom turčianskeho nárečia je pomerne voľná. Tvorí ju niekoľko paralelných izoglos. Medzi ne napríklad patria izofóny *ll, nn* proti *dl, dn* (*šillo, jenna* || turč. *šidlo, jedna*), izomorfy prípony *-uou* proti *-ou* v gen. pl. (*chlapuou* || turč. *chlapou*), prípony *-el* proti *-iu* (*robil* || turč. *robiu*) a iné. Výraznejšia je hranica s areálom topoľčianskeho nárečia. Tvorí ju napríklad izofóny *ja, je, uo* proti *á, í, ó* (*piatok, viem, kuoň* || topoľ. *pátok, vím, kón*), izofóny zdvojených konsonantov proti nezdojeným konsonantom (*mákí, preca* || topoľ. *makkí, precca*), izomorfy prípon *-ja, -ovia* proti *-i, -ové* v nom. pl. (*bratja, sinovia* || topoľ. *bratí, sinové*), prípony *-uo* proti *-ó* v adj. flexii (*dobruo* || topoľ. *dobró*), tematickej morfémy *-je-* proti *-í-* (*ňesješ* || topoľ. *ňesíš*) a iné.

V rámci areálu sa vyčleňuje západný a východný rajón (s rozdielmi napr. *chlapuou, robeu* proti *chlapou, robju*).

1. Reziduá psl. vývinu slovenčiny v hornonitrianskom nárečí. V nárečí sa kompaktné vyskytujú všetky psl. reziduá nezápadoslovanského pôvodu, ktoré charakterizujú stredoslovenské nárečia. Reziduálne *dl, tl* je však zachované (dnes za *dl* je *ll*). Je tu teda podobný stav ako v susednom turčianskom nárečí. Koncentrovane sa vyskytujú prípady *rat-, lat-* (*ražeň, lakeť* atď.), v nom. pl. je *s* (*žeňisi*), v 3. os. pl. je tvar *sa*, ďalej kompaktné sa vyskytujú prípady *ihla* (so zač. *i-*), *krú*, tvary *s chlapom, zo ženou, dobroo*, vokál *o* za silný *o* (*piatok, von*) a *i*.

2. Vokalizmus v hornonitrianskom nárečí. Inventár i štruktúra vokalizmu nárečí je vcelku taká ako v turčianskom areáli.

Pozri štruktúru vokalizmu na s. 242.

Vo vokalizme má pevné miesto vokál *ä* a dvojhlásky *ja*, *uo*, *je*, *ju* (v časti areálu za *ju* je *ú*). V pozícii dvojhlásky *je* pred *-u* sa vyskytuje fonetický variant *jo* (napr. *djouča*). Osobitosťou je výskyt fonetického variantu *jə* (*ə* — vokál neurčitej realizácie medzi *e* a *o*) v *l*-ovom príchastí po perniciach pred *-u* (*robjəu*, *trpjəu*)¹³. Vokál *ä* vo východnom rajóne má vyššiu frekvenciu ako v spisovnom jazyku (je tu *päta*, *mäso*, *väči*, *kämeň*, *gätelina*, spis. *datelina*). Frekvencia iných vokálov sa od frekvencie ostatných stredoslovenských nárečí v severozápadnom regióne v zásade neodlišuje.

V nárečí pôsobí pravidlo o rytmickom krátení. Od severu do areálu presahujú tvary *súda* (inde je *súďa*). Slabičné *r*, *l* môže byť krátke i dlhé. Slabičné *l* býva aj mäkké (*gľho*, *kľčjem*, spis. *dlho*, *tlčiem*).

3. Konsonantizmus v hornonitrianskom nárečí. Aj konsonantizmus hornonitrianskeho nárečia má všetky znaky konsonantizmu stredoslovenských nárečí v severozápadnom regióne. V celom areáli sú štyri mäkkostné páry *t* — *t'*, *d* — *d'*, *n* — *n'*, *l* — *l'* približne s rovnakou frekvenciou ako v spisovnom jazyku.

Znelostná neutralizácia sa v nárečí realizuje ako v ostatných stredoslovenských nárečiach. Neutralizácia *v* → *f* sa obmedzuje na začiatok slova (*ftáci*, *f_tom*, *hñeu*, *sľuka*). Zdvojené konsonanty na hranici morfém sa vyskytujú len v časti areálu. V západnom rajóne za *dl*, *dn*, resp. *dň*, *dl'* je *ll*, *nn*, *ll'*, *nň* (*šillo*, *jenna*, *polla*, *stuňňa*). Výskyt je vlastne presahom zóny zdvojeného *ll*, *nn* (za *dl*, *dn*) z areálu hornotrenčianskeho nárečia. V iných pozíciách sú konsonanty zjednodušené (*mäki*, *preca*, *väči*). Vo východnom rajóne skupiny *dl*, *dn*, *dl'*, *dň* sú zachované a v iných pozíciách sú konsonanty zjednodušené (*šidlo*, *jedna*, *mäki*, *preca* a pod.). Od juhu do okrajov areálu presahuje menšia zóna *l* za *dl* v *l*-ovom príchastí (typ *spala*, *ukrala*, spis. *spadla*, *ukradla*). Sporadicky sa na východnom okraji vyskytuje *l* a *n* za *dl*, *dn* (*šilo*, *kranuť*).

V celom areáli sa vyskytujú skupiny *št'*, *žd'*, ale na začiatku býva skupina *str-* (*streda*, *stretnuť*). Vo východnom rajóne za začiatkové *dl'*, *tl'* býva *gľ'*, *kľ'*, resp. *gľ-*, *kľ-* (*gľho*, *kľčjem*, spis. *dlho*, *tlčiem*).

4. Menná flexia v hornonitrianskom nárečí. Menná flexia v tomto nárečí je v zásade stredoslovenská. Časté sú však presahy tvarov zo susedných areálov, ale aj enklávy osobitných tvarov.

Vo flexii mužských substantív v nom. pl. sú prípony *-i*, *-ja*, *-ovia* (*chlapi*, *bratja*, *sinovia*), neosobné a neživotné substantíva majú prípony *-i* a *-e* (*hadi*,

¹³ V niektorých prácach sa tento variant zapisuje aj grafémou 'ö alebo jö (*rob'öu* alebo *robjöu* a pod.).

dubi, medvede, stroje). Do západného rajónu už presahuje tvar nom. pl. typu *medvedí* (ak. pl. *medvedov*). V enklávach alebo v presahoch zón sa vyskytujú relikty lok. pl. typu *domjech, časjech, vozjech*, ale aj *sluhách*. Známy je aj tvar *sinách*. Z tvarov flexie ženských substantív je zaujímavý výskyt tvarov *ruce, noze* (ale *macoche*) v dat. a lok. sg. vo východnom rajóne (pri Prievidzi), no *ruke, nohe* (*macoche*) v západnom rajóne. V inštr. sg. je prípona *-ou* (*zo ženou, ulicou*). V gen. pl. popri tvaroch *žien, svieček, hrušiek* sú známe aj tvary *ihuol, tehuol*. Podobné tvary sú aj v gen. pl. vo flexii substantív stredného rodu (*mjest, jadřer*, ale *šiduol, kriduol*). Vo východnom rajóne je enkláva reliktného tvaru *mestjech* v lok. pl. V inštr. pl. sú prípony *-i, -mi, -ámi* (*s chlapi, koňmi, sluhámi, ženámi*).

V adjektívnej flexii sa odlišuje tvrdá a mäkká paradigma tak ako v turčianskom areáli. Napríklad sú tu tvary *dobří, dobro, dobrého, dobremu, o dobrom*, ale *cudzí, cudzie, cudzieho, cudziem, o cudzom, bratou, bratouho, bratoumu*.

Aj flexia zámen je podobná flexii v turčianskom areáli. V paradigme osobných zámen sú tvary *ja, mňa, ma, so mňou*, tvar *tebä, ta, s tebou, muoj, muojho, muojmu, o mojom*. Napokon je tu vzťažné zámeno v podobe *torí* (spis. *ktorý*).

Flexiu čísloviek charakterizujú niektoré osobitosti. Taký je napríklad tvar *trija*, inak *dvaja, dva, dve, štirja, štiri, pjaťi*, ďalej enklávy tvarov *dvúch, dvúm, dvuma* a v celom areáli rozšírené tvary *trích, trím, trima*.

5. Slovesná flexia v hornonitrianskom nárečí. V porovnaní so spisovným jazykom v slovesnej flexii je len málo odchýlok. Od slovesa *byť* 1. os. sg. je *som*, pl. *zme*. V 3. os. pl. je však stredslov. tvar *sa* (spis. *sú*). V 3. os. pl. iných slovies sú prípony *-ja, -a* a krátka prípona *-u* (*robja, súdja i súda, vedu, nesu*). Medzi paradigmami *ñiesť* a *umrieť* sa v prítomnom čase zachováva rozdiel (*ñesjem, ñesješ, ñesu*, ale *umrem, umreš, umru*). Sloveso *rozumieť* má tvary *rozumjem, rozumješ, rozumjeju*. Výraznou zvláštnosťou je unifikácia v *l*-ovom pričastí v prospech prípony *-ou* (*hodou, hodila, umrou, umrela, vidou, videla*), ktorá vo východnom rajóne (v okolí Prievidze) po perniciach má variant *-jau* (*robjau, robila, tpyjau, tpyela*). V západnom rajóne je unifikácia v prospech prípony *-eu* (*hodeu, hodila, krúteu, krútila, robeu, robila*, ale *padou, palla*). Neurčitok má príponu *-t'*, ale v niektorých prípadoch býva bez nej (*robiť, íť, nájt'*, *padnuť*, ale aj *vľec, tjec*).

TEKOVSKÉ NÁREČIE

109. Areál tekovského nárečia má svoj priestor medzi pohorím Trábeč a južnými výbežkami Vtáčnika, na juhu približne po dolné Požitavie. Patria do neho lokality v povodí hornej a strednej Žitavy.

Izoglosná hranica medzi areálom tekovského nárečia a stredoslovenskými nárečiami na východe nie je výrazná. Od susedného areálu hontianskeho nárečia ho oddeľuje pásmo dosť rozptýlených izoglos. Medzi ne napríklad patrí

reziduálna izoglosa *dl, ll* proti *l* (*šidlo, šillo* || hont. *šilo*), izofóna *e* proti *ä* (*peta* || hont. *päta*), tvrdé *l* proti mäkkému *l* (*lipa* || hont. *lipa*), *ll, nn* proti *dl, dn* (*palla, jenna* || hont. *padla, jedna*), izomorfy tvarov *ruke, nohe* proti hont. *ruki, nohi* v dat. a lok. sg., *ulíc* proti hont. *ulicoy* a iné. Na pomedzí s dolnonitrianskym nárečovým areálom je izoglosná hranica výraznejšia. Pomedzím vedú napríklad izofóny *ja, je, yo* proti *á, í, ó* (*piatok, vjem, kyoň* || dnit. *pátek, vím, kóň*), izomorfy *-ja, -ovja* proti *-i, -ová* (*bratja, sinovja* || dnit. *bratí, sinová*), tvar *sa* proti *sú* v 3. os. pl. (*to sa koňe* || dnit. *to sú koňe*), tematická morféma *-je-* proti *-e-* (*ňesješ* || dnit. *ňeseš*) a ďalšie.

Areál tekovského nárečia je dosť členitý. Diferencujú ho presahy izoglosných zón, niekoľko rajónov a enkláv. Z rajónov dôležitý je rajón pohronský (v línii Nová Baňa—Kremnica), hornožitavský (okolie Zlatých Moraviec) a stredožitavský (okolie Vráblov).

1. Rezíduá psl. vývinu slovenčiny v tekovskom nárečí. Areál charakterizuje kompaktný výskyt stredoslovenských psl. rezíduí nezápadoslovenského pôvodu. Koncentrovane sa tu vyskytujú prípady typu *ražeň, lakeť, šilo, zubalo*, tvary *žeňisi* (so *s* za psl. *ch'*), tvar *sa* v 3. os. pl. od *byť*, ďalej prípady *ihla, křu, s chlapom, zo ženou, dobruo*, vokál *o* za silný *ɔ* (*piatok, von*) a ďalšie javy.

2. Vokalizmus v tekovskom nárečí. Vokalizmus tohto nárečia inventárom i štruktúrou vokalických komponentov je najbližší vokalizmu liptovského areálu. Nie je v ňom vokál *ä*, ale sú dvojhlásky *ja, yo, je, ju*.

Pozri štruktúru vokalizmu na s. 245.

Namiesto vokálu *ä* v tekovskom areáli je *e*. Vokál *e* má teda v nárečí približne takú frekvenciu ako v spisovnom jazyku s variantom výslovnosti *ä* ako *e* (*peta, meso, večí*, spis. *päta, mäso, väčší*, fon. *peta, meso, veččí*). Za dvojhlásku *ju* v pohronskom rajóne je *ú* (*cudzú, lepšú*). Vyššiu frekvenciu má dlhé *i* (porov. *dobriho, dobrimu, cudziho, cudzimu*, spis. *dobrého, dobrému* atď.).

V nárečí pôsobí pravidlo o rytmickom krátení (*dáva, sjatá*, ale *súďia*). Slabičné *ɾ, ʃ* je krátke i dlhé.

3. Konsonantizmus v tekovskom nárečí. Aj konsonantizmus v tekovskom areáli je blízky konsonantizmu liptovského nárečia. Avšak v ňom sú len tri mäkkostné páry *t — t', d — d', n — ň*, čiže v areáli nie je mäkké *l*. V pohronskom rajóne je enkláva výskytu *ɥ* za tvrdé *l* (*byato, maya*).

Znelostná neutralizácia sa realizuje ako v ostatných stredoslovenských nárečiach. Aj neutralizácia *v → f* sa uskutočňuje len na začiatku slova (*fták, f_tom, hñey, sľiuka*). Rozdiely sú vo výskyte zdvojených konsonantov. Do stredožitavského rajónu presahuje zóna s rozšíreným výskytom zdvojených konsonantov. Napríklad je tu *mekki, denní, precca, veččí, šillo, jenna*. V hornožitavskom rajóne je *šilo*, ba aj *pala, kranuť* (spis. *kradnúť, padla*). V pohronskom rajóne sa stretávajú izoglosy *ll, nn* proti *dl, dn*, resp. proti *l, dn* (*šidlo, šilo, kradnúť* || *šillo*,

krannuť). V týchto rajónoch v iných prípadoch na rozhraní morféme sú zjednodušené konsonanty (*mekí, dení, mlačí*).

V nárečí sú skupiny *št, žď*, no na začiatku slov je skupina *str-* (*streda, stretnuť*).

4. Menná flexia v tekovskom nárečí. Menná flexia v tekovskom areáli je vcelku stredoslovenská (porov. tvary ak. pl. *chlapou*, ale *medvede, zo ženou, dobro* a i.).

Flexia substantív je značne nejednotná. Areál charakterizujú viaceré presahy zón alebo enklávy s odlišnými tvarmi. V nom. pl. vo flexii mužských substantív v hornožitavskom a stredožitavskom rajóne sú prípony *-i, -je, -ovje* (*chlapi, bratje, sinovje*), ktoré sem presahujú zo severozápadu. V pohronskom rajóne sú už prípony *-i, -ja, -ovja*, (*chlapi, bratja, sinovja*). Životné neosobné a neživotné substantíva majú v nom. a ak. pl. prípony *-i* a *-e* (*hadi, dubi, medvede, stroje*). V gen. pl. je prípona *-ou*. V lok. pl. okrem prípony *-och* býva aj krátka prípona *-ach* (*sluhach*, ale aj *domach, koňach*). Inštr. pl. má prípony *-i, -ma* (*s chlapi, koňma*). Vo flexii ženských substantív v dat. a lok. sg. sú tvary *ruke, nohe, muche* s presahom zóny s tvarmi *ruki, nohi, muchi* od severovýchodu. V gen. pl. býva prípona *-ou* aj v paradigmách ženského rodu (*ženou, kariou* aj *hruškou*). Častý je aj výskyt prípony *-í* (*íehli, ruží*), alebo tvarov bez prípony typu *íehjel, sviečok*. Vo flexii substantív stredného rodu sa zachovávajú rozdiely medzi tvrdými a mäkkými paradigmami (porov. *mesto, mestá, mestám, plece, plecja, plecjam*). V gen. pl. býva aj prípona *-ou* (*jadrou, kridlou*). V inštr. sú prípony *-ámi, -áma* (*ženámi, ženáma*).

V adjektívnej flexii sú ustálené stredoslovenské tvary typu *dobruo, dobrího, dobrímu, o dobrom, cudzje, cudziho, cudzimu, o cudzom*, podobne *bratou, bratouho, bratoumu*.

Podobne je to aj v zámennej flexii. Charakteristické sú napríklad tvary *ja, mňa, ma, teba, tá, so mnoj, s tebou, mjoj, mjojho, mjojmu, o mojom, ten, toho, tomu, o tom, čo, čoho, čomu, ona, ak. hu* popri *ju, s ňou*. Vzťažné zámeno *ktorý* má však podobu *kerí* s presahom formy *korí* z turčianskeho areálu. Zámeno *všetok* má pl. *šeci, šetkje* i *šetki*.

Flexia čísloviek nie je jednotná. Na seba upozorňuje tvar nom. *trija, tri* (inak *dvaja, dva, dve, štirja, pjať*). Popri tvaroch *dvoch, dvom, dvoma, troch, trom, troma* sa vyskytujú aj tvary *dvúch, dvúm, dvúma, trich, trím, tríma*, ktoré do areálu presahujú z turčianskeho nárečia. Zo severozápadu presahuje aj tvar *štir* (popri *štiroch*). Číslovka *pät* má tvary *pjať, pjaťich, pjaťim* atď.

5. Slovesná flexia v tekovskom nárečí. Aj slovesná flexia je v zásade stredoslovenská. Niektoré slovesné tvary nie sú však jednotné. Od slovesa *byť* v prítomnom čase je v 1. os. sg. tvar *som*, v pl. *zme*. V 3. os. pl. v celom areáli je stredslov. tvar *sa* (spis. *sú*). Ustálená je aj jedna paradigma sloves *nieť* a *umrieť* (*ňesjem, ňesješ, ňesje, umriem, umrješ, umrije*). V 3. os. pl. okrem prípony *-ja* na juhu je

krátka prípona *-u*, na severe dlhá prípona *-ú* (*robja, ňesu* proti *ňesú*). Vo vzore rozumieť 3. os. pl. má tvar *rozumeju* s enklávou na juhu s tvarom *rozumja*. Nejednotné sú aj tvary *l*-ového prídavia v minulom čase. Areálom prechádza izoglosa tvarov *peu, pila* proti *piu, pila*, resp. tvaru *išou* proti *išjeu*. Osobitosťou je uzavretá izoglosa unifikovaných tvarov typu *robeu, robela*, ale *robili* (v okolí Novej Bane). Iné *l*-ové prídavia majú tvary *padou, padla* (*palla* i *pala*), *zahinuu, zahinula* a i. Neurčitok je na *-t'*, ale jeho formy nie sú jednotné (*robiť, mať, íť*, ale *íst', nájsť, klásť* popri *íct', nájct', kláct'* na juhu). V pohronskom rajóne je enkláva neurčitku na *-ti* (*robiťi, daťi*, ale *vľec*).

Pomedzné areály

HORNOORAVSKÉ NÁREČIE

110. Areál hornooravského nárečia sa nachádza v severnej časti Oravy pri hraniciach s Poľskou ľudovou republikou. Ohraničuje ho zhruba línia smerujúca od štátnych hraníc cez lokalitu Zubrohlava k Námestovu a odtiaľ ohybom na východ a do priestoru vrchu Osobitá na západnom okraji horstva Vysokých Tatier. Na juhu hraničí so stredooravským nárečím (p. kap. 104), na severozápade s areálom goralských nárečí a na severe sa dotýka teritória poľských nárečí. Tieto kontakty sa odrážajú v celej jazykovej stavbe nárečia.

1. V areáli sa vyskytujú rezíduá psl. vývinu slovenčiny západoslovanského i nezápadoslovanského pôvodu. V celom areáli sa nachádzajú napríklad prípady *rat-*, *lat-* (*ražeň, lakeť*), ale psl. *dl, tl* je zachované. V nom. pl. sú tvary so *s* za psl. *ch'* (*žeňisi*), ale v 3. os. pl. od slovesa *byť* je tu tvar *su* (v stred. slov. je *sa*). V inštr. sg. je tvar *zo ženof*, no jeho výskyt je narušený enklávou tvaru *ženom*. V adj. flexii popri tvare *dobro* v nom. a ak. sg. je tvar *dobre* (*dobre djeťa*). Za silný *o* je vokál *e* popri *o* (*pjatek*, ale *von*).

2. Vokalizmus nárečia má len krátke vokály (*a, o — e, u — i*). Za spis. *ü* je *a* (*pjata, mjaso*) s enklávou *e* (*peta, meso*). V pozíciách spis. dvojhlasok sú stopy po diftongoch *ja, je, vo* alebo krátke *a, e, o* (*pjatek, pjesek, kvoň*). V okolí Oravíc je enkláva výskytu *ja* za *ja*, ale zachované je *uo — je* (*pjatek, mjera, kuň*). Za slabičné *l* v niektorých prípadoch je *lu* (*dluho, jabluko*). Neutralizácia *v → f* sa na rozdiel od iných rajónov oravského areálu realizuje dôsledne (*fiedi, f₁tom, hňef, slifka*, ba aj *sinof*, inštr. *ženof*). V nárečí nie sú zdvojené konsonanty (*mjaki, preca, vjači*). Časté je však zoskupenie *pernica + j* (*pjata, mjaso, zarab-jat'*), ale aj *kj, gj* (*kjadit', gjati*). Ustálené sú stredslov. skupiny *št', žď* a na začiatku slova skupina *sr-* (*sreda*).

3. Vo flexii mužských substantív v gen. sg. je relikť *gazdi* (inde v orav. nár. je *gazdu*). Tvary nom. pl. majú prípony *-i, -a, -ovja* a *-e* (*chlapi, braťa, sinovja*,

ale *medvede*), tvary gen. pl. príponu *-of* a v enkláve i *-och* (*chlapof* i *chlapoch*). Vo flexii ženských substantív v dat. a lok. sg. sú tvary *ruke*, *nohe*, *muchy*, v inštr. sg. popri tvare *ženof* je aj tvar *ženom*. V gen. pl. sú tvary *žen* i *žjen*, *hrušek*, *metel*. Osobitosťou sú tvary *ženom*, *ženoch* v dat. a lok. pl. V nom. a ak. sg. vo flexii substantív stredného rodu sú tvary *sŕco*, *pleco*, ale *poľe*. V dat. a lok. pl. sú tvary *mestom*, *mestoch*. Výskyt tvarov *chlapom*, *chlapoch*, *ženom*, *ženoch*, *mestom*, *mestoch* svedčí o tendencii k rodovej unifikácii paradigiem v pluráli.

V adjektívnej flexii sú tvary *dobri*, *dobro* i *dobre* (*djeťa*), *dobrego*, *dobremu*, *bratof*, *bratovho*, *bratovmu* atď. V zámennej flexii sú tvary *ja*, *mňa*, *mja*, *tebja*, inštr. *mnof* aj *tof* (*tof ženof*), ale aj *ma*, *teba*, inštr. *mnom*, ďalej *tvoj*, *tvojho* atď. Zvláštnosťou je tvar *chteren* za spis. *ktorý*. Vo flexii čísloviek sú ustálené tvary *dvaja*, *dva*, *dve*, *traja*, *tri*, *dvoch*, *dvom*, *troch*, *trom*, *štirja*, *štiri*, *štiroch*, *štiirom*, ale inštr. *dvomja*, *tromja*, *štiiromja* popri *dvoma*, *troma*, *štiiroma*, resp. *štiiirmi*.

Niektoré osobitosti sú aj v slovesnej flexii. Od slovesa *byť* 3. os. pl. má tvar *su* (spis. *sú*). Slovesá *nieť* a *umrieť* majú osobitné paradigmy (*ňesjem*, *ňesješ*, *ňesu*, *umrem*, *umreš*, *umru*). V 3. os. pl. v prítomnom čase sú prípony *-a* (*-ja*), *-u* (*robja*, *prosa*, *ňesu*). Tvary minulého času sa tvoria bez tvarov slovesa *byť* (*ja bol h₁ mesté*). *L*-ové prítčastie má príponu *-l* (*robil*, *robila*, *ňjesol*, *ňjesla*, *bol*, *bola*). Neurčitok je zakončený na *-í*. Zaujímavá je enkláva neurčitku *bisť* (spis. *byť*).

VÝCHODOLIPTOVSKÉ NÁREČIE

111. Priestorom areálu východoliptovského nárečia je oblasť rozvodia Bieleho Váhu po horný tok Popradu. V areáli sa stretávajú zóny javov liptovského a spišského nárečia.

1. Z psl. rezíduí vývinu psl. základu slovenčiny majú v areáli prevahu nezápadoslovanské rezíduá. Medzi ne patria stredslov. prípady *rat-*, *lat-* (*ražeň*, *lakeť* atď.), *s* za psl. *ch'* (v tvare *žeňisi*), tvar *sa* v 3. os. pl., tvary *zo ženof*, *dobruo*, prípady *ihla*, *kŕf*, vokál *o* a *a* za silný *ɔ* (*piatok*, *dažd'*) a *i*.

2. V nárečiach sú len krátke vokály *a*, *o* — *e*, *u* — *i*. To je presah zóny bez kvantity zo susedného makroareálu východoslovenských nárečí. Za spis. *ä* je *a*, resp. *ja* (*pjata*, *devjat*, *devjať*, *mjaso*, ale *desat*, *desať*). V areáli sa zachovávajú stopy po diftongoch *ja*, *je*, *jo* (*piatok*, *robja*, *sjaham*, *kyon* i *kyoň*, *vŕol*, *mjera*, *trjeska*) a zachováva sa aj slabičné *ɣ*, *ʃ*. Na západe je enkláva len tvrdého *t*, *d*, *n*, *l* (Važec). Do východného okraja presahuje asibilované *dz*, *c* za *d'*, *t'* vo východoslovenskej distribúcii (*dzeci*, *cicho*, *idzece*, *kosc*). Inde je mäkké *t'*, *d'*, *ň*, *l'*. Osobitosťou je výskyt *u* za tvrdé *l* (*buato*, *daŕa*). Znelostná neutralizácia *v* → *f* je úplná (*fčera*, *hňef*, *slifka*). Zdvojené spoluhlásky nie sú. Zo spoluhláskových skupín charakteristické sú skupiny *št*, *žd* (vo Važci) a *šč*, *ždž* na východe. Na začiatku slova je stredslov. skupina *sr-* (*sreda*, *srebat*, *srebať*, ale *striebro*).

3. Menná flexia je blízka flexii liptovského areálu. V singulári nie sú tvary

vokativu, v inštr. je tvar *ženof* (z pôvod. *ženov* a *to zo ženou*), adj. tvar *dobruo*, *o dobrom* a pod.

Vo flexii mužských substantív v lok. sg. sú tvary *vo vetre*, *na koňi*, inštr. sg. *s chlapom*. Nom. pl. má prípony *-i*, *-ja*, *-ovja* pri osobných mužských menách (*chlapi*, *bratja*, i *bratja*, *sinovia*), neosobné mužské mená majú *-i*, *-e* (*ftaki*, *medvede*, ale v enkláve aj *medvedi*). V gen. pl. je prípona *-of* (*chlapof*, *sinof*), v lok. pl. *-och* (*chlapoch*, *sinoch*). Vo flexii ženských substantív v dat. a lok. sg. sú tvary *ruke*, *nohe*, *muchy*, v inštr. *ženof*. V gen. pl. sú tvary *žen*, *ihaj*, *mevaj*, ale *hrušok* i *hrušok*, *sviečok*. Prípony v dat. a lok. pl. sú krátke (*ženam*, *ženuch*, *ulicam*, *ulicach*). Podobne je aj vo flexii substantív stredného rodu (*mesta*, *mestam*, *mestach*). Inštr. má príponu *-ami*. Adjektívna flexia má stredslov. tvary (*dobri*, *dobruo*, *dobrieho*, *dobriemu*, *o dobrom*, *cuđzjo*, *cuđzijemu*, *cuđzjeho*, *o cuđzom*). Osobitosťou sú tvary *bratofho*, *bratofjmu*. V zámennej flexii sú napríklad tvary *ja*, *ma*, *teba* i *ceba*, *so mnof*, *s tehof* i *cehof*, *myoj*, *myojho*, *ten*, *toho*, *tomu*, *čo*, *čjo*, *chtorj* a pod. Tvary čísloviek sú stredoslovenské (*dva*, *dva*, *dve*, *traja*, *tri*, *dvoch*, *dvom*, *dvoma* atď.).

V slovesnej flexii prevládajú stredoslovenské tvary. Sloveso *byť* má v 1. os. sg. tvar *som*, pl. *zme*. V 3. os. pl. je stredslov. tvar *sa*. V 3. os. pl. iných sloviess sú prípony *-ja* a *-u* (*robja*, *beru*). Slovesá *brať* a *umrieť* v prítomnom čase nemajú spoločnú paradigmatu (*nesjem*, *nesješ*, *nesu*, ale *umrem*, *umreš*, *umru*). *L*-ové prídavné má prípony *-u*, *-ua*, *-li* (*robiu*, *robiua*, *robili*, *ňjesou*, *ňjesua*, *ňesli*). Neurčitok má príponu *-t*, *-t'* alebo *-c* (*robiť*, *klásť*, *robil*, *klásť*, *robic*, *klasc*).

BÁNOVSKÉ NÁREČIE

112. Priestorom pomedzného areálu bánovského nárečia je kotlina obkľúčaná na západe severnou časťou Považského Inovca, na severe južnými svahmi Malej Fatry a na východe severnými výbežkami Trábeča. Patria do neho lokality v širokom okolí Bánoviec nad Bebravou. Na západe susedí so severným regiónom západoslovenských nárečí, na východe s areálmi stredoslovenských nárečí. Táto poloha spôsobila, že v jeho jazykovej stavbe sú popri sebe javy západoslovenských i stredoslovenských nárečí. Napríklad v nárečí sú zväčša psl. rezíduá stredoslovenského typu (*rat-*, *lat-*, *o* za silný *ʒ* atď.), dvojhlásky *je*, *uo*, no *á* za *ja*, adj. tvar *dobré* (v stredslov. *dobruo*), ale inštr. *zo ženou* a ďalšie paralelné javy.

1. Z rezíduí psl. vývinu slovenčiny početnejšie sú rezíduá západoslovenského pôvodu. Medzi ne patria prípady *rat-*, *lat-* (*ražeň*, *rázvora*, *lakeť*, *laň* a ďalšie), *s* za psl. *ch'* v nom. pl. (typu *žeňisi*), ďalej prípady *ihla*, *kry*, *s chlapom*, *zo ženou*, *o* za silný *ʒ* (*pjesok*, *von*) a i. Medzi psl. rezíduá, ktoré charakterizujú západoslovenské nárečia, patrí napríklad zachované *dl*, *tl*, dnes *ll*, *tl* (*šillo*, *ometlo*), tvar *sú* v 3. os. pl., adj. tvar *dobré* pre stredný rod (proti stredslov. *l* za *dl*, *tl*, tvar *sa* v 3. os. pl. a adj. tvar *dobruo*).

2. V krátkom vokalizme nie je vokál *ä*, t. j. má štruktúru *a*, *o* — *e*, *u* — *i*. Za spis. *ä* je *a* (*pata*, *maso*) s malým presahom zóny *s e* od juhovýchodu (*peta*, *meso*). V dlhom vokalizme sú dvojhlásky *uo* — *je* (*kuoň*, *vjem*). Za spis. *ia* je *á* (*pátok*, *robá*) s malým presahom zóny *s ia* (*piatok*, *robja*) od juhovýchodu. Takmer v celom areáli pôsobí pravidlo o rytmickom krátení (*dáva*, *krátky*, ale *súdä*). Slabičné *r*, *l* môže byť krátke i dlhé. V konsonantizme sú mäkkostné páry *t* — *t'*, *d* — *d'*, *n* — *n'*, t. j. nie je v ňom mäkké *l*. Neutralizácia *v* → *f* je obmedzená na začiatok slov (*fták*, *f_otom*, *hñey*, *sliyka*). Celý areál sa radí do zóny s výskytom zdvojených konsonantov v plnom rozsahu (*makkí*, *denní*, *precca*, *vačči*, *šillo*, *jemma*). V nárečí sú skupiny *št'*, *žd'*, na začiatku slova je skupina *str-* (*streda*, *stretnút'*).

3. Aj vo flexii sa vyskytujú popri sebe západoslovenské i stredoslovenské javy. Vo flexii mužských substantív v nom. pl. sú prípony *-i*, *-je*, *-ovje* (*chlapi*, *bratje*, *sinovje*). Zaujímavá je enkláva tvaru *medvedje* (inde *medvedí*). Gen. pl. má príponu *-ou*. V inštr. pl. sú tvary *s chlapi*, *z gazdi*, ale *s koňmi*. Vo flexii ženských substantív ustálené sú tvary *ruke*, *nohe*, *muchy* v dat. a lok. sg. V inštr. sg. je prípona *-ou* (*zo ženou*, *ulicou*). V gen. pl. sú tvary *žjen*, *ovjec*, *meťjel*, *ruží*, v dat. a lok. pl. *ženám*, *ženách* i *ulicám*, *ulicách* (vo východnom pomedznom rajóne *ulicjam*, *ulicjach*). V adjektívnej flexii v nom. a ak. sg. stredného rodu sú tvary *dobré*, *cudzje*, *dobrého*, *dobrému*, *cudzjeho*, *cudzjemu*, ale *o dobrom*, *o cudzom*. V nom. sg. i pl. prívlastňovacích adjektív sú prípony dlhé *bratou*, *bratová*, *bratové*, pl. *bratoví*, *bratové*, ale v gen. a dat. sú tvary *bratouho*, *bratoumu*. V zámennej flexii sú ustálené tvary *ja*, *mňa*, *ma*, *so mnou*, *s tebou*, *ten*, *toho*, *tomu*, *čo*, *čoho*, *čomu*, *tvoj*, *tvojho*, *tvojomu*. Z flexie čísloviek charakteristické sú tvary *dvá*, *trje*, *štirje* s presahom zóny tvarov *trija*, *štirja*, ďalej enklávy tvarov *dvúch*, *dvúm*, *dvúma* a gen. *štir*. Číslovka *pät'* má tvary *páti*, *pátich*, *pátim* atď.

V slovesnej flexii sú západoslovenské i stredoslovenské tvary. Od slovesa *byť* popri tvare *su* v 3. os. pl. je známy aj tvar *sa*. Paradigma *ňesjem*, *ňesješ*, *ňesú* je od severu narušená presahom tvarov *ňesem*, *ňeseš*, *ňesú*. Tvary slovesa *rozumieť* sú však ustálené (*rozumjem*, *rozumješ*, *rozumjü*). Sloveso *umrieť* má tvary *umrem*, *umreš*, *umrú*. *L*-ové prídavné má prípony *-u*, *-la*, *-li* s obmedzenou unifikáciou (*robeu*, *robila*, *robili*). Neurčitok má príponu *-t'* (*robiť*, *rozumieť*, *zahinut'*, *klást'*, *vľiect'*, *nájt'*) s enklávami s príponou *-ti* (*robiťi*).

TOPOĽČIANSKE NÁREČIE

113. Areál topoľčianskeho nárečia bezprostredne susedí s areálom bánovského nárečia. Rozprestiera sa od neho smerom na juh v podobnom geografickom prostredí. Patria do neho lokality v okolí Topoľčan na oboch stranách rieky Nitry. Na západe je v kontakte so západoslovenskými nárečiami a na východe so stredoslovenskými nárečiami.

1. V nárečí z reziduí psl. vývinu slovenčiny prevládajú javy nezápadoslovenského pôvodu, t. j. tie, ktoré charakterizujú stredoslovenské nárečia. Napríklad kompaktné sú rozšírené prípady *rat-*, *lat-* (*ražeň*, *rázvora*, *rásť*, *laket*, *laňi* a ďalšie), *s* za psl. *ch'* v nom. pl. (*žeňsi*), prípady *ihla*, *křu*, tvary *s chlapom*, *zo ženou*, adj. tvar *dobró* (zodpovedá stredslov. *dobryo*), vokály *o*, *a* za silný *z* (*pátok*, *mach*, *dážď*). Zachované je však reziduálne *dl*, *tl* (*šidlo*, *plítko*).

2. V krátkom vokalizme nie je vokál *ä*. Zaň je vokál *a* (*pata*, *maso*) s presahom vokálu *e* od východu (*peta*, *meso*). V dlhom vokalizme nie sú dvojhlásky. Za spis. *ia*, *ie*, *uo* (*ó*) v nárečí je *á*, *í*, *ó* (*pátok*, *robá*, *místo*, *kóň*), za spis. *ju* je *ú* (*lepšú*, *cudzú*). Dlhé vokály majú tu teda vysokú frekvenciu. Týka sa to najmä vokálu *í* (porov. *vím*, *místo*, ale aj *ňesím*, *ňesiš*, *oťc*, spis. *viem*, *miesto*, *nesiem*, *nesieš*, *otec*). V nárečí pôsobí pravidlo o rytmickom krátení. Slabičné *ř*, *ř* je krátke i dlhé.

V konsonantizme sú tri mäkkostné páry *t — t'*, *d — d'*, *n — ň*. Chýba teda mäkké *l*. Neutralizácia *v → f* je obmedzená na začiatok slov, ale za stredslov. *u* je *v* (*f_tom*, *hňev*, *slivka*). Areál je časťou veľkej zóny výskytu zdvojených konsonantov (je tu *makkí*, *denní*, *precca*, *vačči*, *šillo*, *jenna*, *stuňňa*). V nárečí sú skupiny *šť*, *žd*, na začiatku slova je však skupina *str-* (*streda*, *stretnúť*).

3. V mennej i slovesnej flexii sú niektoré osobitosti. Vo flexii mužských substantív v nom. pl. sú prípony *-i*, *-ová*, *-ovci* (*chlapí*, *bratí*, *rodíči*, *occová*, *sinová* i *sinovci*). Aj životné neosobné mená v nom. pl. majú príponu *-i* (*medvedí*, *vrabci*). V gen. pl. je prípona *-ov* (*chlapov*, *dubov*), v inštr. pl. je prípona *-i*, *-mi* (*s chlapí*, *s koňmi*). Vo flexii ženských substantív osobitosťou sú tvary gen. pl. typu *metól*, *tehól*, *hrušók*, ale *žín*, *ulíc*. Inštr. sg. má tvary *ženov*, *ulicov*. Flexia substantív stredného rodu v pluráli tak ako flexia ženských substantív je značne unifikovaná (porov. *mestá*, *míst*, *mestám*, *mestiách*, *sřccá*, *sřc*, *sřccám*, *sřccách*, podobne *ženám*, *ulicám* atď.). V gen. pl. substantív stredného rodu sú tiež tvary *jadór*, *šidól* (porov. *metól*, *tehól*). V adjektívnej flexii v nom. a ak. sg. v strednom rode je prípona *-ó* (*dobró* i *cudzó*), ale tvrdé a mäkké skloňovanie sa odlišuje (porov. *dobró*, *dobrého*, *dobrému*, ale *cudzó*, *cudzího*, *cudzímu*). Tvary privlastňovacích adjektív v nom. sg. i pl. majú prípony dlhé (*bratov*, *bratová*, *bratovó*, pl. *bratoví*, ale *bratovho*, *bratovmu*). Zámenná flexia je približne taká ako v strednej slovenčine (ale s tvarmi *s ľebov*, *so mnov*, *mój*, *mójho*, *mójmu*). Vzťažné zámeno *ktorý* má tu podobu *kerí*. Základné číslovky v nom. majú tvary *dvá*, *dva*, *dve*, *trá*, *tri*, *štirá*, *štíri*, v gen. *dvoch*, *troch* atď. Do areálu od severovýchodu presahuje tvar *trima*.

Viac osobitostí je v slovesnej flexii. Od slovesa *byť* v 3. os. pl. je tvar *sú*, ale známy je aj tvar *sa*. V 3. os. pl. iných slovies vysokú frekvenciu má prípona *-á*. Vyskytujú sa napríklad aj tvary *ňesá*, *vedá*, *rozumá*, ba aj *scá* (spis. *nesú*, *vedú*, *rozumejú*, *chcú*). Charakteristické je splynutie viacerých slovesných vzorov v prítomnom čase. Do jednej paradigmy splynuli napríklad slovesá *niešť*, *prosiť*,

rozumieť (porov. *ňesím, ňesíš, ňesá, prosím, prosíš, prosá, rozumím, rozumíš, rozumá*). Rovnako sa časujú aj slovesá *umrieť* a *padnúť* (porov. *umrem, umreš, umrú, padnem, padneš, padnú*). L-ové prídavné má prípony -v, -la s čiastočnou unifikáciou (*robev, robila, pev, pila, padov, palla, bov, bola*). Neurčitok má príponu -i (*robiť, mať, rozumieť*, ale aj *klásť, vličiť* popri *vlicit'*).

JUHOVÝCHODNÝ REGIÓN STREDOSLOVENSKÝCH NÁREČÍ

114. Zemepisnou bázou juhovýchodného regiónu stredoslovenských nárečí je priestor ťahajúci sa od južných svahov Štiavnických vrchov a Javoria na východ horstvom Slovenského rudohoria k hornému toku Slanej. Priestor je bohato členený údoliami prítokov Ipľa a Slanej a na juhu vyúsťuje do priliehajúcich údolí a rovin.

O izoglosnej hranici medzi severozápadným a juhovýchodným regiónom stredoslovenských nárečí sa už podrobne hovorilo (p. kap. 102).

Psl. rezíduá nezápadoslovanského pôvodu charakteristické pre stredoslovenský makroareál sa v juhovýchodnom regióne vyskytujú kompaktné len v jeho západnej časti. Také sú prípady *rat-*, *lat-* (*ražeň, rázvora, rásť, lakeť, laňi* a i.), *l* za psl. *dl, tl* (*šilo, omelo*), *s* za psl. *ch'* (v tvare typu *žeňisi*), tvar *sa* v 3. os. pl., vokál *o* za silný *ɔ* (*piatok, pejtok, von*), tvary inštr. *s chlapom* (*s chlapon*), *zo ženou* (*zo ženó*), adj. tvar *dobruo* a i. Vo východnej časti regiónu, najmä v areáli gemerského nárečia izoglosy týchto psl. rezíduí sa veľa rozptyľujú. V relatívne najmenšej zóne sa vyskytuje *l* za reziduálne *dl, tl* (po ľavý breh horného Ipľa). Z prípadov *rat-*, *lat-* relatívne najmenšiu zónu majú prípady *ražeň, lakeť*, väčšiu zónu má slovo *rásocha*, najväčšiu *rázvora*. Zóna tvaru *dobruo* (gem. *dobrua*) siaha až po Revúcu a tvar inštr. *zo ženou* (gem. *ženó*) až za horný tok Slanej. Prípady *ihla* (so začiatočným *i-*), *kryu*, krátkosť v slovách typu *krava, slama* a pod. sa vyskytujú v regióne kompaktné.

Juhovýchodný región stredoslovenských nárečí je vnútorne značne diferencovaný. Člení sa na štyri základné areály a dva pomedzné areály. Areály sa ďalej členia na početné rajóny a enklávy. Medzi základné areály patrí areál hontianskeho, novohradského, ipľského a gemerského nárečia. Charakter pomedzného areálu má areál východogemerského a horehronského nárečia.

Základné areály

HONTIANSKE NÁREČIE

115. Priestorom areálu hontianskeho nárečia sú južné svahy Štiavnických vrchov s príľahlou rovinou ohraničenou Hronom na západe a Krupinicou na východe.

Izoglosná hranica so susedným areálom novohradského nárečia nie je ostrá. Dôležitá je reziduálna izoglosa *dl, tl* proti *l* (*šidlo* || nov. *šilo*). Z mladších izoglos hraničnými sú izofóny *e* proti *ä* (*peta* || nov. *päta*), *ju* proti *ü* (*cudzju* || nov. *cudzü*), koncové *-n* proti *-m* (*poton* || nov. *potom*), izomorfy prípon *-iho* proti *-eho* (v adj. *mladiho* || nov. *mladeho*), *-ju* proti *-ü* (*cudzju* || nov. *cudzü*), tvaru *štiroch* proti nov. *štjter* a iné.

Hontianske nárečie je relatívne jednotné. Niektorými osobitosťami sa vyčleňuje okrajový rajón v severovýchodnej časti v oblasti Krupiny.

1. **Reziduá psl. vývinu slovenčiny v hontianskom nárečí.** V nárečí sa kompaktne vyskytujú všetky psl. reziduá nezápadoslovanského pôvodu, ktoré charakterizujú stredoslovenské nárečia. Výnimkou je iba reziduálne *dl, tl*. V nárečí je teda *ražeň, rázvora, lakeť* atď., tvary nom. pl. *žeňsi*, inštr. *s chlapom, zo ženou*, v nom. a ak. sg. *zdravja*, tvar *sa* v 3. os. pl., vokál *o* za silný *ɸ* (*piatok, von*) a iné. Na väčšine územia je však zachované *dl, tl* (*šidlo, ometlo*). Iba do okrajového rajónu na severovýchode presahuje zóna *l* za psl. *dl, tl* z novohradského nárečia.

2. **Vokalizmus v hontianskom nárečí.** Krátky vokalizmus tvorí päť vokálov: *a, o, e, u, i*, t. j. v nárečí nie je vokál *ä*. V dlhom vokalizme okrem dlhých vokálov sú štyri diftongy: *ja, je, uo, ju*. Vokalizmus má teda takúto štruktúru:

	a		á		ja
o	e		ó	é	uo
u	i		ú	í	ju
					—

Za spis. *ä* v nárečí je *e* (*peta, meso, večí*). Od východu do okrajového rajónu presahuje zóna vokálu *ä* (tu je *päta, mäso, väčí*). V tejto časti areálu chýba aj diftong *ju* (je zaň *ü*). Tu je teda štruktúra krátkeho i dlhého vokalizmu taká ako v susednom novohradskom nárečí (p. kap. 115). V porovnaní so spisovným jazykom väčšiu frekvenciu majú vokály *e, i* a *i* (porov. *peta, meso, dobrího, dobrímu* alebo *dobriho, dobrimu*, spis. *päta, mäso, dobrého, dobrému*). Ostatné vokály vrátane diftongov majú približne rovnakú frekvenciu ako v spisovnej slovenčine (ale *dobruo, cudzuo* i *cudzje*, spis. *dobré, cudzie*).

V nárečí pôsobí pravidlo o rytmickom krátení (*dáva, krátke, ale súďja*).

Slabičné *r, l* je krátke i dlhé a vyskytuje sa v stredoslovenskom rozsahu.

3. **Konsonantizmus v hontianskom nárečí.** Konsonantizmus hontianskeho nárečia je takmer totožný s konsonantizmom stredoslovenských nárečí severozápadného regiónu.

Pozri znázornenie štruktúry na s. 238.

Charakterizujú ho štyri mäkkostné páry *t — t', d — d', n — ñ, l — l'*. Iba v okolí Banskej Štiavnice je enkláva bez mäkkých konsonantov *d, t', ñ, l'* (*dedina, ticho, kost*). Osobitosťou je výskyt *-n* na konci slov a tvarov v pozícii *-m* (*poton, vám, chlapom*), spis. *potom, vám, chlapom*).

Neutralizácia $v \rightarrow f$ sa realizuje len sporadicky (f_{ton} , ale *hňeu*, *sľižka*, *tedi*, *čera*). Na hranici morfém sú jednoduché konsonanty (*mekí*, *odich*, *preca*, *veči*).

V celom areáli sú skupiny *šť*, *žd*. Na začiatku slov za skupinu *str-* je skupina *sr-* (*sreda*, *sretnúť*). Vo východnej časti v okrajovom rajóne za skupiny *dl*, *dn* je *l. n*, za *dl*, *dn* je *l, ň* (*pala*, *kranuť*, *poľa*, *stuňa*, spis. *padla*, *kradnúť*, *podľa*, *studňa*).

4. Menná flexia v **hontianskom nárečí**. Menná flexia má všetky znaky flexie stredoslovenských nárečí (napr. ak. pl. *chlapoy*, ale *medvede*, nom. a ak. sg. *zdravja*, adj. *dobruo*, *o dobrom* a iné). No vyskytujú sa aj niektoré osobitosti.

Vo flexii mužských substantív v dat. sg. býva prípona *-u* aj pri životných menách (*chlapu*, *sinu* popri *chlapovi*, *sinovi*). V nom. pl. sú prípony *-i*, *-ja*, *-ovja* pri životných osobných menách (*chlapi*, *bratja*, *sinovja*), *-i*, *-e* pri životných neosobných menách (*hadi*, *medvede*). V lok. pl. okrem prípony *-och* je známa aj prípona *-ach* (*sluhach*, ale aj *sinach*). V enklávach sa vyskytuje aj reliktná prípona *-je* (*domjech*, *časjech*). Inštr. pl. má prípony *-i*, *-mí*, *-amí* (*s chlapi*, *koňmí*, *sluhamí*). Aj vo flexii ženských substantív sú niektoré osobitosti. Do areálu presahuje zóna tvarov v dat. a lok. sg. typu *ruki*, *nohi*, *muchi*, v gen. sg., nom. a ak. pl. *ruke*, *nohe*, *muche* (spis. *ruka*, *ruky*, *ruke* atď.). V gen. pl. býva prípona *-ou* (*ženou*, *ulicou* aj *jamkou*, *hruškou*). Iné tvary v pl. sa odlišujú (*ženám*, *ženách*, *ulice*, *ulicjam*, *ulicjach*). V inštr. pl. je prípona *-amí* (*ženamí*, *ulicamí*). Podobné osobitosti má aj flexia substantív stredného rodu (*mestá*, *sřcja*, gen. pl. *mestou* aj *šidlou*, *jadrou* atď.).

V adjektívnej flexii sú tvary *dobruo* i *cudzuo* (v západnej časti *cudzje*). Areálom prechádza izoglosa prípon *-iho* a *-iho* (*dobriho* || *dobriho*, *dobrímu* || *dobrímu*), ale v lok. sg. sú tvary *o dobrom*, *o cudzom*. Privlastňovacie adjektíva majú tvary *bratou*, *bratovo*, *bratouho*, *bratoumu*, *bratova*, *bratovej*, pl. *bratovi*, *bratove*.

Zámenná flexia má tvary stredoslovenské. Napríklad *ja*, *mňa*, *ma*, *so mňou*, *s tebou*, *ten*, *toho*, *tomu*, *čo*, *čuo*, *čoho*, *čomu*, *muj*, *mujho*, *mujmu*, *o mojom*, ale *von*, *kerí* (spis. *on*, *ktorý*).

Vo flexii číselníkov číslovka *jeden* má podobu *jedon*. Charakteristická je flexia *dvaja*, *dva*, *dve*, *dvuch*, *dvum*, *dvuma*, *traja*, *tri*, *trich*, *trim*, *trima*, *štirja*, *štiroch*, ale *šřr* (okolie Banskej Štiavnice) i *šřer* (vo východnej časti), *štřma*, *pjati*, *pjatřch* atď.

5. Slovesná flexia v **hontianskom nárečí**. Aj slovesná flexia má znaky flexie stredoslovenských nárečí. Od slovesa *byť* v 1. os. sg. je tvar *som*, pl. *zme*. V 3. os. pl. je tvar *sa* (*oňi sa doma*). Paradigmy sloves *brať* a *umrieť* v prítomnom čase splynuli (*berjem*, *berješ*, *berú*, *umriem*, *umriješ*, *umrú*). Sloveso *rozumieť* má v 3. os. pl. tvar *rozumuju*. Podmieňovací spôsob má tvary *bi som*, *bi si*, *boj bi som*, *boj bi si* atď. Areál zasahujú tvary rozkazovacieho spôsobu typu *plac*, *budz*, ale *choj*, *pome* a *pod*. *L*-ové prídavné má prípony *-u*, *-la*, *-li* bez unifikácie (*robiu*, *robila*, *minuu*, *minula*, *viđeu*, *viđela*). Neurčitok má príponu *-ť* (*robiť*, *iť*, *nájiť*,

vľiect' i vľieci, rozumjeť i rozumet'. Do východnej časti presahuje neurčitok na *-ti* (*robiťi, klásti*).

NOVOHRADSKÉ NÁREČIE

116. Areál novohradského nárečia sa rozprestiera na južných svahoch pohoria Javorie zhruba medzi riekami Krupinica a Kriváň vrátane prilahlej roviny na juhu.

Izoglosnú hranicu so susedným areálom hontianskeho nárečia sme už opísali (p. kap. 115). Izoglosná hranica s areálom ipeľského nárečia je pomerne výrazná. K reziduálnej izoglose *l* proti *dl, tl* (*šilo* || ipeľ. *šidlo*) sa pridružujú izofóny *uo, je* proti *ó, é* (*kuoň, miera* || ipeľ. *kôň, mēra*), *ja* proti *eĭ* (*piatok* || ipeľ. *peĭtok*), *i* proti *eĭ* (*bivat'* || ipeľ. *beĭvat'i*), izomorfy tvarov *ženi* proti ipeľ. *žene* v gen. sg., prípony *-li* proti *-le* v ženskom a strednom rode a pri neživotných menách (*ženi robili* || ipeľ. *žene robile*) a iné.

Areál novohradského nárečia sa vnútorne dosť výrazne člení na dva základné rajóny: na rajón severozápadný (ide o oblasť tzv. vrchárskeho nárečia) a severovýchodný. Výraznejšími osobitosťami sa vyznačuje severozápadný rajón (je tu napr. za *y* vokál *e*, za *y* dvojhláska *eĭ* a pod.). Z juhu sa k týmto rajónom pripája južný rajón (o ňom v kap. 117).

1. Reziduá psl. vývinu slovenčiny v novohradskom nárečí. Areál novohradského nárečia je jediný v juhovýchodnom regióne stredoslovenských nárečí, v ktorom sa koncentrovane vyskytujú všetky psl. reziduá nezápadoslovanského pôvodu charakterizujúce stredoslovenský makroareál. V areáli je *l* za psl. *dl, tl* (*šilo, omelo*), široký výskyt prípadov *rat-, lat-* (*ražeň, rázporok, rázvora, rásti, lakeť, laňi* a i.), *s* za psl. *ch'* (v tvare typu *žeňsi*), vokál *o* za silný *ɔ* (*piatok, von, ba aj son, doždík*), tvary *sa* v 3. os. pl., inštr. *s chlapom, zo ženou*, nom. a ak. *zdravja*, adj. tvar *dobruo*, prípady *ihla, křu* a iné.

2. Vokalizmus novohradského nárečia. Vokalizmus novohradského nárečia nie je jednotný. V oboch rajónoch sa vyskytuje vokál *ä* i dvojhlásky *ja, je, uo* (za *ju* je *ú*). V severozápadnom rajóne v pozícii spis. *y* je vokál *e* a za *y* je dvojhláska *eĭ*. Vcelku vokalizmus nárečia má takúto štruktúru:

a	ä		á		ja		
o	e		ó	é	uo	je	(eĭ)
u	i		ú	i			

Diftong v zátvorke sa nevyskytuje v celom areáli.

Vokál *ä* má v nárečí o niečo vyššiu frekvenciu ako v spisovnom jazyku (porov. *päta, mäso, väči, kámeň, kúpä*, spis. *päta, mäso, väčší*, ale *kameň, kúpia*). Ostatné krátke i dlhé vokály vrátane diftongov majú približne rovnakú frekven-

ciu ako v spisovnom jazyku, pravda, okrem dvojhlásky *ju* (v nár. je za ňu *ú*). Odchýlky sú v severozápadnom rajóne. Tu v pozíciách spis. *y* a *ý* po iných spoluhláskach ako veľárach je *e* a *eĭ* (napr. *rebe, meš, bejvaťi, pejtati, dobreĭ, ale kisleĭ, chitreĭ, híbatĭ*, spis. *ryby, myš, bývať, pýtať, dobrý, kyslý, chytrý, hýbať*). Tu je teda väčšia frekvencia vokálu *e* a osobitný diftong *eĭ* (t. j. súčasne menšia frekvencia *i* a *i*).

V celom areáli pôsobí pravidlo o rytmickom krátení v širšom rozsahu (*dáva, krátke, kúpä*, spis. *kúpiä*).

Slabičné *r, l* je krátke i dlhé a vyskytuje sa v takom rozsahu ako v iných stredoslovenských nárečiach.

3. Konsonantizmus novohradského nárečia. Konsonantizmus nárečia je jednotnejší ako vokalizmus. Celý areál charakterizuje výskyt mäkkostných párov *t — t', d — d', n — ň, l — l'*. No v severozápadnom rajóne (vo vrchárskej oblasti) je frekvencia mäkkých konsonantov obmedzená. Na konci slov a tvarov za *-d, -t'* je tvrdé *-d, -t* (*ved, kost*) a za *-ň* tak ako za *-n* je *-m* (*ohem, kamem, páam, spis. oheň, kameň, pán*). Za mäkké *l'* pred konsonantom je tvrdé *l* (*velmo, veľkí*). Do severovýchodného rajónu presahuje zóna koncového *-n* za *-m* (*poton, osem, spis. potom, osem*) z ipeľského nárečia.

V celom areáli rozsah neutralizácie *v → f* na začiatku slov je minimálny (*f_tom*, ale *hney, slyka, tedi* alebo *todi, čera*). V nárečí nie sú zdvojené konsonanty (*mäki, dení, preca, väči*). Na začiatku slov nebýva *j-* (*edom, enati sa*). Celý areál charakterizuje výskyt skupín *št', žd'* a začiatkové *sr-* namiesto *str-* (*sreda, sretnúti, ba aj srjebro*). Je v ňom rozsiahla zóna *l, l'* za *dl, dl'* a *n, ň* za *dn, dň* (*vile, poľa, spanúti, stuňička, spis. vidly, podľa, spadnúť, studnička*).

4. Menná flexia novohradského nárečia. Menná flexia nárečia je podobná flexii susedného hontianskeho nárečia. Okrem všeobecne rozšírených stredoslovenských javov (ak. pl. *medvede*, inštr. *zo ženou*, nom. a ak. sg. *zdravja*, adj. *dobruo* a i.) v areáli sú početné enklávy osobitných javov.

Vo flexii mužských osobných substantív v nom. pl. sú prípony *-i, -ja, -ovja* (*chlapi, bratja, zatja* i *zatovja, sinovja*), neosobné životné i neživotné mená majú prípony *-i, -e* (*hadi, dubi, medvede, stroje*). Prípony mäkkých substantív majú aj substantíva na *-k, -ch, -h* (*buke, vrche, rohe*). V gen. pl. je prípona *-ou*. V lok. pl. popri tvaroch *domoch, vozoch, sluhoch* sú aj enklávy tvarov *domjech, vozjeh*, reliktný tvar *sluhách*. V areáli sa stretá zóna tvaru *koňach* so zónou tvaru *koňoch* od východu. V inštr. sú prípony *-í, -mí, -amí* i *-ama* (*s chlapi, koňmí, sluhamí*). Zaujímavá je enkláva inštr. *chlapeĭ* (z pôvodného *chlapý*). Vo flexii ženských substantív charakteristické sú tvary *ruke, nohe, muche* v gen. sg. a *ruki, nohi, muchi* v dat. a lok. sg. V gen. pl. sú tvary *ženou, metlou, ihlou*, ba aj *oucou* (popri *ovjec*). Rozlišovanie tvrdej a mäkkej flexie najmä v pluráli je charakteristické aj pre flexiu substantív stredného rodu (porov. *mestá, sŕce, pole, mestám, sŕciam, poliám*). V gen. pl. je však aj tu prípona *-ou* (*mestou, šilou*) s enklávami tvarov

mjest, šidál a pod. V tomto areáli je aj zaujímavá enkláva reliktného tvaru dat. pl. *mestom*.

Aj adjektívna flexia je blízka flexii hontianskeho nárečia. Ustálené sú tvary *dobruo*, resp. *cudzjo* popri *cudzje, dobreho, dobremu*, ale *cudzioho, cudzimu*, ba aj *druhího, druhímu, veľkího, veľkímu* (tak je najmä v severozápadnom rajóne). Privlastňovacie adjektíva majú tvary *bratou, bratova, bratovo*, pl. *bratove*. Do severovýchodného rajónu však presahuje zóna tvarov *bratou, bratová*, pl. *bratoví, bratovje*. V gen. a dat. sg. sú už tvary *bratouho, bratoumu*.

Zámenná flexia je stredoslovenská, ale je v nej niekoľko osobitostí. Ustálené sú napríklad tvary *ja, mňa, so mňou, s tebou, toho, tomu, šoho, čomu, ich, im*, ďalej *myoj, myojho, myojnu*, *o mojom* atď. Osobitné sú napríklad tvary *tebä* a v enkláve aj *mä*, tvar *tot* (spis. *ten*), miestami *tej* (spis. *tie*), tvary *kerí, šeci, šetikje* a pod.

Číslovka *jeden* má v nárečí podobu *eden* alebo *edem*. Z hontianskeho nárečia do areálu prenikajú zóny tvarov *dvuch, dvum, dvuma, trich, trim, trima*. Od *štyri* gen. je *štyer*. Číslovka *päť* má tvary *piati, piatich, piatim* atď.

5. Slovesná flexia v novohradskom nárečí. Aj slovesná flexia je stredoslovenská. Od slovesa *byť* v 1. os. sg. je tvar *som*, pl. *zme*, v 3. os. sg. *je, jest, jesto*, v pl. je tvar *sa*. Paradigmy sloves *brať* a *umrieť* v prítomnom čase splynuli (*berjem, berješ, berú, umriem, umrieš, umrú*). Sloveso *rozumieť* v 3. os. pl. má tvar *rozumeju*. Do areálu presahuje zóna tvarov rozkazovacieho spôsobu typu *choj, chojte*. Osobitosťou sú menšie zóny tvarov *tájdí, tájdíte*. L-ové prídavné má prípony *-u, -la, -li*. V severozápadnom rajóne sa v pluráli odráža gramatická kategória mužskej osoby v príponách *-li: -le* (porov. *chlapi robili, žene robele, buke padale*). Neurčitok vo väčšine areálu má príponu *-ti* (*robiť, minúť, klásť, vliecť* popri *vliecť*). V časti severovýchodného rajónu má neurčitok príponu *-t* s unifikáciou (*mať, padnúť, ale robeť, chibeť* a pod.).

117. Z juhu sa k nárečiu novohradského areálu pripája okrajový rajón, ktorého jadrom je najmä južná časť okolia Modrého Kameňa. Osobitosti tohto rajónu majú paralely v tekovskom alebo vo zvolenskom areáli, resp. vo východnej časti novohradského areálu. Psl. rezíduá nezápadoslovanského pôvodu majú však taký rozsah ako v ostatných stredoslovenských nárečiach.

Vo vokalizme tohto modrokamenského rajónu nie je *ä* ani klesavá dvojhláska *ej*. Za *ä* je *e* (*peta, meso* aj *skede, kemeň*). Vyskytujú sa len dvojhlásky *ja, uo, je* a za *y, ý* je *i, í* (*vjac, kysoň, vjem, ribi, pítať*). Konsonantizmus charakterizujú páry *t — t', d — d', n — ň, l — l'*. Zvláštnosťou je výskyt koncového *-m* za *-n, -ň* (*lem, pám, ohem, ďem*, spis. *len, pán, oheň, deň*). Neutralizácia *v → f* na začiatku slov má obmedzený výskyt (*fiedí, ale čela, táča, hňeu, sľiuka*).

Menná flexia má niektoré osobitosti zvolenského areálu. V gen. sg. ženských substantív je prípona *-i* (*žení, do plyšicí*), ale v gen. sg. *ruke, nohe, muče*, v dat. a lok. sg. *ruki, nohi, muchi*. V nom. a ak. pl. sú tvary *ruke, nohe, muče* aj *buke,*

vrche. V gen. pl. bývajú tvary *ihlou, jadrou* (podľa *chlapou*). V lok. pl. sú relikty typu *domjech, časjeh*, ale aj *domach, časach*. V adjektívnej flexii sú prípony *-iho, -imu* (*dobriho, cudziho*). Číslovky majú tvary *dvoch, dvom, troch, trom* (proti *dvuch, dvum, trich, trim* na sev.). Osobitosťou je tvar *štjjer*. Slovesná flexia má stredoslovenské znaky . V 3. os. pl. je tvar *sa*, vo vzore niest' tematická morféma *-je-* (*ňesjem, ňesješ*), v pl. tvar typu *robili* a *i*.

IPELSKÉ NÁREČIE

118. Priestorom areálu ipelských nárečí sú južné svahy západného okraja Slovenského rudohoria. Patria do neho lokality na oboch stranách horného Ipľa, na juhu s výbežkom takmer po Rimavu.

Areál ipelského nárečia nie je veľký, ale v porovnaní so susednými stredoslovenskými nárečiami ho charakterizujú výrazné osobitosti. Medzi ne napríklad patrí zatvorená realizácia dlhých vokálov *ó, é* (*kóň, mēra* || nov. *kuoň, mjera*), klesavý diftong *ej* s rozšírenou distribúciou (*pejtok, bejvaťi* || nov. *piatok, bivať* alebo *bejvaťi*), *i, í* za 'u, 'ú (*lidej, klíč* || nov. *ludja, klúč*), prípona *-evi* proti *-ovi* (*kováčevi* || nov. *kováčovi*) a ďalšie. Nárečie je pomerne málo diferencované. Niektoré odlišnosti sú najmä v okrajovom rajóne medzi Ipľom a Rimavou.

1. Rezíduá psl. vývinu slovenčiny v ipelskom nárečí. Väčšina psl. rezíduí, ktoré od pôvodu charakterizovali stredoslovenský makroareál, sa v nárečí dodnes zachovala. Kompaktne sa vyskytujú prípady *rat-, lat-* (*ražeň, lakeť* atď.), *s* za psl. *ch'* (v tvare typu *žeňisi*), tvary *sa* v 3. os. pl. (*deťi sa doma*), inštr. *zo ženou*, nom. a ak. sg. *zdravej*, vokál *o* za silný *ɔ*, adj. tvar *dobró* a iné. Vo väčšine areálu je však zachované *dl, tl* (stredoslov. *l* za *dl, tl* je len v enkláve na juhu najmä medzi Ipľom a Rimavou).

2. Vokalizmus ipelského nárečia. Vo vokalizme ipelského nárečia je viac osobitostí. V krátkom vokalizme je vokál *ä* s rozšírenou distribúciou (porov. *päta, mäso, ukázovaťi, vřbä, kúpä*, spis. *päta, mäso, ukazovať, vřbie, kúpia*). V dlhom vokalizme je zatvorene realizované *ó, é* a len klesavé diftongy *ou, ej*. Vokalizmus nárečia má teda takúto štruktúru:

a	ä	á				
o	e	ó	é	ou	ej	
u	i	ú	í			

O rozšírenej distribúcii vokálu *ä* v porovnaní so spisovnou slovenčinou sme sa zmienili. Zvýšenú frekvenciu má aj vokál *e* a *i*, pretože vokál *e* býva aj za spis. *y* a vokál *i* aj za spis. *u* (porov. *rebe, meš, múdre, kováčevi, lidej, bricho*, spis. *ryby, myš, múdry, kováčovi, ludia, brucho*). Dlhé zatvorené *ó* je za spis. *uo*, dlhé zatvorené *é* je za spis. *ie* (*kóň, děyka*), klesavý diftong *ej* je za spis. *ia* a *y* (*pejtok, robej*, v enkláve *ulicejmi, bejvaťi, dobrej*, ale *kivaťi, hibaťi, hluchí*, spis. *piatok*,

robia, uliciam, bývať, dobrý, kývať, hýbať, hluchý), klesavý diftong *ou* je za slabičné *ŕ* a foneticky s ním splyva aj *ou* v tvaroch *chlapou, ženou, bratou* (*toúk, douhi*, spis. *tlk, dlhý*).

V malej enkláve na severnom okraji je za *ej* vokál *ä* v pozícii za spis. *ia* (*pätok, väc, robä*, ipel. *pejtok, vejc, robej*, spis. *piatok, viac, robia*).

V nárečí pôsobí pravidlo o rytmickej krátene (*dáva, krátka* aj *súda, kúpä*). Osobitosťou je výskyt predsunutej dĺžky v niektorých prípadoch (napr. *poune, nožik*, spis. *plný, nožik*).

V areáli je len slabičné *ř*, *ř* (*křk, vřbä*). Za slabičné *ř* je vokál *o*, za dlhé slabičné *ř* je *ou* (*soza, toúk, stoup*, spis. *slza, tlk, střp*).

3. Konsonantizmus ipelského nárečia. Konsonantizmus sa v ipelskom nárečí v zásade neodlišuje od susedného novohradského nárečia. Vyskytujú a v ňom štyri mäkkostné páry *t — t', d — d', n — ň, l — l'*. Väčšia je však frekvencia konsonantu *n*, pretože za koncové *-m* je v nárečí dôsledne *-n* (*poton, mám, chlapon*, spis. *potom, mám, chlapom*). V koncových pozíciách za *t', ň* býva tvrdé *t, n* alebo *t'* chýba (*den, smrt, rados, šes*, spis. *radost', šest'*).

Neutralizácia *v → f* je obmedzená na začiatok slov (*fteďi, f_ton, hñeu, sliuķa*). V nárečí nie sú zdvojené konsonanty (*mäki, preca, väči*).

Skupiny *šť, žď* sa vyskytujú v celom areáli. Na začiatku slov za spis. *str-* je skupina *sr-* (*sreda, sretnúti* aj *sřebro*).

4. Menná flexia v ipelskom nárečí. Menná flexia ipelského nárečia je značne nejednotná. Príčina je častý výskyt enkláv osobitných tvarov a najmä zvláštnosti vokalizmu. Práve vďaka osobitostiam vokalizmu je výrazný rozdiel medzi tvrdými a mäkkými paradigmami.

Vo flexii mužských substantív sú napríklad v sg. ustálené prípony *-ovi, -on* v tvrdých vzoroch proti príponám *-evi, -en* v mäkkých vzoroch (dat., lok. sg. *chlapovi*, inštr. *chlapon* proti *kováčevi, kováčen*). V pl. sú prípony *-ou, -on, -och* proti *-eu, -en, -ech* (*chlapou, chlapon, chlapoch* proti *kováčeū, kováčen, kováčech*). V nom. pl. životné osobné substantíva majú prípony *-i, -ej, -ovej* (*chlapi, bratej, sinovej*), na juhu za Ipľom sú prípony *-i, -je, -ovje* (*chlapi, bratje, sinovje*). Na severe je malá enkláva prípon *-i, -ä, -ovä*. Životné neosobné a neživotné substantíva v nom. a ak. majú príponu *-e* (*hade, medvede* aj *buke, vrche, rohe*). Inštr. pl. má tvary *s chlapi* (v enkláve je aj tvar *s chlapej*), ale *z gazdami*. Vo flexii ženských substantív v gen. sg. býva prípona *-e* (*žene, ulice*). Substantíva na *-ka, -ha, -cha* majú prípony mäkkých vzorov (*ruka, ruke, ruki*, pl. *ruke* atď.). Inštr. sg. má tvary *ženou* (v enkláve aj *ženō*), *uliceū, kostjeū*. V nom. a ak. pl. sú prípony *-e* a *-i* (*žene, ulice, ruke*, ale *kosti* s enklávou *kostē*). V gen. pl. sú tvary *žen, mēteū, iheū, kosti*. V mäkkých paradigmách sú v enklávach tvary *ulicejn, ulicejch*, na juhu *ulicjen, ulicjeh*, na severe v enkláve *ulicän, ulicäch*. Inštr. pl. má príponu *-ami*.

Aj v adjektívnej flexii sú rozdiely medzi tvrdými a mäkkými vzormi. Mäkká

paradigma má prípony *-i, -é, -iho, -ímu* (*cudzí, cudzý, cudziho, cudzímu*), tvrdá paradigma má prípony *-ej, -ó, -eho, -emu* (*dobrej, dobrý, dobreho, dobremu*). Adjektíva zakončené na *-k, -h, -ch* v koreňovej morféme majú skloňovanie mäkkej paradigmy (*krotkiho, hluchího, druhího* atď.). Prípony privlastňovacích adjektív v nom. sg. i pl. sú dlhé (napr. *bratou, bratová, bratový*, ale *bratouho, bratoumu*, resp. *oceu, oceúho, oceúmu*, pl. *bratovi, bratové*).

Niektoré osobitosti sú aj v zámennej flexii. Napríklad v skloňovaní osobných zámen také tvary sú *jej* (spis. *ja*), *tebej* (spis. *teba*), *so mnó, s túbó* popri *so mnoú, s tebou, ón* i *yon, ona, jé* i *jje*, ak. *ji* (spis. *jej, ju*) a i., ukazovacích zámen *tót, tyot, toho, tomu* a pod. Osobitosťou je tvar *kerót* (v rajóne *tót*), *keruot* (v rajóne *tyot*).

Vo flexii čísloviek tiež sú niektoré osobitné tvary. Charakteristické sú *edon, edná, dvá, dva, dve, dvuch, dvun, dvuma, trej, trech, tren, trema, šterej, štereč, štermi, pejtí, pejtín, pejtích* atď.

5. Slovesná flexia ipelského nárečia. Slovesná flexia má vcelku stredoslovenské znaky, pravda, s istými osobitosťami. Od slovesa *byť* (v nár. *beť*) v 1. os. sg. je tvar *son*, pl. *zmo*. V 3. os. pl. je tvar *sa* (v zápore *ni son, ňinto, ni sa*). Osobitosťou celej slovesnej flexie je prípona *-mo* v 1. os. pl. (*robímo, idemo*). V 3. os. pl. prítomného času sú prípony *-ej* a *-u* (*robej, heru*). Slovesá *brať* a *umrieť* v prítomnom čase majú spoločnú paradigmú (*berén, berěš, beru, umrěň, umrěš, umru*). Krátka prípona *-u* je aj v tvare *rozumeju*. V minulom čase *l*-ové prítomné má prípony *-u, -la, -lo* s rozdielom *-li, -le* v pl. (*robeu, robela, chlapi robili, žene robele, buke padale*). V rozdiel prípon *-li: -le* v pl. sa odráža gramatická kategória mužskej osoby. Neurčitok má príponu *-ti* (*robiť, tpeť*, *steť*, spis. *chcieť*, ale *dozrěti, liť, vlěci* i *vlěci*) s enklávou prípony *-ť* na severe (*robiť, tpeť* atď.).

ZÁPADOGEMERSKÉ NÁREČIE

119. Zemepisným jadrom areálu západogemerského nárečia je priestor od rieky Rimavice a Rimavy po pravý breh gemerského Turca, na severe ohraničený úsekem Slovenského rudohoria, na juhu rovinou v oblasti sútoku Rimavy a Slanej.

Západogemerské nárečie spolu so stredogemerským nárečím (p. kap. 120) a pomedzným areálom východogemerského nárečia (p. kap. 121) je organickou časťou relatívne rozsiahleho gemerského areálu. Tento areál je však do takej miery vnútorne diferencovaný, že jeho charakteristika bez ďalšieho členenia na základné areály by nebola prehľadná. Členenie na spomenuté areály je opodstatnené aj z hľadiska osobitostí v ich jazykovej stavbe.

Izoglosná hranica s ipelským nárečím nie je ostrá, pretože niektoré charakteristické javy ipelského nárečia najmä na juhu presahujú k brehom Rimavy, ba až za ne. Také je napríklad *e* za *y*, *ej* za *y* (*rebe* || zápgem. *ribi, bejvať* || zápgem. *bivať*), zatvorené *ó, é* proti *uo, je* (*kóň, měra* || zápgem. *kuoň, mjera*), prípona

inštr. *-ou* proti *-ó* (*ženou* || zápsem. *ženó*) a *i*. Od susedného stredogemerského areálu ho oddeľuje pásmo niekoľkých izofón i izomorf. Také sú napríklad izofóny *ie, ia* proti *ä* (*pietok, piatok* || strgem. *pätok*), izofóny dvojhlasok *ie, uo* proti *ia, ua* (*bjeda, kuon* || strgem. *bjada, kuañ*), izomorfa prípony *-ouho* proti *-óho* v adjektívnej flexii (*bratouho* || strgem. *bratóho*) a ďalšie.

Rajón nárečia s ipeľskými osobitosťami na juhu medzi Ipľom a Rimavou pokladáme za okrajový rajón areálu ipeľského nárečia (p. kap. 118).

1. Reziduá psl. vývinu slovenčiny v západogemerskom nárečí. Psl. reziduá nezápadoslovanského pôvodu, ktoré charakterizujú stredoslovenské nárečia, v západogemerskom nárečí sa nevyskytujú kompaktné, no sú v zreteľnej prevahе. V celom areáli je reziduálne *dl, tl* (*šidlo, ometlo*). Izoglosy stredslov. prípadov *rat-, lat-* sa v areáli začínajú vejárrovito rozptyľovať (porov. *rožeň*, ale *rasocha, rázporok, lokeť, lokeč*, ale *laňi* a pod.). Naproti tomu v celom areáli je reziduálne *s* za psl. *ch'* (v tvaroch typu *žeňisi*), ďalej tvar *sa* v 3. os. pl. (*deťi, džeči sa doma*), tvary *zo ženou* alebo *zo ženó, dobruo*, vokál *o* za silný *ɔ* (*pietok, piatok, von*) a *i*. V 1. os. pl. v celom areáli je nezápadoslovanská prípona *-mo* ako v susednom ipeľskom nárečí (*robímo, tájdímo*).

2. Vokalizmus západogemerského nárečia. Vokalizmus nárečia má viaceré stredoslovenské črty. Za spis. *ä* je vokál *e* (*peta, meso*), ale na hornom toku Blhu je enkláva otvoreného *ä* (*päta, mäso*). Za spis. *ia* na juhu je *ie*, na severe *ia* s presahom vokálu *ä* od východu (*pietok, piatok, pätok*) a ipeľského *ei* od západu (*pejtok*). Zaujímavá je enkláva *iä* v údolí Blhu (*bjäda*). Vo vokalizme nárečia sú dvojhlasok *ie, uo*, ale aj dlhé vokály *ó, é* s osobitnou distribúciou (porov. tvary gen. *chlapó*, inštr. *ženó*, resp. *pó, róno*, spis. *pol, rovno, chlapov, ženu*, resp. tvary *dobré, je* za spis. *dobrej, jej*).

Vokalizmus v západogemerskom nárečí má teda takúto štruktúru:

a	(ä)	á	(ä)	ia	
o	e	ó	é	uo	ie
u	i	ú	í		

Vokály v zátvorke sa vyskytujú len v časti areálu.

Areál patrí ešte do zóny pôsobenia pravidla o rytmickom krátení (*dáva, krátke*, ale *kúpja, kúpje*). Vyskytuje sa v ňom aj predsunutá dĺžka (*nuožik, pľni*, ipeľ. *nőžik, poune*).

3. Konsonantizmus západogemerského nárečia. Konsonantizmus nárečia charakterizuje nerovnomernosť v distribúcii výskytu mäkkého *t, d, ň, l*. Mäkkostné páry *t — t', d — d', n — ň, l — l'* s náležitou distribúciou sa vyskytujú len v západnom pásme (na ipeľsko-gemerskom pomedzí) a v enklávach v južnej a severnej časti. Na ostatnom území mäkké *t, d, ň, l* majú nerovnomernú

distribúciu. Napríklad v blšskom rajóne je enkláva s výskytom *t', d, ň, l* len pred *a* (*tahat, studňa*, ale *deti, ticho*), miestami sú len tvrdé spoluhlásky. Do severnej časti areálu (stredné a horné údolie Blhu) presahuje zóna *dž, č* za *d, t'* v nerovnomernej distribúcii (*džeči, čicho, plačič*, ale aj *deči, sedeč* a pod.). Osobitosťou je výskyt mäkkého *š* (*š*) za *č* takmer v celom areáli (*maška, šas, večer, šo, šuo*, spis. *mačka, čas, večer, čo*).

Konsonantizmus západogemerského nárečia má teda takúto štruktúru:

p	b	f	v	m	r	j
k	g	ch	h			
t	d			n	l	
(t')	(d')			(ň)	l'	
c	dz	s	z			
(č)	(dž)	š	ž	š'		

Konsonanty v zátvorke sa vyskytujú len v časti areálu alebo v nerovnomernej distribúcii.

V celom areáli sa uplatňuje znelostná neutralizácia ako v stredoslovenských nárečiach vrátane obmedzenej neutralizácie *v* → *f* (*ftodi, f_vtom, hñeu, slička*). V nárečí nie sú zdvojené spoluhlásky.

Od západu do areálu presahujú stredslov. skupiny *št', žď*, na väčšine územia je však *šč, ždž* (*ešče, hviždžat*). V koncových skupinách *-st'* alebo *-šč* spravidla chýba *-t'*, resp. *-č* (popri *dost', radost'* je aj *dos, rados* alebo popri *došč, radošč* je *doš, radoš*). Na začiatku slova v nárečí je skupina *str-* (*streda* proti stredslov. *sreda*).

4. Menná flexia západogemerského nárečia. Menná flexia tohto nárečia má znaky stredoslovenskej flexie. Medzi ne napríklad patrí nom. a ak. pl. typu *medvede*, tvary inštr. *zo ženou*, resp. *zo ženó*, nom. a ak. pl. *zdravja* i *zdravá*, adj. tvar *dobruo* a iné. No do areálu presahujú aj osobitosti zo susedného stredogemerského areálu.

Vo flexii mužských substantív v lok. sg. na juhu je tvar *na koňi*, na severe *na koňu*. V nom. pl. sú prípony *-i, -je, -ovje* (*chlapi, bratje, sinovje*), v neosobných substantívach *-i* a *-e* (*hadi, medvede, vrabce*). V gen. pl. je prípona *-ó* (*chlapó, ocó*). V lok. pl. okrem prípony *-och* je aj enkláva prípony *-jech* (*časjech*) a zóna prípony *-ech* (v tvare *koňech*). Inštr. pl. má prípony *-i, -amí*. Vo flexii ženských substantív z ipeľského nárečia presahuje zóna gen. sg. *ruke, nohe, muche*, dat. a lok. sg. *ruki, nohi, muchi* (na sev. sú tvary gen. sg. *ruki*, dat. a lok. *ruke*). V inštr. sg. prevláda prípona *-ó* (*ženó* aj *ulicó*). V gen. pl. sú tvary typu *žjen*, ale aj *žeňi, ženou, ihlí, hrúšok* a pod. Na juhu sú tvary *ulicjen, ulicjech*, inde *ulicám, ulicách* (s enklávou tvarov *ulicám, ulicách*). Inštr. pl. má príponu *-amí*. Flexia substantív stredného rodu nie je jednotná. V nom. a ak. sg. na juhu sú tvary typu *plece*, na severe *pleco*. V nom. a ak. pl. sú prípony *-á* v tvrdej paradigme (*mestá*), *-á, -je, -ã* v mäkkej paradigme (*plecá* na sev., *plecje* na juhu, *plecã* na vých.). V gen.

pl. sú tvary *mjest*, ale aj *mestou*, *šidli*, *šidiel* a pod., v dat. sú tvary typu *mestám* (s enklávou tvaru *mestom*), ale v lok. pl. *mestoch* (s enklávou tvaru *mestjech*). V inštr. pl. je prípona *-amí*.

V adjektívnej flexii sú znaky stredoslovenskej flexie. Ustálené sú tvary *dobri*, *dobruo*, *dobriho*, *dobrimu*, *o dobrom*, ale aj *cudzuo*, *cudziho*, *cudzimu*. Vo vzore ženských adjektív v gen., dat. a lok. sg. je tvar *dobré* (spis. *dobrej*). Tvary nom. sg. i pl. prívlastňovacích adjektív sú dlhé (*bratou*, *bratová*, *bratovje*, pl. *bratoví*, *bratovje*, ale *bratouho*, *bratoumu*).

V zámennej flexii sú zvláštnosti spôsobené zväčša osobitosťami vo vokalizme alebo konsonantizme. Vo vzoroch osobných zámen sú napríklad varianty *ja*, *jã* na severe, na juhu v enklávach aj *jje*, *jiã*, podobne na severe *ma*, *mã*, na juhu *me*, ďalej *so mnoú*, *s tebou*, na vých. *s tobó* atď. Ďalej osobitné tvary sú *tot*, *vuon*, *šo*, *šuo* (spis. *ten*, *on*, *čo*), tvary v ženských vzoroch *jé*, *mojé* v gen., dat. a lok. sg., ale *kotor*, *kotra*, *fodi*, *kodi* (tak aj *kod*, *kobi*), spis. *ktorý*, *ktorá*, *vtedy*, *kedy* (*keď*, *keby*).

Aj flexia čísloviek odráža osobitosti vokalizmu a konsonantizmu nárečia. Ustálené sú tvary *edon*, *edná*, *dvaja*, *dvajã* na severe, *dvã* na juhu, podobne *traja*, *trajã*, *štirja*, *šćirã* na severe, *trje*, *šćerje* na juhu. V gen. a lok. sú tvary *dvoch*, *troch*, *štiroch*, v dat. *dvom*, *trom*, *štikom*. V inštr. na severe sú tvary *dvomã*, *tromã*, *šćiromã*, na juhu *dvoma*, *troma*, *šćerma*. Číslovka *pãt* má tvary *pjetí*, *pjetich* na juhu, *pjãtí*, *pãći*, *piãtich*, *pãćich* na severe.

5. Slovesná flexia západogemerského nárečia. Slovesná flexia má tiež znaky stredoslovenskej flexie sloviess. Od slovesa *byť* v prítomnom čase v 1. os. sg. je tvar *som* (zápor *ni som*), v 3. os. pl. je tvar *su* (s malým presahom stredoslov. tvaru *sa* na sev.). V 1. os. pl. všetky slovesá majú príponu *-mo* (*zmo*, *robímo*, aj *tãjdímo*, *pomo*). Slovesá *brať* a *umrieť* majú spoločnú paradigmu (*berjem*, *berješ*, *berú*, *umriem*, *umriješ*, *umrú*). V 3. os. pl. je prípona *-ja* s enklávami *-je* na juhu, *-ã* na severe a prípona *-ú* (*robja*, *robje*, *robã*, *vedú*, ale aj *vedú*, resp. na okraji *vedžú*). Z tvarov rozkazovacieho spôsobu na seba upozorňujú tvary *chod* i *choj*, *tãjdi*, *budz* (na okraji aj *budž*, *idži*, *pomo* a pod.). *L*-ové prídastie má prípony *-u*, *-la*, *-lo*, *-li* s unifikáciou (*robeu*, *robela*, *robeli*, *padou*, *padla*, *padli* atď.). Od slovesa *byť* je *l*-ové prídastie *buu*, *bula*, *buli*. Neurčitok má prípony *-í*, *-t* alebo na okraji *-č* (*mať*, *robiť*, *klásť* i *mat*, *robit*, *klást*, *mač*, *robič*, *klásč*, resp. *kláš*, ale *vľjec*).

STREDOGEMERSKÉ NÁREČIE

120. Areál stredogemerského nárečia sa rozprestiera od údolia gemerského Turca na severovýchod po údolie rieky Štítnik. Na severe ho ohraničujú svahy hrebeňov Slovenského rudohoria, na juhu údolie Slanej. Jadro areálu tvoria lokality v Turčianskej, Muránskej a Štítnickej doline.

Izoglosnú hranicu so susedným západogemerským areálom sme už opísali (p.

kap. 119). Izoglosná hranica so susedným pomedzným areálom východogemerského nárečia je výrazná, ale hraničné izoglosy sú dosť rozptýlené. Patria sem napríklad izofóny *ua*, *ja* proti *uo*, *ie* (*kvaň*, *bjada* || výchgem. *kvoň*, *bjeda*), *ɾ*, *ʃ* proti *er*, *lu*, *ol* (*kɾu*, *dʃhi*, *sʃza* || výchgem. *kerv*, *dluhi*, *dluhi*, *solza*), *t*, *d*, *ň* proti *t*, *d*, *n* (*deři* || výchgem. *deři*), izomorfy *žeňisi* || výchgem. *ženichi*, *ženichi*, *žjan*, *ihli* || výchgem. *ženoch*, *ihloch*, *cudzjaho* || výchgem. *cudzjeho* a iné.

1. Reziduá vývinu psl. základu slovenčiny v stredogemerskom nárečí. Zo starších psl. rezíduí v nárečí majú prevahu psl. reziduá západoslovanského pôvodu. V areáli je prevaha prípadov *rot-*, *lot-* (do areálu presahujú len slová *rásocha*, *rázvora*, inak je tu *rožeň*, *rokita*, *ruždža*, *z ruždža*, *lokeč*, *lonski*), zachované je reziduálne *dl*, *tl* (*šidlo*), v 3. os. pl. od slovesa *byť* je tvar *sú* (*koňe sú doma*). Za psl. *ch'* je však *s* (v tvare typu *žeňisi*) a v 1. os. pl. je prípona *-mo* (*robímo*, *zmo*). No mladšie psl. reziduá nezápadoslovanského pôvodu sa vyskytujú kompaktné ako v strednej slovenčine. Patrí sem napríklad začiatocné *i-* (v slove *ihla*), prípady typu *kɾu*, tvary *s chlapom*, *zo ženó*, *dobrja*, vokál *o* za silný *ɾ* (*pátok*) a iné.

2. Vokalizmus stredogemerského nárečia. Vo vokalizme tohto nárečia sú výrazné odchýlky od vokalizmu západogemerského nárečia i od spisovnej slovenčiny.

Za vokál *ä* je *e* v rozšírenej distribúcii (*peta*, *meso*, *veči*, ale aj *jezik*, *se*, *djauše* i *dauše*, spis. *päta*, *mäso*, *väčši*, ale aj *jazyk*, *sa*, *dievča*). Vokál *ä* sa vyskytuje len ako relikv v enkláve (v okolí Revúcej). Za spis. *ia* je v nárečí dôsledne otvorené *ä* (*pátok*, *robä*, *ulicäch*, ale aj *jä*, *vojäk*, *stojä*, *trajä*). Za dvojhĺasky *uo*, *ie* je *ua*, *ja*, miestami dnes *va*, *ja* (*kvaň*, *bjada* alebo *kvaň*, *bjada*) v nerovnomernej distribúcii (pozri ďalej). Dlhé vokály *ó*, *é* majú podobnú distribúciu ako v západogemerskom nárečí (napr. *zo ženó*, *chlapó*, gen. *je*, *dobré*, spis. *so ženou*, *chlapov*, *dobrej*, *jej*). V stredogemerskom nárečí má vokalizmus takúto štruktúru:

a	(ä)	á	ǣ		
o	e	ó	é	ua	ja
u	i	ú	í		

Vokál v zátvorke sa vyskytuje v enkláve.

V porovnaní so spisovnými diftongmi *uo* (*ó*), *ie* v nárečí diftongy *ua*, *ja* majú zmenšenú distribúciu i frekvenciu. Napríklad v muránskom rajóne po perniciach za *ua* býva *a* (*kvaň*, ale *past*, *pajde*, ba aj *bab*, *maj*, spis. *kôň*, *pôst*, *pôjde*, *bôb*, *môj*). V štitnickom rajóne navyše po mäkkých spoluhláskach je za *ja* vokál *a* (*dauše*, *hňazdo*, ale *bjada*, *dobrja*, spis. *dievča*, *hniezdo*, *bieda*, *dobré*).

V stredogemerskom nárečí už nepôsobí pravidlo o rytmickej krátke (*dává*, *krátki*). Vo väčšine areálu je však krátke i dlhé slabičné *ɾ*, *ʃ*. Do štitnického rajónu presahuje zóna *lu*, *ol* namiesto *ʃ* (*kɾk*, ale *slunko*, *tlúk*, *volna*).

3. Konsonantizmus stredogemerského nárečia. Aj konsonantizmus stredogemerského nárečia charakterizuje nerovnomernosť vo výskyte mäkkého *t', d', ň, l*. Na severozápade je súvislá zóna *dž, č* za *d', t'* v nerovnomernej distribúcii (je tu *džeči, čicho, plačič, radošč*, ale aj *deči, sedeč, radoš*). Na severe v muránskom rajóne je enkláva výskytu mäkkostných párov *t — t', d — d', n — ň, l — l'*, no na juhu a v štítnickom rajóne je zasa len tvrdé *t, d, n, l* (*deti, ticho, nemá, leto*). Osobitosťou je tvrdé *š* za *č* (*ša, šua, maška, vešer*) proti *š'* v západogemerskom areáli (p. kap. 119).

Znelostná neutralizácia má taký rozsah ako v západogemerskom nárečí. Aj neutralizácia *v → f* je obmedzená na začiatok slov (*ftodi, f_otom, hñeu, slička*). Zdvojené spoluhlásky na hranici morfém nie sú.

V celom areáli je skupina *šč, ždž*. V koncových skupinách *-st', -šč* konsonanty *-t'* a *-č* niekedy chýbajú (*dos, rados, doš, radoš*, spis. *dost', radost'*). Za stredslov. *sr-* na začiatku slov je *str-* (*streda, stretnú*).

4. Menná flexia v stredogemerskom nárečí. Menná flexia stredogemerského nárečia má niektoré odlišnosti od flexie západogemerského nárečia. Začínajú sa v ňom objavovať znaky flexie makroareálu východoslovenských nárečí (napr. tvary *na koňu, f_o kotlu*, vokatív typu *ženo*, nom. a ak. *poľo, moro*, tvary *mestom, mestoch*, *mojo* a pod.).

Vo flexii mužských substantív v lok. sg. väčšiu frekvenciu má prípona *-u* (*na koňu, f_o kotlu*). V nom. pl. sú prípony *-i, -ã*, ale aj *-ove* a *-e* (*chlapi, bratã, rodišã*, ale *sinove, lude*, resp. *luđe*). V skloňovaní neosobných substantív v nom. a ak. pl. sú stredslov. tvary typu *medvede, vrabce, ftãki*. Gen. pl. má príponu *-ó* (*chlapó, dubó*), lok. pl. príponu *-och* (*chlapoch* aj *domoch, časoch*). V inštr. je prípona *-í, -amí*. Vo flexii ženských substantív sú v gen. sg. tvary *ruki, nohi, muchi*, v dat. a lok. *ruke, nohe, muche*. Vyskytuje sa vokatív typu *ženo*. V gen. pl. sú tvary *žian, ihlí, ihjal, jamuak*, no *sviašok, hrúšok*. Mäkké paradigmy si zachovávajú v skloňovaní rozdiely (porov. *ženi, ženám, ženách: ulice, ulicám, ulicách*). Inštr. má príponu *-amí*. Flexia substantív stredného rodu v pl. nie je totožná s flexiou ženských substantív. V nom. a ak. sg. je stredslov. tvar *zdravã*, no rozšírené sú tvary *pleco, poľo, moro*. V gen. pl. sú tvary *mĵast, krídžjal*, v dat. a lok. *mestom, mestoch, krídlom, krídlach*. Inštr. pl. má príponu *-amí* (*mestamí, krídlamí*).

Viacere osobitosti má adjektívna flexia. V západnej časti sú tvary *dobrí, dobrua, dobrího, dobrímu*, v enkláve na severe *dobrí, dobrĵa, dobrĵaho, dobrĵamu*, resp. *mladaho, mladamu* atď. Flexia privlastňovacích adjektív v nom. sg. i pl. má dlhé prípony (*bratou, bratová, bratovuã* i *bratovĵa*, pl. *bratoví, bratovĵia*). Zvláštnosťou sú tvary *bratóho, bratómu*.

Aj v zámennej flexii sú viacere osobitosti. V skloňovaní osobných zámen sú napríklad tvary *jã*, ak. *me* (s enklávou *mã*), *so mnó, tebe* (s enklávou *tebã*), *s tobó, sobó*. Privlastňovacie zámená majú tvary *mĵaj*, príp. *maj, moja, mojo* (v enkláve

mojua), ale *tvoj*, *tvojho*, *tvojmú*. Osobitné tvary sú *tot*, *tá*, pl. *tja* alebo *ta*, *šua*, *ša*, *van* i *vuan*, *chto*, *kotor* a pod.

Vo flexii čísloviek sú ustálené tvary *edon*, *edná*, *dvá*, *dva* (pre všetky rody), *trá*, *ščirá* s enklávami *trjá*, *trá*, *ščirjá*, ale jednotné tvary *dvoch*, *dvom*, *troch*, *trom* atď. Číslovka *pät* má tvary *päči*, *páčich*, *páčim*. Inštr. má príponu *-omá* na severe a *-oma* na juhu (*dvomá*, *tromá*, *ščiromá* i *dvoma*, *troma*, *ščiroma*), resp. *-imá* a *-ima* (*páčimá* i *páčima*).

5. Slovesná flexia stredogemerského nárečia. Slovesná flexia tohto nárečia nie je jednotná. Od slovesa *byť* tvar 1. os. sg. je *som*, 3. os. pl. *su*. V 1. os. pl. je prípona *-mo* (*zmo*, *robímo*, *tájdímo*). Sloveso *brať* má na väčšine územia tematickú morfému *-e-* (*berem*, *bereš*, *berú*). Podobne aj sloveso *umrieť* (*umrem*, *umreš*, *umrú*). Iba na západnom okraji je tematická morféma *-iä*, resp. *-ia* v obidvoch vzoroch (*berjäm*, *berjáš*, *berú*, *umriäm*, *umriáš*, *umrú*, ale aj *rozumjäm*, *rozumjáš*, *rozumuju*, resp. *rozumuju*). V 3. os. pl. sú prípony *-ä* a *-ú* (*robä*, *vedú*, príp. *vedžú*). Osobitosti sú aj v rozkazovacom spôsobe (napr. *choj*, *chod*, *idži*, *budž*, *pomo* a pod.). *L*-ové prídavné má prípony *-l*, *-la*, *-lo*, *-li* (*robil*, *robila*, *robili*, *ňjasol*, *ňesla*, *mahol*, *mohla*, *krišel*, *krišela*). Na západnom okraji sú prípony *-u*, *-la*, *-li* (*robiu*, *robila*, *robili*, ale aj *ňjasó*, *ňesla* i *ňjasó*, *ňesla*). Od slovesa *byť* *l*-ové prídavné je *bul*, *bula*, na záp. okraji *buu*, *bula*. Neurčitok má príponu *-č* (*robič*, *krišeč*, *ič*, *nájč*, *klášč*), v enklávach *-t* alebo *-t*.

Pomedzné areály

VÝCHODOGEMERSKÉ NÁREČIE

121. Areálom východogemerského nárečia je oblasť povodia horného toku Slanej vo východnej časti Gemera. Jeho jadro tvoria lokality v Slanskej doline (preto sa niekedy nazýva slanské nárečie). Do areálu presahujú izoglossné zóny javov susedných stredoslovenských a východoslovenských nárečí. Vnútri areálu sa často vyskytujú enklávy osobitných javov.

1. Rezíduá vývinu psl. základu slovenčiny vo východogemerskom nárečí sčasti sú nezápadoslovenského pôvodu, sčasti pôvodu západoslovenského. Staršia vrstva psl. reziduí je západoslovenská. Kompaktne sa vyskytujú napríklad prípady *rot-*, *lot-* (*rožeň*, *loket*), reziduálne skupiny *dl*, *tl* a tvar 3. os. pl. *su*. V pozícii očakávaného *š* za psl. *ch'* je dnes analogické *ch* (*Čechi*, *macoche*, *muche*). Mladšie reziduá psl. vývinu slovenčiny sú zväčša nezápadoslovenské. Západoslovenského pôvodu je napríklad tvar *dobrje* v nom. a ak. adjektívnej flexie stredného rodu. Nezápadoslovenského pôvodu sú napríklad začiatkové *i-* (v slove *ihla*), ďalej prípady typu *kerv*, *kervi* (predpokladajú staršie *kryv*, *kryvi*), tvary *s chlapom*, *zo ženó*, resp. *zo ženuo*, vokál *o* za silný *ɤ* (*pjesok*, ale *dždž*).

2. Vokalizmus východogemerského nárečia nie je jednotný. Za spis. *ä* je *e* (*peta, meso*). V centre je však malá enkláva s výskytom *ä* s rozšírenou distribúciou (*päta, mäso, jäma, desät*). Takmer pre celý areál je charakteristický výskyt dlhého *ä* (*pätok, robä, pamätka*). Na severe za *ä* je *ja* (*piatok, robja, pamiatka*). Iným charakteristickým znakom nárečia je výskyt dvojhlások *je, uo*. Jeho kompaktnosť je však narušená od východu zónou krátkého *e, o* za dvojhlásky (*ňjest, kyoň* proti *ňesc, koň*). V areáli nie je slabičné *r, l* (je tu *kerv, štvrtok, dlúhi* alebo *dluhi, solza* a pod.). Od severovýchodu do areálu presahuje zóna bez kvantity s prízvukom na predposlednej slabike (*dav'amo, mac'ocha*).

Ani konsonantizmus nárečia nie je jednotný. V centre je enkláva mäkkostných párov *t — t', d — d', n — ñ* s tvrdým *l* (*deři, deň, ale leto, sol*). Severovýchodný okraj areálu zasahuje zóna asibilovaného *dz, c* za *d, t'* (*dzeci, dzeň, cicho*). Na ostatnom území je len tvrdé *t, d, n, l* (*deti, den, ticho*). Neutralizácia *v → f* je obmedzená na začiatok slov (*fiedi, ale hñeu, sliuka*). V celom areáli sa vyskytujú skupiny *šč, ždž*.

3. V menšej flexii je prevaha tvarov charakteristických pre susedný makroareál východoslovenských nárečí. Napríklad v lok. sg. sú tvary *o konu, o vetru, v oušu*. V nom. pl. sú prípony *-i, -e, -ove* (*chlapi, lude, sinove*), resp. *-ä* (*bratä, miestami ludä, rodičä*). V pluráli sa už odráža rodová unifikácia. V gen., ak. a lok. sú prípony *-och, -om* spoločné v paradigmách pre všetky rody (*chlapoch, ženoch, ulicoch, mestoch, chlapom, ženom, ulicom, mestom*). No v inštr. sg. ženských substantív sú prípony *-ou, -ó, resp. -uo* (*ženou, ženó, ženuo*). V severovýchodnom okraji je tvar *ženu*.

V adjektívnej flexii stredný rod v nom. a ak. sg. má tvar *dobrije, dobrého, dobrému, o dobrom* (s enklávou *o dobrém*), *cudzije, cudzjeho, cudzijemu*, podobne *bratovje, bratouho, bratoumu*. Rovnako sa skloňujú aj adjektíva mužského rodu (*dobří, dobrého, cudzí, cudzjeho* atď.). V paradigmách ženského rodu v gen., dat. a lok. sú tvary *dobrej, cudzej*, na západe však stredgem. *dobré, cudzé*. V zámennej flexii sú tvary *ja, me, tebe, s tebou* (s enklávami *mä, tebä, s tebuo*), *mojo, tvojo, o tom* (s enklávou *o tem*). Zámeno *on* má podobu *vuon*, zámeno *ktorý* má podoby *kotor, koter i kotri*. Z flexie čísloviek charakteristické sú tvary *eden, edna, dvě, trä, štirä*, ba aj *pätä* (*pätä*), ale *dvoch, dvom* (s enklávou *duoch, duom*), *troch, trom, štiroch, štiirom*, ba aj *pätoch, pätom i pätoch, pätom*.

Slovesná flexia je pomerne jednotná. V 1. os. sg. od slovesa *byť* je tvar *som*, 1. os. pl. *zmo*. V 3. os. pl. je tvar *sú* (*su*). Slovesá *nieť* a *umrieť* majú spoločnú paradigmú s tematickou morférou *-e-* (*nesem, neseš, nesú, umrem, umreš, umrú*). Sloveso *rozumieť* má osobitnú paradigmú (*rozuméjem, rozuméješ, rozumémjú*). *L*-ové prídavné má prípony *-u, -la, -li*, na juhu *-l, -la, -li* (*robiu, robila, njesou, nesla, muohou, muohla*, resp. *robit, robila, njesol, nesla*). Neurčitok má zakončenie na *-t*, v časti areálu na *-t'* (*robit, klást, njest i vljest*, resp. *robiť, klást, njest', vljest'*).

HOREHRONSKÉ NÁREČIE

122. Areál horehronského nárečia sa nachádza na brehoch horného toku Hrona a priľahlého rozvodia Čierneho Váhu a Hnilca. Patria do neho lokality po oboch stranách línie Hefpa—Vernár. Stretávajú sa v ňom izoglosné zóny javov susedného zvolenského nárečia a zóny javov susedného spišského nárečia. Areál však charakterizujú aj niektoré osobitosti.

1. Reziduá vývinu psl. základu slovenčiny sú značne nehomogénne. Areálom vedie hraničná izoglosa prípadov *rat-*, *lat-* a *rot-*, *lot-* (*ražeň* || *rožeň*, *laket'* || *loket'*, ba aj *ražďie* || *ryožďie*). Reziduálne *dl*, *tl* sa však vyskytuje v celom areáli. Ale v celom areáli sa vyskytuje aj stredslov. tvar inštr. sg. *ženou* (s enklávou *ženom*), no v nom. a ak. sg. vo flexii adjektív stredného rodu je tvar *dobré* (proti stredslov. *dobruo*). Za silný *ɔ* je vokál *o* (*pjesok*), ale stredslov. *dážď* sa vyskytuje iba na západnom okraji (inde je *dižd*).

2. Vo vokalizme horehronského nárečia nie je vokál *ä*. V jeho pozícii po perniciach je *ja*, po iných *a* (*pjata*, *mjaso*, ale *ťažká*, *sa*). V nárečiach sú dvojhlásky *ja*, *je*, *yo* (*pamiatka*, *djeuča*, *kyoň*), ktoré vo východnej časti bez kvantity strácajú funkciu nositeľa kvantity a sú len spojeniami *j + a*, *j + e*, *v + o*. Strata kvantity vo východnej časti nárečí súvisí s bezprostredným susedstvom východoslovenských nárečí. V celom areáli je slabičné *ɾ*, ale frekvencia slabičného *l* je obmedzená (porov. *kɾk*, *sɾza*, ale *dľuh*, *slup*, *hlubokí*, v časti aj *sluza*, *žouť*, *pouň*).

Konsonantizmus charakterizujú mäkkostné páry *t — t'*, *d — d'*, *n — ň*, *l — l'* s presahom zóny s jedným tvrdým *l* od juhu. Znelostná neutralizácia *v → f* je obmedzená na začiatok slov (*fteď*, ale *hñeu*, *sľiuka*). V celom areáli sú skupiny *št'*, *žd'*. Charakteristické je zoskupenie *pernica + j* (*pjast'*, *mjaso*, *vjači*).

3. Menná flexia je nejednotná. Od juhozápadu areál zasahujú zóny niektorých charakteristických tvarov zvolenského nárečia. V singulári medzi ne patria tvary gen., dat. a lok. sg. typu *do ruke*, *k ruki*, *o ruki*, inštr. *ženou*, v pluráli tvary *sinovia* (ale *brata*), v gen. pl. prípona *-ou* (*chlapou*, *jadrou*) a *i*. Od východu presahujú napríklad zóny tvarov *poľo*, *moro*, vokatív *ženo*, v pl. *sinove*, *priateľe*, *mestom*, *mestoch*. Niektoré tvary presahujú z areálu liptovského nárečia (napr. gen. pl. *ihál*, *ihjel*, *svječok*, *krídel*). Z južného regiónu stredoslovenských nárečí presahuje zóna adjektívnych tvarov *dobrí*, *dobriho*, *dobrimu*, *o dobrom*, *dobrá*, *dobrej*, *predňja*, *prednej* atď. V celom areáli je tvar inštr. z *dobrou*, nom. a ak. sg. *dobruo* i *cudzuo*. Iste adstrátového pôvodu je na severovýchode enkláva s tvarmi *dobroho*, *dobromu* i *bratoho*, *bratomu*. Pestré sú tvary zámen. V areáli sa napríklad stretajú zóny tvarov *ten*, *tot* i *toten*, ďalej *ma*, *me*, *teba*, *tebja*, *kotor*, *koter* i *fteri* a *i*. Podobne je to aj s niektorými tvarmi čísloviek. Napríklad stretajú sa zóny tvarov *traja*, *trja* a *trome*, *dvaja* a *dvome*, *pjätich*, *pjätim* a *pejcoch*, *pejcom*. Na seba upozorňuje enkláva tvarov *trjom*, *trjoch*, *štirjoch*, *štirjom*.

V slovesnej flexii prevládajú tvary susedných východoslovenských nárečí. Od

slovesa *byť* v prítomnom čase 1. os. sg. má tvar *som*, pl. *zme*. V 3. os. pl. je tvar *su*. V 3. os. pl. ostatných sloviessú prípony *-ja* a *-u*. Slovesá *brať* a *umrieť* majú tematickú morfému *-e-* (*berem, bereš, beru, umrem, umreš, umru*). Paradigma rozumieť má osobitné tvary (*rozumejem, rozumeješ, rozumeju*). *L*-ové prídastie má stredslov. tvary (*robiu, robila, ale ňiesou, ňesla*). Od východu do areálu presahuje zóna s prídastím *buu, bula, buli*. Neurčitok má príponu *-í* (*robiť, klást*). Osobitosťou je neurčitková forma *bust'* za spis. *byť* (porov. *buu, bula*).

Z monografií a publikácií o stredoslovenských nárečiach upozorňujeme na *Atlas slovenského jazyka I—IV* /102/, na knižné práce: A. Habovštiak /123/, G. Horák /124/, J. Matejčík /127/, P. Ondrus /128/, J. Orlovský /129, 130/, J. Stanislav /134/, na štúdie: A. Arany /155/, A. Ferenčíková /14, 15/, J. Garaj /18/, A. Habovštiak /20, 21, 140/, G. Horák /161/, A. Jánošík /162/, E. Jóna /33, 34/, J. Kohút /166/, M. Majtán /171/, J. Rakovský /180/, I. Ripka /182/, Š. Tóbiš /95, 190/, J. Vávro /192/ a V. Vážný /101, 193/.

VÝCHODOSLOVENSKÉ NÁREČIA

VÝCHODOSLOVENSKÝ MAKROAREÁL

123. Makroareál východoslovenských nárečí sa rozprestiera v rozsiahlej oblasti východného Slovenska. Od stredoslovenského makroareálu ho ohraničuje línia vedená z priestoru Vysokých Tatier od prameňa Popradu k rozvodu oboch horných ramien Váhu a Hornádu, odtiaľ cez rozvodie Hrona a Hnilca k hornému toku Slanej, potom po obvode jej ľavého povodia k štátnym hraniciam. V minulosti tu bola približne aj hranica medzi Spišskou a Abovskou župou na jednej strane a župou Liptovskou, Zvolenskou a Gemerskou na druhej strane.

Západná zemepisná hranica makroareálu východoslovenských nárečí sa viac-menej kryje aj so smerom hraničných izoglos psl. rezíduí psl. vývinu základu slovenčiny (*rot-, lot-* || stredslov. *rat-, lat-, dl, tl* || stredslov. *l, su* || stredslov. *sa* v 3. os. pl., *ženu* || stredslov. *ženou, ženof* atď.). Dnes celý východoslovenský makroareál charakterizujú psl. javy západoslovanského pôvodu. Zo starších psl. rezíduí je to napríklad kompaktný výskyt prípadov *rot-, lot-* (*rožeň, lokec*), zachované skupiny *dl, tl* (*šidlo, pletla*), tvar *su* v 3. os. pl., za staré *š* z psl. *ch'* je dnes analogické *ch* alebo *š* (*Čechi, macoše*). Z mladších psl. rezíduí je to napríklad zachované *dz, c* za psl. *dj, tj, kt* (*medza, švica, noc* proti ukr. *meža, sveča, nič*), tvar inštr. sg. *ženu*, adj. tvar *dobre* v nom. a ak. sg. v paradigme stredného rodu, ďalej prípady typu *kref*, zvyšky tvaru inštr. sg. typu *chlopem*, v záp. časti vokál *e* za silný *ɔ* (*pjatek*) a iné. Za nezápadoslovanské psl. rezíduum možno pokladať napríklad začiatkové *i-* (v slove *ihla*), *o* za silný *ɔ* a niektoré prozodické osobitosti vo východnom regióne.

K izoglosám psl. reziduálnych javov sa v historickej dobe pridružili ďalšie izoglosy, ktoré prezentovali javy charakteristické pre východoslovenský makroareál ako celok. Sem napríklad patria izofóny *e* proti *ä* (*peta* || stredslov. *päta*), *a* proti *ja* (*vžac* || stredslov. *vzjat*), *er*, *ar* proti *r* (*pervi*, *kark* || stredslov. *prvi*, *křk*), *il'*, *el*, *ol*, *lu* proti *l* (*vil'k*, *pel'nic*, *žolti*, *dluhi* || stredslov. *vľk*, *pľnit*, *žlti*, *dľhi*), zóna bez kvantity proti zóne s kvantitou (*dava* || stredslov. *dáva*, *dává*), zóna s prízvukom na predposlednej slabike proti zóne s prízvukom na prvej slabike (*mac'ocha* || stredslov. *m'acocha*), ďalej *dz*, *c* proti *d'*, *t'* (*dzeci*, *idzece* || stredslov. *deři*, *idete*), *s*, *ž* proti *s*, *z* (*šeno*, *žima* || stredslov. *seno*, *zima*) a *i*. Z izomorf sem napríklad patria izomorfy tvarov *gazdi* || stredslov. *gazdu*, *ludze* || stredslov. *luďja*, *ludďa*, *chlopoč* || stredslov. *člhapou*, *sinove* || stredslov. *sinovja*, *sinovďa*, *ženoch* || stredslov. *žjen*, *žjan*, *mestoch* || stredslov. *mjest*, *mĵast*, *o dobrim* || stredslov. *o dobrom*, *o tim* || stredslov. *o tom* a ďalšie izoglosy.

O hraničných izolexách už bola reč (p. kap. 101).

Makroareál východoslovenských nárečí sa člení na západný a východný nárečový región. Západný región sa ďalej delí na tri základné areály (spišský, šarišský a abovský) a jeden areál pomedzný (podtatranský). Východný región sa delí na tri základné areály (zemplínsky, užský a sotácky).

Na severovýchode východoslovenský makroareál po celej dĺžke lemuje pásmo ukrajinských nárečí a hraničný areál goralských nárečí.

ZÁPADNÝ REGIÓN VÝCHODOSLOVENSKÝCH NÁREČÍ

124. Západná hranica západného regiónu východoslovenských nárečí je totožná s hranicou so stredoslovenským makroareálom (p. kap. 101). Prírodnú hranicu medzi západným a východným regiónom tvorí na severe pahorkatina medzi horným tokom Torusy a Ondavy a na juhu Slanske vrchy.

V západnom regióne východoslovenských nárečí sa kompaktné vyskytujú psl. reziduá západoslovanského pôvodu v takom rozsahu ako v celom východoslovenskom makroareáli. Napríklad je tu *rot-*, *lot-* (*rožeň*, *lokec*), zachované *dl*, *tl*, tvar 3. os. pl. *su*, prípady *kref*, inštr. *ze ženu*, adj. tvar *dobre* v nom. a ak. pl. stredného rodu, vo zvyškoch inštr. *s chlopem*, vokál *e* za silný *ř* (*pjatek*) a *i*. Od východného regiónu ho oddeľujú viaceré hraničné izoglosy. Také sú napríklad izofóny neutralizovaného *-f* proti *-ŷ* (*hňif*, *hňef* || zempl. *hňeŷ*), *ol*, *er* proti *li*, *ri* (*solza*, *cherbet* || zempl. *sliza*, *chribet*), najmä však izomorfy (*moro* || zempl. *morjo* v nom. a ak. sg., *sinovi* || zempl. *sinoj*, *ruce*, *nože* || zempl. *rukoj*, *nohoj* v dat. a lok. sg., *sinoch*, *ženoch* || zempl. *sinou*, *ženou*, *dobrego* || zempl. *dobroho*, *teho* || zempl. *toho*, *jeho* || zempl. *joho*, *som* || zempl. *mi* a iné.

V rámci západného regiónu sa vyčleňuje základný areál nárečia spišského, šarišského, abovského a pomedzný areál podtatranského a severošarišského nárečia.

Základné areály

SPIŠSKÉ NÁREČIE

125. Areál spišského nárečia je pomerne rozsiahly. Na západe ho ohraničuje zemepisná i izoglosná hranica medzi stredoslovenským a východoslovenským makroareálom (p. kap. 101). Na východe hranicou je oblúk Levočských vrchov po Slovenské rudohorie, t. j. zhruba línia Kežmarok—Levoča—Gelnica.

Areál nárečia je pomerne kompaktný, často však narušovaný enklávami alebo rajónmi osobitných javov. Na severe je v kontakte s areálom goralských nárečí, na juhu s pásmom nehomogénneho slovensko-maďarského nárečia.

1. Rezíduá vývinu psl. základu slovenčiny v spišskom nárečí. V areáli spišského nárečia sa koncentrovane vyskytujú psl. rezíduá západoslovanského pôvodu, a to tak psl. rezíduá staršie (*rot-*, *lot-*, *dl*, *tl*), ako aj mladšie (prípady typu *kref*, tvary inštr. *ze ženu*, adj. stred. rodu *dobre*, vokál *e* za silný *ɔ*). Za staré *š* z psl. *ch'* je tu analogické *ch* (porov. tvar *Čechi*, spis. *Česi*) alebo analogické *s* (dat. sg. *macošé*). V menších enklávach sa vyskytuje aj tvar inštr. *s chlopem*. Ale za psl. *jb-* na začiatku slov je tu *i-* (v slove *ihla*).

2. Vokalizmus spišského nárečia. Inventár vokalizmu spišského nárečia tvoria len krátke vokály. Majú takúto štruktúru:

	a	
	o	e
u		i

Na rozdiel od spisovnej slovenčiny v nárečí teda nie je vokál *ä*. Zaň je spravidla vokál *e* (*peta*, *meso*, *dzešec*, *še*, spis. *päta*, *mäso*, *desať*, *sa*). Za spis. *ie* v centrálnej a východnej časti je *i*, za *uo* (*ô*) je *u* (*kuň*, *muj*, *bida*, *bili*, spis. *biely*), za spis. *ia* je *a* (*pjatek*, *vžac*, spis. *piatok*, *vziat*). V enklávach na severovýchode, severozápade a západe za spis. diftongy sú relikty *ja*, *je*, *vo* (*pjatek*, *bjeli*, *kvoň*).

V spišskom nárečí nie je slabičné *r*, *l* (je tu *verba*, *tvardi*, *polni*, *vilka*). Prízvuk je na predposlednej slabike čiže na penultime (*r'obic*, *mac'ocha*).

3. Konsonantizmus spišského nárečia. Konsonantizmus spišského nárečia sa od konsonantizmu spisovnej slovenčiny odlišuje najmä frekvenciou a distribúciou mäkkých konsonantov. Má takúto štruktúru:

p	b	f	v		m	r	j
k	g	ch	h				
t	d				n	l	(y)
					ň	ľ	
c	dz	s	z				
(ć)	(dź)	ś	ź				
č	dž	š	ž				

Konsonanty v zátvorke sa vyskytujú len v enklávach.

V konsonantizme nárečia sú teda mäkkostné páry $n — \tilde{n}$, $l — \tilde{l}$ a na rozdiel od spisovného jazyka aj páry $s — \tilde{s}$, $z — \tilde{z}$ (*ňema, lipa, šeno, žima, huš*). V okolí Levoče je enkláva $u:l$ za spis. $l:l$ (*bųato, lipa*). Za mäkké d , t v nárečí je dôsledne asibilované dz , c (*džeci, cicho, robic, cahac*, ba aj *cma, svadzba*, spis. *deti, ticho, robiť, tahať, tma, svadba*). Konsonanty dz , c majú v nárečí vysokú frekvenciu. V západnej časti je enkláva s asibilovaným mäkkým $dž$, $ć$ (okolie Kravian). Tu sú teda okrem párov $s — \tilde{s}$, $z — \tilde{z}$ aj páry $c — ć$, $dz — dž$. Osobitosťou je miestami ustálená realizácia h namiesto ch (*hiba, orehi*, spis. *chyba, orechy*).

V nárečí je dôsledná realizácia znelostnej neutralizácie $v \rightarrow f$ (*fiedi, hñif, slifka*). V areáli nie sú zdvojené spoluhlásky.

V západnej časti je menšia zóna skupín *šč, ždž*. Na ostatnom území areálu sú výchsl. skupiny *šč, ždž* (*ešče, hviždžac* proti *ešće, hviždžac*). Do východnej časti presahuje zóna skupín *šl, žl* za *šl, žl* (*mišlenka, žlab*) a za *sl, zl* (*šlepi, žle*). Osobitosťou je výskyt skupiny *-je* (v slove *pejc*). Za začiatkové *zv-* býva *dzv-* (*dzvon*).

4. Menná flexia spišského nárečia. Menná flexia spišského nárečia má všetky charakteristické znaky západného regiónu východoslovenských nárečí. Ustálená je v ňom rodová unifikácia flexie substantív v pluráli v takej miere ako v adjektívnej a zámennej flexii. V singulari sú zachované tvary vokatívu.

Vo flexii substantív v gen. sg. je reliktný tvar *gazdi*, tvar vokatívu *kovaľu*, v lok. sg. sú tvary *na koňu, ve vetru, v ofsu* a pod. V inštr. sg. sú tvary *s chlopom* i *chlopem*. V nom. pl. sú prípony *-i, -e, -ove* (*chlopi, rodiče, sinove*, ale aj *medvedze*). V gen., ak. a lok. pl. majú príponu *-och* a v dat. pl. príponu *-om* všetky substantíva bez ohľadu na rod (*chlopoch, chlopom, ženoch, ženom, mestoch, mestom*). Spoločná prípona *-ami* je aj v inštr. pl. V paradigme *žena* v dat. a lok. sg. sú tvary *žene, ruke, nohe, muche* (*muhe*). Charakteristické sú tvary vokatívu *ženo, Helen* a pod. V paradigme *ulica* v gen. sg. býva prípona *-i* (*ulici, pivňici*, spis. *ulice, pivnice*).

Adjektívna flexia je značne unifikovaná. Ustálené sú tvary *dobri, dobre* (stredný rod), *dobrego, dobremu, o dobrim, cudzi, cudze, cudzeho, cudzemu, o cudzim*, ba aj *bratoveho, bratovemu, o bratovim*. V nom. pl. je spoločný tvar *dobre* (*dobre chlopi, ženi, dzeci*).

V zámennej flexii sú niektoré osobitné tvary. Napríklad vo flexii osobných zámen sú tvary *ja, mne, me, zose mnu, ce, tebe, s tebu, sebe, še, sebu*. Vo flexii ukazovacích zámen sú tvary *ten, toten, tota, to, toho, tomu, o tim, s tim*, v pl. *te, tote*. Zvláštnosťou sú tvary *mojo, tvojo* v nom. a ak. sg. v strednom rode, ale aj v nom. pl. pre všetky rody. Zámená *kto, ktorý, on* majú podobu *fto, fteri* i *chteri, un* i *on*.

Osobitné tvary má aj flexia čísloviek. Za spis. *dvaja, traja* je *dvome, trome*, ale aj *štirme, pejcme*. Do zóny tvarov *dvoch, troch, štiroch, pejcoch* presahuje zóna

tvarov *dvuch, truch*, ba aj *štiruch, pejcuch* atď. Inštr. má príponu *-oma* (*dvoma, troma, štiroma, pejcoma*).

5. Slovesná flexia v spišskom nárečí. Slovesná flexia má všetky základné znaky flexie v západnom regióne východoslovenských nárečí. V 1. os. sg. v prítomnom čase od slovesa *byť* je tvar *som*, pl. *zme*. V 1. os. sg. iných slovies je prípona *-m*, v pl. *-me* s enklávou na severe s príponou *-ma* (*robime, košime* proti *robima, košíma*). Slovesá *nieť* a *umrieť* majú spoločnú paradigmatu (*ňešem, ňešeš, ňesu, umrem, umreš, umru*). V 3. os. pl. sú prípony *-ja, -a, -u* (*robja, koša, beru*). V minulom čase *l*-ové prídastie má prípony *-l, -la, -li* (*robil, robila, robili, ňesol, ňesla, ňešli*, na vých. *ňisol, ňisla, ňišli*). Sloveso *byť* má *l*-ové prídastie *bul, bula, buli*. Neurčitok má príponu *-c* (*robic, isc, vlsec, kričec* a pod.). V južnej časti je malá enkláva s neurčitkovou príponou *-ci* (pri Gelnici). Osobitosťou je enkláva neurčitku *buc, busc* v západnej časti (spis. *byt*).

ŠARIŠKÉ NÁREČIE

126. Priestorom areálu šarišského nárečia je vrchovitá oblasť ohraničená na severe svahmi východnej časti Nízkych Beskýd, na západe oblúkom Levočských vrchov, na juhu severnou časťou Slanských vrchov a na východe pahorkatinou medzi Topľou a Ondavou. Do areálu patria lokality na okolí Sabinova, Bardejova, Giraltoviec a Prešova po Kysak.

Izoglosná hranica medzi šarišským a spišským nárečím je pomerne plynulá, pretože areály oboch nárečí majú charakteristické javy spoločné (napr. *dz, c* za *d, t*, neutralizácia *v → f*, tvary *mojo, tvojo, teho, temu* atď.). Výraznejšia je hranica, ktorá oddeľuje šarišské nárečie od zemplínskeho nárečia. Táto izoglosná hranica je však totožná s izoglosnou hranicou medzi západným a východným regiónom východoslovenských nárečí, o ktorej už bola reč (p. kap. 124).

Šarišské nárečie možno charakterizovať ako nárečie kontaktné. Na severe je v kontakte s pásmom ukrajinských nárečí, na juhozápade s areálom spišského nárečia, na juhu s areálom abovského nárečia a na juhovýchode a východe s areálom zemplínskeho nárečia. Tieto kontakty sú jednou z príčin vnútornej členitosti šarišského nárečového areálu. Vcelku v rámci šarišského nárečia možno vyčleniť tri rajóny: juhozápadný, stredný a severný. Juhozápadný rajón sa vyznačuje tým, že sa v ňom stretávajú zóny niekoľkých javov spišského a šarišského nárečia. Preto sa niekedy tento rajón hodnotí ako samostatné spiško-šarišské nárečie. Centrálny rajón sa rozprestiera na oboch brehoch stredného toku Torysy s výbežkom teritória na východ k Ondave (ku Giraltovciam). Priestorom severného rajónu je širšie okolie Bardejova s predĺžením na juh. Tento rajón sa vyznačuje viacerými odlišnosťami (archaickými i inovačnými) a má charakter pomedzného areálu (pozri osobitnú kapitolu 129).

1. Rezíduá vývinu psl. základu slovenčiny v šarišskom nárečí. Rezíduá psl.

základu slovenčiny sú v šarišskom nárečí v zásade západoslovanské a ich rozšírenie je také, ako je v susednom areáli spišského nárečia. Výskyt prípadov *rot-*, *lot-* je kompaktný (*rožeň*, *rosocha*, *rokita*, *ruždže*, *lokec*, *loňi*), *dl*, *tl* je zachované, *š* za psl. *ch'* sa nachádza v reliktoch (*macoše*). Ďalej sem patria tvary inštr. typu *ze ženu*, *z bratem*, adj. tvar stredného rodu *dobre*, tvar *su* v 3. os. pl., vokál *e* alebo jeho variant *ə* za silný *ɔ* (*parobek* alebo *parobək*) a prípady typu *kref* (gen. *kervi* atď.). Za psl. začiatkové *ib-* je však ustálené *i-* (v slove *ihla*), reziduálne *dz* za psl. *dj* je čiastočne narušené výskytom predložky *medži* vo východnom okraji a sporadicky prevzatými lexikalizmami je narušený aj výskyt domácich prípadov *trat*, *tlat* (napr. *chlop*, *smrod* a i.).

2. Vokalizmus šarišského nárečia. Vokalizmus tohto nárečia tvoria len krátke vokály (*a*, *o*, *e*, *u*, *i*). Majú takú štruktúru ako vokály v spišskom nárečí.

Pozri vokalickú štruktúru na s. 279.

V nárečí za spis. *ä* a *a* v niektorých prípadoch je *e* (*peta*, *meso*, *dzevec*, ale aj *dzešec*, *še* atď.). V juhozápadnom okrajovom rajóne sú stopy po dvojhĺaskách *ja*, *je*, *vo* (*vjazac*, *pjesek*, *hvorka*, ale aj *objed*, *šjedzem*, *žvolti* a i.). V centrálnom rajóne stopy po dvojhĺaskách nie sú. Za spis. *ie* je *i* (*bida*, *pisek*, ale aj *obid*, *šidzem*), za spis. *uo* (*ô*) je vokál *u* (*kuň*, *stul* a pod.). Za spis. *ia* je *ja* alebo *a* (*pjatek*, *noša*, *žac*, spis. *piatok*, *nosia*, *vziat*). Zvláštnosťou je výskyt variantu *ə* (*e* zadnejšej realizácie) po perniciach v pozícii silného *ɔ* (*parobək*, *vən*, *məch*).

V šarišskom nárečí nie je slabičné *ɾ*, *ɺ* (je tu *verba*, *tvardi*, *pelňic*, *polni*). V severnom rajóne sú menšie odchýlky (p. kap. 129).

3. Konsonantizmus šarišského nárečia. Inventár konsonantov a ich štruktúra je taká ako v spišskom nárečí, pravda, bez sporadického výskytu *ć*, *dź* (p. kap. 125, 3). Konsonantizmus charakterizujú štyri mäkkostné páry *n* — *ň*, *l* — *ľ*, *s* — *ś*, *z* — *ź* (*dzeň*, *leto*, *šeno*, *žima*). Za spis. *d*, *t* je asibilované *dz*, *c* (*dzeci*, *cicho*, *idzece*, *robic*, ale aj *cma*). Neutralizácia *v* → *f* je dôsledná (*ftedi*, *hňefi* i *hňif*, *šľifka*). Zdvojené spoluhlásky v nárečí nie sú.

Za spis. *št*, *žd* je dôsledne *šč*, *ždź* (*išče*, *hviždžec*, ale *tidzeň*). Charakteristické sú skupiny *šl*, *žl* za *sl*, *zl* i *šl*, *žl* (*šľifka*, *žle*, *mišlenka*, *žlab*). V areáli prevláda skupina *str-* (*streda*, *strebac*). V severnom rajóne je však *štr-* (p. kap. 129). Za začiatkové *zv-* v nárečí je *dzv-* (*dzvon*, *dzvir*).

4. Menná flexia v šarišskom nárečí. V mennej flexii tohto nárečia okrem všeobecných východoslovenských javov (tvary vokatívu typu *kovaľu*, *ženo*, rodová unifikácia v pluráli a i.) sú v nárečí aj niektoré osobitosti.

Vo flexii mužských substantív v gen. sg. je reliktný tvar *gazdi*, v dat. sg. býva popri prípone *-ovi* aj *-u* (*psovi*, *psu*). V inštr. sg. prevažuje prípona *-om* (*chlopom*), v severnom rajóne zasa *-em* (p. kap. 129). V celom areáli sa vyskytujú tvary vokatívu typu *kovaľu*, *ženo*. Vo flexii ženských substantív v dat. a lok. sg. sú popri tvaroch *ruke*, *nohe*, *muche* aj tvary *ruce*, *nože*, *muše*, resp. miestami

s príponou mäkkých vzorov (napr. *ruki* popri *ruci*). V pluráli je rodová unifikácia. V gen. a lok. sú tvary *chloпоч, ženoch, mestoch*, dat. *chlopom, ženom, mestom*, v inštr. *chlopami, ženami, mestami*. V nom. pl. sú prípony *-i, -e, -ove* v paradigmatách mužských substantív (*chlopi, medvedze, sinove, bratove*, ale i *braca*), *-i, -e* v paradigmatách ženských substantív (*ženi, ulice, noce*, ale *kosci*) a prípona *-a* v paradigmatách substantív stredného rodu (*kolena, dzifčata*).

Adjektívna i zámenná flexia sú jednotné. Majú všetky znaky flexie západného regiónu východoslovenských nárečí. V adjektívnej flexii sú teda tvary *dobri, dobre* (pre stred. rod), *dobrego, dobremu, o dobrim*, v nom. pl. je tvar *dobre* pre všetky rody (*dobre chlopi, ženi, dzeci*). Podobne *bratoveho, bratovemu, o bratovim*, ale nom. pl. *bratovo* pre všetky rody. V zámennej flexii sú tvary *ja, mne, me, mnu, tebe, ce, tebu, ten, toten, teho, temu, o tim, co, chto, chtori, šicke, on* na juhu, *un* na severe. V nom. a ak. sg. sú tvary *mojo, tvojo, našo* v paradigme stredného rodu. Ale tvary *mojo, tvojo, našo* sú aj v nom. pl. pre všetky rody.

Flexia čísloviek nie je jednotná. Osobitosťou sú tvary *dvomi, tromi* za spis. *dvaja, traja, štirimi, pejmi* za spis. *štyria, piati*, ďalej tvary *dvuch, truch*, ale aj *štiruch, pejcuch, dvum, trum, štirum, pejcum*. V inštr. sú tvary *dvoma, troma, štroma, pejcoma*. Ale v areáli je aj zóna tvarov typu *dvoch, dvom, dvoma*.

5. Slovesná flexia šarišského nárečia. Slovesná flexia tohto nárečia nie je jednotná. Odlišuje sa najmä severný rajón (tu je napr. prípona *-u* v 1. os. sg., *-ma* v 1. os. pl. a pod., p. kap. 129). Vo väčšine areálu je však slovesná flexia vcelku zhodná s flexiou východoslovenských nárečí západného regiónu. Od slovesa *byť* 1. os. sg. je *som*, pl. *zme* (s enklávami tvaru *šme*), v 3. os. pl. *su*. Ostatné slovesá v 1. os. sg. majú príponu *-m* (*ňšem, budzem, rozumim*), pl. *-me*. V 3. os. pl. sú prípony *-ja, -a* a *-u* (*robja, rozumja, proša, ňesu*). Slovesá *brať, umrieť* v prítomnom čase majú tematickú morfému *-e-* (*ňšem, ňšeš, umrem, umreš*). Slovesá *rozumieť* a *trpieť* majú v prítomnom čase spoločnú paradigmu (*cerpim, cerpiš, cerpja, rozumim, rozumíš, rozumja*). *L*-ové prídavné má prípony *-l, -la, -li* alebo býva bezpríponové pre mužský rod (*robil, robila, robili*, ale *ňis, ňesla, pik, pekla, umar, umarla*, spis. *niesol, niesla, piekol, piekla, umrel, umrela*). V enklávach sa vyskytujú aj tvary unifikované (*robil, robela* alebo *robjel, robila* a pod.). Neurčiteľnosť má príponu *-c* (*robic, ňisc, vlisc, kričec* i *kričic*).

O flexii v pomedznom severošarišskom rajóne pozri kap. 129.

ABOVSKÉ NÁREČIE

127. Areál abovského nárečia sa rozprestiera v málo členitom teréne panvy dolného toku Hornádu a Torysy. Panvu na západe ohraničujú východné svahy Slovenského rudohoria, na východe západné svahy Slanských vrchov. Jadrom je široké okolie Košíc, ktoré v minulosti bolo severnou časťou Abovskej stolice (odtiaľ názov nárečia).

Izoglosná hranica so šarišským nárečím nie je veľmi výrazná. Tvorí ju najmä niekoľko izofón. Medzi izofóny patrí napríklad *o* proti *u* (*koň* || šar. *kuň*), *e* proti *i* (*beda* || šar. *bida*), *š*, *ž* proti *ś*, *ź* (*šeno*, *žima* || šar. *śeno*, *źima*), *-u* proti neutralizovanému *f* (*hňeu* || šar. *hňif*, *hňef*), *šč*, *ždž* proti *ščć*, *ždź* (*ešče* || šar. *iščće*) a *i*. Izoglosná hranica so zemplínskym nárečím je totožná s izoglosnou hranicou západného a východného regiónu východoslovenského makroareálu (p. kap. 124).

Do areálu abovského nárečia presahujú zóny javov zo všetkých susedných areálov východoslovenských nárečí vrátane zemplínskeho areálu. Na juhu abovské nárečie je v kontakte s pásmom symbiózy slovenských a maďarských nárečí, resp. len maďarských nárečí. V areáli sa často vyskytujú enklávy javov, ktoré majú paralely v zemplínskom nárečovom areáli.

1. Rezíduá vývinu psl. základu slovenčiny v abovskom nárečí. Psl. rezíduá v abovskom nárečí sú západoslovanské a vyskytujú sa v takom rozsahu ako v susednom spišskom alebo šarišskom areáli. Koncentrovane sa vyskytujú prípady *rot-*, *lot-* (*rožeň*, *lokec*), reziduálne *dl*, *tl* (*šidlo*, *pletla*), tvary inštr. *ženu*, adj. tvar stredného rodu *dobre*, tvar *su* v 3. os. pl., vokál *e* za silný *ɸ* (*pjatek*) a iné. Všeobecne je však rozšírené začiatkové *i-* (v slove *ihla*) a inštr. *chlapom*. Striedniče *dz*, *c* za psl. *dj*, *tj*, *kt* nie sú narušené.

2. Vokalizmus abovského nárečia. V abovskom nárečí sú len krátke vokály a majú takú štruktúru ako v susedných areáloch východoslovenských nárečí.

Pozri štruktúru vokalizmu na s. 279.

Frekvencia krátkych vokálov je bližšia frekvencii v spišskom nárečí ako v nárečí šarišskom alebo zemplínskom. Za spis. dvojhlásky *ie*, *uo* (*ô*) v abovskom nárečí je *e*, *o* (*beli*, *ňesc*, *koň*, *nož*, šar. *bili*, *ňisc*, *kuň*, *nuž*). Za spis. *ä* je *e* (*peta*, *meso*, ale aj *dzesec*, *še*), za spis. *ia* je *ja* alebo *a* (*vjaže*, *dzešati*, *šace*, spis. *viaže*, *desiaty*, *siatie*).

V nárečí nie je slabičné *ɾ*, *ɺ* (*verba*, *tvardi*, *dluh*, *žolti*). Prízvuk je na predposlednej slabike (na penultime).

3. Konsonantizmus abovského nárečia. Inventár konsonantov sa od susedných východoslovenských nárečí odlišuje. Nie sú v ňom totiž mäkké *ś*, *ź* a vo veľkej časti areálu chýba velára *ch*. Sykavky a veláry v abovskom nárečí majú teda odlišnú štruktúru ako v iných východoslovenských nárečiach. Ako celok konsonantizmus v abovskom nárečí má takúto štruktúru:

p	b	f	v	m	r	j
k	g	(ch)	h	n	l	
				ň	l	
t	d					
c	dz	s	z			
č	dž	š	ž			

Konsonant v zátvorke sa vyskytuje len v okrajovom rajóne.

V konsonantizme sú teda len dva mäkkostné páry *n — ň, l — ľ*. Za mäkké *š, ž* je *š, ž* (*šeno, žima*). Z toho súčasne vyplýva, že konsonanty *š, ž* majú vyššiu frekvenciu ako v ostatných východoslovenských nárečiach, ale aj v porovnaní so spisovnou slovenčinou. Namiesto spis. *ch* sa vo väčšine areálu vyskytuje *h* (*muha, orehi*, spis. *mucha, orechy*). Zo severu však do areálu presahuje zóna výskytu veláry *ch* v náležitej distribúcii (*mucha : hora, noha*).

Neutralizácia *v → f* v nárečí je obmedzená na začiatok slov (*fteďi*, ale *hñey, sľiuka*). Iba zo západu do okraja areálu presahuje dôsledná realizácia *v → f* (tak je v spišskom i šarišskom nárečí). Zdvojené konsonanty v nárečí nie sú.

Za spis. *šť, žď* a výchsl. *šč, žďž* v abovskom nárečí je *šč, žďž* (*ešče, hvížďzec*). Skupiny *sl, zl*, resp. *šľ, žľ* sú nezmenené (*sľiuka, zle, mišľenka, žľab*). Časté sú skupiny *bj, pj, mj, vj* (*pjatek, vjaže, robja, pamjatka*). Skupina *jc* je len v slove *pejc* (ale *šesc, kosc*). Za *zv-* je *dzv-* (*dzvon*).

4. Menná flexia abovského nárečia. Mennú flexiu tohto nárečia charakterizujú všetky osobitosti flexie západného regiónu východoslovenských nárečí (napr. vokativy typu *kovalu, ženo*, rodová unifikácia v pluráli a i.). V západnej časti je enkláva tvarov totožných s tvarmi flexie v zemplínskom alebo sotáckom areáli (p. kap. 131, 134).

Vo flexii mužských substantív v gen. sg. je tvar *gazďi*, v lok. sg. má väčšiu frekvenciu prípona *-u* (*na koňu, vetru, oŕsu*). Charakteristický je presah zóny tvaru *sinoj* v dat. sg. zo zemplínskeho areálu. V pl. nom. sú prípony *-i, -e, -ove* (*chlapí, rodziče, sinove, medvedze*, ale *ftaci*). Okrem týchto prípon v enkláve sa vyskytuje aj prípona *-a* (*ľudza i ľudzä, braca* popri *bratove*). Vo flexii ženských substantív v dat. a lok. sg. sú reliktné tvary *ruce, noze, macose* (šar. *ruce i ruci, nože, macošé*). V gen., ak. a lok. pl. sú tvary unifikované bez ohľadu na rod (*chlapoch, chlapom, ženoch, ženom, dzecoch, dzecom*), podobne v inštr. (*chlapami, ženami, dzecami*).

Adjektívna flexia má tvary ako v celom západnom regióne východoslovenských nárečí. Napríklad *dobri, dobre, dobrehu, dobremu, o dobrim, s dobrim, dobra, dobrej*, podobne *bratou, bratoveho, bratovemu* atď. Na severozápade je enkláva tvarov *dobroho, dobromu*, ba aj *bratovoho, bratovomu*. Tu je aj enkláva tvaru *o dobrem*. V nom. pl. je adj. prípona *-e* spoločná pre všetky rody (*dobre chlapí, ženi, dzeci*). Privlastňovacie adj. v nom. pl. majú tvary typu *bratovo*.

Ani flexia zámen sa nelíši od flexie v susednom spišskom a šarišskom nárečí. Napríklad osobné zámená majú tvary *ja, mne, me, mnu, tebe, s tebu, von, jeho, jemu, jej, ju, jich*. Ukazovacie zámená majú tvary *toten, teho, temu, tota, tej* atď. Areálom prechádza izoglosa zámena *čo* proti *co*. Ďalej je tu výchsl. *chto, chtori*, pl. *šicke* a pod.

Flexia čísloviek je bližšia flexii šarišského nárečia. Za spis. *dvaja, traja* sú tvary *dvomi, tromi, štirmi, pejcmi*, ale *dvoch, dvom, troch, trom, štiroch, štikom, pejcoch, pejcom*. V inštr. sú tvary *dvoma, troma, štiroma, pejcoma*.

5. Slovesná flexia abovského nárečia. Ani slovesná flexia sa od flexie susedného spišského a šarišského nárečia v zásade neodlišuje. Sloveso *byť* v 1. os. sg. má tvar *som*, pl. *zme* (v enklávach sú však v 1. os. sg. tvary *šmi*, *žmi*, v pl. *šme*, *žme*, resp. *žme*). V 1. os. sg. prítomného času ostatných slovies je prípona *-m* (v malej enkláve je však prípona *-u* v prípadoch *beru*, *umru*, ale *večeram*). Slovesá *nieť* a *umrieť* majú spoločnú paradigmatu (*ňešem*, *ňešeš*, *ňesu*, *umrem*, *umreš*, *umru*). Podobne aj slovesá *trpieť* a *rozumieť* (*cerpim*, *cerpiš*, *cerpja*, *rozumim*, *rozumíš*, *rozumja*). Podmieňovací spôsob má tvary *volal bi som* (v zempl. nár. *volal bim*). *L*-ové prídavné má prípony *-l*, *-la*, *-li* s unifikáciami (napr. *bol*, *bula*, *hinol*, *hinula*, *robel*, *robela* podľa *vidzel*, *vidzela*), no v mužskom rode sú aj tvary bez *-l* (*ňes*, *ňesla*, *moh*, *mohla*). Neurčitok má príponu *-c* s unifikáciami (*robic*, tak aj *kričic*, *rozumic*, *cerpic*, ale *isc*, *vlec*).

Enklávy tvarov *ľudza*, resp. *ľudzä*, *dobroho*, *dobromu*, *joho*, *jomu*, *tot*, *tote*, prípony *-u* v 1. os. sg. sa územím svojho výskytu viac-menej kryjú s presahom zóny tvaru *sinov* v dat. a lok. sg., ktorý je bezpochyby zo susedného východného regiónu. Ide zrejme o javy adstrátové, novšie.

Pomedzné areály

PODTATRANSKÉ NÁREČIE

128. Areál podtatranského nárečia sa nachádza v oblasti povodia horného toku Popradu pod úpäťm svahov východnej časti Vysokých Tatier. Jeho jadro tvoria lokality Lučivná, Mengušovce a Gerlachov. V areáli sa stretávajú zóny javov liptovského a spišského nárečia.

1. Západným pomedzím areálu prechádzajú hraničné izoglosy takmer všetkých diferenčných psl. rezíduí záposlovanského a nezaposlovanského pôvodu. Také izoglosy napríklad sú *rat-*, *lat-* proti *rot-*, *lot-* (*ražeň* || *rožeň*, *lakeť* || *lokec*), vokály *o*, *a* proti *e* za silný *ʀ* (*piesok* || *piesek*, ale *dažd'* || *dížďž*), prípona *-of* proti *-u* v inštr. sg. (*ženof* || *ženu*), adj. tvar *dobruo*, vlastne *dobro* proti *dobre*, tvar *sa* proti *su* v 3. os. pl. a iné. Výskyt reziduálneho *dl*, *tl* je však kompaktný. Ale kompaktný je aj výskyt začiatočného *i-* (v slove *ihla*).

2. Vo vokalizme nárečia nie je *ä*. Za spis. *ä* je vokál *e* (*peta*, *meso* proti *dzesac*, *cahac*, spis. *päta*, *mäso*, *desať*, *tahat*). Z liptovského pomedzného areálu do areálu tohto nárečia presahuje zóna dvojhĺasky *je* (*dziejuka*, *chlieb*, ale aj *dobrjeho*, *dobrjemu*). Za spis. *yo* (*ô*) býva však krátke *o* (*nož*, *voz*). Podobne do areálu presahuje aj slabičné *ʀ* a tvorí izoglosu proti *er* alebo *ar* (*kʀt*, *kʀk*, *vʀba* || výchsl. *kert*, *kark*, *verba*). Slabičné *ʀ* sa vyskytuje len na okraji areálu v slovách typu *vʀk*, *pʀni*, *hʀboki* (ale *slup* alebo *stup*, *žolti*, *solza*, resp. aj *velk*, *polni* a pod.). V nárečí nie je kvantita a prízvuk je na penultime.

V konsonantizme nie sú mäkké spoluhlásky. Za mäkké *d*, *t* je asibilované *dz*,

c, za mäkké ň, l je n, l a za výchslov. *ś, ź* je *s, z* (*dzeci, cicho, ludze, nema, seno, zima*). Neutralizácia *v → f* je dôsledná (*fčera, hnef, slifka* aj *ženof* v inštr. sg.).

V nárečí sú skupiny *šč, źdź*, no na začiatku slov do areálu presahuje stredslov. skupina *sr-* (*sreda, srebac* i *serbac*).

3. Aj vo flexii sa odráža pomedzné postavenie nárečia. V gen. sg. je tvar *gazdi*, v lok. sg. prevláda tvar *na konu*. V nom. pl. mužských substantív sú prípony *-i, -e, -ove* (*chlapi, rodziče, sinove*, ale aj *hadi, medzvedze*). V ostatných tvaroch plurálu sa uplatňuje východoslovenská rodová unifikácia. V gen., ak. a lok. pl. je prípona *-och* pre všetky rody (*chlapoch, ženoch, dzecoch*), v dat. pl. je prípona *-om* (*chlapom, ženom, dzecom*), v inštr. pl. prípona *-ami*. Vo flexii ženských substantív v dat. a lok. sg. sú tvary *ruke, nohe, muche*. Areálom prechádza izoglosa tvarov inštr. sg. *ženof* proti *ženu*. Podobne je to aj pri adjektívnych tvaroch. V západnej časti sú tvary *dobro, dobrjeho, dobrjemu, o dobrom, s dobrof*, vo východnej časti *dobre, dobreho, dobremu, o dobrim, s dobru*. Z pomedzného areálu východoliptovského nárečia presahuje zóna tvarov *bratofho, bratofmu, pl. bratovi, bratove*.

V zámennej flexii od západu presahuje zóna tvarov *ja, mna, ma, ceba, mnof, cebof*, od východu *ja, mne, me, mnu, tebe, tebu*. V iných paradigmách sú rozšírené tvary *mojo, mojho, mojmu, pl. moje*, ale *ten, toten, teho, temu, ta, tota, tej*, resp. *čo popri co, chto, chteri* atď. Ani flexia čísloviek nie je jednotná. Od východu presahujú zóny zvláštnych výchslov. tvarov typu *dvome, trome, štiro-me, pejcome* (vo význame *dvaja, traja, štiria, piati*), ale *dvoch, troch, štiroch, pejcoch* atď. Inštr. má tvary s príponou *-oma* (*dvoma, troma*).

V slovesnej flexii sú v prevahe výchslov. tvary (tvar *su* v 3. os. pl., ďalej *nesem, nese, nesu, umrem, umre, umru*). Ale paradigma *rozumieť* má tvary *rozumem, rozumuješ, rozumuju*. *L*-ové prídastie má prípony *-l, -la, -li*. Od slovesa *byť* *l*-ové prídastie má tvary *bul, bula, buli*. Východnú časť zasahuje zóna *l*-ového prídastia bez *-l* v mužskom rode (*ňes, ňesla, ňis, ňisla*). Infinitív má príponu *-c* (*robic, isc, klasc, kričec, bic*).

SEVEROŠARIŠSKÉ NÁREČIE

129. Areál severošarišského nárečia sa nachádza v priestore medzi ohybom horného toku Tople a pohorím Čerchov, na juhu siaha približne po líniu Prešov—Giraltovce. Má ráz pomedzného areálu. Stretávajú sa v ňom zóny javov šarišského a zemplínskeho nárečia, no charakteristické sú najmä osobitosti, ktoré nie sú v iných východoslovenských nárečiach.

1. V areáli sa vyskytujú psl. reziduá západoslovanského pôvodu v takom rozsahu ako v iných východoslovenských nárečiach. Medzi ne patrí napríklad *rot-, lot-* (*rožeň, lokec*), zachované *dl, tl*, prípady *kref* alebo *krey*, tvary *s chlopəm*, inštr. *ženu*, adj. tvar stredného rodu *dobre*, vokál *e* alebo *ə* za silný *ɛ* (*pjatek*,

parobək) a pod. Dnes v 3. os. pl. od slovesa *byť* je tvar *sa*, ale ten predpokladá tvar *su*, resp. starší tvar *sú*. Táto psl. vrstva javov je narušená výskytom začiatočného *i-* (v slove *ihla*), prevzatými slovami s *trot*, *tlot* (*chlop*, *smrud*). Navyše popri predložke *medzi* je aj predložka *medži*.

2. Vokalizmus severošarišského nárečia tvoria len krátke vokály *a*, *o* — *e*, *u* — *i*. Osobitosťou je výskyt zadnejšie realizovaného krátkeho *e*-ového variantu *ə* v pozícii silného *ɚ* po perniciach (*parobək*, *məch*). V nárečí sa dôsledne vyskytuje za dvojhĺasku *uo* (spis. *o*) vokál *u*, za dvojhĺasku *ie* vokál *i* (*kuň*, *muj*, *bili*, spis. *biely*). Za dvojhĺasku *ia* je *ja* alebo *a* (*pjatek*, *vzac*, spis. *vziať*). Za slabičné *r*, *l* sú v nárečí rozličné skupiny. Napríklad popri *chribet*, *hrimi*, *sliza* (presah zo zemplínskeho areálu) sa vyskytujú aj prípady *virba*, *viršek*, *hirmi*, *vil̩k*, popri *žulti*, *pulni* je aj *žolti*, *polni*, *solza* a pod.

V konsonantizme sú mäkkostné páry *n* — *ň*, *l* — *l̩*, *s* — *ś*, *z* — *ź*. Za mäkké *d*, *t* je asibilované *dz*, *c*. V západnej časti je úplná neutralizácia *v* → *f* (*fčera*, *hňef*, *šľifka*), vo východnej časti neúplná v rozsahu neutralizácie v zemplínskom nárečí (*fčera*, *hňeu*, *šľiuka*). V nárečí sú skupiny *šč*, *ždž* a *šl*, *žl*, *šp*, *žb* ako v iných východoslovenských nárečiach.

3. Viac zvláštností je v mennej, najmä však v slovesnej flexii. Napríklad v pluráli sa uplatňuje len medziparadigmatická unifikácia. V gen. pl. je prípona *-uf* pre všetky rody, v lok. pl. prípona *-ach* pre všetky rody (v gen. pl. *sinuf*, *ženuf*, *mestuf*, ale aj *ovec*, *sviček*, v lok. *sinach*, *ženach*, *mestach*). V adjektívnej flexii sú tvary *dobrego*, *dobremu*, *o dobrim*. V zámennej flexii v nom. a ak. pl. je spoločný tvar *moje* (*moje dzeci*, inde *mojo dzeci*). Číslovky majú tvary ako v spišskom areáli (*dva*, *dvojmi*, *dvuch*, *dvum*, *trojmi*, *truch*, *trum* aj *štirmi*, *štiruch*, *štirum*, ba aj *pejmi*, *pej Duch*, *pejcum*, spis. *piati*, *piatich*, *piatim* atď.).

V slovesnej flexii je najviac osobitostí. Od slovesa *byť* sú na severe tvary v 1. os. sg. *jem*, pl. *ma*, v 3. os. pl. *sa*, na juhu 1. os. sg. má tvar *mi*, pl. *me*, *źme*, 3. os. pl. *su*. V 1. os. sg. iných sloviess je prípona *-u* i *-m* (*ňesu*, *robim*), v pl. *-ma* (*ňesema*, *robima*). V 3. os. pl. je jednotná prípona *-a*, *-ja* (*robja*, *koša*, ale aj *ňesa*, *kupuja*). Podmieňovací spôsob má tvary *volal bim*, *bil* alebo *bul bim volal*, minulý čas *volal jem*, *volalam* alebo na juhu *ja volal*, *volal mi*, pl. *volali me*. *L*-príčasť má tvary *robil*, *robila*, *robili* alebo *ňis*, *ňesla*, *ňesli*, *muh*, *mohla*, *mohli*. Neurčitok má príponu *-c* (*robic*, *cerpec*, *kričec*, *isc*, *klasc*, *vľisc*).

VÝCHODNÝ REGIÓN VÝCHODOSLOVENSKÝCH NÁREČÍ

130. O prirodzenej hranici medzi východným a západným regiónom východoslovenského makroareálu sme sa už zmienili (v kap. 124). V severnej časti ju tvorí pahorkatina medzi horným tokom Torusy a Ondavy, v južnej časti chrbát Slanských vrchov. Na severe východný región ohraničujú južné svahy východnej časti Nízkych Beskýd a na juhu rovina na oboch brehoch Latorice.

Izoglosnú hranicu medzi východným a západným regiónom východoslovenského makroareálu sme už tiež opísali (p. kap. 124). Má charakter pásma a tvoria ju izofóny, najmä však izomorfy. Z izofón je to napríklad neutralizované *-f* proti *-u* (*hňeŭ* || šar. *hňif, hňef*), *ri, li* proti *er, ol* (*sliza, chribet* || šar. *solza, cherbet*), z izomorf napríklad prípona *-jo* proti *-o* (*morjo* || šar. *moro* v nom. a ak.), prípona *-oj* proti *-ovi* (*sinoj* || šar. *sinovi, rukoj* || šar. *ruce, ruci, ruki* v dat. a lok. sg.), prípona *-ou* proti *-och* (*sinoŭ, ženou* || šar. *sinoch, ženoch* v gen., ak. a lok. pl.), adj. prípony *-oho, -omu* proti *-eho, -emu* (*dobroho, dobromu* || šar. *dobrego, dobremu*, resp. *toho, tomu* || šar. *teho, temu, joho, jomu* || šar. *jeho, jemu*), tvar *mi* || šar. *som* v 1. os. sg. a iné.

Psl. rezíduá vývinu psl. základu slovenčiny majú západoslovanský pôvod a vyskytujú sa takmer v takom rozsahu ako v západnom regióne. Napríklad sú tu iba prípady *rot-, lot-* (*rožeň, lokec*), reziduálne *dl, tl*, tvar *su* v 3. os. pl., ďalej znenie *krey*, tvary inštr. *zo ženu*, nom., ak. sg. stredného rodu *dobre, dz, c* za psl. *dj, tj, kt* (*sadze, švica, noc*) a i. Kompaktno sa tu však vyskytuje začiatkové *i-* (v slove *ihla*), vokál *o* za silný *ɔ* (*pjatok, pisok*). No kompaktnosť niektorých psl. rezíduí je narušená. Napríklad za reziduálne *dz* sporadicky sa vyskytuje *dž* (napr. v predložke *medži*), za *trat, tlat* v niekoľkých slovách býva *trot, tlot* (porov. *chlop, smrod*, ale *chlapci, krava*). Na hraničnom pomedzí slovensko-ukrajinskom sú narušené zóny aj iných javov (výskyt epentetického *l, l* za *dl* a pod.).

Východný región východoslovenských nárečí sa člení na tri základné areály. Najväčší je areál zemplínskeho nárečia. Z východu sa k nemu pripája areál užského a sotáckeho nárečia.

Základné areály

ZEMPLÍNSKE NÁREČIE

131. Areál zemplínskeho nárečia sa rozprestiera na oboch stranách rieky Ondavy, na severe zhruba od Stropkova smerom južným až po rovinu na oboch brehoch Latorice a Bodroga. Jeho teritórium sa smerom na juh rozširuje, a to k Slanským vrchom na západe a k brehom Laborca na východe. Patria do neho početné lokality na okolí miest Stropkova, Vranova, Trebišova a Michaloviec. Na severe susedí s pohraničným pásmom ukrajinských nárečí, na juhu s pásmom pohraničných maďarských nárečí.

Izoglosná hranica na pomedzí šarišského a abovského areálu je totožná s hranicou medzi západným a východným regiónom východoslovenského makroareálu (p. kap. 124). Dôležité sú najmä izomorfy *sinoj* || šar. *sinovi* v dat. a lok. sg., *sinoŭ, ženou* || šar. *sinoch, ženoch* v gen. a ak. pl., tvary *dobroho, dobromu* || šar. *dobrego, dobremu, toho, joho* || šar. *teho, jeho* a ďalšie. Pre určenie izoglos-

ných hraníc s areálom užského a sotáckeho nárečia dôležité sú zasa izofóny. Hraničnú funkciu majú napríklad izofóny *u* proti *ô* (*kuň* || sot. *kôň*), *i* proti *e* (*bili* || sot. *běly*), *e* proti *ä* (*peta* || sot. *päta*), *d* proti *dd* (*odich* || sot. *oddych* a pod.). Izoglosná hranica s areálom užského nárečia je menej vyhranená.

1. Rezíduá vývinu psl. základu slovenčiny v zemplínskom nárečí. Areál nárečia charakterizujú prevažne psl. rezíduá západoslovanského pôvodu. Kompaktne sa napríklad vyskytujú prípady *rot-*, *lot-* (*rožeň*, *lokec*) a reziduálne skupiny *dl*, *tl* (*šidlo*, *pľetla*). Za pôvodné *š* z psl. *ch'* dnes je analogické *ch* (nom. pl. *Čechi*, spis. *Česi*) alebo *ś* (dat. sg. *macoše*). V nárečí nie je epentetické *l*. Ustálené sú tvary inštr. sg. typu *zo ženu*, adj. tvar *dobre* v nom. a ak. sg. stredného rodu, je tu znenie *kreyu* atď. Sporadicky je narušený výskyt prípadov *trat*, *tlat* (porov. *chlop*, *smrod*) a *dz* za psl. *dj* (porov. predložku *medži*). Za silný *z* dnes je v nárečí dôsledne vokál *o* (*parobok*, *zobrac*), inštr. sg. mužských substantív má príponu *-om* (*bratom*, *sinom*).

2. Vokalizmus zemplínskeho nárečia. Inventár vokálov je taký ako v nárečiach susedného západného regiónu. Tvoria ho len krátke vokály *a*, *o*, *e*, *u*, *i*.

Zobrazenie štruktúry je na s. 279.

Frekvencia vokálov *a*, *e*, *u*, *i* sa viacje blíži k frekvencii vokálov v susednom šarišskom nárečí ako v abovskom alebo spišskom nárečí. Za spis. *ä* a za spis. *ia*, *ie*, *uo* (*ô*) sú tu totiž také isté vokály ako v šarišskom nárečí. Za spis. *ä* je *e* (*peta*, *meso*, ale aj *dzešec*, *še*), za spis. *ia* je *ja* alebo *a* (*pjatok*, *noša*, spis. *piatok*, *nosia*), za *ie* je *i* (*bili*, *dziuka*, ale aj *obid*, *dzvir*, spis. *biely*, *dievka*, *obed*, *zver*) a za spis. *uo* (*ô*) je *u* (*kuň*, *stul*, ale aj *muh*, *rub*, spis. *kôň*, *stól*, *mohol*, *rob*). Od vokalizmu šarišského nárečia sa zemplínsky vokalizmus líši vyššou frekvenciou vokálu *o* (porov. *pjatok*, *parobok*, *zobrac*, *moch*, šar. *pjatek*, *parobak*, *zebrac*, *mech*, spis. *mach*).

V zemplínskom nárečí nie je slabičné *r*, *l*. Osobitosťou je, že za ne okrem *er*, *ar*, *el*, *ol*, *lu* v niektorých prípadoch je *ri*, *li* (napr. *šmerc*, *tvardi*, *polni*, *dluh*, ale *chribet*, *sliza*, *blicha*, šar. *solza*, *bolcha*, *cherbet*).

Prízvuk je ustálený na penultime.

3. Konsonantizmus zemplínskeho nárečia. Konsonantizmus tohto nárečia je blízky konsonantizmu ostatných východoslovenských nárečí okrem sotáckeho nárečia (p. kap. 133). Charakterizujú ho štyri mäkkostné páry *n* — *ň*, *l* — *l'*, *s* — *ś*, *z* — *ź*. Za spis. *d'*, *t'* je dôsledne asibilované *dz*, *c* (*dzeci*, *cicho*, *robic*, *idzece* aj *cma*, spis. *deti*, *ticho*, *robiť*, *idete*, *tma*). Dôležitým diferenčným javom je obmedzená neutralizácia *v* → *f* (*fčera*, ale *hňeu*, *dziuče*, šar. *hňif*, *hňef*, *dzifče*). Zdvojené konsonanty v nárečí nie sú (*meki*, *oca*, *odich*).

Znázornenie štruktúry konsonantizmu pozri na s. 279.

V nárečí sú skupiny *šč'*, *ždž'* (*išč'e*, *hviždž'ic*). Za *sl'*, *zl'* a *šl'*, *žl'* sú skupiny *šl'*, *žl'*

(*šľiuka, žle, išli, žleb*). Časté je zoskupenie *jsc* a *jc* (*pejc, kojsc* aj *jejsc*, spis. *pät', kost', jest*). Za spis. *zv-* aj tu je výchsl. *dzv-* (*dzvon, dzvir*, spis. *zvon, zver*).

4. Menná flexia zemplínskeho nárečia. Najviac odlišností v zemplínskom nárečí od susedného šarišského a abovského nárečia je v mennej flexii, pričom základné znaky mennej flexie východoslovenských nárečí ako celku v zásade v ňom zostávajú (tvary vokativu, rodová unifikácia v pluráli a pod.).

Vo flexii mužských substantív v gen. sg. je tvar *gazdi*, v lok. sg. má veľkú frekvenciu prípona *-u* (*koňu, kraju*). Charakteristické sú tvary vokativu (*kovaľu*, ale aj *ženo*). Zvláštnosťou je prípona *-oj* v dat. a lok. sg. životných mužských substantív (*chlapcoj, sinoj*), ktorá preniká aj do paradigiem ženských substantív (dat. a lok. sg. *rukoj, nohoj, muchoj* popri *ruce, nože, muše*). V pl. mužských substantív sú prípony *-i, -e, -ove* (*chlopi, rodziče, sinove* aj *hadi, medvedze*, na juhu *medvedzi*). V pluráli ostatných tvarov sa uplatňuje rodová unifikácia. Do západnej časti zo západného regiónu presahuje zóna prípony *-och* v gen., ak. a lok. pl. pre všetky rody (*chlopoch, ženoch, dzecoch* aj *ihloch, šidloch*), vo východnej časti je prípona *-ou* (*sinou, ženou, mestou* aj *ihlou, šidlou*). Ale známe sú aj relikty *hrušok, svičok*, resp. *ovec* (popri *oucou*). V centre je väčšia enkláva tvaru *dzvirjoch*. V dat. pl. je spoločná prípona *-om* (*sinom, ženom, mestom*), v inštr. prípona *-ami* (*sinami, ženami, mestami*).

Medziparadigmatická unifikácia sa uplatňuje aj vo flexii adjektív a zámen. V paradigmách singuláru charakteristické sú tvary *dobri, dobre, dobroho, dobromu, o dobrim, z dobrim, dobra, dobrej, z dobru*, podobne *cudzi, cudze, cudzoho, cudzomu*, ba aj *bratovoho, bratovomu*. V nom. pl. je tvar *dobre* pre všetky rody (*dobre sinove, ženi, dzeci*), ale aj *bratovo* (*bratovo sinove*). Adjektívnym tvarom zodpovedajú aj tvary niektorých zámen, napríklad *tot, toho, tomu, o tim, s tim*, pl. *ti, toti, muj, moja, mojoho, mojomu, o mojim, z mojim* (pl. *moji*), ba z východu areál nárečia zasahuje zóna tvarov *von, vun, joho, jomu, o ňim, s ňim* (pl. *voňi, jich*) atď. Osobné zámená majú tvary *ja, mne, me, zo mnu, tebe, s tobu, sobu* (šar. *s tebu, sebu*). Zámená *kto, ktorý, všetci* majú tvary *chto, chtori, šicke*.

Flexia čísloviek sa v zásade neodlišuje od flexie v šarišskom nárečí. Číslovkám *dvaja, traja, štyria, piati* zodpovedajú tvary *dvomi, trjomi, štirmi, pejcmi*. Ďalšie tvary sú *dvoch, dvom, dvoma*. Zvláštnosťou sú tvary *trjoch, trjom, trjoma*, podobne *štirjoch, štirjom, štirjoma*. Číslovka *pät'* má tvary *pejcoch, pejcom, pejcoma*.

5. Slovesná flexia zemplínskeho nárečia. Slovesná flexia tohto nárečia je v zásade východoslovenská, no má aj niektoré osobitosti.

V prítomnom čase od slovesa *byť* je v 1. os. sg. tvar *mi* (zápor *ňit mi*), v 1. os. pl. tvar *me* i *źme*. V 1. os. sg. ostatných slovies v západnej časti je prípona *-m* (*ňešem, budzem, večerjam*), vo východnej časti prípona *-u* (*budu, ňesu*) i *-m* (*večerjam, robim*). V 3. os. pl. sú prípony *-ja, -a, -u* (*robja, koša, ňesu*). Slovesá *nieť* a *umrieť* majú spoločnú paradigmatu (*ňešem, ňešeš*, resp. *ňesu, ňešeš, umrem*,

umreš, resp. *umru*, *umreš* atď.). Spoločnú paradigmu v prítomnom čase majú aj slovesá *robiť*, *rozumieť* a *kričať* (porov. *robim*, *robiš*, *robja*, *rozumim*, *rozumíš*, *rozumja*, *kričím*, *kričiš*, *kriča*). Zvláštnosťou sú tvary podmieňovacieho spôsobu. Možné sú tvary typu *volal bi mi* i *volal bim* (*volal bi si* i *volal biš*), ale aj *ja bi volal*. Podobne je v minulom čase *bul bi mi volal*, *bul bim volal* atď. Viac možností má aj vyjadrovanie minulého času (popri *ja volal* býva aj *volal mi*, pl. *mi volali* i *volali me*). *L*-ové prídavné má prípony *-l*, *-la*, *-li* alebo v mužskom rode bez *-l* (*robil*, *robila*, *robili*, ale *ňis*, *ňesla*, *zamarz*, *zamarzla*). Sloveso *byť* má *l*-ové prídavné *bul*, *bula*, *buli*. Neurčitok má príponu *-c* (*robic*, *rozumic*, *cerpec*, *kričec*, *klasc*, *najsc*, *vlic*, na juhu *vlecic* a pod.). Sloveso *byť* má neurčitok *buc* (v šar. a abov. nár. je *bic*).

UŽSKÉ NÁREČIE

132. Priestorom areálu užského nárečia je oblasť povodia dolného toku Uhu, najmä jeho pravého brehu. Na severe je ohraničený južnými svahmi Vihorlatu, na západe ľavým brehom Laborca a na východe štátnou hranicou. Areál na východe hraničí s ukrajinskými nárečiami, na severe so sotáckym nárečím a na západe so zemplínskym nárečím. Tieto kontakty sa odrážajú v jazykovej stavbe užského nárečia. V areáli sa výraznejšie vyčleňuje len malý rajón na východnom okraji (na juhovýchod od Sobraniec), v ktorom sú mnohé javy známe zo sotáckeho nárečia (p. kap. 134).

Izoglosnú hranicu so zemplínskym nárečím tvorí málo výrazné pásmo niekoľkých izoglos (napr. *oddich* || zempl. *odich*, *occa* || zempl. *oca*, gen. *hruškou* || zempl. *hrušok*, tvar *ňesu* || zempl. *ňešem* a i.). Výraznejšia je izoglosná hranica so sotáckym nárečím. Tvoria ju napríklad izofóny zatvoreného *o*, *e* proti *u*, *i* (*kuň*, *bili* || sot. *koň*, *běly*), výskyt *ä* proti *e* (*peta*, *dzešec* || sot. *päta*, *džešäc*), *y* proti *i* (*ribi* || sot. *ryby*), mäkké pernice a veláry (napr. *peta*, *kisli* || sot. *päta*, *kisly*), menej izomorfy (napr. *pivňici* || sot. *pivňicoj* v dat. sg., *sinou* || sot. *synoch* v lok. pl. a i.).

1. **Rezíduá vývinu psl. základu slovenčiny v užskom nárečí.** V areáli užského nárečia psl. rezíduá sú sčasti západoslovanské, sčasti nezápadoslovanské. Kompaktne sa tu vyskytujú napríklad prípady *rot-*, *lot-* (*rožeň*, *lokec*), skupiny *dl*, *tl* (*šidlo*, *pletla*), prípady *trat*, *tlat*, *tret*, *tlet* (*slama*, *krava*, *breza*, *mlec*), adj. tvar stredného rodu *dobri* v nom. a ak. sg., prípady typu *krey* a pod. Ale vo východnej časti je tvar *ženou*, vokál *o* za silný *ь*, začiatkové *i-* (v slove *ihla*), tvar inštr. typu *bratom*, pohyblivý prízvuk a *i*.

2. **Vokalizmus užského nárečia.** Na väčšine územia užského nárečia má vokalizmus taký inventár a štruktúru ako vokalizmus zemplínskeho nárečia, t. j. má len päť krátkych vokálov (*a*, *o* — *e*, *u* — *i*). V zásade sa neodlišuje ani ich

frekvencia. Za spis. *ä* je *e* (*peta, meso* aj *dzešec, še*), za spis. *ia* je *ja* alebo *a* (*pjatok, užac, dzešati*), za spis. *ie* je *i* a za spis. *uo* (*ô*) je *u* (*bili, kuň*).

V užskom nárečí nie je slabičné *ɾ, ʎ*. Za ne okrem *el, ol, lu, er, ar* býva aj *li, ri* približne v takom rozsahu ako v zemplínskom nárečí (*verba, veľk, tvardi, polni*, ale *sliza, blichá, chribet, hrími*). Prízvuk nie je na ustálenej slabike (porov. *p'arobci, družb'ove, poch'odzili*).

3. Konsonantizmus užského nárečia. Konsonantizmus užského nárečia má viaceré spoločné znaky s konsonantizmom zemplínskeho nárečia. Charakterizujú ho mäkkostné páry *n — ň, l — ľ, s — ś, z — ź* a asibilované *dz, c* za *d, t*. Na rozdiel od zemplínskeho nárečia sa neutralizácia *v → f* v užskom nárečí nevyskytuje ani na začiatku slov. V pozícii *v* pred spoluhláskou býva *u* (*utedi, u_škole*, ale *hñeu, šliuka*). Okrem toho v užskom nárečí sú zdvojené konsonanty (napr. *oddich, occa, nižši*, ale *šidlo, padnuc*).

V nárečí sú mäkké skupiny *šč, źdź*. Charakteristické sú skupiny *śl, źl* (*šliuka, źle, prišli, źleb*), *śp, źb* (*špivac, źbirac*), *bj, pj, mj, vj* (v prípadoch *robja, rozumja, kupja*), resp. *rj* (*varja, trjoch*) a skupina *jsc, jc* (*kojsc, pejc*). Za začiatkové *zv-* býva *dzv-* (*dzvon, dzvir*).

4. Menná flexia v užskom nárečí. Menná flexia je blízka flexii zemplínskeho nárečia. Rodová unifikácia sa však v paradigmách uplatňuje dôslednejšie. Vyskytuje sa nielen v pluráli, ale čiastočne aj v singulári.

Vo flexii mužských substantív v gen. sg. je reliktný tvar *gazdi*, vokatív typu *kovaľu*, v lok. sg. je častá prípona *-u* (*na koňu, kraju* a pod.). V dat. a lok. sg. prípona *-oj* sa vyskytuje dôsledne (*sinoj, chlapcoj, duboj*), ba vyskytuje sa aj vo flexii substantív ženského a stredného rodu (najmä v tvaroch *rukaj, nohaj, macochaj*). V inštr. sg. vo flexii mužských substantív je prípona *-om* (*sinom, bratom*), vo flexii ženských substantív v západnej časti *-u*, vo východnej *-ou* (*ženu, ženu*). V nom. pl. mužských substantív sú aj prípony *-i, -e, -ove* (*chlópi, rodiče, sinove*), vo flexii ženských substantív *-i, -e* (*ženi, ulice* aj *kojsce, miestami noce*). V tvaroch gen., ak. a lok. pl. sa vyskytuje prípona *-ou* dôslednejšie ako v zemplínskom nárečí. Napríklad okrem tvarov *chlopou, ženu, mestou* sú aj tvary *hruškou, ihlou, šidlou, hrozou*. V dat. pl. je spoločná prípona *-om* (*sinom, ženom, mestom*) a v inštr. pl. *-oma* (*sinoma, ženoma, mestoma*).

Flexia adjektív, zámen a čísloviek je vcelku totožná s flexiou zemplínskeho nárečia. Charakteristické sú adjektívne tvary *dobroho, dobromu, o dobrím, z dobrím, bratovoho, bratovomu*, zámenné tvary *tot, toho, tomu, o tím, s tím, muj, moja, mojoho, mojomu*, ale aj *von, joho, jomu, o ňim, z ňim*. V inštr. osobných zámen sú popri tvaroch *mnu, tobu* vo východnej časti rozšírené aj tvary *mnoy, toboy*. Zámená *čo, kto, ktorý, všetci* majú tvary *co, chto*, ale *kotri, šicki*. V nom. pl. býva aj v adjektívnej i zámennej flexii jediná prípona *-i* (*dobri, toti, moji sinove, ženi, dzeci*).

Aj flexia čísloviek je taká ako flexia v zemplínskom nárečí. Spis. tvarom

dvaja, traja zodpovedajú tvary *dvomi, tromi*, tvarom *štiria, piati* tvary *štirmi, pejmi*. Ďalej ustálené sú tvary *dvoch, dvom, dvoma*, ale *trjoch, trjom, trjoma, štirjoch, štirjom, štirjoma, pejcoch, pejcom, pejcoma*.

5. Slovesná flexia užského nárečia. Slovesná flexia sa od flexie zemplínskeho nárečia zásadne neodlišuje. Sloveso *byť* má v prítomnom čase v 1. os. sg. tvar *mi* (*ja mi*), v pl. *me* i *źme*. V 1. os. sg. ostatných sloviess je ustálená prípona *-u* (*ňesu, umru*, ba aj *rozumu*) popri prípone *-m* v niektorých vzoroch (napr. *večerjam, volam*). V 3. os. pl. sú prípony *-ja, -a* a *-u* (*robja, koša, vedu*). Tvary minulého času a podmieňovacieho spôsobu sú podobné ako v slovesnej flexii zemplínskeho nárečia (*ja volal*, pl. *mi volali* alebo sg. *volal mi*, pl. *volali me*). Aj v podmieňovacom spôsobe sú tvary rovnaké (*ja bi volal*, ale aj *volal bim* alebo *volal bi mi*). *L-ové* prídavné má prípony *-u, -la, -li* alebo v niektorých prípadoch bez *-u* v mužskom rode (*robiu, robila, robili*, ale *ňis, ňesla*, na juhu *ňes, ňesla, muh, mohla*, na juhu *moh, mohla*). V severozápadnej časti je podľa *robiu, piu* unifikované *vidziu, kričiu* a pod. Sloveso *byť* má prevažne *l-ové* prídavné *buu, bula, buli*. Neurčitok má príponu *-c* (*robic, cerpec, kričec, isc* i *ijsc, vlic*).

133. Z juhovýchodu k užskému nárečiu sa pripája relatívne samostatný okrajový rajón (v okolí Koromle), ktorý charakterizujú okrem javov spoločných s užským nárečím aj javy známe zo sotáckeho nárečia (p. kap. 134).

V nárečí rajónu sú len krátke vokály. Medzi nimi nie je vokál *ä*. Zaň spravidla býva *e* (*peta, meso*). V pozíciách diftongov *uo, ie* je zatvorené *o, e* (*dzeuka, koň, nož*, ale aj *obed, hnoj, vqz*). Za dvojhlásku *ia* býva *ja* a *a* (*pamjatka, užac*, spis. *vziat*). Zachováva sa rozdiel *i: y* (*źima, ryby*). V nárečí nie je slabičné *r, l*, prízvuk je pohyblivý. V konsonantizme ako v užskom nárečí za *d, t* je *dz, c*, vyskytuje sa mäkké *ň, l, ś, ź*, neutralizácia *v → f* sa nevyskytuje (*ptak, utedi, hñeu, śliyka*) a sú aj zdvojené spoluhlásky. Menná flexia i slovesná flexia sú blízke flexii užského nárečia. V dat. a lok. sg. je prípona *-oj* (*synoj, rukoj*), ale v instr. sg. je tvar *ženou*. V pl. je rovnaká unifikácia. V gen., ak. a lok. pl. sa vyskytuje prípona *-ou* bez ohľadu na rod (*synou, ženou, mestou*). V adjektívnej flexii sú prípony *-oho, -omu, -ym* atď. V slovesnej flexii zvláštnosťou je prípona *-t* v 3. os. sg. i pl. (*robit*, pl. *rozumejut, robjat, sut*, spis. *sú*). V 1. os. sg. je prípona *-u* i *-m* (*ňesu, robim*).

SOTÁCKE NÁREČIE

134. Areál sotáckeho nárečia sa nachádza v severovýchodnej časti východného Slovenska. Jeho jadrom je priestor okolo sútoku Circhy s Laborcom. Na severe a východe ho ohraničujú svahy južných výbežkov východnej časti Nízkyh Beskýd, na juhu pohorie Vihorlat a na západe stredný úsek údolia rieky Olky. Patria doň lokality v oblasti na severovýchod od Humenného a Sniny. Na severe, resp. severovýchode sotácke nárečie susedí s pohraničným pásmom

ukrajinských nárečí, na juhozápade s areálom zemplínskeho nárečia a na juhu s areálom užského nárečia (p. kap. 132).

Izoglosné hranice sotáckeho nárečia so susednými areálmi východoslovenských nárečí sme už opísali (p. kap. 131, 132). Jazykovú stavbu sotáckeho nárečia charakterizujú niektoré osobitosti, ktoré sa vo východoslovenskom makroareáli nenachádzajú. Medzi ne patrí napríklad menšia zóna výskytu otvoreného *ä* a jeho fonetických variantov, ďalej výskyt zatvorených vokálov *o*, *e* v pozíciách dvojhlasok *uo*, *je*, zachovávanie rozdielu *i* : *y*, zóna vokalickej dispalatalizácie *e* na *ä* alebo *a* (napr. *läs*, *obäd*, *žana*, spis. *les*, *obed*, *žena*), zóna komplexnej párovej mäkkosti (mäkkostnej konsonantickej korelácie) (t. j. okrem párov *n* — *ň*, *l* — *ľ*, *s* — *š*, *z* — *ž* sú tu aj mäkkostné páry perníc, tupých sykaviek, páru *r* — *r'*, ba aj velár), zóna zdvojených konsonantov a iné javy. Z flexie sem patrí najmä zóna neúplného uplatnenia rodovej unifikácie v pluráli (porov. gen. pl. *sinou*, ale lok. pl. *sinoch*, podobne *žanou* i *žan* v gen. pl., ale *žanoch* v lok. pl.) a niektoré iné javy známe len zo susedného užského nárečia (napr. tvar *dobri* v nom. a ak. sg. stredného rodu).

Areál sotáckeho nárečia nie je veľký, ale nie je jednotný. Presahujú doň viaceré zóny javov zo zemplínskeho i užského nárečia. Vnútorne sa člení na menšie rajóny, resp. enklávy.

1. Rezíduá vývinu psl. základu slovenčiny v sotáckom nárečí. Výskyt rezidií psl. základu slovenčiny v sotáckom nárečí nie je kompaktný. Dnes je ich stav približne taký ako v susednom užskom nárečí. Medzi psl. západoslovanské rezíduá možno rátať prípady *rot-*, *lot-* (*rožeň*, *lokeč*), zachované skupiny *dl*, *tl* (*šydlo*, *pletla*), ďalej skupiny *trat*, *tlat*, *tret*, *tlet* (*krava*, *mleko*), *dz*, *c* za psl. *dj*, *tj*, *kt*, prípady typu *krey*, inštr. *ženu* a *i*. Kompaktnosť výskytu niektorých z týchto javov je dnes narušená. Napríklad za *dz* v pozícii psl. *dj* sa miestami vyskytuje *dž* (napr. *medži*), za skupiny *trat*, *tlat* býva aj *trot*, *tlot* (*chlop*, *smrod*), ba sporadicky sa vyskytuje aj epentetické *l* (*kupla*). Západoslovanskými javmi nie sú začiatkové *i-* (v slove *ihla*), tvar inštr. *bratom*, vokál *o* za silný *ɔ* (*pätok*, *moch*), pohyblivý prízvuk a *i*.

2. Vokalizmus sotáckeho nárečia. Vokalizmus sotáckeho nárečia v porovnaní s ostatnými východoslovenskými nárečiami má výrazné osobitosti. Je v ňom vokál *ä* s fonetickými variantmi a rozšírenou distribúciou. Vyskytuje sa za spis. *ä*, ale aj po mäkkých spoluhláskach, resp. za *e* (porov. *päta*, *mäso*, *šä*, *idžä*, *čätka*, *läs*, *džešäty*, ba aj *davamä*, spis. *päta*, *mäso*, *sa*, *ide*, *tetka*, *les*, *desiaty*, *dävame*). Inou zvláštnosťou je zachovávanie rozdielu *i* : *y*, pričom vokál *y* sa vyskytuje aj po *c*, *š*, *ž*, nie však po *k*, *g*, *ch*, *h* (napr. *ryby*, *chlapcy*, *šydlo*, *žyvy*, ale *kivač*, *hibac*, *chiba*, *hluchí*). Vokály *ä*, *y* nemajú funkciu fonémy (*ä* a jeho varianty sa vyskytujú po mäkkých spoluhláskach, *y* len po tvrdých spoluhláskach). Okrem týchto osobitostí vo vokalizme sotáckeho nárečia sa vyskytuje zatvorené *a*, *o*, *e*. Vokál *a* sa vyskytuje len miestami a býva za spis. *á* (*nam*, ale

aj *jɑ*). Vokál *ɛ* je za spis. *ie* (*běly, mlěko, něs*, ale aj *orech, vidzěu*), vokál *o* je za spis. *uo* (*kõň, moj*, ale aj *hnõj, mõh*, spis. *mohol*). Ani výskyt vokálov *o*, *ɛ* dnes už nie je všeobecný. Udržiava sa najmä v severovýchodnej časti areálu. Inde za *a* býva *a*, za *o*, *ɛ* výchslov. *u*, *i* alebo *o*, *e* a v malej enkláve aj *je, vo*. V severovýchodnej časti areálu sotáckeho nárečia vokalizmus má teda takúto štruktúru:

	a/ä		(ɑ)
	o	e	o
u		i/y	ɛ

Vokály *ä, y* sú fonetické varianty. Vokál v zátvorke sa vyskytuje sporadicky.

Zatvorené vokály *a, o, ɛ* pokladáme za krátke, hoci bývajú pod predĺženým prízvukom.

V tej časti areálu, v ktorej sa zatvorené vokály nevyskytujú, má výchslov. vokalizmus päť krátkych vokálov, pravda, s fonetickými variantmi *ä* a *y*, ak v nárečí sú.

V nárečí nie je slabičné *ɾ, ʃ*. Za ne sú skupiny také ako v susednom užskom alebo zemplínskom nárečí (*véřba, kark, veľk, žolti*, ale *chřibet, blich, sliza*).

Prízvuk je pohyblivý. Často býva na pôvodne dlhejšej slabike. Tu spravidla býva predĺžený (porov. *z'arobok, dzeš'äty, por'ädok*).

3. Konsonantizmus sotáckeho nárečia. Charakteristickým znakom konsonantizmu sotáckeho nárečia je bohatá párová mäkkosť. Okrem mäkkostných párov *n — ñ, l — ʎ, s — š, z — ž* sú aj páry *p — p̣, b — ḅ, m — ṃ, v — ṿ, f — f̣, r — ṛ*, ale aj *c — č, dz — dž*. Mäkké sú aj veláry *ḳ, g̣, cḥ, ḥ*, ba v novších slovách sa objaví aj mäkké *ṭ, ḍ* (*telocvik*). Mäkké *č, dž* je za *ṭ, ḍ* (*džeci* proti *chlapcy*). Inou zvláštnosťou je, že za *č* býva mäkké *č̣* alebo mäkké *ṣ̌* (*véčar, mačka, čer'evo* alebo *véšar, maška, šer'evo*). Pravda, tieto osobitosti vrátane komplexnej párovej mäkkosti (mäkkostnej konsonantickej korelácie) sa dnes nevyskytujú kompaktné v celom areáli. V tej časti, kde sa vyskytujú (v oblasti Sniny), konsonantizmus sotáckeho nárečia má takúto štruktúru:

p	b	f	v	m	r	j
p̣	ḅ	f̣	ṿ	ṃ	ṛ	
k	g	ch	h			
ḳ	g̣	cḥ	ḥ			
t	d			n	l	
(ṭ)	(ḍ)			ñ	ʎ	
c	dz	s	z			
č	dž	š	ž			
(č̣)	(dẓ̌)	ṣ̌	ẓ̌			

Konsonanty v zátvorkách sa vyskytujú sporadicky (*ṭ, ḍ*) alebo nie na celom území (*č̣*).

Znelostná neutralizácia je dôsledná, no chýba neutralizácia *v* → *f*. Na začiatku slov pred konsonantom je *u-* a *v* neutralizačnej pozícii je variant *-u* (*učara*, *u_škole*, ale *hney*, *šliuka*). Tu je teda taký stav ako v susednom užskom nárečí. Spoločný s užským nárečím je aj výskyt zdvojených spoluhlások s obmedzenou distribúciou (*oddych*, *occa*, *ňiššy*, ale *šydlo*, *padňe*).

V nárečí sú skupiny *šč*, *ždž*. Charakteristické sú aj skupiny *sl*, *zl*, *šp*, *žb*, ba aj *štr-* a *i*. (*išli*, *žlab*, *žle*, *špěvač*, *žbirač*, *štr'eda*). Výskyt skupiny *je*, *jsé* je obmedzený (*pejé*, ale *šesé*, *kosé*). Za začiatkové *zv-* býva výchsl. *dzv-* (*dzvon*, *dzvér'e*).

4. Menná flexia sotáckeho nárečia. Mennú flexiu tohto nárečia charakterizujú javy flexie východného regiónu východoslovenských nárečí, ale sú v nej aj niektoré osobitosti. Napríklad rodová unifikácia v pluráli nie je dôsledná. Obmedzuje sa iba na medziparadigmatické vyrovnanie tvarov (porov. gen. pl. *synou*, *žanou*, *městou*, ale lok. *synoch*, *žanoch*, *městoch*).

Vo flexii substantív v sg. nie sú podstatné odchýlky od flexie užského nárečia. V dat. a lok. sg. je prípona *-oj* (*synoj*, *chlapcoj*), ktorá sa uplatnila aj v dat. a lok. sg. paradigiem ženského rodu (najmä v prípadoch *rukoj*, *nohoj*, *macochoj*). Živé sú tvary vokatívu (*kovaľu*, *žano*). V inštr. sg. substantív mužského a stredného rodu je prípona *-om*, ženského rodu prípona *-u* s presahom prípony *-ou* od severovýchodu (*zo žanu*, resp. na okraji *zo žanou*). V nom. pl. mužských substantív sú prípony *-i*, *-ä*, *-ová* (*chlopi*, *rodzičä* i *rodzišä*, *synová*, ba aj *bračä*, *ředvedžä*, *ľudžä* pri Snine), resp. *-e*, *-ové* (*rodziče*, *ľudže*, *synové* pri Humennom). V gen. pl. je prípona *-ou* pre všetky rody (*synou*, *žanou*, *ihlou*, *městou*, *jadrou*, ale *hrušok*, *óvec*). V dat. pl. je tiež spoločná prípona *-om* (*synom*, *žanom*, *městom*). V lok. pl. na rozdiel od užského nárečia je prípona *-och* pre všetky rody (*synoch*, *žanoch*, *džěčoch*). V inštr. pl. je prípona *-oma* tiež pre všetky rody i paradigmy (*synoma*, *žanoma*, ale aj *koňoma*, *hušoma*).

Adjektívna flexia sa vcelku neodlišuje od flexie zemplínskeho a užského nárečia. V nom. a ak. sg. v adjektívnej flexii mužského a stredného rodu je spoločný tvar *dobry* s ďalším skloňovaním *dobroho*, *dobromu*, *o dobrym*, *z_ dobrym*. Podobne *bratou*, *bratovoho*, *bratovomu*, *o bratovym*, *z_ bratovym*. V nom. pl. je spoločná prípona *-y* (*dobry chlapey*, *žany*, *džěci*). Privlastňovacie adjektíva typu *bratou* majú v nom. pl. výchsl. tvar *bratovo*. Inštr. má príponu *-yma* (*z_ dobryma*).

Aj zámenná flexia je v podstate totožná s flexiou zemplínskeho a užského nárečia. Vo flexii osobných zámen sú tvary *ja*, *me*, *mňe*, inštr. *mnu*, *tebe* (s enklávou *tebä*), *s tobu*. Privlastňovacie zámená majú tvary *mojoho*, *mojomu*, *o mojím*, *z_ mojím*, pl. *mojo*, ukazovacie *tot*, *tota*, *toho*, *tomu*, *o tym*, *s tym*, pl. *toty*, *von* i *on*, *joho*, *jomu*, *o ňim*, *s ňim*. Za spis. čo je v celom areáli *so* (odtiaľ názov sotácke nárečia). Spisovným tvarom *kto*, *ktory*, *všetky* zodpovedajú tvary *chto*, *kotry*, *šytki*.

Flexia čísloviek je taká ako v užskom a zemplínskome nárečí. Číslovka *jeden* má podobu aj *jaden* alebo *jadon* v menších enklávach. Číslovka *dvaja*, *dva*, *dve* v nom. má tvary *dvomi*, *dva*, podobne *troimi*, *štyrmi*, *pejcomi*. Ďalšie tvary sú *dvoch*, *dvom*, *dvoma*, ale *trjoch*, *trjom*, *trjoma*, *štyrjoch*, *štyrjom*, *štyrjoma* alebo *tr'om*, *tr'och*, *tr'oma*, *pejcoch*, *pejcom*, *pejcoma* alebo *pejčoch*, *pejčom* atď.

5. Slovesná flexia sotáckeého nárečia. Slovesná flexia sotáckeého nárečia má všetky znaky flexie v užskom i zemplínskome nárečí. Sloveso *byť* má tvar 1. os. sg. *mi*, pl. *me* (v enkláve *mä*). V 3. os. pl. je tvar *su*. Iné slovesá v 1. os. sg. prítomného času majú príponu *-u* (*ňesu*, *vedu*, ba aj *rozumu*), niektoré slovesá *-m* (*večerjam* alebo *vešer'am*, *robim*). V 1. os. pl. býva prípona *-me*, v enkláve *-mä* (*davaňme*, *davaňmä*). V 3. os. pl. sú prípony *-ja*, resp. *-ä* alebo *-u* (*robja*, *robä*, *vedu*). Slovesá *brať* a *umrieť* v prítomnom čase majú tematickú morfému *-e-* (*beru*, *ber'eš*, *ber'e*, *umr'u*, *umr'eš*, *umr'e*). V minulom čase sú tvary *ja volau* alebo *ja volau mi*, v podmieňovacom spôsobe *ja bim volau*, *ja buu bim volau*. *L*-ové prídavné má prípony *-u*, *-la*, *-li* s čiastočnou unifikáciou (*robeu*, *robila*, *peu*, *pila*, ale *vidziu*, *vidžela* alebo *vidžäla*), resp. v mužskom rode bez *-u* (*ňis*, *ňesla* alebo *ňes*, *ňäsla*, *muh* i *moh*, *mohla*, *umar*, *umarla*). Sloveso *byť* má *l*-ové prídavné *buu*, *bula*, ale aj *byu*, *byla*. Infinitív má príponu *-c* (*robic*, *rozumec*, *kr'ičec*, *klasc*, *isc*) alebo *-č* (*robič* atď.). Sloveso *byť* má infinitív *buc* alebo *buč*.

Z literatúry o východoslovenských nárečiach vyberáme publikácie *Atlas slovenského jazyka I–IV* /102/, F. Buffa /122/ a J. Liška /126/, zo štúdií F. Buffa /6, 156, 157/, A. Habovštiak /160/, I. Kotulič /37, 38, 167/, Š. Lipták /52, 53, 170/, J. Liška /54/, J. Stanislav /186/, J. Štolc /91, 92, 189/.

*Nárečové texty,
mapy, register
a literatúra*

NÁREČOVÉ TEXTY

ZÁPADOSLOVENSKÉ NÁREČIA

Južný región

ZÁHORSKÉ NÁREČIE

Moravský Ján, okr. Senica

Narozija sem sa f_Svatiy Jánox z rodičú ħudobníħ. Maci bili Terezia Tomek a otez_bili Frolijan, obadva z Jánú. Já sem tedi Tomkova rožená, fčil sem Studeňička Eva. Pán rextor vzali s_fáre, že sem jedenapadesátého roku narozená. Tedi nebili takové asentírki jak fčil, skrs_to si žáden aňi nefšimey, kolkého roku sa mu zíta narozijo. Něgdo si zapisaŷ, a něgdo aj ne.

Já sem ze šesci. Tré zemreli a tré sme ostali: bili sme dvje sestri a jeden bratr. Múj otez_bili pánski mŷatec tovariħár, duš ħudobní čovjek, aj pánski vížinek sme žávali. Ked mi biŷo šest rokú, uš_sem museŷa pásat krávi. Do škoŷi sem ħozija enem v zimje. Šak sem sa ráda učija, aj písat a čítat sem sa naučija. Tedi sa neučijo ináč enem slovenski. Nemjeŷa sem knížek enem sŷabikár a tabulku. Šak mjeli kniški zeci, keré bili bohaté.

Do škoŷi sem ħozija ot šesci až do dvanásce. Potom sem enem pásaja. Na pasínku nám biŷo veseŷo: spívávali sme a hrávali sme ceŷí deň. Kadi sem ħozija, fšadi sem si spívaja. Nuž, já sem si spívaja dicki. Nebiŷo tej pjesnički, kerú bi nevjezeŷa.

(1)

TRNAVSKÉ NÁREČIE

Kaplná, okr. Trnava

Čo vám povezet? — Veru nevim, čo budem vezet. Volakedi, vite nebivalo jako neská. Já som veru málo ħozila do školi, lebo som si nemala čo obut. Velice to bolo zle zime. Do školi som odbehla len někedi, ke_ca mi ti botki ušli. Ke_com prišla ze školi, mosela som id_gazzinám pestuvad_maličké, abi dostala obet. Oca som nemala. Zabili ho prvnejšej vojne. Bolo na_šes_zeci a ke_zme sceli žit, najstaršé sa moseli ħicid_roboti. Bratofci išli slúžid_na jednu komenciju — to je robi_za

zboží u gazdu. Dostali zme jednu izbu, f kerěj bivali štiri famílije: štíré bíreši, čo též mali po sedem osem zeci. Bolo nás tam teda pekná kópka. Boli tam dva šporhele, tam sa aj narozilo, tam aj umírali a bival tam aj vistretí a χozilo sa ho aj opáčit. Šecko sa tam veru moselo robít. — —

(2)

PIEŠŤANSKÉ NÁREČIE

Trakovice, okr. Trnava

Konope sa sazá na jar. Volakedi, vjéte, sa sálo len z_ruku. Zem sa mosela pohnojít, najlepšie s kuracinci. Zabránilo sa, zavalχovalo a konope rósli. Tak pre_žžatváma sa trhali poskonné. To sú jalové, nemajú semenca, ale na vlákno sú dobré. Tí konope, čo majú semenec, tí sa trhajú neskór a hovori sa ím materné. Ke_cca konope povitrhali, potom sa povázali a dávali sa na kríž hore koncom, aby usχli. Konope ze semenci, tí materné, sa mlácili na lavicáχ alebo len perácej stolice, polla toho, jako to gazda scev. Keď už boli omláčené, povázali sa do vazanic a sa močili močille. Do Dudváhu sa nesmeli dávat, lebo ribi o_nniχ kapali. Močilláχ bivali najmén dva tínne a njékedi aj volačo vác. Po dvoχ tinnóχ sa χozili probuvat a vitáhli sa aš_tedi, ke_cca vlákno ožzelilo. Práda, vazanice boli zanesené od blata a moseli sa prad_hned močille. Potom sa postavali, abi sa sušili. Keď už boli usušené, lámali sa na lamači, a ten do ho nemav, robev to na hránte. Také polámané potom ženi trepali na trllici a česali na haχle — taká menšá deska s klinci. Čo už bolo učesané, šecko sa trézilo, zelilo sa na konopné, kúdelné a meχové.

(3)

Severný región

DOLNOTRENČIANSKE NÁREČIE

Zamarovce, okr. Trenčín

Naši malí roľníci boli tag_bjénni, že mali po štiri po peď_mericjég_ornéj pódi, ale prítom mali po štiri po pe_deťi, tagže ňeboli zámožni tito deťi vyχovávat s_toho a šatít a zaobuď_aj sami seba. Tag_boli donútení iz_na plárstvo. Titok sa zebrale ossem alebo desat takiy_malíy_rolníkóv ze Zamarovjéz_a zebrale si živobitjé: po jennom pecňiku χleba š_čjérnej múki, priton_si porád zarobeli zásmašku, doma upáléli, zebrale si cibule, papriku, čjérné koreňjé, toto si pakuvali do vreca a s tím-tom cestovali peši až do Liptova alebo na Čaccu pre titok plé.

Pritom ale kolkorázi mali špatnú cestu, butto bola malinká voda, a jako u nás ket_přišli do zamarovského χotára, tam bola jenna skalá prostred Váhu. Okolo tejto skali tjékla silná struha. Pravdaže, čilek ket_ten transpord_išjél, faktor išjél popretku ze svoju plú, za ním postupovali jeho kamarádi, čilek ket_ten prešjél, pravda, šťastlivo iχ faktor s plú, tak kíval, abi si dávali pozor, abi postupovali tađe, kađe postupuje on. No, pravda, podarilo sa jennému, druhému, že šťastlivo prešli, ale nǰjékeri bol takí lahostajní, si pomislel a šak ket_ten prešjél hentam, prejdem aj já.

Naraz ale málo χíbalo, že si nǰedal pozor, naraz ho taslo z_jeho plú na skalú, de jeho plď_rozbito, tovar mu zhrnulo s_plti a oňi obidvaja jako kamarádi s_plte moseli skočid_do vodi. Čil keď bola veľká voda, tak toto pltníci, keď nǰstihli viplávaď_g_brehu, tag_butto sa jeden alebo druhí z_niy_zatopel. Čilek, pravda, moseli kamarádi, kerí prešli šťastlivo, popribíjať plte_g_brehu a ícť ferestuvať kamarádóv. Čilek keď oferestuváli kamarádóv, zaz moseli ícť tento ... túto iχ plť ferestuvaď a zbijaď_ju dokopi. A keď ju oslobodeli, tak sa pribili zaz aj oňi tam k tím kamarádom. Tam si čiléǰ_zajelli volačo, oddeχli si a zas_sa pustili ďalej do cesti. Tagže keď bola dobrá voda, veľká, to ím nǰetrvalo váz_jag_jeden tídeň, čo prešli z Liptova alebo Čacce do Komárna lebo do Bratislavi.

(4)

HORNOTRENČIANSKE NÁREČIE

Strážov, okr. Žilina

— Milka moja, jagžiu som χorá nǰbola a tera_žije človek f_samej bǰeze. Nǰňi mi zle, len nǰvizím dobre. Priam som to jabúčko vikrajuvala, z mašini mi spadlo čosi do oka, h_máji to bolo. Mojeho muža som nalakala, že viaperuvaž_mi to musia. Dala som sa kamilki varic. Ke_ci oko máčǰam, vizím, nuš fše si oko namáčǰam a dobre je. Ale robí mi to tu cǰeň. Vizím hori, len to je ve hmle. Aj to pierí driapem, prez roboti nǰmóžem bic. A tak som išla do špitála. Bola tam jenna, na trojku čakala: „Bapko, hentam íze vaša švagríná, trecia bola ode mňa.“ A ja: „Xto je to? Nǰvizím.“ A prízem k pánu primárovi: „Bapko, čo vám je?“ — „Hmla sa mi robí. Dva-tri metre ode mňa nǰvizím. Vizím hori, len to je ve hmle.“ — „A títo píslenká vizíce?“ — „Kez_je tá osmička telja, čerd_abi ju nǰvizel. Ale tí rǰedučké rádečki nǰvizím.“ — Pán primár ma obezreli. „Bapko, na váž_veg_vi toho až moz_vizíce.“ — To sa mi vislúželo, tí okuliare, reku, na očoch som jagžiu nǰmála nič. Aj mi iχ slúbel, a nǰedaǰ mi listek. Strašne som toj prvej bola nǰervózna, ale som si pomislela: Sľubi sa sľubujú, somarja sa radujú ...

(5)

STREDOSLOVENSKÉ NÁREČIA

Severozápadný región

ORAVSKÉ NÁREČIE

Párnica, okr. Dolný Kubín

Joj, ke com bola ešte dieučätisko, joj, kolkje to už roki. No, nebolo aňi švápki, aňi sätä. Gazdová, čyo boľi polepši, ešte, ešte ... Kúpila bola mať pouštvrtňig grísi, no a keď uvarila tú kašu, potom šla do sútka a ucrpla poljeu ki kislej a vlála do takej horúcej a v hrnci behali i sträpce kapusňje i plevi. Joj, Bože mjoj, Hospodiňe láskaví! ... A potom utrela burgiňu a hoďila tej grísi a zamjesila kabáč. Ftedi šparhetou nebolo, len pot pahriepkou pekli. Akí bou len dobri, deti moje dobrje! Dňes keď ěľieb dovezú, len takto řeras po ňom palcämi opačujú, akí je. Nuš som jã mo cvetu vrävela: „Len či ešte nebudete kuorku s ěľeba žãdat, ako som ũ žãdala.“ A ke zme ešte ako deti bivali, poslali nás pre z domu: „Ďetički, ite sä troxu zabavit' a ite pũpauku trhat', kim budeme obedovat'.“ Joj, Hospodinova moc, čyo zme sä to nabjedili! A do polä sä navarilo fizole do hrncoka alebo jãčmeňje krũpi a ěľeba jãčmeňjeho. A datori gazda, keď maũ, zãũ aj brinze, nuš čyo maũ.

Na viročitje svätki sä niž ňejedlo, čyo ňeskã každũ ňedelu. Keť prišli Hodi, nu sä šlo a zãlo sä štvrtka cukru za šez grãjcãrou, nu sä odbavili i Hodi i Novi rok ... Ňeskã aňi ěľapi, aňi ženi iba práve polovicu robã ako mi, aj lepšyo zedã ako mi.

(6)

LIPTOVSKÉ NÁREČIE

Vyšná Boca, okr. Liptovský Mikulãš

Prišli valasi, bača daũ každĩmu robotu. Jeden navariũ hahušjek a potom si sadli gu večeri. Král museũ tje s ňimi.

Jedli, jedli a ako jedli, Matĩãž viličkou si vzaũ škvarku o druhiho kraja, de jeũ bača. A bača mu pac po ruki: „U ná si misĩ každĩ zo svojho kraja jest.“ Matĩãž niž ňepovedaũ, ale nahau tak.

Keť prišlo ráno, bača ho zašikovau na to mjesto, de sa otrhnũ. Král ho potom poslaũ nazat.

Keť potom král prišjeũ domou na svoj dvor, daũ urobid velkũ hostĩnu a zavolaũ i baču. Pekňe ho preobljekli, tag abi hostĩa ňevedeli ěto je a keď už mali sadaũ za stuol, Matĩãš-král ho napomenũ: „Vješ, čo si so mnoũ urobiũ, ke com poblũdĩũ na polovački? Ak ti to istũo ňeurobiš jednemu mojmu miňistrovi, čo tjež vžďi druhimu spod úsd berje, budeš stãtĩ.“

Bača mu: „Akože ja udrem miňistra po ruki?“

„Ñeboj sa, si preoblečeni, ñepoznajú ta,“ osmelovau ho král.

Zasadli za stuol a jedli, bača popri miňistrovi. Prišlo k tomu a bača miňistrovi pac po ruki: „Čo, vraj, budež druhimu spod úzd brat!“

Miňister sa hrozne nahňevau a už aj viχitiu šablu a χceu zabiť baču.

„Hop, pardoón!“ zavolau král. „Ñeublíž mu! No, viďiš, nauč sa! Tag aj mñe urobiu, ke com viťiahou škvarku z druhého kraja!“

Potom zobljekli baču, ukázali ho miňistrovi, že je to skutočne ten bača. Ñigdi viac ten z druhého konca ñejeu.

(7)

ZVOLENSKÉ NÁREČIE

Dúbravy, okr. Zvolen

Hádam ešte ñebou august, či už bou august, lebo ja som o toho času veľmo dolakaná. Ďjouča mi pribehlo povedať takuo zapaxťenuo.

A ja povjem: „A čo si takuo zapaxťenuo?“

„Jaj, tetka, koñe vám ušli.“

Ja som bola taká slabá, ñevedela som, či idem, taká laknutá som bola.

„Ďe je len ten mvoj sin?“ a v jednom dome ho vimívali; rana veľiká, rana rosfaklená, doklčeni šetek. A tag mu ždi vravim: „Jano, daj si pozor!“

A tak sa stalo, ñemohou koñe zadržať o zatku a zlostiu sa, tak si vošjeu mezi ñe a jedního držau jednou rukou a druhého druhou rukou. Ale na obracañi ho sχitilo a vľieklo ho na veľikom kuse a len sa iy držau. No a potom jeden, čo kravi pásou, povedau, že ako ten pluh na ñho hodilo, tagže on ftedi vibehou spomezí koñi, rjad z ñix spadou, ime kantáre ostali. Lebo koñe ušli a on taki doklčeni sa tahau g dedíñe. — —

(8)

Juhovýchodný región

NOVOHRADSKÉ NÁREČIE

Turičky, okr. Lučenec

Stálo sa to u nás ... Volali ho šeci bezmála χlapi z dedíñe koma Ďuro. Ñebou ón sice zubnej doktor añi texnik, ale zato zuba ta vitrhoú, kod už dakoho veľmi bolau. Prauda, ñi s takima nástroji ako doktori trhajú, ale s tema klěštiki, čo sa prasaton malen zube opšřikujú ...

Stálo sa ras, že koma Paľa bolau veľmi zup. Tašou gu koma Ďurovi a pokázo-

vau mu ho, že či be mu ho ňevitrhou. — Ale že be koma Ďuro bou smejší a koma Paľo žebe lakše trpeu, vipili si obidvaja po deci. Koma Ďuro zobrau klěštike, viuťerau iγ do fertuže a dau sa do robote. Zuba χiteu, poťehou, tagže za moment zub bou tuvon. Ale čo sa ňestálo? Koma Paľo mau veľké bajúze a mezi klěšte χiteu aj hodnej kuz bajúzou, aj této vitrhou. Prauđa, koma Paľo zabohovau a koma Ďurovi vipáleu zauχο, lebo zistéu, že mu vitrhou zdraveho zuba, ňi toho, čo ho bolau. A ešte väčú bolaz mau s toho, čo mu bajúze vitrhou. —

„Ve slepán starej! Na druhí ras sa zube trhať ňedávajte, kod ňevidíte!“

(9)

IPELSKÉ NÁREČIE

Zelené, okr. Lučenec

'Apa spomínali naveki, že na naše lúki strašéva. Tag vraj oňi pásli koňe, kim bole té lúke ešte panské. 'Iba len si jej stojín, 'a len χrkaju koňike. No, prejde mojej halena, pomesleu son si. Na té lúki bola jama. Šuχotalo to až gu té jame. Príde gu jame a člup! skočelo do jame do vode. Jej son, prauđa, hňet poχitau koňe, 'a hibaj domou. Na druhí dem priden gu té jame, 'a jama suχá. — Že čo to mohlo beť? 'A žádon šľax taň ňebou. — 'Aj suset povéda, že opitej ňebou, ko ca edora sud valkau za ňin. — Tuž alebo aj Plavuχovi. Tomu už dva roke. Tuž tak todej, že tu hrušku dobre s koreňou ňevivráťelo. — 'Ako aj tod náš pán reχtor. Mali pipasár ako metlovó porisko. Ko ca nahňevali, tag oňi aňi trstaňičku ňepotrebovali. Naostatok sa ta zmárňili. Zastreľili sa na lúki za dedinou. 'A tam poton strašévalo. Pred vojnou sa to lidej vejz bojali ako teras.

(10)

GEMERSKÉ NÁREČIE

Revúčka, okr. Rožňava

— A švaže tag varíte striatižne?

— Chamulu, krompele zo soló, bvab na kislo, rezance z juχó, halúški, pstrúski, lokše, opekance, a kodí toďi upešem ím aj posúšok alebo kúχen. Kodíže nám poslali z Revúci kus kvaki makové, pletenec a priložili nám pani aj štrúdlí. Na desátú a ontráf deťi nejedá. Lem na frištík, obed a vešeru. Na Pasní vešer zmo buli aj f kostele. —

— A maťerin brad robá dade?

— Robili na pile, ale teras χodá na furmanku, bo vozá do Revúci drúki, jelχi, brezi. Buđe treba hodne osikovihó, hrabovihó, javorovihó a skiarkovihó dreva hed odlifrovať.

— A prasce se vám ag riχtujú?

— Žrú pomáli, lem to telátko je χimradnja. Jehnetá ešte cicajú. Niak sa nám nešikujú, bo aj tá mjašanica je planá. Ďuro im odňasol aj edon košár detelini do né. Ale dozd_narosnúli, χoci sú aj lašnja neborátká. Na polu se tjaž nenapasú. Raťiški iχ dág_bolá ...

(11)

Rejdová, okr. Rožňava

Kot_su uš_pri stole, ulapim jednu kuru a s tou kurou tancujemo, ale ju skrijemo a potom ju vistavimo hore pred muzikantou a ti hraju a kura kriči, ag_ju za lapki trimemo.

Potom si odrežem z dreva klatik, asi pet centimetrovi hrubi, do posretku prevercem do něho đeru a do něho natočim jeden kolok, na verγ_dam veči, širši, že to vipada ako torta. Do toho navercem đerki dookola a nasadim po krajoχ kurje lapki a do posretku jednu hlavu s_kohuta a jednu kuru a s tim se ide pre_ctvol. To se podava na stvol ako torta a pritom se vinšuje.

Dakodi ko_tu bou sobaš, tag_jeden χlap sjadnu do takjeho feršlogu a druhje šjesti ho vozili po dedňe a že mali šistkje spježouce, čo bunkali, ako čo bi buli voli tħali. No a kot_f_tom feršlogu seđeu preoblečeni a metau pilini po svadobňikoχ ...

(12)

VÝCHODOSLOVENSKÉ NÁREČIA

SPIŠSKÉ NÁREČIE

Pongrácovce, okr. Spišská Nová Ves

Fšazi do okola po šickiγ_zezinoχ še roširilo, že panove leju do studňoy_luzom otravu. Ta še χlopi posχozili po zezinoχ a šli lapac panoχ. Xtoreho ulapili, ta ho bili až na šmerc. — V Biacofci ulapili grofa, ta jeho ňebili, ale zaz_mu palili nohi z_horucim železom. Un potim ňemohol inakši χoziz_lem na koňu. A potim prišli vojaci a polapali šickiχ, co bili panoχ. Barz velo bulo otsuzeno a v Biacofci trojo i na šmerc. Potim jiy_obešili na Uboči, tam_ze teras_kaplička.

(13)

ŠARIŠSKÉ NÁREČIE

Dlhá Lúka, okr. Bardejov

— Co robiš?

— Ta nič. Šezu. Ňexce še mi ničeho, bo me hlava boli.

- Šak to i mñe tota hlava tag_boli. To mi se isce nacerpima na tote hlavi!
- Oj, bo to se šicko prešlo! Xolem kebiž_do nas xozila! Xockedi pric, ta xolem se podohvarama.
- Šak kebiž_znala, jaki naž_Juzek ñedobri, jag_hat. A co se za mnu našalil. Mohlam se vidac lepši. Ket sebe pomišlu, ta mi telo serco ñepukñe, že tag_mušu pri ñemu cerpec a mohla jem se mac lepši. Ten ci mi niž_ñeuzna. Či jež_hodna, či ñehodna, fem rup! A un sebe i vipije i blajmontoki trime. Ale kebi prišol du domu jag_druhi muš, žebi to ci drevo rozrezal, vodi priñis. Znaž_že bim ñedbala, žebi se mi žim otvorila, ta bim duškem do ñi skočila, uš_se mi tag_dopilo.
- Znaš, co zrup? Ja ci dam radi. Ti se zadaj, žeš_xora. Lehñi sebe a leš! Ñeh_robota stoji. Ked un o to ñedba, ta añi ti ñedbaj.
- No co ket_se hañbju luži, bo tag_buže robota stac? A zeci mi žal. Mušu už jim daco i uvaric i prerajbac, žebi mali jag_druhe.
- Ta ked ja ci kažu, ta poprubuj! Či bi to tag_ñebilo lepši, jag_utora.
- Ja bi poprubovala, ale ke_ci se boju ...

(14)

Sedlice, okr. Prešov

Ta hento zme išli zo sušedom s_Prešova na tim autobuše, co to teras_xoži, a zme se tag_dohvarjali o jednim, o druhim. Luži bulo napxato polno, aš_skoro jedno na druhim stalo; no i pomišlel som sebe, jag_bulo pret_paru žešež_rokami a hvarim, že se to vera šicko pomeñelo. — —

A i_zurmaku, či kravu abo cele, či uš_to prašata, ta lem na pešo se šicko hnal. Ked bula žima, vžala se guba a tak som hnal vera i prašuški s_Prešova až do Gelñici. Od obedu do večera ta se prišlo. A ked ñevladali, že už zunovali, ta mušelo se otpočinuc a tag_vež_zaš dalej. To tak xoc i ñeskoc_ši, ale domu se prišlo s_Prešova. A na druhi žeñ_zaš dalej až do Gelñici. To zme se mušeli zaš skoro vibrac_z domu, bo to tješ_falatek. Ta pomali za drahu do Margecan a vecka zaš dalej. I ponahlali zme se, pravda, lem tak, jak se dalo, bo to zo šviñami abo s takima vekšima prašatami ñebars hožen ... To handlarom zme tak prehañali. A ñeska ta i prašata na motoroy_už voža i kravi i šicko ...

(15)

ZEMPLÍNSKE NÁREČIE

Tibava, okr. Michalovce

Buli dva sušedi. A jedna mala paropka, druha žiuku. A voñi se dvojo znali. Paropkova matka xcela sina žeñic. Ale lem taku xcela, co bi ñejedla. Xozili fšaži a taku ñemohli najsc. Jeden čas sin matki hutori, že vun o takej zna, co ñej. A matka se opitala, že co je to za jedna. A vun je doraz otpovezel, že je to sušedova.

Zrobili skoro vešele a mlada nejedla tam kolo švekri. Bo blisko macer mala, ta chozila domou jesc. A švekra mala s toho velku radojsc, že ňevesta ňeji.

Prave tu bul čas na žňiva. Ked zrobili na polu a prišel obit, matka pošilala ňevestu, abi išla obid varic. A ňevesta xcela bula pujsc domu jejs, ale preto lem hutorela, abi šla stara matka, že ona i tag_ňebiruje robiz_ už na polu. No ale matka hutori, že ona ma stare nohi a že ňebiruje tak skoro pris(c), ja(k)_kebi ona šla, co je mlada. Tak prišou šor lem na ňevestu domou is obed varic. Ona pošla a perši sebe nariχtovala dobri obit a jim už zapožňila, tag_že toti na polu boli barz ňespokojni, že je tag_dluho doma.

(16)

SOTÁCKE NÁREČIE

Belá nad Cirochou, okr. Humenné

Mala mi dvoχ frajerou a maž_ňexcyla mä daž_za toho, so ja xcyla. Moju lasku věrnu mi na věki zatračila. Mala mi muža po jej voli. Za dvacezdva roki byu žobrakom — tag_mí lám sä trjas. Štyri žeči mi z ňim mala a šytkie mi jix sama hodovala: na čorňicoχ, na kožaroχ, na kvetkoχ i sama mi jix šačila. I joho mi s_toho hodovala. Za ževež roki mi ho karmila zo svojima rukoma. A čepeřka mi jix šytkiχ už do počátku dala — požyňila, poodavala a na pošletku iščä sä sama odavala. Mam pejžešatpejz_roki a učära rano ščä mi korcovu zem skošila za tři hožiny.

(17)

POZNÁMKY K NÁREČOVÝM TEXTOM

- (1) Text publikoval V. Vážný /84, s. 245/.
- (2) Zapísal a publikoval R. Krajčovič /125, s. 108/.
- (3) Zapísal a publikoval R. Krajčovič /125, s. 109/.
- (4) Zapísal a publikoval I. Ripka /132, s. 245/.
- (5) Zapísala J. Burschiková a publikoval J. Štolc /153, s. 35/.
- (6) Zapísal A. Habovštiak a publikoval J. Stanislav /82 I, s. 269/.
- (7) Zapísal a publikoval J. Stanislav /134, s. 491/.
- (8) Zapísal A. Habovštiak a publikoval J. Stanislav /82 I, s. 211/.
- (9) Zapísal G. Horák a publikoval J. Stanislav /82 I, s. 299/.
- (10) Zapísal a publikoval E. Jóna (Jazykovedný sborník I—III, 1946—1947, s. 107—115).
- (11) Zapísal a publikoval J. Orlovský /129, s. 232/.
- (12) Zapísal A. Habovštiak a publikoval J. Stanislav /82 I, s. 274/.

- (13) Zapísal J. Meľuch a publikoval J. Štolc /153, s. 58/.
- (14) Zapísal a publikoval F. Buffa /122, s. 128/.
- (15) Zapísal J. Krajniak a publikoval J. Stanislav /82 I, s. 282/.
- (16) Publikoval V. Vážný /100, s. 309/.
- (17) Zapísal I. Kotulič a publikoval J. Stanislav /82 I, s. 282/.

Texty sú graficky zjednotené odborným prepisom (p. na s. 191—192). V citovanej literatúre sú o textoch ďalšie údaje.

MAPY

ZOZNAM SKRATIEK NA MAPÁCH

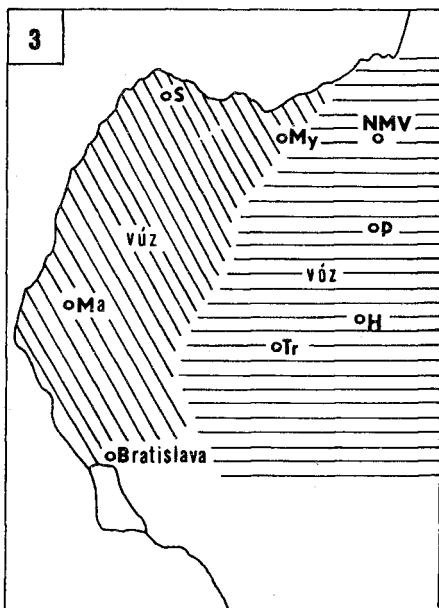
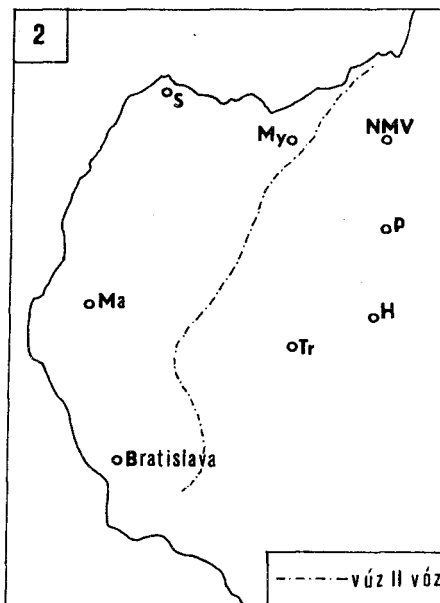
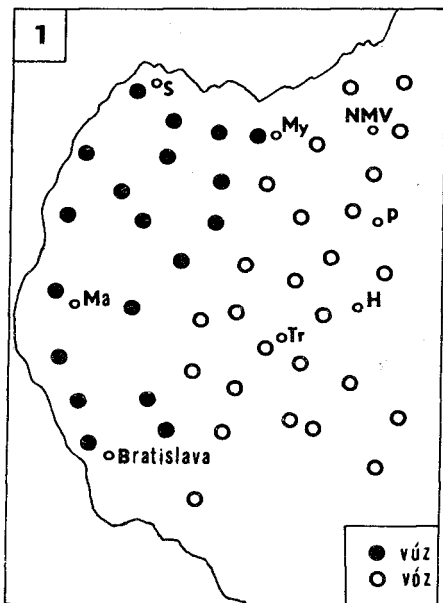
DK	Dolný Kubín	Pr	Prievidza
G	Gelnica	Pre	Prešov
H	Hlohovec	R	Rokytov
Ha	Hažlín	Re	Revúca
Hu	Humenné	Ro	Rožňava
K	Košice	RS	Rimavská Sobota
KNM	Kysucké Nové Mesto	S	Skalica
L	Levice	SNV	Spišská Nová Ves
Le	Levoča	So	Sobrance
LM	Liptovský Mikuláš	StĽ	Stará Ľubovňa
M	Mokroluh	T	Tarnov
Ma	Malacky	Tn	Trenčín
Mar	Martin	Tr	Trnava
My	Myjava	V	Vranov
NMV	Nové Mesto nad Váhom	ZM	Zlaté Moravce
P	Piešťany	Zv	Zvolen
PB	Považská Bystrica	Ž	Žilina
Po	Poprad		

α pohraničné pásmo slovenských a maďarských nárečí

β hraničné areály goralských nárečí

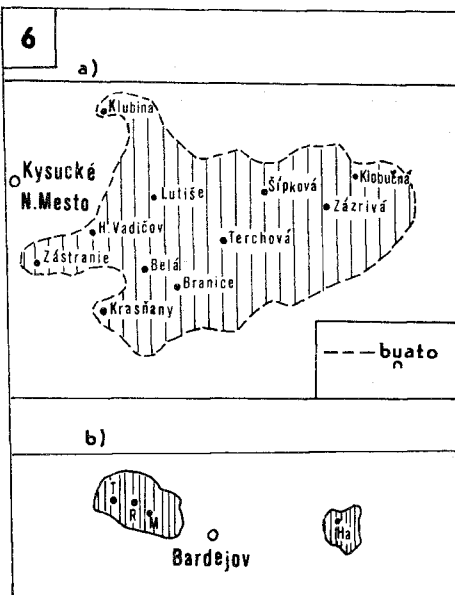
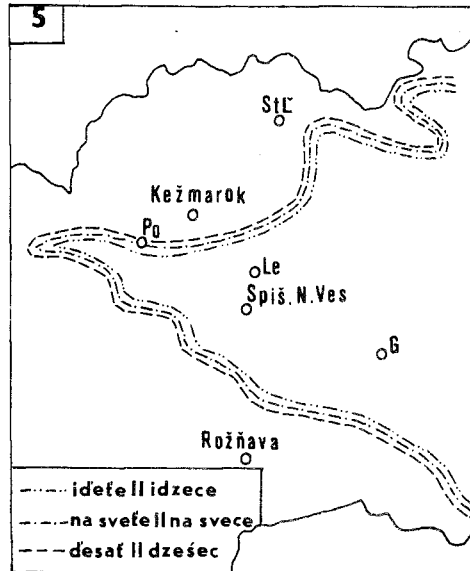
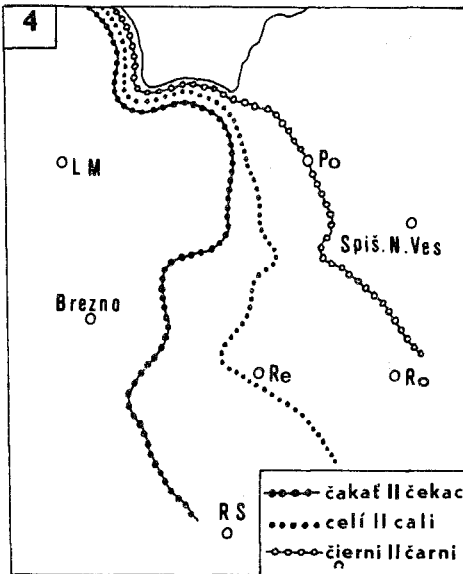
γ pohraničné pásmo ukrajinských nárečí

Poznámka. Mapy, resp. mapové návrhy v prílohe sú zhotovené podľa máp nárečových javov v *Atlase slovenského jazyka I—II* (pozri /102/). V ňom sú aj mapy nárečových javov, ktorými sme v kapitole *Slovenské nárečia* charakterizovali areály (makroareály, regionálne, základné a po-medzné areály) slovenských nárečí.

Metódy zobrazovania priestorového výskytu javov

1. symbolová metóda
  2. izoglosná metóda
  3. šrafová metóda
- /kombinovaná s grafickou/

4. Vejáravítý rozptyl izoglos
5. Združené izoglosy /zväzok izoglos/
6. a/ Výseková mapa
s uzavretou izoglosou u || l
b/ Zobrazenie enkláv
s výskytom u za l

Makroareál západoslovenských nárečí

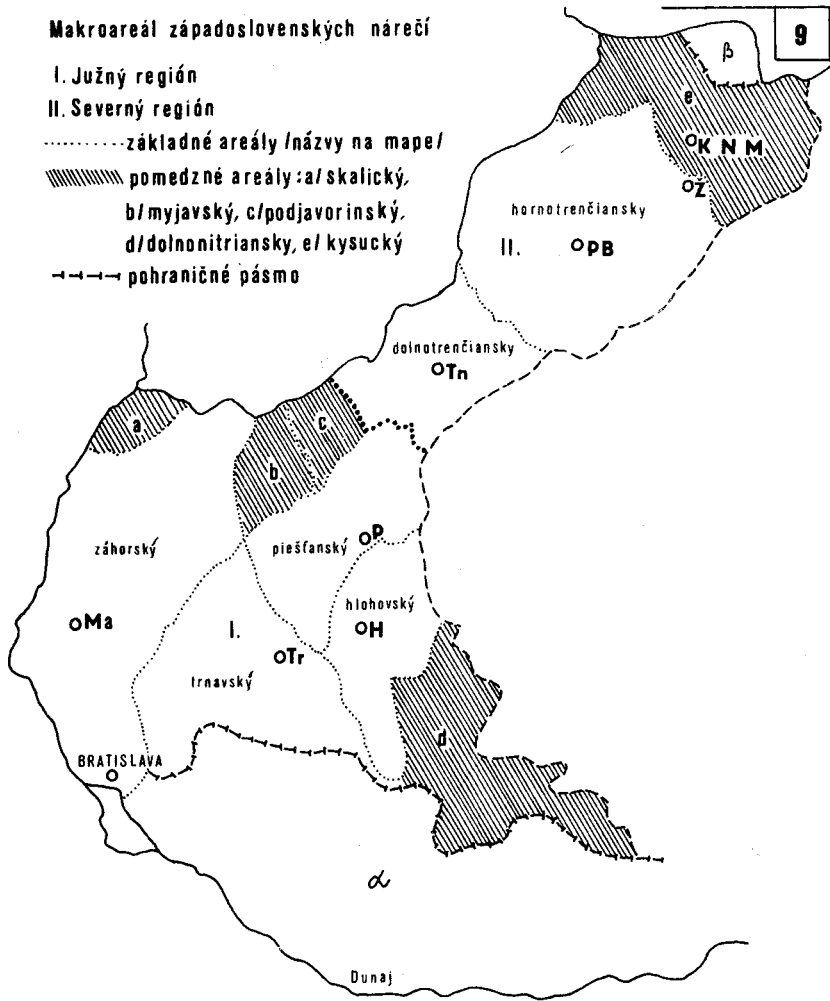
I. Južný región

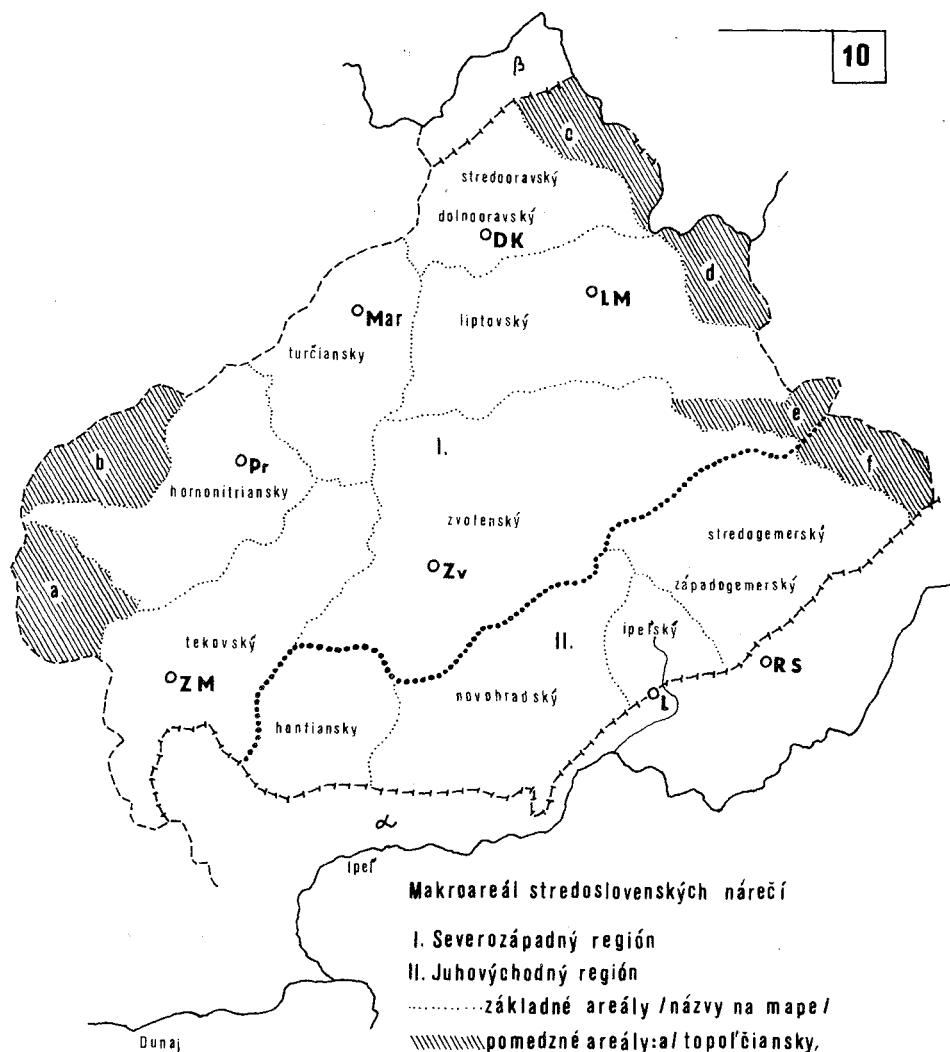
II. Severný región

----- základné areály /názvy na mape/

////// pomedzné areály: a/ skalický,
b/ myjavský, c/ podjavorinský,
d/ dolnonitriansky, e/ kysucký

- - - - - pohraničné pásmo

Makroareál stredoslovenských nárečí

I. Severozápadný región

II. Juhovýchodný región

..... základné areály / názvy na mape /

////// pomedzné areály: a/ topoľčiansky,
b/ bánovský, c/ hornooravský,
d/ východoliptovský, e/ horehronský,
f/ východogemerský

- - - - - pohraničné pásmo

REGISTER HISTORICKÝCH DOKLADOV

Heslo označené číslom v hranatých zátvorkách obsahuje tieto údaje: záznam dokladu, rok výskytu, rekonštrukciu, lokalizáciu a odkaz na pramennú literatúru, v ktorej sú ďalšie údaje.

[1] villa *Bagan* 1113 ◦ *Bogun* (*Bogun*), dnes Jaslovské Bohunice, okr. Trnava (CDS I, 66);

[2] vinitor *Bahaan* 1138/1329 ◦ *Bohán* (z *Bogan*), meno vinohradníka z Čepela v Maďarsku (CDS I, 74);

[3] filius *Behar* 1208/1262 ◦ *Behar* (z *Bëgar*), meno zakladateľa dnešných Beharoviec v Liptove (CDS I, 270);

[4] arator *Bechgan* 1156/1347 ◦ *Beġan* (z *Bëgan*), meno oráča z okolia Levíc (CDS I, 80);

[5] ad *Bela* patak 1272 ◦ *Belá*, dnes Belanka, prítok Nitrice (ŠmVd 334);

[6] aqua *Bistric* 1113 ◦ *Bystrica* (k psl. *bystrǫ*), v povodí dolného Váhu (podľa CDS I, 66, 374 blízko Otrokoviec na sv. od Hlohovca, podľa ŠmVd 300 prítok Dudváhu);

[7] villa *Boencza* 1113 ◦ *Bojnica*, dnes Bojničky, okr. Trnava (CDS I, 69); *Boyna* 1295 ◦ *Bojná*, tá istá obec (VSO I, 179);

[8] villa *Bollerat* 1113 ◦ *Bolërad* alebo *Bolëradž* (z *Bolërad-ġb*), zaniknutá obec na jz. od Nitry (takto CDS I, 375); *Balarad* 1240, *Balyarad* 1249, *Bolëraz* 1450 ◦ *Bolëradž* (z *Bolërad-ġb*), dnes Boleráz, okr. Trnava (VSO I, 180);

[9] fluvius *Borochoa* 1256 ◦ *Borovica*, prítok Turca (ŠmVd 324);

[10] ad fontem *Borzonch* 1287 ◦ *Brzinec* (k psl. *brzǫ* „rýchly“), v povodí Čiernej Vody na jz. Slovensku (ŠmVd 298);

[11] *Bozoupotok* 1266/1274 ◦ *Bzov potok* (k psl. *bzovǫ* „bezový“ od *bzǫ* „baza“), pramenný tok Bebravy (ŠmVd 368);

[12] *Brezolup* 1323, *Presalub* 1389, *Brezolupy* 1471 ◦ *Brezolupy* (k psl. *březa* a *lupati*) alebo *Brezoluby*? (k psl. *lubǫ* „lyko“), dnes Brezolupy, okr. Topoľčany (VSO I, 243);

[13] villa *Buczlai* 1208 ◦ *Buclav*, resp. *Budzslav* (z *Budislav* alebo *Budslav*, a to z psl. *Budislavǫ*), zaniknutá obec (podľa CDS I, 376 niekde v priestore Ilavy, okr. Trenčín);

[14] silva *Bucouna* 1113 ◦ *Bukovina*, hora na sever od Nitry (CDS I, 67);

[15] castrum *Budetyu* 1321, *Budacin* 1321 ◦ *Budätin*, *Budacin* (z psl. *Budęta*, os. meno), dnes Budatín, časť Žiliny (VSO III, 383);

[16] rivulus *Chemerna* 1262, fluvius *Cheremna* 1372 ◦ *Črtná*, prítok Dúbravy v Liptove (ŠmVd 317);

[17] ad fontem *Cherniche* 1372

o Črnica, prameň v povodí Slanej (ŠmVd 381);

[18] saltus *Debrei* 1113 o *Debra* (k psl. *džbrb* „strmý úval, údolie, rokliná“), názov časti chotára niekde pri Sládečkovciach v okr. Nitra (CDS I, 65, 379);

[19] possessio *Deeznuk* 1323 o *Děžnik*- (psl. *děžnikъ* „kto zhotovuje dieže“), zaniknutá osada pri Bratislave (SJS II, 151, KrSb 237);

[20] rivulus *Dereznek* 1255 o *Drezgnik* (k psl. *drězga*), v povodí Bodroga v maď. Zemplíne (ŠmVd 274, 444);

[21] *Deuorchan* 1248, *Douorchan* 1258 o *Dvorčán*-, dnes Dvorčany, časť Nitry (VSO II, 296);

[22] villa *Dobret* 1113 o *Dobřät*- (psl. *Dobřeta*, meno rodu, osoby), zaniknutá osada pri Piešťanoch (CDS I, 66, 380);

[23] villa *Dorz* 1113 o *Dvorec*, *Dvorc*-, zaniknutá osada pri Šali (CDS I, 65, 380);

[24] aqua *Dumbo* 1113 o *Dubov*- (< psl. *džbovъ*), Dubové, rameno Dudváhu vtekajúceho pri Piešťanoch do Váhu (ŠmVd 332);

[25] villa *Duor* 1156 o *Dvor*-, zaniknutá obec v priestore Jelenca v okr. Nitra (CDS I, 79, 381);

[26] *Dwornyk* 1360 (terra *uduornicorum* 1217) o *Dvorník*- (dvorník „kto slúži panskému alebo kniežaciemu dvoru“, KrSb 237), majer Dvorník pri Vajnorochoch, dnes časť Bratislavy (VSO I, 188);

[27] villa *Elefant* 1113 o *Elefant*, dnes Lefantovce, okr. Nitra (CDS I, 66);

[28] *Filek* 1246, *Fylek* 1423 o *Filek*

(dem. od *Filip*, *Filo*), dnes Filakovo, okr. Lučenec (VSO I, 375);

[29] *Gaia Moys* 1234/1364 (multitudo arborum) o *Gaj* (psl. *gajb* „háj“), názov lesíka pri Slepčanoch v okr. Nitra (CDS I, 385);

[30] fluvius *Gilnich* 1294 o *Gnilec* (k psl. *gnilb* „hnily“), rieka Hnilec (ŠmVd 400);

[31] ad *Golguz*, *Golgocienses castellani* 1113, *Golgouch* 1222/1344 o *Glogovec* (psl. *glogъ*, *-ovъcb*), Hlohovec, okr. Trnava (CDS I, 66, 203); ľud. Frašták (*Freinstat* 1394, *Freystadt* VSO I, 417) z nem. *freistadt-l* „slobodné mestečko“;

[32] fluvius *Grabouch* 1269 o *Grabovec*, v povodí Ondavy (ŠmVd 417);

[33] *Grenaw* 1390, *Grunau* 1412 o *Grünau* (z nem. *grün*, *-Au*), dnes Myslenice (ľud. Grinava), okr. Bratislava-vidiek (VSO II, 281);

[34] villa *Grincear* 996/1109 o *Grnčār*-, dnes Gerencsér vo Veszprémskej župe v Maďarsku (SJS II, 190);

[35] villa *Grincha(r)* 1113 o *Grnčār*-, dnes Hrnčiarovce, časť Nitry (CDS I, 67);

[36] mons *Haraduk* 1263 o *Hradok*, vrch pri Zvolene (ŠmVd 129);

[37] *Holboca* 1240 o *Hlboká*, prítok Slanej (ŠmVd 379, 389);

[38] *Holobopatach* rivulus 1208 o *Hlbo(ký) potok*, prítok Váhu pri Žiline (ŠmVd 331);

[39] locus *Hostamistil* 1208 o *Hostamstil* (*Hostimysl?*), názov časti chotára v priestore Trenčína (CDS I, 117, 390);

[40] in *Hurusopotoka* 1279 o *Hrušov potok*, v povodí Ipľa (ŠmVd 370);

[41] fluvius *Hylyunic* 1208 o *Hliník*, potok (CDS I, 114), Limbašský potok v okr. Bratislava-vidiek (podľa ŠmVd 297);

[42] *Hleulan* 1276, *Helwen* 1392, *Chliewen* 1472 o *Chlévlán-*, *Chléván-*, *Chlievan-*, dnes Velké Chlievany, okr. Topoľčany (VSO III, 243);

[43] palus *Hoynica* 1217/1524 o *Chvojnica*, prítok v povodí Moravy pri Holiči (ŠmVd 290, CDS I, 174);

[44] *Igrec villa Jocularum* 1244 o *Igrec* (z psl. *igrъcbъ*, KrSb 239), dnes Igram, okr. Trnava (VSO I, 489);

[45] fluvius *Istobenize* 1113 o *Istobnicä* (z psl. *Istobъnica* k *istba* „zrubová stavba, zrubový pilier mosta“, Mch 182) prítok Nitry (ŠmVd 339);

[46] fluvius *Jelapotok* 1285/1296 o *Jela-potok*, t.j. Jelový potok (psl. *jela*), prítok Váhu (ŠmVd 316);

[47] fluvius *Yemnik* 1255/1295 o *Jámnik*, prítok Hornádu (ŠmVd 397);

[48] fons *Jobloncha* 1262 o *Jablonica*, prameň pri Jablonici, okr. Bratislava-vidiek (ŠmVd 296);

[49] villa *Kap (Wruuskap, Haloskap)* 1261 o *Kap* (psl. *kapъ* „obetište, idol“), dnes Kapince, okr. Nitra (ŠmVd 100, VSO II, 16);

[50] *Keresken* 1242, *Kerskan* 1493 o *Krškan-* (psl. *krъsbъ*, *kaniti*), dnes Krškany, okr. Levice (VSO II, 111);

[51] *Kerpelen* 1488 o *Krpelan-*, *Krpelany*, okr. Martin (VSO II, 110);

[52] *Knesa* 996/1002, *Kinessa* 996/1109 o *Kňážä*, resp. *Kňežä* (z psl. *Kъnъz-ja*), dnes Kenese vo Veszprémskej župe v Maďarsku (SJS II, 266);

[53] villa *Knesecz* 1075/1217

o *Kňäzic-*, *Kňážice*, dnes časť obce Žitavany, okr. Nitra (CDS I, 54, 397);

[54] rivulus *Conotopa* 1254 o *Konotopa*, prítok horného Turca (ŠmVd 322);

[55] *Coplat* predium 1185/1249, *Locuplot* 1113, *Koploth* 1275 o *Koplot-*, *Lukoplot-?* (psl. *ko-*, *-plotъ*, zápis *Locuplot* je asi latinizovaný), dnes Koplotovce, okr. Trnava (CDS I, 66, 92, VSO II, 53);

[56] villa *Kouachi* 1075/1217, *Coch* 1209 o *Kováči*, dnes Kozárovce, okr. Levice (CDS I, 55, 118, 398);

[57] terra *Crathuow* 1262 o *Kratuov* (od os. mena *Krat*), asi mlyn Kraty pri Rovensku, okr. Senica (ŠmVd 4);

[58] *Crawan* 1396, *Krawen* 1436 o *Kraván-*, *Kravany*, okr. Poprad (VSO II, 98);

[59] lacus *Criua* 1266 o *Krivá*, v povodí Stretávky (ŠmVd 433);

[60] villa *Crumba* 1113, *Kurumpa* 1256/1270 o *Krupa* (z psl. *Kropъ*, resp. *Krop-ja* a to ku *krpъbъ*), dnes Dolná alebo Horná Krupá, okr. Trnava (CDS I, 66, ŠmVd 22, 24);

[61] aqua *Curicea* 1075/1217 o *Kuricä* (najsôr od psl. *kuriti* „bežať“, Mch 248), rieka Kúrca v župe Csongrád v Maďarsku (CDS I, 57, 399);

[62] villa *Custolen* 1113 o *Kostolán-*, zaniknutá obec (podľa CDS I, 399 niekde pri Sereďi, k dokl. CDS I, 66);

[63] *Lazan* 1352, *Lasische* 1396 o *Lazan-*, *Lazišče* (k psl. *lazъ*, *-ane*, *-išče*), dnes Lazisko, okr. Liptovský Mikuláš (VSO II, 135);

[64] villa *Lengen* 1233 o *Lędžán-* (k

psl. *lědo* „neoraná zem“, -*iane*), dnes Ladzany, okr. Zvolen (CDS I, 305, 308);

[65] *Lezco* potoka 1243 ○ *Léskov-potok*, prítok Váhu (ŠmVd 329); fluvius *Lyzkouch* 1266 ○ *Léskovec*, v povodí Ipľa (ŠmVd 365);

[66] villa *Liburcha* 1242, *Lyuborche* 1436 ○ *Luborča* (z psl. *Luborbk-ja*), Luborča, okr. Trenčín (VSO II, 195);

[67] *Loch* 1292, -*locz* 1446 ○ *Lovec*, dnes Lovčice, okr. Trnava (VSO II, 189);

[68] terra *Loyp* 1206, silva *Loyp* 1271 1326 ○ asi *Loip*, *Loup* (v nem. *Laab* z *loup* „listnatý les“, tak ŠmVd 6 s lit.), dnes Láb, okr. Bratislava-vidiek (VSO II, 128, ŠmVd 6—7);

[69] torrens *Lycovcha* 1228 ○ *Lukavica* (k psl. *lŏkavъ* „záľudný“, tu o potoku), prítok Hrona (CDS I, 247, ŠmVd 357);

[70] fluvius *Lytuna* 1296, *Luchonya* 1248/1320 ○ *Lutina*, prítok Torysy (ŠmVd 407);

[71] villa *Medenz* 1113 ○ *Medunc-* (k psl. *medъ*, *medun-*), dnes Madunice, okr. Trnava (CDS I, 66);

[72] villa *Mechina* 1113 ○ *Mechyňa* (k psl. *měchъ* „spracovaná koža“), Mechenice, dnes časť obce Podhorany, okr. Nitra (CDS I, 67);

[73] villa *Mhyr* 1208 ○ *Mir* (k psl. *mirъ* „zhromaždenie obce“, Mch 297), zaniknutá obec pri Pezinku (CDS I, 113, 404);

[74] *Mogordorf* 1329, *Mogordorf* 1390 ○ *Mađar-dorf*, dnes Modranka (ľud. Modrdorf), okr. Trnava (VSO II, 264);

[75] villa *Molenta* 1156 ○ *Maľeta*,

dnes Malanta, časť Nitry (CDS I, 79, 406);

[76] piscina *Mortua* 1113 ○ *Mrtvá*, rybník na juh od Šale (ŠmVd 336);

[77] *Moycheh* 1266 ○ *Mojčech-* (k os. menu *Mojbtěchъ*), dnes Majcichov, okr. Trnava (VSO II, 211);

[78] villa *Mussenic* 1113 ○ *Mučeník-*, dnes Sládečkovec, okr. Nitra (CDS I, 65, 407);

[79] castrum *Naugrad* 1138/1324, *Nougrad* 1238/1346 ○ *Nov grad* (psl. *novъ*, *gradъ*), dnes Nógrád v Maďarsku pri Ostrihome (CDS I, 74, 408, SJS II, 368);

[80] aqua *Nececha* 1266 ○ *Nečecá* (psl. *ne*, *tek-*, -*ja*), zo staršieho *Ňetečá* (t. j. netečúca, pomalá), prítok Laborca (ŠmVd 423);

[81] *Nedecz*, *Nedecza* 1384, *Nedecza* 1483 ○ *Nededža* (z *Nedějja*), dnes Nededza, okr. Žilina (VSO II, 289);

[82] *Nemchich* 1253 ○ *Nemčic-*, Nemčice, okr. Topoľčany (VSO II, 290);

[83] *Nemcyc* 1156 ○ *Nemčic-*, zaniknutá osada asi pri Jelenci, okr. Nitra (CDS I, 79, 408);

[84] villa *Nevvic* 1113, *Nyweg* 1234 ○ *Nevidža* (psl. *ne*, *vid-*, -*ja*), t. j. *nevidza* „cez čo nevidieť (hustá hora a pod.)“, dnes Nevidzany, okr. Vrábľe (CDS I, 67, 255, 408—409);

[85] *Nimchin* 1284, *Nemchyn* 1301 ○ *Nemčin-* (psl. *Němьčinъ*, t. j. sg. k *Němьci*), Nemčianany, okr. Nitra (VSO II, 291);

[86] aqua *Olesca* 1113 ○ *Oleška* (psl. *olbъška*), Holeška, prítok Dudváhu (CDS I, 66, ŠmVd 299);

[87] villa *Honor* 1113, *Onor* 1365

o *Onor-* (psl. *o* „dookola“, *nor-* k *noriti* „norit sa do vody“, t. j. „dookola ponorená“, dnes Norovce, okr. Topoľčany (CDS I, 66, VSO II, 317);

[88] *fluvius Oposcen* 1113 o *Opočen* (k *opoka* „skala“, prítok hornej Nitry (ŠmVd 339);

[89] *fluvius Orehva* 1372 o *Orechová*, potok pri Sobranciach (ŠmVd 432);

[90] *Otroc* 1156 o *Otrok-* (k psl. *otrokъ* „kto nemôže, resp. nesmie hovoriť verejne“, KrSb 241), Horné, Dolné Otrokovce, okr. Trnava (CDS I, 79);

[91] *rivulus Ozarispatac* 1208 o *Ovčárs(ký) potok*, prítok Váhu pri Hričove (CDS I, 116, ŠmVd 331);

[92] *Parachan* 1297, *Prachan* 1390, *Pracha* 1523 o *Pračán-* (k psl. *prakъ* „vrhač kameňov“, *-jane*), zaniknutá osada pri Bratislave (asi splynula s Vajnorama, SJS II, 472);

[93] *Pasyth* 1351 o *Pažit* (psl. *pa-ži-* k *žiti*, *-tb*), dnes Pažiť, okr. Topoľčany (VSO II, 377);

[94] *villa Pescan* 1113 o *Pěščán-* (k psl. *pěsъkъ*), Piešťany, okr. Trnava (CDS I, 66);

[95] *villa Piscan* 1113 o *Pěščán-*, zaniknutá obec niekde pri Šali (CDS I, 65, 378, 414);

[96] *Podhragy* 1598 o *Podhrad-*, Podhradie, okr. Topoľčany (VSO II, 405);

[97] *villa Pogran* 1113 o *Pograň* (psl. *po* „za, pri, pozdĺž“, *granъ* „uhol hraníc“, Mch 143), dnes Pohranice, okr. Nitra (CDS I, 67);

[98] *fluvius Polireca* 1113 o *Pole-*

reka (psl. *pole*, *rěka*), potok Polerieka, prítok Turca (ŠmVd 322);

[99] *Polugea* 1282, *Paluga* 1284 o *Paludžä*, Paludza, okr. Liptovský Mikuláš (VSO II, 367);

[100] *Poruba* 1430 o *Poruba* (*poruba* k psl. *řobati*), Poruba, okr. Prievidza (VSO II, 427);

[101] *villa Poscolou* 1156 o *Psolov-* (psl. *pъsъ*, *lov-* k *loviti*), dnes Obsolovce, okr. Topoľčany (CDS I, 79);

[102] *villa Prauna* 1113 o *Pravno* (k psl. *pravъno*, a to k *praviti* „priamo viesť, t. j. byť spravodlivý“, Mch 391), Slovenské Pravno, okr. Martin (CDS I, 66);

[103] *Precopa* 1291, *Priekopa* 1534 o *Prékopa*, *Priekopa*, dnes Priekopa, okr. Martin (VSO II, 453);

[104] *Predmier* 1312, *Pretmer* 1332, *Predmier* 1593 o *Predmier*, dnes Predmier, okr. Žilina (VSO II, 438);

[105] *Preuigan* 1113, *Preuga* 1289 o *Prévidžán-* (*Prévidžán-?*), *Prévidžä* (psl. *prě*, *vid-*, *-ja*), t. j. *prévidžä*, „cez čo vidieť (riedka hora a pod.)“, dnes Prievidza (CDS I, 66, VSO II, 459);

[106] *Prezky* 1352, *Prozyk* 1353 o *Presek-*, *Prosek-* (so zreteľom na názvy Prosiecka dolina, potok Prosiečanka), dnes Prosieč, okr. Liptovský Mikuláš (VSO II, 461, podľa ŠmVd 311 v maď. *Prosek* > *Preszek*);

[107] *villa Prilscan* 1156, *Perezlen* 1245 o *Priselán-* alebo *Prěselán-* (psl. *pri-*, *prě*, *selo*, *-jane*), dnes Preseľany nad Ipľom, okr. Levice (CDS I, 79, VSO II, 439);

[108] *villa Radscic* 1113 o *Radčic-* (z os. mena *Radk-*), dnes Račice, časť

obce Nitrica, okr. Prievidza (CDS I, 66, 417);

[109] *Rakolcz* 1324, *Rakitocz* 1437, *Rakynthowcz* 1549 ◦ *Rakytovec* (psl. *rakŷta*, *-ovŷcb*), Rakytovce, okr. Banská Bystrica (VSO II, 478);

[110] *Rakulup* 1262, *Rakolup* 1345 ◦ *Rakolub-*, *Rakolup-*? (psl. *rakŷ*, *lubk lubiti*, resp. *lup-* k *lupati*), Rakofuby, časť Kočoviec, okr. Trenčín (VSO II, 37);

[111] ad montem *Razdel* 1293 ◦ *Razdel*, vrch Razdiel pri Skýcove (ŠmVd 97—98);

[112] villa *Rivvis* 1113, *Riuche* 1263 ◦ *Rviš(če)*, *Riviš(če)*? (k psl. *rŷv-*, a to od *rŷvati* „trhať korene so zemou, a tak robiť jamy“, *-išče*, Mch 429), dnes Malé a Veľké Orvište, okr. Trnava (CDS I, 66, VSO II, 222, III, 247);

[113] *Roztoka* 1435 ◦ *Roztoka*, dnes Roztoky, okr. Svidník (VSO II, 499);

[114] *Rwzck* 1329, *Rwzkovecz* 1473 ◦ *Rusk-*, *Ruskovc-*, dnes Ruskovce, okr. Topoľčany (VSO II, 509);

[115] *Ryblyen* 1323, *Riben* 1332 ◦ *Ryblän-*, *Rybän-*, (psl. *ryba*, *-jane*), dnes Rybany, okr. Topoľčany (VSO II, 516);

[116] villa *Celsan* 1113, *Scelchan* 1245 ◦ *Selčän-* (k psl. *selŷce*, *-jane*), *Solčän-*? (porov. dnešné *Solčany*), dnes Solčany, okr. Topoľčany (CDS I, 66, VSO III, 67, záznam *Celsan* môže byť latinizovaný);

[117] villa *Scebechleb* 1156 ◦ *Sebechleb-* (psl. *sebě*, *chlěbŷ*, resp. *chlěbiti*), Sebechleby, okr. Zvolen (CDS I, 79);

[118] *Scepredras* 1245, *Zebedras* 1388 ◦ *Sebedraž* (z psl. *Sebědrag-ŷb* alebo *-je*), dnes Sebedražie, okr. Prievidza (VSO III, 12);

[119] villa *Scelemsan* 1156 ◦ *Slęžan-* (asi od etnického názvu *Slęz-*), dnes Sľažany, okr. Nitra (CDS I, 79);

[120] per *Scornapotoka* 1250, *Scorna* 1272 ◦ *Skorná* (k psl. *skorŷ* „rýchly“), prítok Krupinice (ŠmVd 367);

[121] *Starhrad*, názov vrchu pri Žiline a Sielnici v Liptove ◦ *Star hrad* (z psl. *starŷ gradŷ* < *gordŷ*), t. j. Starý hrad (SJS II, 369);

[122] villa *Sucsan* 1208 ◦ *Suččän-* (z pôvod. *Sudčän-*, a to od os. mena *Sudk-*, resp. poss. *Sudča* z psl. *Sŷdŷk-ja*), dnes Dolná a Horná Súča, okr. Trenčín (CDS I, 116, 425);

[123] *Zemerchen* 1299, *Szmercen*, *Szmrchan* 1349, *Smreczany* 1460 ◦ *Smrčän-*, *Smrečany* (psl. *smŷkŷ*, *-jane*), dnes Smrečany, okr. Liptovský Mikuláš (VSO III, 62);

[124] villa *Zocol* 1113 ◦ *Sokol-* (asi podľa lovu sokolmi alebo starostlivosti o sokolov na lov, KrSb 243), zaniknutá obec na sv. od Nitry (CDS I, 66, 435);

[125] *Zuhapotok* 1299 ◦ *Suchý potok* v Liptove (ŠmVd 316);

[126] fluvius *Zutisca* 1113 ◦ *Sútečä* (psl. *sq-*, *tek-*, *-ja*, t. j. súbežný potok alebo potok z viacerých potokov), zaniknutý prítok Koleňanského potoka (ŠmVd 347);

[127] aqua *Zylua* 1270 ◦ *Sliva*, v povodí Torysy (ŠmVd 409);

[128] villa *Scitar* 1113 ◦ *Ščitár-* (psl.

ščitare od ščitъ, KrSb 244), dnes Dolné Štitáre, okr. Nitra (CDS I, 66);

[129] aqua *Sipco* 1113 o *Šipkov-*, potok v povodí Dudváhu pri Piešťanoch (CDS I, 66, ŠmVd 300);

[130] fluvius *Cyha* 1255/1318 o *Cichá* z pôvod. *Ťichá* (k psl. *tichъ*), v povodí Hornádu (ŠmVd 395);

[131] villa *Talmach* 1075/1217, *Tulmacic* 1156 o *Tlmač-*, *Tlmačic-* (psl. *tlmačъ*, *tlmačiti*, Mch 530, KrSb 245), dnes Tlmače, okr. Levice (CDS I, 55, 79, 426);

[132] villa *Tawarnyc* 1113 o *Tovarnik-* (*tovarnik* „kto pracuje pri prevážaní tovaru“, KrSb 245), zaniknutá obec na juh od Šurian v okr. Nové Zámky (CDS I, 67, 426);

[133] villa *Tazzar* 1075/1217, *Tessar* 1209 o *Tesar-* (psl. *tesarъ* od *tēsati*, KrSb 245), Tesáre, dnes časť Tesárskych Mlynian, okr. Nitra (CDS I, 55, 118, 426);

[134] fluvius *Tepla* 1253 o *Teplá* (k psl. *teplъ*), rieka v povodí Hrona (ŠmVd 356);

[135] in saltu *Topol* 1113 o *Topol-*, názov časti chotára (strže) pri Piešťanoch (CDS I, 66);

[136] villa *Trebeta* 1113, *Trebata* 1298 o *Trěbāta*, *Trebata* (z psl. *Trěbēta*, meno rodu, osoby), dnes Trebatice, okr. Trnava (CDS 64, VSO III, 173);

[137] silva *Trebisc* 1113 o *Trebič* (psl. *trěb-* k *trěbiti* „čistiť pole, les“, Mch 540, *-ičъ*), dnes Tríbeč, pohorie nad Nitrou (CDS I, 66);

[138] villa *Tur* 1156 o *Tur-* (k psl. *turъ*), dnes Dolné a Horné Turovce,

okr. Levice (CDS I, 79, 429);

[139] aqua *Tyrna* 1275, *Tyerna* 1330 o *Trnava* (k psl. *trnъ*), dnes Trnávka, prítok Dudváhu (ŠmVd 301);

[140] villa *Vdol* 1156 o *Údol-* (psl. *odolъ*), zaniknutá osada niekde pri Svodove v okr. Levice (CDS I, 79, 429);

[141] palus *Velika* 1217/1524 o *Veliká* (možné aj *Veliký*), močiar pri Skalici v okr. Senica (CDS I, 174, 431, ŠmVd 290);

[142] *Vezeken* 1297, *Wozokan* 1478 o *Vozokan-* (psl. *vozъ*, *kaniti*, KrSb 246), dnes Vozokany, okr. Galanta (VSO III, 281);

[143] villa *Vvederat* 1113 o *Voděrad-* (psl. *voda*, *raditi*, resp. *raděti* „starat sa, mať na starosti“, KrSb 246), dnes osada Voderady v chotári Drahoviec, okr. Trnava (CDS I, 66, 431);

[144] villa *Vveza* 1113 o *Věčá* (z psl. *vět-ia* „ľudové zhromaždenie, jeho miesto“, KrSl 42), Veča, dnes časť Šále, okr. Galanta (CDS I, 65);

[145] fluvius *Vvlscit* 1113, palus *Welchec* 1287 o *Vlčec*, možné už psl. *Vlčьcbъ* (do stmad. *Vlčit-* alebo *Velčit-*), prítok alebo rameno Cetinky v povodí Nitry (CDS I, 67, ŠmVd 343);

[146] villa *Zaltinc* 1156 o *Zlatník*, *Zlatno?* (*zlatník*, KrSb 246), dnes Zlatno, okr. Nitra (CDS I, 79, 433);

[147] *Zaryecze* 1475 o *Zárečé*, *Záriečie* (t.j. čo je za riekou), Záriečie, okr. Považská Bystrica (VSO III, 334);

[148] mons *Zobur* 1111, *Zubur*, *Zubor* 1113 o vrch *Zubor* (psl. *zobrъ* „zu-

bor“), dnes Zobor nad Nitrou (CDS I, 63, 65, 67);

[149] *Zubugya* 1314, *Sbuga* 1317, *Zbugya* 1337 ◦ *Zbudza* (z psl. *Sъbъd-ja*), dnes Zbudza, okr. Michalovce (ŠmVd 247, *845, SJ I, 129);

[150] villa *Semlar* 1075/1217 ◦ *Žemlār* (*žemlār*, z nem. *Semmel*, a to z lat. *simila* „jemná múka“, Mch 593, KrSb 247), dnes Žemliare, okr. Levice (CDS I, 55).

LITERATÚRA

VÝVIN SLOVENSKEHO JAZYKA

- /1/ BARTEK, H.: Slovenské výsledky praslov. prizvučných akútových dĺžok. In: Zborník na počesť Jozefa Škultétyho. Turčiansky Sv. Martin 1933.
- /2/ BERNŠTEJN, S. B.: Očerok sravniteľnoj grammatiki slavjanskich jazykov. 1. vyd. Moskva, Izdatelstvo AN SSSR 1961.
- /3/ BLANÁR, V.: Lexikálno-sémantická rekonštrukcia. 1. vyd. Bratislava, Veda, vydavateľstvo SAV 1984.
- /4/ BLANÁR, V.: Zo slovenskej historickej lexicológie. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1961.
- /5/ BLANÁR, V.: Mechanizm izmenenija značenija leksičeskoj jedinicy. Jazykovedný časopis, 24, 1973, s. 3—17.
- /6/ BUFFA, F.: K otázke výskumu slovotvornej stránky slovenských nárečí. Jazykovedný časopis, 16, 1965, s. 79—85.
- /7/ BUFFA, F.: O vzájomných slovensko-poľských vplyvoch. Studia Academica Slovaca, 5, 1976, s. 33—48.
- /8/ CZAMBEL, S.: Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov. Turčiansky Sv. Martin 1906; Slováci a ich reč. 1. vyd. Budapešť, vlast. nákl. 1902.
- /9/ DEKAN, J.: Velká Morava. 2. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo Tatran 1979.
- /10/ DIELS, P.: Zum Schicksal der Halbvokale in Slowakischen. Archiv für slavische Philologie, 35, 1914, s. 324—328.
- /11/ DORUEA, J.: Slováci v dejinách jazykových vzťahov. 1. vyd. Bratislava, Veda, vydavateľstvo SAV 1977.
- /12/ DORUEA, J.: Z histórie slovensko-maďarských jazykových vzťahov. Slovenská reč, 38, 1973, s. 172—190.
- /13/ FEDÁK, J.: Zo šarišského časovania. Sborník Matice slovenskej, 14, 1936, s. 37—97.
- /14/ FERENČIKOVÁ, A.: K výkladu platnosti rytmického zákona v slovenských tvaroch typu *kúpia, súdia* v stredoslovenských nárečiach. Jazykovedný časopis, 16, 1965, s. 51—61.
- /15/ FERENČIKOVÁ, A.: Striednice *e, a* za psl. *ę* v číslovkách *päť — deväť* a ich odvodeninách. Jazykovedné štúdie, 10, 1969, s. 64—68.
- /16/ FERENČIKOVÁ, A.: Slovenská časová spojka *než, lež* v slovanskom kontexte. Jazykovedný časopis, 24, 1973, s. 63—70.
- /17/ FURDÍK, J.: O porovnávacom výskume slovenčiny a maďarčiny. Studia Academica Slovaca, 5, 1976, s. 81—97.
- /18/ GARAJ, J.: K chronológii zmien *y > e, ý > ej, 'u > i* v hornoipeľskom nárečí. Sborník Matice slovenskej, 14, 1936, s. 124—130.
- /19/ HABOVŠTIAK, A.: Genitívne tvary nom. pl. na *-yov, -vov, -yof* v slovenských nárečiach. Slovenská reč, 20, 1955, s. 156—162.
- /20/ HABOVŠTIAK, A.: K lexikálnej hranici stredoslovenských, západoslovenských a východoslovenských nárečí. Jazykovedné štúdie, 10, 1969, s. 187—197.

- 74 PAULINY, E.: Die neue Mouillierung der Velare in den slawischen Sprachen. *Lingua*, 11, 1962, s. 322—327.
- 75 PAULINY, E.: Vznik zdvojených spoluhlások na západnom Slovensku. *Slavica Pragensia*, 4, 1962, s. 117—120.
- 76 PAULINY, E.: Zánik vokativu v slovenčine. *Studia Slavica*, 12, 1966, s. 321—323.
- 77 PEČIAR, Š.: K slovenským nárečovým zmenám *-n > -m* a *-m > -n*. *Linguistica Slovaca*, 4—6, 1946—1948, s. 121—133.
- 78 PEČIAR, Š.: Problematika morfológického členenia slovesných tvarov v slovanských jazykoch. *Slavia*, 22, 1953, s. 276—285.
- 79 PODOLÁK, J.: Nomenklatura pluhu na území slovenského etnika. *Slovenský národopis*, 5, 1957, s. 307—335.
- 80 RAMOVŠ, F.: Poznámka k slovenským a juhoslovenským jazykovým stykom. In: *Riša veľkomoravská — zborník vedeckých prác*. Praha 1933, s. 441—452.
- 81 ROMPORTL, M.: K otázce ustálení západoslovanského přízvuku. *Studie a práce lingvistické*, 1, 1954, s. 73—80.
- 82 STANISLAV, J.: Dejiny slovenského jazyka I. 3. vyd., II. 2. vyd., III. 2. vyd., IV., V. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1967—1973.
- 83 STANISLAV, J.: Slovenské spojky prípusťkových viet. In: *Studie ze slovanské jazykovědy*. Praha 1958, s. 103—107.
- 84 STANISLAV, J.: Enklitiky po spojkách *a, i, ale, však, než, lež*. *Jazykovedný zborník, Acta Facultatis philosophicae Universitatis Šafarikianae Presoviensis*, 2, 1969, s. 61—63.
- 85 STANISLAV, J.: Častica a spojka *da* v slovenčine. *Slavica Slovaca*, 3, 1968, s. 276—279.
- 86 SCHWANZER, V.: Nemecké slová v spisovnej a ľudovej slovenčine. *Studia Academica Slovaca*, 5, 1976, s. 463—477.
- 87 ŠKULTÉTY, J.: Osudy Slovenska a slovenskej reči po zaniknutí Veľkej Moravy. *Slovenské pohľady*, 38, 1922, s. 65—75.
- 88 STIEBER, Zdz.: Z zagadnień podziałów dialektycznych grupy zachodnio-słowiańskiej. 3. Jugoslawizmy w dialekcie środkowo-słowackim. *Lud słowiański*, 1, 1930, 2 A, s. 230—244.
- 89 STIEBER, Zdz.: Ze studjów nad dialektami wschodniosłowackimi. *Lud słowiański*, 3, 1931, s. 140—151.
- 90 STIEBER, Zdz.: Rozwój fonologiczny języka polskiego. 2. vyd. Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1958.
- 91 ŠTOLC, J.: Zmeny *o > u* a *ie > i* v nárečí spišskom I. *Sborník Matice slovenskej*, 15, 1937, s. 75—96. II., 16—17, 1938—1939, s. 50—76.
- 92 ŠTOLC, J.: Slabičné *r, l* na pomedzi stredoslovensko-východoslovenskom. *Jazykovedný zborník*, 1—2, 1946—1947, s. 317—389.
- 93 ŠTOLC, J.: Tvary 1. os. sg. a 1. os. pl. slovesa *byť — som* v slovenských nárečiach. *Jazykovedný časopis*, 13, 1962, s. 50—60.
- 94 ŠTOLC, J.: Slovesný tvar 3. os. pl. prez. *sa* a praslovanská dubleta *setb*. *Jazykovedný časopis*, 14, 1963, s. 41—45.
- 95 TÓBIK, Š.: Kvantita gemerských nárečí. In: *Sborník Matice Slovenskej*, 14, 1936, s. 109—123.
- 96 TÓBIK, Š.: Jazyk a terminológia starých slovenských písomných pamiatok výrobných sektorov. *Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Prešove*, 1, 1960, s. 80—157.
- 97 TOČIK, A.: Slovania na strednom Dunaji v 5.—8. stor. In: *O počiatkoch slovenských dejín*. I. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1965, s. 20—35.
- 98 TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnické československá. I. vyd. Praha, Melantrich A. S. 1935.

- /47/ LAMPRECHT, A.: Vývoj fonologického systému českého jazyka. 2. vyd. Brno 1968.
- /48/ LAMPRECHT, A.: Vývoj hláskového systému českého národního jazyka se zvláštním zřetelom k nářečím na Moravě a ve Slezsku. *Slovo a slovesnost*, 17, 1956, s. 65—78.
- /49/ LAMPRECHT, A.: K vývoji západoslovanského samohláskového systému. In: Československé přednášky pro IV. mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě. Praha 1958, s. 125—135.
- /50/ LAMPRECHT, A.: K praslovanské genezi slovenštiny. In: Sborník prací Filosofické fakulty Brněnské University, A 25—26, 1977/78, s. 141—148.
- /51/ LAMPRECHT, A. —ŠLOSAR, D. —BAUER, J.: Historická mluvnice češtiny. 2. vyd. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1986.
- /52/ LIPTÁK, Š.: Geografické rozšírenie zmeny *ch > h* vo východoslovenských nárečiach. *Jazykovedný časopis*, 14, 1963, s. 162—165.
- /53/ LIPTÁK, Š.: K prízvukovým pomerom na rozhraní západoslovanského a východoslovenského územia. In: Slavistické štúdie jazykovedné. Bratislava 1969, s. 19—34.
- /54/ LIŠKA, J.: O kvalite sotáckych samohlások. *Jazykovedný časopis*, 19, 1968, s. 169—199.
- /55/ MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. 2. vyd. Praha, Nakladatelství ČSAV 1968.
- /56/ MACHEK, V.: Studie o tvoření výrazů expresivních. Praha 1930.
- /57/ MAJTÁNOVÁ, M.: Postavenie duálu a používanie duálových tvarov v slovenčine predpisovného obdobia. *Slovenská reč*, 41, 1976, s. 77—84.
- /58/ MATEJČÍK, J.: Lexika Novohradu. 2. vyd. Martin, Vydavateľstvo Osveta 1975.
- /59/ NEMEC, J.: Vývojové postupy české slovní zásoby. 1. vyd. Praha, Nakladatelství ČSAV 1968.
- /60/ NOVÁK, L.: Jazykovedné glosy k československej otázke. 2. vyd. Martin, Matica slovenská 1936.
- /61/ NOVÁK, L.: K otázke jerových stfídnic a kontrakcie v strednej slovenštině. In: Bratislava, 5, 1931, s. 634—680.
- /62/ NOVÁK, L.: Kontrakcia v strednej slovenčine. Sborník Matice slovenskej, 13, 1935, s. 15—34.
- /63/ NOVÁK, L.: K najstarším dejinám slovenského jazyka. 1. vyd. Bratislava, Veda, vydavateľstvo SAV 1980.
- /64/ ONDRUS, P.: Teória jazykového substrátu a slovenská historická dialektológia. In: Sborník Problémy marxistické jazykovedy. Praha 1962, s. 372—377.
- /65/ ONDRUS, P.: Zmena *dl, tl* na *kl, gl* v stredoslovenských nárečiach. *Jazykovedný časopis*, 8, 1962, s. 70—75.
- /66/ ONDRUŠ, Š.: Špecifické prvky v slovenskej slovnej zásobe. In: *Studia Academica Slovaca*, 1, Bratislava 1972, s. 123—135.
- /67/ ONDRUŠ, Š.: Praslovanské dedičstvo v slovnej zásobe starej slovenčiny. *Jazykovedné štúdie*, 14, 1977, s. 132—148.
- /68/ PALKOVIČ, K.: Z vecného slovníka Slovákov v Maďarsku. *Jazykovedné štúdie*, 2, 1957, s. 298—353.
- /69/ PALKOVIČ, K.: K otázke lexikálnej diferenciacie slovenských nárečí. *Jazykovedný časopis*, 13, 1962, s. 95—103.
- /70/ PAULINY, E.: Fonologický vývin slovenčiny. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1963.
- /71/ PAULINY, E.: 3. osoba pl. *jesú* a jej pôvod. *Jazykovedný sborník*, 1—2, 1946/1947, s. 21—26.
- /72/ PAULINY, E.: Stredoslovenský tvar nom. — ak. sing. typu *znamenja*. *Jazykovedný časopis*, 8, 1957, s. 51—62.
- /73/ PAULINY, E.: Nom. pl. typu *ľudia, sinovia* v strednej slovenčine. *Jazykovedné štúdie*, 2, 1957, s. 19—27.

- 74 PAULINY, E.: Die neue Mouillierung der Velare in den slawischen Sprachen. *Lingua*, 11, 1962, s. 322–327.
- 75 PAULINY, E.: Vznik zdvojených spoluhlások na západnom Slovensku. *Slavica Pragensia*, 4, 1962, s. 117–120.
- 76 PAULINY, E.: Zánik vokativu v slovenčine. *Studia Slavica*, 12, 1966, s. 321–323.
- 77 PEČIAR, Š.: K slovenským nárečovým zmenám *-n* > *-m* a *-m* > *-n*. *Linguistica Slovaca*, 4–6, 1946–1948, s. 121–133.
- 78 PEČIAR, Š.: Problematika morfológického členenia slovesných tvarov v slovanských jazykoch. *Slavia*, 22, 1953, s. 276–285.
- 79 PODOLÁK, J.: Nomenklatura pluhu na území slovenského etnika. *Slovenský národopis*, 5, 1957, s. 307–335.
- 80 RAMOŠ, F.: Poznámka k slovenským a juhoslovenským jazykovým stykom. In: *Riša veľkomoravská — sborník vedeckých prác*. Praha 1933, s. 441–452.
- 81 ROMPORTL, M.: K otázce ustálení západoslovanského přízvuku. *Studie a práce lingvistické*, 1, 1954, s. 73–80.
- 82 STANISLAV, J.: Dejiny slovenského jazyka I. 3. vyd., II. 2. vyd., III. 2. vyd., IV., V. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1967–1973.
- 83 STANISLAV, J.: Slovenské spojky prípusťkových viet. In: *Studie ze slovanské jazykovědy*. Praha 1958, s. 103–107.
- 84 STANISLAV, J.: Enklitiky po spojkách *a*, *i*, *ale*, *však*, *než*, *lež*. *Jazykovedný zborník, Acta Facultatis philosophicae Universitatis Šafarikianae Presoviensis*, 2, 1969, s. 61–63.
- 85 STANISLAV, J.: Častica a spojka *da* v slovenčine. *Slavica Slovaca*, 3, 1968, s. 276–279.
- 86 SCHWANZER, V.: Nemecké slová v spisovnej a ľudovej slovenčine. *Studia Academica Slovaca*, 5, 1976, s. 463–477.
- 87 ŠKULTÉTY, J.: Osudy Slovenska a slovenskej reči po zániknutí Veľkej Moravy. *Slovenské pohľady*, 38, 1922, s. 65–75.
- 88 STIEBER, Zdz.: Z zagadnień podziałów dialektycznych grupy zachodnio-słowiańskiej. 3. Jugoslawizmy w dialektcie środkowo-słowackim. *Lud słowiański*, 1, 1930, 2 A, s. 230–244.
- 89 STIEBER, Zdz.: Ze studjów nad dialektami wschodniosłowackimi. *Lud słowiański*, 3, 1931, s. 140–151.
- 90 STIEBER, Zdz.: Rozwój fonologiczny języka polskiego. 2. wyd. Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1958.
- 91 ŠTOLC, J.: Zmeny *o > u* a *ie > i* v nárečí spišskom I. *Sborník Matice slovenskej*, 15, 1937, s. 75–96. II., 16–17, 1938–1939, s. 50–76.
- 92 ŠTOLC, J.: Slabičné *r*, *l* na pomedzi stredoslovensko-východoslovenskom. *Jazykovedný sborník*, 1–2, 1946–1947, s. 317–389.
- 93 ŠTOLC, J.: Tvary I. os. sg. a I. os. pl. slovesa *byť* — *som* v slovenských nárečiach. *Jazykovedný časopis*, 13, 1962, s. 50–60.
- 94 ŠTOLC, J.: Slovesný tvar 3. os. pl. přez. *sa* a praslovanská dubleta *setъ*. *Jazykovedný časopis*, 14, 1963, s. 41–45.
- 95 TÓBIK, Š.: Kvantita gemerských nárečí. In: *Sborník Matice Slovenskej*, 14, 1936, s. 109–123.
- 96 TÓBIK, Š.: Jazyk a terminológia starých slovenských písomných pamiatok výrobných sektorov. *Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Prešove*, 1, 1960, s. 80–157.
- 97 TOČIK, A.: Slovania na strednom Dunaji v 5.—8. stor. In: *O počiatkoch slovenských dejín*. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1965, s. 20–35.
- 98 TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. 1. vyd. Praha, Melantrich A. S. 1935.

/99/ VACHEK, J.: K znělostnímu protikladu souhlásek v češtině a v angličtině. In: Studie ze slovanské jazykovědy. Praha 1958, s. 15—27.

/100/ VÁŽNÝ, V.: Nářečí slovenská. Československá vlastivěda III. Jazyk. I. vyd. Praha 1934, s. 219—310.

/101/ VÁŽNÝ, V.: O dialektických tvaroch slovenských na *-ch*. In: Zubatého sborník. Praha 1926, s. 329—338.

PRAMENNÁ LITERATÚRA

/102/ Atlas slovenského jazyka I. Vokalizmus a konsonantizmus. Časť prvá — mapy. Časť druhá — úvod, komentáre, materiály. Spracoval kolektív pod vedením J. Štolca. I. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1968; II. Flexia. Časť prvá — mapy. Časť druhá — úvod, komentáre. Spracoval J. Štolc. I. vyd. Bratislava, Veda, vydavateľstvo SAV 1981; III. Tvorenie slov. Časť prvá — mapy. Časť druhá — úvod, komentáre, dotazníky, indexy. Spracoval F. Buffa. I. vyd. Bratislava, Veda, vydavateľstvo SAV 1978; IV. Lexika. Časť prvá — mapy. Časť druhá — úvod, komentáre, dotazníky, indexy. Spracoval A. Habovštiak. Bratislava, Veda, vydavateľstvo SAV 1984.

/103/ BLANÁR, V.: Zo slovenskej historickej lexikológie. (Časť Počtové knihy zemianskeho súdu na Boci — 1588—1602 napísal P. Ratkoš.) I. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1961.

/104/ Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I. Pripravil R. Marsina. I. vyd. Bratislava, Veda, vydavateľstvo SAV 1971.

/105/ Dotazník pre výskum slovníka slovenských nářečí. Pripravil K. Palkovič, rkp.

/106/ HABOVŠTIKOVÁ, K.: Jazykový rozbor pamiatky Inventarium rerum arcis orvensis z r. 1611. Jazykovedné štúdie, 2, 1957, s. 205—297.

/107/ Jazykovedné štúdie, 6, 1961, s. 41—266 (texty).

/108/ KOPEČNÝ, F.: Základní všeslovanská slovní zásoba. I. vyd. (cykl.) Brno, ČSAV — Etymologické pracoviště v Brně 1964.

/109/ KOTULIČ, I.: Slovtvorná a slovníková charakteristika spišského pozostalostného súpisu zo 16. stor. Jazykovedný časopis, 10, 1959, s. 163—175.

/110/ KRAJČOVIČ, R.: Textová príručka k dejinám slovenského jazyka. I. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979.

/111/ KRAJČOVIČ, R.: Inventár bytčianskeho panstva z roku 1606 ako jazyková pamiatka. Jazykovedný časopis, 9, 1960, s. 37—62.

/112/ LEHOTSKÁ, D. — ORLOVSKÝ, J.: Najstaršia Jelšavská mestská kniha. I. vyd. Martin, Vydavateľstvo Osveta 1976.

/113/ Listy poddaných z rokov 1558—1848. Pripravil P. Horváth. I. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1955.

/114/ RYŠÁNEK, F.: Slovník k Žilinskej knize. I. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1954.

/115/ SEDLÁK, F.: Slovenské listiny a akty zo 16. stor. v archive rodu Rakovských. Jazykovedné štúdie, 6, 1961, s. 223—258.

/116/ Slovenský historický slovník z predspisovného obdobia. Ukážkový zošit. Vypracoval kolektív pod vedením V. Blanára, K. Habovštiakovej a I. Kotuliča. I. vyd. (cykl.) Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1973.

/117/ Slovník slovenského jazyka I—VI. Red. Š. Peciar. I. vyd. Bratislava, Veda, vydavateľstvo SAV 1959—1968.

/118/ STANISLAV, J.: Dejiny slovenského jazyka III. Texty. 3. vyd. Bratislava, Veda, vydavateľstvo SAV 1967.

/119/ STANISLAV, J.: Slovenský juh v stredoveku II. I. vyd. Martin, Matica slovenská 1948.

/120/ ŠMILAUER, V.: Vodopis starého Slovenska. I. vyd. Praha — Bratislava 1932.

121 Vlastivedný slovník obcí na Slovensku I—III. Hl. red. M. Kropilák. 1. vyd. Bratislava, Veda, vydavateľstvo SAV 1976—1978.

DIALEKTOLÓGIA

Monografie o nárečiach

122 BUFFA, F.: Nárečie Dlhej Lúky v Bardejovskom okrese. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1953; p. aj 102.

123 HABOVŠTIAK, A.: Oravské nárečia. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1964; p. aj 102.

124 HORÁK, G.: Nárečie Pohorelej. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1955.

125 KRAJČOVIČ, R.: Pôvod juhozápadoslovenských nárečí a ich fonologický vývin. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1964.

126 LIŠKA, J.: K otázke pôvodu východoslovenských nárečí. 1. vyd. Martin, Matica slovenská 1944.

127 MATEJČÍK, J.: Lexika Novohradu. 2. vyd. Martin, Vydavateľstvo Osveta 1975.

128 ONDRUS, P.: Stredoslovenské nárečia v Maďarskej ľudovej republike. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1956.

129 ORLOVSKÝ, J.: Stredogemerské nárečia. 1. vyd. Martin, Vydavateľstvo Osveta 1975.

130 ORLOVSKÝ, J.: Gemerský nárečový slovník. 1. vyd. Martin, Vydavateľstvo Osveta 1982.

131 PAULINY, E.: Nárečie zátopových osád na hornej Orave. 1. vyd. Martin, Matica slovenská 1947.

132 RIPKA, I.: Dolnotrenčianske nárečia. 1. vyd. Bratislava, Veda, vydavateľstvo SAV 1975.

133 RIPKA, I.: Vecný slovník dolnotrenčianskych nárečí. 1. vyd. Bratislava, Veda, vydavateľstvo SAV 1981.

134 STANISLAV, J.: Liptovské nárečia. 1. vyd. Martin, Matica slovenská 1932.

135 ŠTOLC, J.: Nárečie troch slovenských osirovov v Maďarsku. 1. vyd. Martin, Matica slovenská 1949; p. aj 102/.

Dialektologické príručky, dotazníky a štúdie

Všeobecná dialektológia

/136/ BUFFA, F.: Polstoročie výskumu slovenských nárečí. Slovenská reč, 34, 1969, s. 14—24.

/137/ Dotazník pre výskum slovenských nárečí I. Hláskoslovie a tvaroslovie. Zostavili E. Pauliny a J. Štolc. Bratislava 1947.

/138/ Dotazník pre výskum slovenských nárečí II. Lexika a tvaroslovie. Zostavili A. Habovštiak a F. Buffa. Bratislava 1964.

/139/ Dotazník pre výskum slovenských nárečí. III. Syntax. Zostavil J. Oravec. Bratislava 1980.

/140/ HABOVŠTIAK, A.: Spisovná slovenčina a nárečia. Jazykovedné štúdie, 7, 1963, s. 200—212.

/141/ HABOVŠTIAK, A.: O spolupráci jazykovedy a národopisu na úseku terminológie. Slovenský národopis, 9, 1961, s. 138—142.

/142/ JÓNA, E.: Norma spisovného jazyka a ľudové nárečia. Slovenská reč, 20, 1955, s. 224—231.

/143/ KELLNER, A.: Úvod do dialektologie. Praha 1954.

- /144/ MLACEK, J.: Ľudová frazeológia a spisovný jazyk. Kultúra slova, 5, 1971, s. 289—292.
- /145/ ONDRUS, P.: Prehľad slovenskej dialektológie. I. vyd. (cykl.) Bratislava 1961.
- /146/ ONDRUS, P.: Výskum slovnej zásoby slovenských nárečí. I. vyd. (cykl.) Bratislava 1966; p. aj /64/.
- /147/ PALKOVIČ, K.: Nárečový výskum. I. vyd. (cykl.) Bratislava 1974.
- /148/ PALKOVIČ, K.: Slovenské nárečia. Príručka pre terénny výskum. I. vyd. Banská Bystrica. Vydavateľstvo Krajského osvetového strediska 1981; p. aj /105/.
- /149/ PAULINY, E.: Vývoj nárečí vo vzťahu k vývoju spoločnosti. In: Zborník Problémy marxistickej jazykovedy. Praha 1962, s. 344—359.
- /150/ Pravidla pro vědecký přepis dialektologických zápisů českých a slovenských. Praha. Nakladatelství ČSAV AU 1951.
- /151/ RIPKA, I.: Dialekt ako útvar národného jazyka. In: Z teórie spisovného jazyka. Bratislava 1979, s. 133—135.
- /152/ RIPKA, I.: Vzťah teórie a empirie z aspektu nárečového výskumu. In: K princípom marxistickej jazykovedy. Bratislava 1985, s. 242—245.
- /153/ ŠTOLC, J.: Zapisovanie nárečových textov. I. vyd. Bratislava. Vydavateľstvo SAV 1961.
- /154/ ŠTOLC, J.: O nárečiach a vyučovaní slovenského jazyka. Slovenský jazyk a literatúra v škole, 15, 1968—1969, S. 3—7.

Štúdie o slovenských nárečiach

- /155/ ARANY, A.: Nárečie doliny Šlanskej. In: Carpatica I, 1, 1936, s. 191—226.
- /156/ BUFFA, F.: Mäkké sykavky vo východoslovenských nárečiach. Jazykovedný časopis, 17, 1966, s. 37—43.
- /157/ BUFFA, F.: Šarišské nárečie. In: Zborník Šarišské múzeum v Bardejove, 3, 1972, s. 87 až 244.
- /158/ FERENČIKOVÁ, A.: p. /14/.
- /159/ GAŠINEC, E.: Diferenciálna charakteristika dolnokysuckých nárečí a ich postavenie medzi slovenskými nárečiami. In: Vlastivedný spravodaj Kysuckého múzea. Čadca 1981—1982, r. 5—6, s. 139—168.
- /160/ HABOVŠTIAK, A.: Slovná zásoba východoslovenských nárečí zo zemepisného hľadiska. Nové obzory, 13, 1971, s. 313—320; p. aj /19/, /20/, /21/.
- /161/ HORÁK, G.: Nárečia Horehronia. Slovenský národopis, 13, 1965, s. 235—285.
- /162/ JÁNOŠÍK, A.: Z bánovského nárečia. In: Sborník na počesť Jozefa Škultétyho. Martin 1933, s. 643—652.
- /163/ JÓNA, E.: p. /33/, /34/.
- /164/ KELLNER, A.: K palatalizaci v čadeckých nářečích. Linguistica Slovaca, 4—6, 1946—1948, s. 134—144.
- /165/ KELLNER, A.: Příspěvek k bližšímu poznání nářečí lučičanského. Bratislava, 6, 1932, s. 467—489.
- /166/ KOHÚT, J.: Hláskoslovná sústava nárečia východnianskeho. Linguistica Slovaca, 4—6, 1946—1948, s. 174—201.
- /167/ KOTULIČ, I.: Ku charakteristike nárečia juhozápadného Šariša. Jazykovedný časopis, 13, 1962, s. 156—172; p. aj /37/.
- /168/ KRAJČOVIČ, R.: K prípadom *rat-*, *lat-* za *psi*. *ořt-*, *ořt-* na západnom Slovensku. In: Zborník FFUK, Philologica, 9, 1958, s. 21—36.
- /169/ KRAJČOVIČ, R.: Východná hranica západoslovenskej asibilácie. Južná oblasť. Jazykovedné štúdie, 2, 1957, s. 127—138; p. aj /42/.

/170/ LIPTÁK, Š.: Príspevok k sotáckej problematike vo východoslovenských nárečiach. In: Jazykovedný zborník. 2. Prešov 1969, s. 13—21; p. aj /52/, /53/.

/171/ MAJTÁN, M.: Charakteristika a členenie hontiansko-novohradského nárečia. Jazykovedné štúdie, 11, 1971, s. 296—312.

/172/ MATEJČÍK, J.: K charakteristike hornoipefského nárečia. In: Zborník Pedagogického inštitútu v Banskej Bystrici. Banská Bystrica 1962, s. 57—72.

/173/ MLACEK, J.: Náčrt hláskoslovía a tvaroslovía v Tepličke nad Váhom. In: Vlastivedný zborník Považia, 10, 1970, s. 129—141.

/174/ NIŽNANSKÝ, J.: Vinohradnícka terminológia v západoslovenskej obci Brestovany. Jazykovedné štúdie, 9, 1966, s. 226—245.

/175/ ONDRUS, P.: p. /65/.

/176/ PALKOVIČ, K.: Nárečie Brezovej. In: Zborník Brezová pod Bradlom. Bratislava 1970, s. 230—249.

/177/ PALKOVIČ, K.: Nárečie Skalice. In: Skalica v minulosti a dnes. Bratislava 1968, s. 233—252.

/178/ PALKOVIČ, K.: Vajnorské nárečie. In: Zborník Vajnory. Bratislava 1978, s. 321—355.

/179/ PAULINY, E.: Niekoľko zvolenských izoglos z Tekova. In: Carpatica I, A, 2, 1939, s. 303—306; p. /71/, /72/, /73/.

/180/ RAKOVSKÝ, J.: Stručný pohľad na vývin skloňovania substantív v nárečí Žiaru nad Hronom. In: Zborník Vysokej školy pedagogickej v Banskej Bystrici. Banská Bystrica 1958, s. 141—170.

/181/ RIPKA, I.: Asibilácia v trenčianskych nárečiach. Jazykovedné štúdie, 9, 1966, s. 202—210.

/182/ RIPKA, I.: Charakteristika nárečia zátopovej oblasti Liptova. In: Liptov I. Vlastivedný zborník. Ružomberok 1970, s. 185—216.

/183/ RÝZKOVÁ, A.: Vplyv kolonizácii na formovanie fonologického systému myjavsko-brezovských nárečí. Jazykovedné štúdie, 18, 1983, s. 5—20.

/184/ SABRŠŮL, J.: Hláskoslovie podjavorinského nárečia. In: Zborník Pedagogického inštitútu v Martine, 2, 1965, s. 3—21.

/185/ SABRŠŮL, J.: Tvaroslovie podjavorinského nárečia. In: Zborník Matice slovenskej, 18, 1940, s. 45—83.

/186/ STANISLAV, J.: Pôvod východoslovenských nárečí. Bratislava, 9, 1935, s. 51—89.

/187/ ŠIMOVIČ, L.: Z hláskoslovía hornotrenčianskej obce Terchovej. In: Carpatica I, A, 2, 1939, s. 255—301.

/188/ ŠIMOVIČ, L.: Z tvaroslovía hornotrenčianskej obce Terchovej. Sborník Matice slovenskej, 13, 1940, s. 33—54.

/189/ ŠTOLC, J.: Dialektické členenie spišských nárečí. Linguistica Slovaca, 1—2, 1939—1940, s. 191—207; p. aj /91/, /92/, /93/.

/190/ TÓBIK, Š.: Striednice za praslovanské *ořt-*, *ořt-* v gemerských nárečiach. Linguistica Slovaca, 1—2, 1939—1940, s. 208—214.

/191/ TÓBIK, Š.: Členenie a charakteristika gemerských nárečí. Jazykovedné štúdie, 2, 1957, s. 86—120; p. aj /95/.

/192/ VÁVRO, J.: Príspevok ku charakteristike prievdzského nárečia. Jazykovedný časopis, 19, 1962, s. 50—59.

/193/ VÁŽNÝ, V.: Zo skloňovania v nárečí turčianskom. Sborník Matice slovenskej, 4, 1926, s. 157—181; p. aj /101/.

SKRATKY A ZNAKY

SKRATKY JAZYKOV

bulh.	bulharsky, bulharčina
čes.	česky, čeština
gréc.	grécky, gréčtina
ide.	indoeurópsky
lat.	latinsky, latinčina
mac.	macedónsky, macedónčina
maď.	maďarsky, maďarčina
nem.	nemecky, nemčina
poľ.	poľsky, poľština
psl.	praslovansky, praslovančina
rus.	rusky, ruština
sch.	srbochorvátsky, srbochorvátčina
slov.	slovensky, slovenčina
sln.	slovinsky, slovinčina
stčes., stčeš.	staročesky, stará čeština
sthnem.	starohornonemecky
stmaď.	staromaďarsky, stará maďarčina
stred. slov.	stredná slovenčina
strhn.	stredohornonemecky
strus.	starorusky, stará ruština
stsllov.	staroslovensky, stará slovenčina
ukr.	ukrajinsky, ukrajinčina
vých. slov.	východná slovenčina
záp. slov.	západná slovenčina

SKRATKY SLOVENSKÝCH NÁREČÍ

abov.	abovské
gem.	gemerské
hont.	hontianske
ipeľ.	ipeľské
lipt.	liptovské
nov.	novohradské
or.	oravské
piešť.	piešťanské
sot.	sotácke
spiš.	spišské

stredslov.	stredoslovenské
šar.	šarišské
tek.	tekovské
turč.	turčianske
výchslov.	východoslovenské
záh.	záhorské (medzi Moravou a Malými Karpatmi)
zápslov.	západoslovenské
zempl.	zemplínske
zvol.	zvolenské

SKRATKY GRAMATICKÝCH TVAROV

nom.	nominatív
gen.	genitív
dat.	datív
ak.	akuzatív
vok.	vokatív
lok.	lokál
inštr.	inštrumentál
sg.	singulár (jednotné číslo)
pl.	plurál (množné číslo)
du.	duál (dvojné číslo)
mask.	maskulínium (mužský rod)
fem.	feminínium (ženský rod)
neutr.	neutrum (stredný rod)
os.	osoba
imp.	imperatív (rozkazovací spôsob)
part.	participium

SKRATKY PRAMEŇOV V REGISTRU

CDS I	Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I. 1. vyd. Bratislava, Veda, vydavateľstvo SAV 1971 (pripravil R. Marsina).
KrSb	Krajčovič, R.: Z historickej typológie služobníckych osadných názvov v Podunajsku. In: O počiatkoch slovenských dejín. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1965, s. 205—250.
KrSl	Krajčovič, R.: Po stopách staroslovanského zriadenia na Slovensku. Slavia, 26, 1957, s. 42—56.
Mch	Machek, V.: Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. 1. vyd. Praha, Nakladatelství ČSAV 1957.
SJS I—II	Stanislav, J.: Slovenský juh v stredoveku I—II. 1. vyd. Turč. Sv. Martin, Matica slovenská 1948.
ŠmVd	Šmilauer, V.: Vodopis starého Slovenska. 1. vyd. Praha — Bratislava 1932.
VSO I—III	Vlastivedný slovník obcí na Slovensku. I—III. 1. vyd. Bratislava, Veda, vydavateľstvo SAV 1976—1978 (hl. red. M. Kropilák).

ZNAKY

>	zmenilo sa na ($\rho > u$)
<	vzniklo z, vyvinulo sa z ($\tilde{a} < \varrho$)
→	zmenil sa tvar alebo slovo, výraz
	hranice areálov výskytu slov
' (p'o)	prízvuk
~	intonácia klesavá (cirkumflexová)
ˊ	intonácia stúpavá (akúťová)
ˋ	intonácia stúpavá nová (novoakúťová)
-	psl. nová dĺžka ($\bar{a}$, $\bar{e}$, $\bar{i}$)
/ /	fonéma (napr. fonéma /ä/)
γ	trená znelá spoluhláska (velára) z psl. g
w	obojsmerné v
μ	závislá realizácia fonémy /v/, hláska za staršie / v záh. nár.
'e	„mäkčiace“ e (predná realizácia fonémy /e/)
á, ô, ù, ä	predné realizácie foném /a/, /o/, /u/, /ä/ po mäkkých spoluhláskach
ô, é	zatvorená realizácia foném /ó/, /é/
ə	vokál neurčitej realizácie medzi o a e
þ, ñ, ś, ź ...	historická mäkkosť spoluhlások

OBSAH

Predhovor	5
<i>VÝVIN SLOVENSKEHO JAZYKA</i>	7
PRASLOVANSKÝ PÔVOD SLOVENČINY	9
Staršie teórie o pôvode slovenčiny	9
Historické hypotézy o pôvode slovenčiny	9
Teórie o nehomogénnom psl. základe slovenčiny	10
Teórie o homogénnom psl. základe slovenčiny	11
Poznámky k doterajším teóriám o pôvode slovenčiny	12
Migračno-integračná teória o psl. pôvode slovenčiny	14
Charakteristika psl. základu slovenčiny z jazykovo-zemepisného hľadiska v 9. storočí	17
Hlavné zmeny v praslovanskom základe slovenčiny v 10. storočí	22
Priebeh kontrakcie v slovenčine	23
Zánik a vokalizácia <i>jerov</i>	25
Zánik nosoviek <i>o</i> a <i>e</i>	32
Prehodnocovanie psl. prozodických vlastností v 10. storočí	35
FONOLOGICKÝ VÝVIN	38
Formovanie najstarších fonologických štruktúr	39
Vývin vokalizmu	42
Staršie zmeny krátkeho a dlhého vokalizmu	42
Vývin krátkych a dlhých foném /a/ — /ä/ a ich realizácii	42
Vývin krátkych a dlhých foném /o/ — /e/ a /ě/ a ich realizácii	45
Vývin krátkych a dlhých foném /u/ — /i/ a /y/	46
Mladšie zmeny krátkeho a dlhého vokalizmu	47
Priebeh dispalatalizácie vokálov	47
Vznik a vývin dvojhlások	48
Ustaľovanie vokalizkých štruktúr po rozpade párovej mäkkosti v konsonantizme	54
Vývin konsonantizmu	57
Staršie zmeny v konsonantizme	57
Staršie depalatalizácie spoluhlások	57
Palatalizovanie velár <i>k</i> , <i>g</i> , <i>ch</i>	59
Zmena <i>g</i> > <i>γ</i> > <i>h</i> v 12. storočí	61
Zmena obojperného <i>w</i> > <i>v</i> , <i>w/v</i>	64
Nové fonémy /dž/ a /f/ v slovenčine	65
Mladšie zmeny v konsonantizme	67
Asibilácia (zmena <i>d</i> > <i>dž</i> , <i>t</i> > <i>č</i>)	67

Mladšie depalatalizácie mäkkých párových a nepárových konsonantov	69
Zmeny na hranici morfém a slov	71
Vznik znelostnej neutralizácie	71
Vznik a vývin zdvojených konsonantov	73
Vývin spoluhláskových skupín	75
Zmeny v stavbe slabiky	76
Vznik zatvorených a otvorených slabík	76
Vývin slabičného <i>ɾ</i> /	77
Ustaľovanie kvantity a prízvuku	78
 MORFOLOGICKÝ VÝVIN	 82
Vývin gramatických kategórií	83
Menné gramatické kategórie	83
Slovesné gramatické kategórie	85
Z historickej morfematiky	88
Vývin koreňových morfém	88
Vývin gramatických morfém	91
Historická paradigmatika	96
Vývin vzorov podstatných mien	96
Životné podstatné mená mužského rodu	96
Vznik a vývin vzoru chlap	97
Vznik vzoru hrdina	99
Neživotné podstatné mená mužského rodu	99
Vznik a vývin vzoru dub	100
Vznik a vývin vzoru meč	101
Vývin vzorov podstatných mien ženského rodu	102
Vznik a vývin vzoru žena	102
Vznik a vývin vzoru ulica	103
Vznik a vývin vzoru kosť a dlaň	104
Vývin vzorov podstatných mien stredného rodu	106
Vznik a vývin vzoru mesto	106
Vznik a vývin vzoru pole	107
Osobitosti vo vývine vzorov podstatných mien	108
Vznik a vývin vzoru znamenie	108
Vznik a vývin vzoru pani	109
Zánik starých vzorov konsonantických kmeňov	110
Vývin vzorov prídavných mien	113
Zánik vzorov menného skloňovania prídavných mien	113
Vývin vzorov zloženého skloňovania prídavných mien	114
Vývin vzorov privlastňovacích prídavných mien	117
Stupňovanie prídavného mena	118
Vývin vzorov zámen	118
Osobné zámená	118
Privlastňovacie zámená	121
Ukazovacie zámená	122
Opytovacie zámená	123

Vývin zámena <i>veš</i> (<i>vša</i> , <i>vše</i>)	124
Vznik a vývin vzorov čísloviek	125
Vznik a vývin vzorov základných čísloviek	126
Radové, rozčleňovacie a podielové číslovky	128
Vývin slovesných vzorov	129
Zmeny v sústave slovesných vzorov	129
Vývin vzorov prítomného času	131
Zánik vzorov atematických slovies	131
Vývin základných vzorov tematických slovies	133
Vývin vzorov minulého času	137
Zánik vzorov nezložených tvarov minulého času	138
Vývin vzorov zložených tvarov minulého času	140
Ustálenie vzorov budúceho času	142
Vyjadrovanie slovesnej kategórie spôsobu	142
Vývin vzorov rozkazovacieho spôsobu	143
Vývin vzorov podmieňovacieho spôsobu	144
Vývin prídavných (participii)	145
Neurčitok a supinum	147
Neohybné slovné druhy	148
Vznik a vývin prísloviek	148
Predložky	149
Spojky	150
Citoslovčia	151
KAPITOLY O VÝVINE SLOVENSKEJ LEXIKY	153
Formy rozvoja lexiky starej slovenčiny	154
Z historickej slovotvorby	154
Vývin lexiky zdedenej z praslovančiny	159
Zánik slov praslovanského pôvodu	165
Prenikanie nedomácich slov v staršom období	168
Historická diferencovanosť slovenskej lexiky	174
Tematická diferencovanosť lexiky starej slovenčiny	174
Zemepisná diferencovanosť lexiky starej slovenčiny	177
<i>DIALEKTOLÓGIA A SLOVENSKE NÁREČIA</i>	183
VŠEOBECNÁ ČASŤ	185
Dialektológia ako vedná disciplína	186
Predmet dialektologického výskumu	189
Metódy dialektologického výskumu	190
Dialektologická heuristika a jej postupy	190
Jazykovedné metódy dialektologického výskumu	193
Areálový výskum dialektov	195
Kartografické spracovanie nárečí	201

SLOVENSKÉ NÁREČIA	207
Západoslovenské nárečia	207
Západoslovenský makroareál	207
Južný región západoslovenských nárečí	208
Základné areály	209
Záhorské nárečie	209
Trnavské nárečie	212
Piešťanské nárečie	215
Hlohovské nárečie	218
Pomedzné areály	221
Myjavské nárečie	221
Dolnonitrianske nárečie	223
Severný región západoslovenských nárečí	224
Základné areály	225
Dolnotrenčianske nárečie	225
Hornotrenčianske nárečie	228
Pomedzné areály	232
Dolnokysucké nárečie	232
Hornokysucké nárečie	233
Stredoslovenské nárečia	234
Stredoslovenský makroareál	234
Severozápadný región stredoslovenských nárečí	236
Základné areály	237
Dolnooravské nárečie	237
Stredooravské nárečie	240
Turčianske nárečie	242
Liptovské nárečie	244
Zvolenské nárečie	247
Hornonitrianske nárečie	250
Tekovské nárečie	252
Pomedzné areály	255
Hornooravské nárečie	255
Východoliptovské nárečie	256
Bánovské nárečie	257
Topoľčianske nárečie	258
Juhovýchodný región stredoslovenských nárečí	260
Základné areály	260
Hontianske nárečie	260
Novohradské nárečie	263
Ipeľské nárečie	266
Západogemerské nárečie	268
Stredogemerské nárečie	271
Pomedzné areály	274
Východogemerské nárečie	274
Horehronské nárečie	276
Východoslovenské nárečia	277
Východoslovenský makroareál	277
Západný región východoslovenských nárečí	278

Základné areály	279
Spišské nárečie	279
Šarišské nárečie	281
Abovské nárečie	283
Pomedzné areály	286
Podtatranské nárečie	286
Severošarišské nárečie	287
Východný región východoslovenských nárečí	288
Základné areály	289
Zemplínske nárečie	289
Užské nárečie	292
Sotácke nárečie	294
NÁREČOVÉ TEXTY, MAPY, REGISTER A LITERATÚRA	299
SKRATKY A ZNAKY	335

VÝVIN SLOVENSKEHO JAZYKA A DIALEKTOLÓGIA

Rudolf Krajčovič

Prvé vydanie

Vydalo Slovenské pedagogické nakladateľstvo v Bratislave

Zodpovedná redaktorka
JOLANA KAROLČEKOVÁ
Výtvarný redaktor
akademický maliar FRANTIŠEK JAKSICS
Technická redaktorka
LUBICA RYBÁNSKA
Prebal a väzbu navrhol
BOHDAN JELÍNEK

Vytlačili Západoslovenské tlačiarne, n. p., závod Svornosť, Bratislava
— Strán 344 — AH 26,41 (text 26,02, grafika 0,39) — VH 27,67 —
12 A — Náklad 2500 — Typ písma garmond Times — Technika tlače
ošet — Schválené výmerom SÚKK-GR č. 121/I-88

067 — 481 — 88 VSJ

Kčs 32.—